ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

Том II

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

СЪЧИНЕНИЯ В СЕДЕМ ТОМА

ТОМ I
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ II
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ III
ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ

ТОМ IV
ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ТОМ V
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VI
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VII
ПИСМА

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

Консултант проф. Филип Панайотов

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
София, 2010

© Тодор Ташев, *съставителство*, 2010
© Петър Добрев, *художествено оформление*, 2010
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2010
ISBN 978-954-09-0302-6 (том II)

ЗАПИСКИ
ПО
БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

1870–1876

ТОМ ТРЕТИ

ЗАТВОРИ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Тази книга е продължение от първите два тома, издадени от покойния З. Стоянов. Тя говори сама за себе си и ний не мислим тук да я препоръчваме. Ще кажем само, че съчиненията на З. Стоянов според нас трябва да бъдат настолна книга на всеки български читател. Преди да замине за Париж, той я пригатвяше и мислеше след възвръщанието си да я издаде. Но не можѐ да изпълни желанието си – преждевременната смърт го раздели от този свят. Неговата съпруга[35] искаше да издаде по-рано книгата, предвид обаче на това, че средствата ѝ бяха твърде оскудни, тя отлагаше днес за утре. Това лято, подпомогната от приятели, тя направи един риск и даде ръкописите в печатницата.

По-голямата част от ръкописа, с изключение на последните две глави, е писан още в битността на покойния като емигрантин в бившата Източна Румелия. Това ще се забележи и по стила. Последните две глави са писани в София[36]. Жалко е, че покойният не можа да довърши третий том цял. Както ще видят читателите, той е прекъснат в най-интересната част – края на баташкото клане. А желателно беше да чуехме неговото мнение след тази поразителна картина, която вещото му перо рисува тъй сърцераздирателно. В края на ръкописа покойният не е турил даже и точка.

В коректурата ний сме оставили неговото правописание и сме избягвали да правим каквито и да било поправки в язика.

Към този том е турен и портретът на покойния, работен в Лайпциг, от известната къща „Брокхауз“.

Предварително предполагахме да прибавим една кратка биографийка на автора към това издание, но тъй като тя излезе доста дълга, намислихме да я допълним и издадем отделно, толкоз повече, че за Захария Стоянов има да се каже много нещо.

София, октомврий 1892 *Д. Петков*[37]

ЗАТВОРИТЕ

ТРОЯН

I

Троянският затвор не заслужва това име, т.е. той не може да се нарече тъмница, защото е прост яхър или изба, както бива в сяка обикновена къща. За борчлии, за пиеници, хванати нощно време по улицата, той може да бъде доста добър; но за хора комити – не е сгоден. Той няма ни полис, ни малки прозорчета, нито пък друго какво-годе свойство, с което се отличават турските хапусъни. Освен четирите голи и мухлясали стени в тоя мним затвор се намираше още една скъсана рогозчица, хвърлена на голата земя, на която се виждаше, че твърде наскоро са лежели хора, по сяка вероятност комити. За това предположение най-добре свидетелствуваха двата очукани камъци, сложени на една край на рогозката, които са служели за възглавница. По-нататък стърчеше турски ибрик с пречупена шия, окаден и държан да стои около огъня, дордето е бил още здрав и дордето се е удостоявал да се мъдри на мюдюрския мангал. Повече нищо. Но сега бяха изключителни обстоятелства, комити, дал господ, а затвор няма, можеше да се мине и с тоя, който имаше. Аз бях самовластен господар в това отделение.

Цял ден, дордето мръкна, башибозук не остана, който да не надникне през прозорчето и да не излее своя зехир отгоря ми. Едни си вадеха ножовете до половина и показваха тяхното намазано с дървено масло острило, като прибавляваха в същото време, че тая нощ моята глава ще да се търкаля по пясъка на ближната река Осма; втори ме псуваха на кръст, на вяра, на народност и на сичко свято за човека; трети решаваха по кой начин ще да бъда заклан и на какво ще да ми се употреби главата.

– Аз имам бостан, та затова ще да помоля бинбашията да ми даде тая глава, която ще да забия на един кол сред боста-

на да плаши пилците – говореше един четиридесятгодишен башибозук, на когото едното око приличаше на изсъхнала мастилница.

– Верното е, че неговата глава ще да бъде отрязана не от мене и от тебе, но съвсем от другиго – възрази друг един башибозук, – Хасанаа (башибозушкият бинбашия) отдавна желаел да закървави малкото си момче, да му даде хляб на ръката още от млади години, та затова на неговия пай ще се падне тоя комита.

– Аз не одобрявам това – отговори сърдито друг башибозук. – Дордето има толкова бабаити, жедни за душманска кръв, неправедно би било да се дава предпочитание на малките деца.

Най-после тие ме замерваха с камъчета, жабуреха се с вода, която пръскаха отгоря ми, опинаха синджира, с който бях вързан за врата от прозореца, и други още безчиния. Безпристрастието го изисква обаче да забележа, че и измежду тие свирепи хора се намираха человеколюбиви души, които се съжаляваха върху ми. Тие се възмущаваха от постъпките на своите едноверци и другари, казваха, че и аз съм човек като тях, и мене е майка родила, може би да съм най-невинният човек, а съдбата се е подиграла с мене; говореха ми да се не боя, защото падишахът баща не е жеден за невинна кръв, разпитваха ме за майка и баща, а най-после ми подаваха великодушно своите големи кесии с тютюн, за да се запозная с тях. А щом аз почнах да говоря на техен язик и да си разправям хала, то помежду ни се завързваше по-голямо съчувствие.

– За убивание е оня, който ви е втикнал в тоя крив път, чоджум – говореше непресторено, а чисто отечески някой си Генджаа, родом от с. Добралък. – Сиромаси като вас съвсем невинно са пострадали.

А сичко това не беше лицемерие. Освен че нямаше защо, от една страна, от друга – вярно е това, че турците никак не ласкаят. Тяхната брадва не е с две острила. Тие са жестоки, свирепи, кръвопийци, но никой няма си изкриви устата да

ги нарича подли. Разбира се, че от това правило аз изключавам деморализираните ефендета, които не държат рамазан и които са се поевропейчили. Около три часа след затваряването ми малкото кофарче на вратата придрънча и трима души стари турци, облечени в скъпи дрехи, придружени от един заптийски чаушин, влязоха при мене. Тие ме съблякоха голголеничък по бели гащи, разпраха с нож вътрешността на дрехите ми да търсят уж писма, но целта им беше повечето за пари, както казах по-горе. Тие се държаха важно и сериозно, ни псувни, ни пък подигравки, а това ме смущаваше и плашеше още повече. После това донесоха една лопата жарава, която сложиха при краката ми. Аз имах слабостта да помисля, че ще да ми горят краката върху тоя огън, но напусто съм допуснал подобно предположение. Жаравата била предназначена за по-други цели. Трима аги хладнокръвно и сериозно вземаха дрехите ми една по една и изтърсиха джебовете ми над лопатата. А знаете ли коя беше целта на турците, какво се тие мъчаха да постигнат с това? И аз сам не знаях, но когато пламнаха в лопатата две-три зърна барут, паднали из джебовете на моите дрехи, то тяхното намерение блесна и аз бях поразен от тая тяхна хитрост.

– Дин душман – каза един от тримата и такава плесница ми залепи до ухото, щото дълго време ми се струваше, че слушам да пищи нещо.

Прочее, намерението на турците е било да констатират по тоя остроумен начин дали съм се занимавал с барут, което обстоятелство влечеше подиря си бунтовническо занятие. Тие си излязоха из затвора заедно с лопатата, без да ми кажат друго нещо, без да съставят протокол: плесницата може би да им служеше и за протокол, и за сичко. Това мълчеливо излизание на агите не ме радваше дотолкова. Лоши и скръбни сетнини почнах да предвиждам; а особено като виждах, че не ме извикаха през целия ден на изпит.

Мръкна се вече, часът премина двата по турски; ходжата излезе на горния кат на стълбите, отгдето изчете жално-жал-

но своята вечерна молитва; сичко утихна наоколо, башибозуците очистиха двора един по един с изключение на стражата, която стоеше пред прозореца. Възползуван от нощния мрак, промъкнах се полека до малкото прозорче да подишам чистия балкански въздух и да погледам на светливите звездици, които обсипваха ясното синьо небе и в които намирах някакво си утешение на горчивото и неизвестното. Градът Троян като че беше опустял, като че той да бе град без жители, защото никаква глъчка, никакъв шум не се чуваха, при сичко че нощта беше още в началото си. А сичко това беше знак, че тие разбираха своето критическо положение, познаваха, че съдбата на селото им се държи на иглян връх, че един ничтожен шум, една пиянска песен можеше да ги направи да не осъмнат. А имаше още и това, че щастливият горе-долу гечинмек на троянските жители отдавна възбуждаше ненавист измежду околните голаци турци, които нямаха средства да си купят барут и да си нахранят копоите.

Преминаха се още няколко часа, но никой се не явяваше да дойде да ме повика или да ми донесе нещо за хапване, защото от сутринта още не бях ял, което знаяха и конашките хора. По едно време дойдоха няколко души отвън, които бързо се качиха по стълбите на конака, което показваше, че тие са хора вътрешни и не от долня ръка. Няколко минути после тяхното дохождание видях, че из стълбите се спусна едно старо заптие със свещ в ръка. Той се спря пред вратата на моя затвор, завъртя кофарчето, свали синджира от врата ми и махна с ръка да съм тръгнел напредя му. Грозно и оглушително дрънчаха букаите на краката ми, дордето се възкача по стълбите. Нощната тъмнина, нощната тайнственост, която владееше насякъде, неволно вдъхваше на човека ужас и трепет. Излязохме горе в салона, но и тук убийствена тъмнина, никъде се не виждаше ни светлинка, ни жива душа с изключение на една сянка, която пазеше стража близо до една врата.

Но работата била нагласена от по-напред. Па можеше ли и

другояче? Първият комита, после Каблешкова, аз бях в Троян, а в такъв случай секи се интересуваше да види своя душманин; ни един правоверен не би се отказал от да не изпуши своя чибук в негово присъствие. Само в Пловдив, в Търново и Т. Пазарджик комитите бяха станали двама за пара, само в тие градове терекията кятипин плюеше своята брада и викаше: „Коренът ви да изсъхне! Ние се наситихме да ви бесиме, а вие се не свършате още.“ А в малкия Троян събратията на наша скромност бяха скъпи по онова време и за най-афионлията ага. Дордето се скитахме в тъмнината из салона на троянския конак, заптието, което ме водеше, бутна една врата, в която след като ме введе, притвори вратата и остана навън. Стаята, която бе осветлена, съставляваше букетът от турската власт. Околоврът по миндерлиците бяха насядали чалмоносни аги с подгънати крака, като да люпяха яйца. Техните чибуци, над които тие мислеха сериозно, издаваха такива кълба гъст дим, като че да гореше подът на стаята. Между сичките имаше само един млад, с панталони и с фес, който така също пушеше чибук, но с тая само разлика, че наместо лула на края на чибука му беше втикната цигара. По своето облекло тоя последният твърде лесно можеше да се вземе за българин, т.е. за конашка рая, но пъстрата му жилетка от жълто-червена басма, направена на малки кутийки, бръснатият му врат и алатурката му черно сетре очъртаваха цялоцелниничко ефенди с чин кятипин или тескерджи-меймуру.

Сичките присъствующи заедно с младото ефенди бяха осем души. Като изключим тоя последния, останалите бяха въоръжени кой с по един, кой с по два пищова, жълта харбия и нож по средата. Най-накрая стоеше и ходжата, който ме посрещна през деня. И той нямаше оръжие, но наместо това притежаваше друг род украшения. Бялата му чалма не се виждаше от цвете, най-много тъмночервена люлека. За да не увехне тая последната наскоро, практическият ходжа напълнил едно бяло стъкленце, от 50 драма ракиено, с вода, в което беше турил цветето, а после го пъхнал в чалмата си отпред,

така щото той приличаше на персийски шах. Стаята, в която стоеха тие тайнствени лица, имаше горе-долу следующия вътрешен наред. Тя бе помазана с бял вар, който от многото пушение беше пожълтял съвсем. Два прозорци, които надничаха в буйния Осем, който минуваше покрай самия конак, нямаха никакви пердета, така щото отражението на звездите във водата отвътре можаше да се види. На противната страна висеше прост часовник с кукувица, монотонното тракание на който още повече придаваше ужас на нощното събрание. На противната страна имаше закачено на стената едно малко календарче, с арабски и с турски цифри, което бележеше числото 15, при сичко че тоя ден имахме 20 май. От сичко това се виждаше, че писмената работа не кипеше в тая мюдюрска канцелария. На същата стена висеха още две бели торбички с нумери, които по сяка вероятност съдържаха правителствената архива. Посред стаята стоеше малка околчеста маса, върху която имаше една чаша с цвете, 4–5 кафени чаши, няколко тютюневи кесии и нищо друго.

Когато аз се подадох пред светлите погледи на присъствующите аги, направих ниско темане и ги поздравих на турски, никой не си отвори устата да ми отговори. Младият човек с панталоните беше мюдюринът в Троян, родом из Азия; човекът с бялата гъжва, в която имаше втикнато стъкло с цвете, беше ходжата от троянския конак, на име Хюсеин ефенди, така също родом из Азия. После тях идеше някой си Хасан ага, родом от с. Добродан, помак, бинбашия на башибозуците, човек на 50-годишна възраст, говори по-добре български, отколкото турски, глава голяма, обвита с пъстър шал от проста материя, уши колкото конски петала, запушени с бял памук, вежди къдрави, сключени над носа му и големи колкото мустаците му, гърди отворени, покрити с гъсти косми, които се смесяха с брадата му и го правяха още толкова пострашен. За деятелността на тоя Хасан ага говореха невероятни неща. Дотолкова той бил залюбен в своето свято дело, преследването на комитите и въобще на сички по-развити

българе, щото по няколко нощи не заспивал. Упоен от своята неограничена власт и от надмощието на башибозушкия елемент над останалите клонове от управлението в Турция, той беше захванал да не се покорява и на мюдюра.

Дясната ръка на Хасан ага беше някой си Хаджи баба, стар и доста почтен турчин, родом от Ловеч, по занятие търговец. Той бил дошел в Троян по своя частна работа, но уплашеният троянски мюдюрин, който чакаше от минута на минута да въстанат троянските българе, задържал го при себе си с големи молби. Останалите четирма души бяха така също родом от близния Ловеч, занятието на които беше мюлтюземджелик даа маймурнаря, интизапчии и пр. И тие по молбата на мюдюрина бяха останали около му, от една страна, а от друга, случаят беше най-добрият да се продава чалъм, да се ядат безплатно печени ягнета, да се заповяда и властвува неограничено. Тряба да ви кажа, макар и да се знае, че в Троян освен мюдюрина, ходжата, няколко заптии и пр. останалото население е чисто българско. После няколко минути мълчение пръв мюдюринът наруши тишината да ме попита „що съм за човек и защо са ме докарали тука“. Безпристрастието го изисква да изповядам, че той ми говореше съвсем човешки, без да употреби думите „чапкън“, „ханзър“ и пр.

– Два пътя лежат тебе, чоджум, напредя ти: бесилото и освобождението. От тебе зависи да хванеш една от двата – каза той. – Ти и да се мъчиш да ни лъжеш, ние знаеме вече сичко, знае го и цял свят, че някои и други хаирсъз хора, които отдавна време се скитат голи-боси по великата земя, минаха Дунава с намерение да правят пакости на царщината. Колко тие бяха глупи! Не знаяха, нещастните, че техните действия не можаха да произведат на великата Османска империя и онова действие, което мухата сторила на бивола. Но тие можаха да направят другиму зло. Известно е, че секи от тях носеше по една чанта пари, които им се даваха от черния враг на османлиите, кара москов гяуру. С това си богатство тие сполучиха да излъжат и заблудят мнозина прости хори-

ца, храни боже, като тебе. Следователно за присъствующите тука аги не е тайно, че и ти си един от ония злощастници, попаднал в мрежата на московските хора. Заради това ние ще слушаме, а ти ни разкажи от игла до конец сичко, какво ти си видял и чул по комитаджилъка. Не бой се; новият падишах е издал ферман, в който се говори ясно и определено, че сички ония твои побратими, които си кажат правото, ще бъдат простени и освободени.

– Няма защо и да крие. Ако аз бях на негово място, да ми изсипят в ръцете няколко жълтици, то начаса щях да стана комита – прибави ловченският Хаджи ага.

– Кажи, чоджум, кажи. Ти не си първият комита, когото виждаме – каза ходжата. – Преди една неделя имаше тука трима даскали от Коприщица, същи комити, бинбашии, които ни разказаха сичко. Може и да ги знаеш даже, на Каблешков син му и даскал Найден.

Когато ме видяха, че аз не отговарям от един път на въпросите, помислиха си, че може би да се колебая още да си кажа истината. За да ме предразположат още повече, дадаха ми едно дървено столче да седна и сам мюдюринът ми подаде да изпия една цигара, направена от него. Почнах от една край своето лъжливо показание. От най-напред виждаше се, че агите ме слушат с внимание; но щом дойдох до Белово и преминах границите на разбунтуваната страна, без да се срещна с някого и без да спомена, че съм имал оръжие, афионът на агите се пукна. Спогледаха се един други, засмяха се злобно изпод мустак и залюляха глави недоверчиво. Аз треперях в себе си и продължавах да говоря още, уж че нищо не забележвам. Един от мюлтюзимите скочи на крака сърдито и като подигна с едната си ръка края на русия си мустак, каза ми:

– Я виж тука отдолу, има ли да се подава жълто?

Той искаше да каже с това, че не е от глупците да вярва на подобни бабини девятини.

– Не ни изваждай из търпение, гяурски сине! – казаха

мнозина. – Ние не сме от ония глупци, които да не можем да отличаваме лъжата от истината.

– От сичко това, което изслушахме, две думи няма прави – прибави мюдюринът, който в това време беше станал да си пали цигарата на свещта.

– Ти казваш, че тренът, с който си дошел на Белово, излязъл от железата и се заровил в земята, по причина че комитите биле развалили пътя. Е, добре, с тоя трен освен тебе други хора нямаше ли? – попита ходжата, който като царигражданин имаше понятие от състава на един трен.

Аз отговорих утвърдително, а ходжата попита къде са отишле тие хора после паданието на трена, а особено големците (челебиите) и защо аз не съм ги последвал, което било най-безопасно и най-благоразумно. Това питание беше за мен ненадейно: посмънках, помислих, казах няколко неудовлетворителни отговора и най-после се признах, че съм се бил уплашил. Познах своята погрешка, но беше късно вече. Присъствующите, които само това чакаха, да се забъркам, скочиха отведнъж на крака и ме заобиколиха с подпалените чибуци.

– Казвай, неверно куче, защо не отиде с немците, като се счупи тренът, ами потегли за Панагюрище да колиш турци?

– Отговаряй! Или ей сега ще ти се проточат червата из стаята – викаха със запенени уста двама мюлтюземджии и държаха насреща ми своите пищови.

Аз не зная какво съм отговарял, но се сещам, че се мъчах да потвърдявам казаното вече, понеже други изход нямаше.

– Хей, черна майко българска! Ей сега ще да кажеш ти сичко от игла до конец, даже и онова, за което не те питаме – каза бинбашията Хасан ага, който досега само мълчеше. – Делия, скоро да донесеш пет-шест тояги и да кажеш на двама души да дойдат – извика той и си съблече абата от гърба, като че щеше да се бори. После това той ме хвана за космите на главата и започна да ме мята из стаята като навуй, а другите удряха кой где свари, с изключение на ходжа-

та и на мюдюрина, които излязоха из вратата навън, може би да не бъдат свидетели на Хасан аговите свирепи действия. „Казвай!“ – излизаше из устата на сички участвующи в боя. Двамата башибозуци, които Хасан ага проводи да повикат, не закъсняха да дойдат. Наместо 5–6 тояги тие донесоха само една, но такава, с каквато заарските бакърджии си товарят конете. Хасан ага приграбчи тая дебела кюския, с която почна да ме блъска през краката и по коленете така немилостиво, щото наша скромност примря от болести и се търкулна на земята по гърба си. Тогава ме хванаха двамата башибозуци със своите костеливи ръце, смъкнаха горните ми гащи, обърнаха ме с лицето надолу и седнаха единът на врата ми, а другият – на краката ми.

– Боже поможи! – каза Хасан ага и почна да удря с тоягата, която стискаше с двете си ръце, като че цепеше сухи храстови дървета.

Но не беше само Хасан ага, който ме биеше; и останалите турци не стояха хладнокръвно. Един от тях ме удряше по краката, които не можах да мръдна; други скачаше на главата ми с крак, от което действие от челото ми потече кръв; трети ритаха и мушкаха где завърнат и т.н. Виках до небеса за капка милост, бащи и майки наричах сичките, кълнях се, че нищо не зная от онова, за което ме питаха, гърчех се под секи удар, но сичко напусто.

– Кажи своите другари, мястото, гдето остави оръжието си, не си ли бил другар на *Петковски*[1] войвода? – говоряха агите.

Аз апелирах най-много към човеколюбието на мюдюрина и на ходжата, които призовах на висок глас да дойдат и да ме отърват. За да ме накарат да мълча, единът от двамата башибозуци захвана да се тръшка отгоре ми, колкото му е сила. Мюдюрът, който се разхождаше вън в салона, дойде най-после, докачи се неговото османско честолюбие.

---

[1] Т.е. Бенковски, за когото тие вече знаяха.

– Оставете го, джанъм! Макар и да е гяурин, вяра свинска, но сѐ пак е човек, кучета главата му яли – каза той, като хвана Хасан ага за ръката да не удря вече.

– Мюдюр ефенди! Това не е твоя работа – възразиха мюлтюземджиите. – Работата не е играчка! Тук царство и народ пропада, а ти си седнал да ни говориш за милост (мерхамет). Бъди спокоен! Няма се свърши светът с един комита.

И боят изново пак захващаше. Два-три пъти се принудих да кажа да ме оставят, защото ще да изповядам истината; но щом престанеше да играе дървото, пак обръщах стария лист:

– Какво да кажа, ефендим, когато нищо не зная, а да ви излъжа, зная, че това не възприемате.

– Аз зная и друго лекарство – каза Хасан ага и радостно дигна нагоре своята диктаторска глава. – Скоро да насветлите на кафе-оджа дилафчето от една харбия (с която се пълнят старите турски пищови), с което, като го парна, гдето зная, той ще да изкаже и млякото, което е сукал от майчините си гърди.

На минутата още ме обърнаха с лицето нанагоре и двамата башибозуци ми хванаха краката и ръцете, а други трети седна на гърдите ми и взе сичките нужни мерки, за да се изпълни операцията на Хасан ага. От най-напред аз си помислих, че сичко това е само просто заплашване, за да се уплаша и започна да изказвам, но скоро светлото дилафче, червено като въглен, биде донесено. Изново се обадих, че ще изповядам истината, не на шега; но като се размислих за лошите сетнини на тая лекомисленост, пак обърнах на *инкяр* – нищо не зная.

– Бре! Ний на тебе маскара ли станахме да ни лъжеш! – кресна Хасан ага и посегна да вземе дилафчето, но то беше вече изстинало и почерняло като сяко желязо.

Втори път се даде заповед да се нагорещи пустото дилафче. Услужливият башибозук го донесе и се повърна да заключи вратата, за да не влезе мюдюринът и побърка на работата. Повече от десятина ръце се налепиха отгоре ми и

дилафчето биде приближено. Малко то се досегна до кожата ми, но и това бе доволно да изрева като заклан и да метна от себе си башибозуците, които паднаха настрана като чували. Юмруците почнаха да падат, но и мюдюринът стъпи в своите административни права. Той заблъска на вратата като човек, който има право, и влезе заедно с ходжата, сърдит и начумерен. Каза няколко думи към агите с полумюдюрско и полумерхаметско значение да се смилят най-после, а сетне се обърна към мене и като ме ритна един път, прибави:

– Защо не кажеш и ти правото бе, ханзър? Не виждаш ли, че ще да те смажат като бясно куче!

Изпотените и уморени аги отстъпиха малко настрана и извадиха своите бели джеврета да си трият потните чела. Простите башибозуци така също стояха бездействени до главата ми и стискаха чирените на своите ятагани, а аз охках на голите дъски и не снемах поглед от благородната анадолска физиономия на мюдюрина[1].

Хасан ага въртеше глава мълчешката и хапеше от яд своята брада.

– Защо аз най-после ставам луд – извика той отведнъж. – Седнал съм да питам с *добро* тоя царски душманин, да ме лъже и се подиграва, когато имам на ръката си ферман като вратата.

Това каза той и като се приближи до свещта, извади из

[1] Троенци, мало и голямо, помнят още тоя благороден мюдюр, последният представител на турското владичество в тяхното селце. Него сварили в селото в 1877 г. руските войски. Когато са вече идели казаците, тогава той се обърнал към троенци и им казал:

– Е, прощавайте вече, комшулар. Моето царство се свърши, не съм вече ваш мюдюрин, имате нови мюдюри, от вашата вяра. Бог да ви е на помощ!

Това казал той и шибнал своя кон към Балкана. До това време отблъсвал башибозуците и пазял троенци като своите две очи. Доколкото знаем, тие последните, макар че са биле покъртени душевно от своя мюдюр, но пак биле увлечени от тогавашните разпалени страсти и некавалерски се отнесли със семейството на своя благодетел.

джебовете си едно писмо, писано на турски язик. Покани ме да го чета, но като отговорих, че съм неграмотен, подаде това писмо на ходжата, който прочете горе-долу следующето: че командир-паша дава на бинбаши Хасан ага това писмо, който има право да коли сичките комити, които би се появили в околността на Балкана, без да е отговорен някому. След прочитанието на тоя акт – действителен или лъжовен, за мен бе неизвестно – присъствующите клюмнаха глава и се присмяха на Хасан ага, че той се мае още, та не ми отреже главата. А Хасан ага рипна още повече от тая забележка на другарите си. Той заповяда на някого си башибозук Делия, със светли очи и с кавърджик мустаки, да ме извадят навън край р. Осма и там да ме заколят, а после да ме хвърлят в реката. Аз помислих, че това може да бъде заешка топурдия само за сплашвание, но като си въобразих кои са времената, че нов султан се е качил на престола, че цял Троян да се изколи, пак никой няма да отговаря, а от друга страна, настояването на мюдюра и на ходжата да почакат до утре със закалването ми – напълно повярвах, че душицата може да отиде. Бяха ме подкарали вече към вратата, когато башибозукът Делия се повърна назад да си намаже ножа при свещта с дървено масло, което той вадеше от своята арнаутска паласка. Че страшен ли беше пък пусти нож? Още го помня: широкото му острило се лъщеше като огледало. Стана даже дума измежду присъствующите дали ще да може Делия да ме заколи, без да ми върже по-напред ръцете. Тръгнахме. Аз го ударих на плач и се обърнах да погледна мюдюрина, но текмето на Делия ме изхвърли из вратата. Подиря ми тръгнаха още Хасан ага и ходжата, който не преставаше да се застъпа за мен.

Там наблизо, до самата стена на троянския конак, тече реката Осъм. Посред тъмната нощ, в неограниченото царство на нощната дълбока тишина, тая планинска река хучеше и се пенеше. Нейните тайнствени бързеи представляваха нещо страшно и ужасно. Особено на мене, който отивах за такава една работа. Стори ми се, като че тя да имаше нещо общо

с намазания нож на Делия... Из една малка портичка излязохме ние на реката. Тук ме попитаха още два-три пъти ще кажа ли правото, а после ме накараха да клекна на колене до самата река и да си *наведа* врата надолу. Вместо това аз стиснах с две ръце джубето на ходжата и му казах такива думи, които до тоя час не бях говорил ни на баща си. Молби, обещания и други род унижения бяха в изобилие. Най-после ходжата според мене беше покъртен, сполучих да възбудя в него османско честолюбие.

– Хасан ага, харижи[1] на мене тоя гяурджик – каза той. – Аз ти се обещавам, че тая нощ, най-много до утре, той ще да каже сичко на мене. В противен случай аз сам ще да му отрежа главата.

Хасан ага не скърши хатъра на ходжата. Той даде заповед на своите башибозуци да ме върнат назад, като ми напомни още, че за сичко трябало да благодаря само на ходжата. Наместо горе в конака вкараха ме в затвора, в който бях през деня, като прекараха и лалето през врата ми.

II

Сега вече, след като ме смазаха с бой, дойде на ума на агите да се погрижат и за други работи, отнасящи се до моето съществувание. Върху една малка софричка, която ми донесоха в затвора, беше сложено хляб, някои остатки от богато ястие и една готова цигара. Сам Хасан ага два пъти влязва до прозореца да ме пита искам ли още нещо. Това беше вече правило. В разстояние на четири деня, които престоях в троянския затвор, знаях вече, че щом ме биеха, хлябът беше готов вече. А биха ме мене няколко пъти, но

[1] Турското *бана башла*. В бабаитския катехизис тая дума е твърде позната и свята. Много нещастни раи в по-старите времена тя е снемала от бесилницата.

право да си кажа, че като първия бой аз не се сподобих вече да видя. Хапнах от останките на мюдюрската или може би и заптийската вечеря, изпуших си спокойно цигарата в тъмнината, чувствувах някакво си задоволство и тържество по причина на победата, която можах да нанеса на конашките хора. Наистина, че под кожата ми пълзеше нещо, не можах да се простра, както тряба, но предвид на намазания с дървено масло ятаган тие малки работи бяха от второстепенно значение. Позаспал съм и даже, защото както къпанието, така и боят благоприятствуват на съня. После полунощ обаче трябаше изново да си напомням мостчето при р. Свинарица и грънчарските колиби вследствие на един шум, който се дигна при вратата. Най-напред се слушаха удари от тояги, псувни на турски язик, а после друг един непознат глас захвана да протестува, като наричаше турците зверове и пр. И удивително, че непознатият освен български смесваше още в своя разговор и ромънски; а това ми даде повод да трепна на минута, да си въобразя, че непознатият е *еснаф*, който щеше да бъде за мене ангелско утешение. След малко вратата на тъмницата се отвориха и непознатият, човек млад, облечен с европейски дрехи, с хъшовски калпак на главата, влезе при мене, когото заптията тикна изотзад, колкото му е силата, с крака си. Непознатият следваше още да протестува, а заптията, без да обърне никакво внимание на думите му, доближи се до мене, освободи ми една крак от букаите, в които заключи крака на непознатия, така щото ние трябаше да лежим глава до глава с него.

– Разговаряйте се сега, царски душмани, какво сте правили, но не забравяйте и това, че и двама ще да живейте само 24 часа – каза заптието и затвори вратата.

Аз чаках с нетърпение отдалечаването на турчина, за да попитам непознатия мъченик отгде е родом, где са го хванали и от коя е чета; но той не преставаше още да говори сам на себе си, да псува турците и да оплаква злочеста България.

– Няма да ми останат очите затворени най-после, макар и

да ме затрият тие поганци – говореше той, но повалено, като че да бе македонец. – Сам с ръката си заклах пет души от тие зверове, а колко съм убил с куршум – брой няма. Ти, братко, на колко души можѐ да светиш маслото? – попита той най-после мене. – Не се бой от мене, защото съм стар комита. Познавам Панайота и Тотя войвода, бил съм другар на Хаджи Димитра, с когото преминах Дунава, но тие кучета ме хванаха при Ново село. Да живей майка България!

Сичко това, казано от непознатия, беше доволно за мене да позная, че имам при себе си официален човек. Ако той си мълчеше, както и да е вече, можах да повярвам, но щом наименува себе си другар на Хаджи Димитра, който беше умрял отдавна, преди осем години, то твърде лесно можахме вече да се разбираме кой на кого слугува. Дръпнах се настрана като от змия усойница и казах на милостта веднъж засякога да ми не говори подобни думи, защото аз съм верен и покорен рая, при сичко че съм попаднал в немилост. Той каза още няколко безсолни думи, но като видя, че сичко е напусто и че скоро ще да се съмне, захвана да вика нещо непонятно за мене и заптията дойде да го извади навън. Това обстоятелство дойде да ме увери още по-силно, че непознатият бе шпионин. На другия ден, когато ми правяха изпит официално, аз можах да позная по гласа тоя приятел, когато и той се обади да ме попита нещо. Той беше бошнак или македонец, горски стражарин в Троян.

Съмна се на другия ден. Сега чак аз познах какво нещо значи бит човек. Ръце, крака и снага бяха почернели като изгорял кютюк, които не можех да мръдна. Вижда се работата, че от вечерта, от една страна, уплашен, а от друга – непретръпнал още, не усещах никакви болки. А челото и носът ми бяха разкървавени от дъските, когато скачаха по главата ми. Казах, че Хасан ага колеше кучето в Троян. Той бе такъв пъргав старец, щото на ден по петдесят пъти влязваше и излязваше из конака. Колкото пъти преминуваше покрай моя прозорец, толкова пъти ме питаше няма ли да обаждам

истината. Секи път гледаше своя голям часовник, който приличаше на цветето, наречено слънчево сетре.

– Ако и сега останеш пак със своя гяурски черен инат, то ще да те предам на тоя бабаджан да ти отреже главата – говореше той. Бабаджанът, на който той показваше, беше неговият син, за когото споменах по-горе, малко читаче, на 13–14 години, облечено като кукла, със син чепкен, с револвер и с малка сабийка, преметната през рамото му. То беше толкова джеляз, изнежено и разгалено чадо, щото с два пръста да го стиснеше човек за вратлето, можаше да го задуши.

– Бабà, аз искам да заколя тоя комита – говореше то и се увиваше покрай своя честит родител, а наша милост надничаше из тъмната стая, примигваше като куче в лапавица.

За моя чест обаче един непредвиден случай даде на работата съвсем друго направление, което беше за моя полза. Два часа после пладне един башибозук, конник, дотърча в конака и извести на големците, че командир-паша иде от Ловеч с един батальон войска. Това радостно известие, от което трябаше да се радва секи находящи се турчин в комитаджийския Троян, произведе своето действие на сичките конашки хора. Мюдюринът, Хасан ага и мюлтюземджиите навъзсядаха на коне и отидоха да посрещат пашата; а башибозуците се нареждаха на военна нога да представят почетно оръжие. Само добродушният Хюсеин ходжа остана сам в конака. Сега той намери време да дойде на малкото прозорче, като ми донесе и една книга тютюн. При сичко че и той ме насилваше да кажа *правото*, защото много бой ще изям още, но извести ме в същото време да не съм се боял вече, че ще да ме заколят, защото, като дойде пашата, на Хасан ага му падали крилата.

– Най-много ги е гняв агите, че наздраво са уверени в твоя дърт комитаджилък, а ти говориш противното, па и от друго място не можат да те хванат – прибави той. – На същото мнение съм и аз, т.е. като две и две четири съм уверен, че ти си от сърцето на комитите. Ако беше чист човек и верен рая, то защо не отиде в някой град, ами остави питомното

и тръгна да дириш дивото по гората? Имал си за другари френк-гяурларъ на железницата, които са по-сербез и от самите мусулмани; да оставиш такива другари и да потърсиш спасение при беззащитните българи: не го взема умът ми!

Ходжата беше дотолкова наивен, като секи анадолец, в когото не може да има толкова омраза към българете, както това е с местните турци, щото има слабостта да ми се оплаче колко много страх претеглили тие двамата с мюдюрина в тоя български Троян, когато най-напред се приело известие за въстанието, а в целия Троян имало само няколко души заптии.

– По цяла нощ се моляхме богу с мюдюр ефенди да не ни остави да станем жертва на чуждо място.

Гласът на военната музика, която предвождаше войската на командир-паша, се зачу и ходжата, увлечен от патриотически чувства, принуден бе да ме остави, за да отиде и погледне на царските войски. Войската влезе в училището, а командир-паша заедно със своите офицери дойдоха в конака. Един час след тяхното пристигание аз бях зачуден, когато видях, че около десят души войници с пушки в ръката прекараха покрай моя прозорец едно младо и непознато момче, на възраст около 20–22 години, облечено с пъстри шаячени панталони, от последната мода, късо палто от същата материя, а на краката му хайдушки цървули, бели навуща и черни хъшовски върви. То беше още гологлаво. Неговата представителна физиономия, русата му голяма коса, която твърде грациозно покриваше главата му, даваше да се предположи, че непознатият е оставил огледалото преди малко време. Той имаше на ръцете си големи железни клапи, заключени с кофар; на врата му голямо желязно лале, много по-тежко от онова, което имах аз, а краищата на синджирите, които висяха от това лале, бяха завързани от краката му. Двете му ръце бяха вързани още над лактите отгоре с въже, краищата на които държеше в ръцете си един войник. Освен простите солдати скоро застана около конвоя и един офицерин на кон. Той отиваше да извърши нещо важно, защото два-три

пъти се повръща да взема наставления от пашата, който сам беше излязъл на стълбите. Тие наставления той предаваше на офицерина твърде тайно. Виждаше се работата, че тие се касаеха до съдбата на непознатия вързан.

От сички тие извънредни приготовления и движения, които ставаха из конака с полицейска строгост, секи можеше да си състави справедливо предположение от най-напред, че смъртно наказание ще да се произнася над вързания. Но, напротив, засмяното лице на тоя последния, цигарата, която той стискаше в зъбите си, категорически опровергаваха това предположение. Това противоречие ме караше да тегля огъня откъм себе си, т.е. помислих да не би сичко това да е просто комедия, с която турците искаха да ме плашат нравствено. Така или инак, но непознатото момче, обиколено от войската и от голямо число още башибозуци, излезна из портите на правителствения дом.

– Кълна се в аллаха и в неговия пророк, че ако ме поканяха да заколя тоя гяурин, т.е. непознатото момче, – говореше един башибозук след заминуването на тайнствения конвой, – то и пари да ми даваха отгоре, щях да се откажа.

– Същото бих направил и аз – отговори друг един башибозук, моят стражар до прозореца, на главата на когото имаше вместо шал една женска престилка, взета от някоя плячка. – Такова дилбер копиле, макар и гяурин, грехота е да го заколиш. Казват, че то склонило да приеме мусулманската вяра и Хасан ага щял да го вземе за свой син.

От тие башибозуци, които са свирепи, фанатици, главорези, плячкаджии и пр., но не подли и хитри, аз можах да се науча много работи. Сичко искрено, прямо и откровено говореха тие, като че им бях брат – по начало, стремления и идеи. Тие ми съобщиха, че непознатото момче било чиста комита, което преди 7–8 деня било докарано в Троян с още двама другари, които отпосле изпратили в Ловеч. Но понеже в тоя последния град то казало в своите изпити, че познава мнозина комити от Троян и от манастира, пашата го взел

със себе си до Троян да покаже тие комити, на които той знаял къщите. Сега за мене стана ясно и понятно, че войската заедно с непознатото момче отиваше да прави предирване по къщята из Троян. Няма нужда да казвам, че от тая мярка цялото троянско население беше гръмнато, защото по тоя начин неговата съдба се решаваше. Па и турците от своя страна тържествуваха и треперяха да не изпуснат тоя сгоден случай, който осъществляваше техните пламенни желания да си отмъстят на богатите троянци. Тие знаяха, че покрай другите злини, които нанасяха на селото, щяха още да ударят голямо богатство от подозрените комити. Ето защо вниманието на агите беше обърнато на друга страна, забравиха тие за моето съществуване в затвора. Кой се интересуваше като от мене голак? Патриотизъм и бабаитлък, но и парата беше важна в оние мътни времена, които на стоте години един път идяха. Нощта настана, срокът от 24 часа, в който трябаше да се реши съдбата ми, се измина, а нямаше още да се яви оня, който ми го беше дал, т.е. Хасан ага, нямаше да ми донесат и софричката с хляба, защото нямаше и бой.

Часа след два обаче, вечерта, опустелият конак пак се съживи. Дрънканието на сабли и оръжие, топурканието на коне и други извънредни шумове и движения привличаха вниманието на секиго. Вижда се работата, че обискът в манастира и из селото не беше напусто: конашкият двор се пълнеше от хора, които в тъмнината не можаха да се видят, но юмруците, които падаха от време на време по гърбовете им, даваха да се разбере, че тие са сиромаси българе. Няколко от тях затвориха по други места, а няколко изведоха горе в конака. Дълбока нощ царуваше вече, когато горе в конака, в същата стая, с която запознах по-горе читателите, стана шум и някакво си глухо движение, като че се търсеше рогозка. После това събори се нещо тежко на пода и един проницателен глас изрева, колкото си можеше: „Олеле, майчице!“ – а тоягите падаха една след друга като бакърджийски чукове. Разбирате, че тука се биеха пак българе, теглеха тие онова същото,

което видях и патих аз преди два деня. Боят се продължи няколко часа, защото жертвите бяха няколко.

Из стълбите свалиха едного от тие нещастници. Една крачка прекрачеше той, а пет юмрука падаха по плещите му. Спряха го пред моя прозорец и познатите на мен въпроси: „Ще кажеш ли право, да те не закалваме! Кому си продавал барут?“ и пр. – почнаха да му се предлагат от страна на турците.

„Вие майка, вие баща, ефендим“ – отговаряше той, а тие майки и бащи пущаха в ход юмруците и плесниците. Водиха надолу-нагоре нещастника и най-после затвориха го при мене. Както му бе редът, чаушинът, който го караше, така силно го блъсна изотзад, щото той премина над мене като ат и дрънна своята глава в насрещната стена. Въобрази си нещастният, че е сам в затвора, понеже не можеше да ме види в тъмнината. Сложи там в едно кьоше своите полупребити кости и такава силна въздишка изпусна из гърдите си, щото въздухът в тъмницата бе приведен в бързо движение:

– Ох, майчице! Смазаха ме!... Господ да ги убие, пък много зле пипат...

По движението го познах, че той стана по едно време на крака и почна да струва поклони на земята, като четеше в същото време и някои молитви, моляше се богу и на сичките негови служители. При сичко че аз не бях престанал да го подозирам да не е шпионин, както по-напред, но неговият жален и състрадателен глас, неговото топло слово, въздишките му, от които и аз неволно дохождах във възбуждание, говореха съвсем противното. Аз нарочно се прокашлях, за да покажа на злочестия си съжител своето присъствие в затвора.

– Кой ме вика? – отговори той почти безсъзнателно.

– Пусти мишки, не оставят човека на спокойствие – проговорих аз, уж че не съм се сетил какво става около ми.

– Ох, боже, тук имало хора! Християн ли си бе, братко? – попита непознатият.

– Християнин и българин още – отговорих аз.

– За душата си бе, братко, не ти ли се намира да ми дадеш

малко водица или една цигара тютюнец, да си сквася устата? Смазан съм.

Непознатият беше родом от Троян, на име Иван, когото бяха хванали преди малко време на къщата му. Той бил член и съзаклятник на бунтовния комитет, от името на който два пъти ходил в Ромъния с писмо до войводите Таня и Стоила. Предаването му се дължеше на непознатото младо момче, което описах по-горе, това той ми разказа в Ловеч, когато се опознахме добре. На другия ден него заведоха, окован в желязо, на Ловеч, а аз си останах пак самичек.

На заранта пред обед ме извадиха на явен или по-добре, на официален изпит. Заседанието беше пълно и, може да се каже, сериозно, защото дългите чибуци и кехлибарените цигарета не бяха в употребление. Освен лицата, с които читателите са вече запознати горе-долу, тук присъствуваха още и някои нови. Първо място държеше командир-паша, така го наричаха башибозуците, а всъщност той не беше освен един прост бинбашия, няколко офицери и двама души българе, от чорбаджийски катехизис, Цочо Спасов и още една дебела фигура с възчерно лице, името на когото съм забравил. Бинбашият, името или прякорът на когото беше Кекеве, човек на 40-годишна възраст, с подуто лице и с червен врат, бе облечен твърде чисто и даже елегантно, нещо, което е редкост у турците. Той четеше последния брой от в. „Дунав“, а останалите присъствующи, както се виждаше работата, че знаеха цената на авторитетите, зяпаха го в ръцете и пазяха тишина. Българете, като секи българе по онова време, седяха най-накрая, до самата врата, с такова верноподано настроение, щото и с очите си се мъчеха да го засвидетелствуват, да покажат, че са рая. Единът от тях, Цочо, млад 28-годишен момък, с твърде деликатно лице, е син на най-прочутия богаташ в околността, чорбаджи Спас, нофузът, на когото името се почиташе и измежду турците. Тоя последният държеше в ръцете си една книжка, която аз от един път можах да позная, че е моето тефтерче.

– О, ти ли си бил! Гледай, гледай! Пък аз да не зная, да съм те извикал още от снощи да се видим!

С тие думи бях посрещнат аз от страна на бинбашията Кекеве още с първото си влизание в стаята. Той се чудеше и маеше, също като човек, който пръв път вижда ненадейно своя познайник.

– Както се вижда, ефендим, вие достове (познайници) ще излезете с негова милост – каза ходжата.

– И нещо повече – отговори Кекевето. – Преди три месяца той държеше дюген в Исмаил, продаваше хубави питиета, особено сакъзлия мастика, а аз ходех да пия при него.

Аз се усуквах още като куче във воденица, нищо не можах да разбера от тие бинбашийски любезности, та затова следвах само да отказвам, че никога не съм бил във влашката земя, че сега за пръв път слушам и за града Исмаил. Тогава бинбашията погледна към Цоча Спасов и му направи знак с окото си. Тоя последният ми подаде плика на едно мое писмо, адресирано до харманлийската станция, в което се казваше, че съм бил бакалин. Понеже думата Харманлий беше писана с латински букви, то присъствующите прочели тая дума Исмаил и са се зарадвали, разбира се, че ми открили дирите във Влашко, гдето съм бил преди 4–5 месяца според датата на писмото.

– Добре, но я ни кажи ти нам нещо за тие портрети, в които с още други двама души си изваден с военна униформа, което е още едно силно доказателство, че ти си бил във Влашко или Сърбия? – попита бинбашията втори път, с повисок глас, за да замаже първата си погрешка с влашкия град Исмаил.

Наистина, че в тие портрети аз бях фотографиран с униформа, пред Заарското въстание, но такава униформа, каквато носят по Хиршовата железница. Но който не беше я виждал тая униформа, то навярно би помислил, че лицата, които я носят, са немски или ромънски солдати. Разликата се състоеше само в това, че на мундира и от двете страни на

яката имаше писано на турски язик „Румелийски железници“, които слова, макар и да се познаваха в портрета, агите не бяха ги съгледали. Както тие портрети, така и плика на писмото аз ги бях оставил нарочно, понеже в моя полза говоряха. Обясних на агите, че тая форма е царска, която секи може да е видял, който е пътувал по железницата.

– Хич омразната московска шапка може ли да бъде търпима от нашата царщина бе, серсем? – възрази един от присъствующите, облечен в палто и панталони, опъстрени със зелени ширити наоколо, който до това време не беше се обаждал още. По гласа можах да го позная, че той е онова лице, което бяха заключили в моите букаи като бунтовник.

После това няколко чалми и фесове се надвесиха над портретите, които четяха и разглеждаха, а сетне се спогледаха един други, без да кажат нещо, което беше знак, че и оттук не можаха да хванат нищо.

– И то добре. Ами тоя прах, който намерихме между писмата ти, за какво може да ти послужи, та си го взел да го носиш със себе си? – попита майорът.

Като гръмнат останах на мястото си, когато видях, че той ми подава две порции отрова от стрехината, която по невнимание съм забравил или не съгледал да хвърля с време още. Без никакво двоумение казах, че това са някакви церове. Присъствующите не останаха удовлетворени. Тие подозряваха нещо и по тая причина заинтересувано попитаха от каква болест съм страдал.

– Срам ме е, ефендим – казах аз и погледнах лицемерно на земята, а това възбуди още повече любопитните.

Казах им, че праховете са за церение на „новата болест“. Това беше интересно за целомъдрените балкански турци. Тие оставиха главния въпрос и се впуснаха да разсъждават по тие болести, като че да бяха доктори, събрани на консулт. Бинбашията, като човек, вкусил от цивилизацията, за което свидетелствуваха дрехите му, едва ли не четеше лекция за тая болест. Той сгъна праховете на тая страшна отрова

внимателно и ги спусна в джеба си. После това втори път ме попитаха да не съм другар на хванатия поп (отец Кирил) и на войводата Петковски, предложиха ми да кажа где съм си скрил оръжието със забележка, че ако и да съм носил оръжие, то ще бъде извинително, защото в Балкана „има и диви зверове“.

– Ако си изповядаш правото, утре рано, дай боже живот и здравие, ще те дадем в ръката на едно заптие да те заведе, накъдето обичаш – прибави Кекевето.

– Да, сичко това ще бъде за твоя полза – пое, та каза Цочо Спасов с такава охота, като че да уверяваше присъствующите, че за да се оправи светът, тряба най-напред него да обесят, па тогава мене.

III

Аз тържествувах напълно, при сичко че когато ме затваряше, заптието така силно ми изви ухото, щото хрущелът му изплющя, като кога се чупи замръзнал праз. Тържествувах именно затова, защото виждах, че последните баждарници на турското правосъдие не бяха така страшни; можаше да ги премине и малодушният човек. В последния изпит не само че нямаше дърво, но и не чух да ми се каже даже ни една от обикновените турски думи. А най-утешително бе това, че преди да ме подкарат за затвора, сам бинбашията ми каза, че ми дава време да си помисля, дордето ме извика втори път. Секи разбира, че тук, в тие думи, съществуваше вече едно омекчение. Смущаваха ме още церовете за „новата болест“ – да не би да извикат турците някой доктор, който да им обади ужасното име на тие церове. Не по-малко се боях и от едно свидетелство от железницата, писано на френски, така също забравено в тефтерчето ми, в което беше турено същото ми официално име. Тук съм длъжен да кажа, че от моите десятина имена аз обадих на правителствените хора онова, с което

бях известен само в селото си и което, така да се каже, беше ми законното име.

Половин час след затваряването ми из стълбите се зачу дрънкането на букаи и скоро на тъмничното прозорче се появи непознатото онова момче, което по-първия път бях видял сред двора, когато отиваше да изказва своите троянски познайници по комитаджилъка. То беше весело и засмяно, с цигара в устата, при сичко че влечеше още синджирите. Опря се с ръцете си на прозореца, като че тъмницата да беше мой дюген, поздрави ме, попита ме за туй и онуй, а после се обърна към чаушина, когото помоли да тури и него при мене.

– Какво си се умислил бе, побратиме, като че ти са потънали триста гемии по Дунава? Да сме се мислили навремето, когато тръгнахме да освобождаваме пустата България, а сега не ни остава нищо, освен да се надуваме, като ни бият. Ама пък умни глави сме биле, бей! Аз сега видях, че турското царство било силно. Но карай да върви; станалото се не връща.

Тие думи горе-долу изказа приятелят с първо влизание. Но забележете, че той още стоеше на крака, ни за името, ни за родното ми място ме беше попитал още. Неговият безцензурен язик и сведенията, които ми бяха дали башибозуците, че той отива да издава, за което нарочно бил върнат от Ловеч, отрано ме приготвиха да вардя бодра стража. Найнапред протестирах, че съм искал да освобождавам „пустата България“, та затова именно мисля, че по погрешка съм попаднал в затвора да си оплаквам дните.

– Де холам, недей ми чете попски молитви! Не се намираш, слава богу, пред някой издайник. Синца сме от една черга. Аз нарочно за това съм дошел да се поразговорим и утешим братски, биз-бизе. Цял ден съм стоял в кафенето, играхме на книги с башибозуците, разказвах им за нашето царство в Коприщица, но сѐ ми е мъчно. Чак сега ми позволиха да дойда при тебе, но и то с условие да те попитам нещо, а после да им го кажа. Но ти се не бой от мене: никой път аз няма да

изгоря душата на брата си. Едно сбърках аз, че не можах да узаптя язика, ами взех, та казах, че съм познавал няколко души в Троян. Хей, сиромасите сичките ги извързаха! Проклета вяра туй, турците. Да не си се излъгал да им подкажеш нещо, че няма хаир вече от тебе. Щом подушат, че знаеш, не те оставят вече на мира. За нашите въстания дотолкова обичат да слушат, като че да им приказваш за Мохамедова рай. Но ти добре си постъпил. Ама и много даяк си пък изял, брей! Мене ми каза ходжата...

Тая дълга молитва непознатият приятел я избърбора на един солук, гдето се е казало. Малко той искаше да знае дали аз се интересувам от тие подробности, нито пък чакаше да чуе и моето мнение. Аз се стеснявах и боях. Сетне той извади една книга мек тютюн, който му беше дал мюдюринът, поръча и две горчиви кавета и моабет коляно до коляно се отвори. Но за да не мъча любопитството на читателите, ако съм сполучил, разбира се, да го възбудя, време е да кажа името на непознатия си приятел. Той се казва Ботю Иванов, родом от Карлово. По време на агитацията в 1876 г. той бил скромен бакалин в с. Синджирлий, което се намира близо до прочутия Хисар. В последното това село именно той имал случай да се срещне с нашия другар П. Волов, известен вече на читателите. После тая среща леката натура на Ботя престанала вече да се ограничава само във винената половница и в харчението на леблебиите. Той се изгигилил презрително на своето бакалско дюгенче и преминал под командата на Волова, който го употребил в агитацията и в приготовлението. Но сичко това аз научих отпосле, а на Ботя не престанах да гледам подозрително, за което той не искаше и да знае даже, а продължаваше да ми разказва.

– Дявол да го вземе, и да ме обесят, няма ми останат очите отворени – каза той. – Една неделя царувахме, но и в това късо време можах да си изпълня желанието. Познаваш ли ти Петър Ванков? – попита той и без да чака моя отговор, продължи: – Тоя П. Ванков ме изкара най-напред от глава.

На сами ден Иванден, когато бяхме курдисали главата както тряба, късно вечерта дойдоха да ме повикат от страна на дяда попа. Казаха ми, че един търговец ме търсил, за когото помислих, че може да е някой от ония, с които имах земание-давание. Лъгал съм се. Пред очите ми се представи странен непознат човек, който, макар и да беше облечен с прости дрехи, но по думите си се показваше, че е от голямото „добрутро“. Тоя П. Ванков ни обади такива неща, щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме устна. Най-напред той ни каза, че хиляди турски софти пъплели вече из България, които насъсквали турското население да се приготовлява за напролет, защото сичката рая щяла да бъде турена под нож, никакво правителство не щяло да бъде в състояние да ни защити и пр. От друга страна, прибави той, сичко угнетено и поробено на Балканския полуостров е дигнало вече пушка за свое лично съществование и независим живот. Храбрите ни братия херцеговци година ще стане, откак се кланят на нож и куршум, Босна гори на огън, Черна гора се е дигнала с жени и деца, гиритлиите според последните вестници точели своите ножове, Сърбия и нощта прави на ден да се приготовлява, православна Русия проважда много здравие на своите деца, с една реч – Изток гори на огън. Тряба ли ние да сгърнем ръце и да стоим мирни пред тая буря, когато сме народ от седем милиона?

– Събранието – продължи Ботю, – което с отворени уста гълташе тие думи, същата вечер още реши, че и тяхното село тряба да се приготовлява. Сичките присъствующи положиха клетва, че ще бъдат верни на думата си и ще работят с чисто сърце.

От тоя ден Ботю не влязал вече в дюгена си с чисто сърце. Колкото пъти дохождал Ванков (Волов) в селото, сѐ при него слязвал на конак. Много пъти го проваждал по околните села и градове, но два пъти не видял да се подписва с едно име в писмата, които му давал. Един път го проводил тука в Троян, отгдето щял да дигне стотина оки барут, подписът на

писмото бил Петър Ванков. Друг път го пратил в Пловдив, гдето тамошните приятели го знаяли Панайот Волов.

– Чудни хора бяха тие апостоли наистина. Язък, че се не познаваш с никого от тях – продължи той. – За малко едно време в селото Синджирлий нямаше човек, който да не знае от тая работа, т.е. че нàпролет ще да се колят турци. Секи продаваше мило и драго да си купи нож и пушка. Аз, колкото парици бях турил настрана, пръснах ги надоле-нагоре; а из дюгенчето ми скоро захванаха да играят мишките на билярдо с бобовите зърна. На 21 априлий получихме кърваво писмо, с което ни се известяваше да въстанем. Най-напред аз си облякох хъшовските дрехи. Пъй че сербезлик ли беше пък, дявол да го вземе! Винената бъчва, която беше в бакалското ми дюгенче, дръпнах пищова и я пробих в половината, да се знае и помни кой ден се е въстанало за българско царство. Туй паласки, фишеклик, бели навуща и черни превивки, сичкото беше алестра на мене. Дойде ни известие да вървиме за Ново село (Старо). Преди да потеглим, заклахме около 13 души блажни, които се намериха на него час в селото и наоколо. С жени и деца и с кучетата, гдето се е рекло, тръгнахме за Ново село. И това последното беше вече на крак; женорята и дечурлигата бяха поели за планината към Коприщица, а в селото се въртяха още някои наши аретлици. Научихме се, че в новоселското училище имало затворени 7–8 души читаци, от ближното село Айрени. Някои старци изказаха мнение, че тие ни биле комшии, та затова да не сме им правили нещо, но време ли беше да се слушат стари хора? Аз заобиколих училището с няколко души, напъхахме шишенетата през прозорците и – огън! Сичките се повалиха на земята. Потеглихме за Коприщица. На една поляна там в Средня гора, която се нарича Дудина поляна, бяха се спрели възбунтуваните околни села: Старо Ново село, Царацово, Елешница, Синджирлий, Думанлий, Паничери и пр. Аз се не маях много на това място, защото бързах за Коприщица; там ми теглеше мене сърцето, имах си и аз нещо. Да ти кажа

правото, там имах аз любовница, пред която бързах да се покажа с юнашките си дрехи и да напълня очите на баща ѝ, който ме наричаше „развейпрах“.

– Ботю! Ти ли си бре! Я го гледайте мари, че цял московец станал – извикаха няколко познайници на мене и на любовницата ми, които се готвеха да отиват да правят табии около Коприщица. А аз на пета стъпам. Онова черно калпаче от гергьовско ягне, с лев на челото, кривнато на една страна, само на ухото ми се прикрепило. На края на пушката ми здравче, на челото ми и на пояса ми други. В късо време заобиколиха ме моми и булки да ме питат какво има да стане.

– Царството ще да превземаме – казах аз и турих ръка на своя нож! Много весело прекарахме в Коприщица: сербезлик, колкото искаш. Аз се занимавах най-много да къртя по вратата турските нумери и да сека с ножа си фесове. Като захванаха да се колят циганите, то аз бях първи вече. Но страшни нерязани турци имало в това село Коприщица; станахме сетне пишман защо не изклахме тях наместо циганите.

В късо да кажа, Ботю бил в числото на ония нещастници, които благоразумното бухалско общество в Коприщица беше затворило по начин подъл в спицерията на хеким Спаса, за да ги предаде на турците. След освобождението им той тръгнал от Коприщица със 120-те души, които удариха в планината да търсят разбунтувана страна, да искат отмъщение. Участта на тие 120 души аз ще да разкажа на друго място, а сега ще спомена само това, че Ботю се отделил заедно с Т. Каблешкова, Н. п. Стоянова, Г. Търнева и Стефан Даскала, из Казанлък. В околността на Троян, гдето бунтовниците биваха предавани и излъгвани, четирмата другари се нападнали от башибозуците. Ботю, Каблешков и Н. п. Стоянов останали живи, хванали ги и докарали в Троян, а оттам – в Ловеч. Ботю бил върнат пак в Троян по причина, че се излъгал и показал някои лица в последния тоя град, с които читателите са запознати вече. Това той стори по неопитност. И така, Ботю беше един от другарите на Каблешкова, той беше

от работниците, нещо, което аз разбрах от разказа му. Но за себе си аз нищо не му казах, скрих, че познавам Волова, че зная какво-годе за въстанието. Когато той вече ми разказа цялата си история от Синджирлий до Троян, без точки и запетаи, тогава чак си спомни, че се намираме в троянския затвор, че не се познаваме един други.

– А бе аз се изтървах, та ти казах няколко думи, но ти да не направиш пък някой аджамалък да ме предадеш? – каза той, когато му отказах да си разкажа и аз историята. – Другото иди-дойди, но за кланието на циганите в Коприщица и турците в Старо Ново село, моля ти се като на брат, да не би да изтървеш някоя приказка.

От друга страна, Ботю беше за мене твърде полезен човек. Той бе първото патило лице, което ми даде всевъзможни сведения за бъдещата турска процедура от Троян нататък. От него аз се научих за съдбата на Каблешкова и другаря му Н. Стоянова, които по това време се намеряха в Ловеч. Първият от тях полупризнавал своя комитаджилък, а последният се препоръчал за чисто злато.

– А колкото за мене, то аз съм вече изгубен човек – свърши сиромах Ботю с такава въздишка, която противоречеше на по-първото му лекомислие. – Моята работа и дяволите не можат оправи вече – прибави той.

Дълго време ние говорихме с Ботя, аз го лъжех безсъвестно, а той ми се изповядаше чистосърдечно. Никой не дойде да ни смути от страна на агите, а сичко това имаше своите причини. Агите бяха заняти, както казах вече, с по-сериозни неща, които щяха да ползуват освен отечеството и техните още джебове благодарение на Ботювото лекомислено поведение пред ловченския каймакамин. Между хванатите троянски граждани имаше и такива, които не бяха с празни ръце. Това обстоятелство радваше най-много Хасан ага. Обрадван и засмян до ушите, със запален чибук и с дълга тютюнева кесия в ръката, която можеше да побере цяла крина жито, често той слязваше из стълбите и се разхождаше по

двора. Говореше някои насмешки на башибозуците, разпитваше ги за здравието им, даваше им обещание, че трудовете им ще бъдат наградени, и пр. Въобще той тържествуваше; а за нас, голите комити, особено за мене, виждаше се работата, че малко се интересуваше, при сичко че срокът за кланието се преминуваше вече. От опит и практика знаях, че турчинът, особено когато е разположен, когато тържествува, мерхаметликът му се проявява в най-висока степен. Заради това намислих, че няма да бъде зле, ако по начин раболепен поискаме могущественаta лепта на агата, т.е. да ни даде някоя и друга пара за тютюн и пр. Освен това молбата ни щеше да има и тая добрина, че признаваме своето жално положение, а донякъде и безхарактерност, като се молим на човек, който ни е бил и мъчил преди няколко часа. Щом съобщих желанието си на Ботя, той го прие без никаква забележка, като че мисълта да беше негова, и се изправи на прозореца да чака преминуването на Хасан ага.

– Душице, Ботю, какво търсиш там в затвора – извика зачудено Хасан ага, щом зърна приятеля на прозореца. – Прилича ли ти тебе да стоиш коляно до коляно с тоя чер душманин (с мене)? Това аз го не струвам кабул!

Ботю отговори, че сам е пожелал да дойде в затвора, с такива свободни маниери, като че да се подпираше не на тъмничния прозорец, но върху кюпенка на своето синджирлийско дюгенче. Тряба да ви кажа и това, че целта на турците, които се обръщаха така меко с Ботя, беше да го предразположат да изказва комитаджийските работи. Той разбираше това напълно, но пак се не съземаше.

– В такъв случай няма що да кажа – продължи Хасан ага. – Джанъм Ботю, как ме съветваш да постъпя с тогова хаирсъзин, когото ти си избрал за свой другар? Да го заколя ли, както му се пада, или да го оставя още за няколко деня жив? Защо той не си обади правото, както направи ти, за да го почита и съжалява секи?

– Оставете го, Хасан ага. Аз можах да го изпитам и уве-

рявам ви, че неговата работа е съвсем проста, от нищо той няма хабер – отговори моят любезен Ботю.

– Валлаха, кузум Ботю, право да ти обадя, ще ме разсърдиш с тие твои думи. Не излязвай арка за такива царски душмани. Не виждаш ли доколко той е почернял и изсъхнал? А сичко това е знак, че той е инат и че на мнозина невинни мюсюлмани е изпил кръвта.

– Ти това остави, Хасан ага, но я ни дай по малко харашлък да си купим нещо за ядение – каза Ботю.

– Ох бе, ялмазън Ботю! Защо да ти не дам бе, душице? И за това дума ли тряба – каза Хасан ага и развърза своята кесия, която приличаше на чизма. – Ами нещо такова като „Червен Петко“ не искате ли? – продължи той.

Ботю си изкриви устата да благодари. В същото това време двама башибозуци отидоха на чаршията да пазаруват едно-друго, в числото на което влязваше и една ока вино. Хасан ага се отдели тържествено, а чибукът му издаваше по-гъста мъгла. Виждаше се работата, че той бе доволен в душата си от направения мерхамет.

После един час отзивът на тъмничните страни повтаряше ехото на бунтовната песен „Не плачи, майко, не тъжи“. Ботю пееше въпреки моите съвети. Пееше той с такава охота, щото и дясната му ръка не стоеше мирна, с която той командуваше. Причината бе пръстеният оканик. Освен няколко башибозуци, които надничаха да ни гледат през прозореца, не закъсня да дойде и сам Хасан ага.

– Де бре-е, Ботю! Тъй те искам, да бъдеш весел – каза той. – Ами ти защо мълчиш, та се не веселиш бе, пезевенк? Или не си благодарен? – попита той мене, понеже аз стоях хладнокръвен, когато другарят ми пееше.

Надвечер пристигна пощата в конака от главния град на вилаета – Русчук. Между другите пакети и писма видях, че заптието носеше и няколко броя от полуофициалния русчукски вестник „Дунав“. Моето любопитство се запали от появлението на тоя вестник. Знаях аз отдавна, че между

сичките турски *хавадиши* „Дунав“ бе първият, който разпаляше най-много турския фанатизъм; той се занимаваше с комитаджийските работи и в ония даже времена, когато тие не съществуваха. Случаят беше един от най-сгодните. От в. „Дунав“ щях да се науча аз подробно има ли въстания по другите места из България, разбити ли са тие, както тракийските, или се държат още, има ли много комити, хванати по другите градове, как се отнасят с тях и пр. Но ако аз поисках да чета тие вестници, едно, че не щяха да ми дадат, а второ, че това мое любопитство праведно щеше да ме препоръча пред агите за човек, който дотолкова акуратно се занимава с политиката, щото и в затвора не иска да я остави. Благодарение обаче, че имах при себе си за другар човек като Ботя, който твърде малко искаше да знае от подобни тънкости, това ми желание не се виждаше неосъществимо.

Когато му предложих да поиска в. „Дунав“ от Хасан ага или от ходжата, то той само това ми възрази, че да четеш вестник и да търсиш имане било сѐ едно; следователно да не сме си губили времето в такива празни работи, но да се разговаряме помежду си или пък да попеем някоя юнашка песен. Аз настоях, Ботю не искаше да ми скърши хатъра, а Хасан ага, който не знаеше що ще каже цензура и печатно слово, изпрати ни в. „Дунав“, пресен-пресен, без да е разпечатан. И така, ние имахме напредя си 1070 брой на горепоменатия вестник, с дата 16 май 1876 година. Ботю си задържа правото да го чете сам, а аз да слушам, на което се покорих безусловно, защото знаях, че той скоро ще да се насити. Виждаше се работата, че сиромахът сега за пръв път се заемаше да чете вестник, защото от края още започна да го гази като просо: „Вестник „Дунав“ излиза два пъти в седмицата, в сряда и неделя. Спомоществователите се приемат в Русчук при писалището“ и пр.

– Е, добре, какво се научи сега от това? Току беше рекъл, вестник, вестник! Разбра ли му нещо? – извика добродушният Ботю и запопрати настрана скъпия за мене „Дунав“.

Но аз бях развълнуван и занят в това време с други, поважни неща, та затова не счетох за нужно да възразявам на приятеля. Дордето той се петлаеше да чете горното типическо известие за спомоществователите, аз успях крадешком да прочета за себе си няколко телеграми, измежду които съдържанието на следующата ми бе най-интересно.

Съкращение на телеграмата, която пристигна от софийския мютесарифин с дата 13 май 1876 г.:

„Орханийският каймакамин извести, че с мерките и старанията на помакът Молла Мехмед, който са изпратил с доволно войска от резервата, за да улови Георги Петковски (наместо Бенковски), войводата на съзаклятническата дружина в Коприщица, другарят му поп Кирил, игумен на манастирът в с. Калугерово, Пазарджикско окръжие, и други двама души негови другари, тие последните са вкарани в пусията, която бил заловил в Тетевенската планина Рузгяр хаджи Ахмед ага, и като им са предложило да се предадат, понеже се заловили за оръжие (лъжа!), в сбиването хаджи Ахмед ага гръмнал с пушката си и ударил споменатият Геор. Петковски, който и умрял на мястото си, а свещеникът поп Кирил се уловил ранен. Другите побегнали, но дирите им не са оставени, за хващанието на които, с божята воля, скоро ще да ви известя."

Друга телеграма до същия мютесарифин, с дата 14 май, гласеше:

„Главата на войводата Георги Петковски, за когото ви известих завчера, че падна мъртъв, и поп Кирил, който се улови ранен, понеже са изпратиха до Орхание, показаха са на затворниците въстаници пред особната комисия. Затворниците въстаници, като потвърдиха, че главата била на Георги Петковски, който им бил предводител, който изгорил къщата им и който ги докарал до това състояние, заплюха лицето ѝ и с разни проклетии налетяха и върху споменатият поп Кирил.

Горкият свещеник едвам можа да се избави от ръцете им."

Както виждате, тие две телеграми потвърдяваха напълно думите на козаря Иванчо, с когото се срещнах в планината и който ми казваше, че турците прекарали един ранен поп за-

едно с една руса глава[1]. Затворниците въстаници в орханийската тъмница не са биле други никои освен нашите другари, които ние оставихме при Тетевен, когато се отделихме. С тях заедно са биле и другарите ни далматинци: Ив. Шутич, жена му Мария, Кръстю Некланович и пр. Тие стигнали чак до в София, гдето ги подложили на строг изпит, но благодарение на австрийския консул, който ги освободил. Най-много била вадена на изпит злочестата Мария, която била заставена да предава мъжа си, разбира се, по неопитност. Тук тие биле очевидци, когато докарали отец Кирил и донесли с него заедно главата и дрехите на Бенковски. Отец Кирил до края останал верен Христов последовател. Когато турците го питали кои са биле комитите, той поискал кръста.

– Сички, които вярват в тая божествена знаменитост (в кръста), бяха комити – казал той.

В главата на страдалеца имало около двадесят сачми, които той вадял по твърде оригинален начин: удрял си главата о стената и сачмите падали. Отец Кирил умря в Цариград, в тъмницата метерхана, през 1877 година, повече от естествена болест, отколкото от раните си[2]. А нашата сподвижница от Балкана Мария, съпругът ѝ Шутич и Кр. Некланович са живи, живеят си пак около Т. Пазарджик и в Пловдив; но не обичат да разказват твърде за българското въстание, от което не им останали добри впечатления. Хранят само известно уважение към паметта на Бенковски и на отца Кирила. Живее и Мария, пак жена на Шутича, пак така засмяна и весела, помни сичко от игла до конец.

Но да се върнем пак в троянския затвор при Ботя Иванов, да прочетем още един път в. „Дунав“. Аз не се лъжех, че в неговите официални колони ще да се намерят и други някои сведения за комитаджилъка. В една телеграма до русчукския валия, с дата 15 май, изпратена от Фазлъ паша, в която каз-

---

[1] Гл. II том от настоящето съчинение.

[2] В. „Напредък“, брой 116, 1876 г.

ва, че той се упътил към Трявна, защото и там се появили царски душмани, ставаше явно, че в Дряновския манастир имало затворени комити, които той сполучил да разбие с „божата воля“, като съсипал и манастира. В същата тая телеграма се споменаваше и за някого си Цанката Дюстабанов, комитаджийски предводител, който като отишел в едно село, називаемо Чала (?), да иска хляб (пусти хляб, сѐ той хваща комитите!), жителите го хванали и издали на царските власти. Имаше публикуван и изпитът на някого си поп Иван, така също комита, комуто било възложено да командува народната война. Когато неговата дружина чула царската военна бурия, то изведнъж тя замръзнала на мястото си, напомнила си своята преданост към престола и се разбягала по гората. Говореше се и за други комитаджийски дружини, но никъде се не казваше, че тие се удържали. Насякъде биле победявани с „божата воля“.

ЛОВЧЕНСКИЯТ ЗАТВОР

I

Малко по малко и Ботя захванаха да безпокоят за собствените негови плодове. Често заптията слязваше да го вика, за да дава някои обяснения по хващанието на троянските българе.

– Няма да патя аз добро с тоя мой бошбуазлък, но хайде да видим – говореше той.

Рано заранта на другия ден, 24 май, четирма души въоръжени башибозуци застанаха пред вратата на затвора. Единът от тях държеше в ръката си голям официален плик, запечатан с червен восък.

– Готов ли си бе, ханзър! Хайде ставай, че ще вървиш – извика заптийският чаушин, като отвори тъмничните врата.

После това той се доближи до мене и с помощта на един башибозук свали ми железата, а наместо тях удариха на ръцете ми железните белегчета, които аз сега за пръв път имах честта да нося. Тие белегчета са един вид железни клапи, които се заключват с кофарче на ръцете. В три системи можат да се употребят тие, една от друга различни. Ако лицето, на което се удрят, е за бесене, то ръцете се заключват в тях отзад; тоя начин е един от най-тежките и мъчните. Останалите два са безразлични наглед, но всъщност употреблението им е твърде важно. Първият и най-лесният се състои в това, да си кръстосаш ръцете на пояса една въз друга, така щото, макар и оковани, но като ги подпираш от тялото си, заедно с клапите и кофара, твърде малки болки се чувствуват. Вторият начин е: спуснати надолу ръце, прилепени една до друга, като кога ще бъркаш с две ръце в гърне. В такъв случай постоянно тряба да се държат обесени надолу между краката, на които, като тежи и желязото, скоро мускулите стават като

пресечени и от маханието последва отичание. Като неопитен още, аз се оставих да ме вържат по последния начин.

Дордето турците се занимаваха да ме приготовляват, сиромах Ботю, който имаше свобода да говори сякога и със секиго, не преставаше да ми дава братски съвети, като наскоро дошел от мястото, гдето отивах аз сега, т.е. от Ловеч. Говореше той, че там имало много проклети турци, черкези и цигани, при които щели да ме турят. Проваждаше той много здравие на своите двама другари – Каблешкова и Н. Стоянова, – да им съм казал, че той е живо и здраво, но много се забъркал в изпитите си, по собствена своя глупост, за което ги моли да му простят. В последните минути на раздялата ни аз се уверих окончателно вече в святостта на неговата невинна душа, познах го, че той се е жертвувал за святото дело, макар и лековерно, но благородно, каях се защо не се отнесох с него по-горещо и по-доверчиво.

Понеже няма да имам случай оттук нататък да се срещам и разговарям толкова напространно с Ботя, както в Троян, то нека ми бъде позволено засега да кажа за него две думи повече. Ботю Иванов живее и до днес. И малките деца да попиташ в Карлово, Хисаря, Ново село, Конаре и пр., то секи ще да ви отговори: „Не за Ботя комитата ли ме питате?“ С това име е известен той в тая местност, секи българин за гордост го би счел, ако се сподобеше да приеме Ботя на една вечер в къщата си. Два месяца после срещата ни в Троян аз го намерих в пловдивския затвор, десят пъти по-нещастен, отколкото по-преди.

– Добре дошел, братко – чух аз познат глас от невидено място.

Обърнах се и видях само главата на Ботя, която се подаваше през една малка дупчица на полиса. Тук Ботю бе запрян на само, което беше знак, че работата му не отива добре, върти се над главата му бесилницата.

– Проклети хора имало на тоя свят. Цялото село Синджирлий се е опълчило против мене да ме клевети в кона-

ка – каза той. – Спукана ми е работата; сичките свалят работата отгоре ми.

Сиромах Ботю не можеше да се защити. Той бе наивен пред турските кетипи до глупост, както бе наивен и пред мене в троянския затвор. В 1877 г., когато се разби турският лагер на Шипка, аз излязох от града Търново при Карагьозовата фабрика, гдето много други граждани очакваха пристигането на заробените турски табори. Тие последните пристъпаха апатично към старата българска столица, а храбрите опълченци, с кривнати до ухото калпаци, стъпаха на пара пред погледите на чернооките търновченки. Един от заробените турски милезими, подир когото вървеше наперен опълченец, не искаше да нагази в калта, която е изобилна пред Карагьозовата фабрика.

– Върви! Вашите турци са ме прекарвали през по-голяма кал, с вързани още ръце и с бой отгоре – каза опълченецът.

Гласът бе познат; отведнъж аз се повърнах в комитаджийските времена. Огледах се по-внимателно – напредя ми Ботю с пушка шаспо на рамото, с щик на бедрото и с голям калпак, отгоре със зелено дъно.

– Ботю! Ти ли си?

Ботю трепна. Отпусна той своето шаспо недисциплинарно и отвори ръце насреща ми; спомена най-напред Троян и горчивото кафе на ходжата.

– Наситих се, дявол да го вземе, да коля и да бия турци. Ей дотука ми дойде – каза той, като сочеше с пръст на своето гърло, като че да беше ял нещо.

Години се изминаха вече, беше 1883 година, когато посетих пловдивския затвор, не с белегчета, но със съдийско бастонче в ръката. Гледам, че на онова същото място в тоя затвор, гдето преди шест години Ботю плетеше чорапи, стои познато лице, препасано с кирлява престилка и с мазна лъжица в ръка. „Дявол да го вземе, где съм се виждал аз с това лице“ – говорех сам на себе си.

– Живо-здраво, приятелю! Не ме ли познаваш? – каза непознатият.

– Ботю! Ти ли си?

– Остави се, холам! Една беля ми дойде на главата, няма оправия на тоя свят.

Сиромах Ботю! Той беше подритнат от течението и духа на времето. Не беше се договедил още, че се мина вече времето на идеалния патриотизъм, че мястото на *поганците* се завзе от други. Въодушевен от първите времена, той беше нападнал на един турчин в Хисарските бани, кесията на когото, с туралиите лири, турил в пазвата си за надлежно разпоряжение. Ето защо той стоеше в затвора.

II

Но да дойдем в Троян. Сичко беше вече готово за тръгвание. Изкараха ме навън на двора и четирма души башибозуци, с вирната на рамото пушка, ме подбраха напредя си. Нисък поклон направих на благородния ходжа, преди да тръгна. Слънцето наближаваше да стигне на пладня, когато ние потеглихме от Троян и хванахме пътя край реката Осем, която приличаше по това време на боза по причина на многото тая годишни дъждове. Като не познавах местността, не знаях още дали на вярно за Ловеч отивахме. Да попитам водителите си башибозуци, считах го според техните понятия за дързост, защото не ги знаях още каква линия на поведение ще да държат към мене.

Разстоянието от Троян до Ловеч е около шест часа според тогавашната система на пътуване. Казвам „тогавашна“, защото нашите стари господари имаха алък и към добитъка, никога не карат тие бързо и немилостиво, както това видяхме да правят руси, ромъни и пр. Яваш, яваш, с кеф и наслаждение. На сяко ханче, при сяка вода и сянка ще се правят „кашани“, ще се пушат чибуци, а понякога ще да се прави и

кафе, ако агата е настоящ ага. Пътят за последния тоя град, Ловеч, върви успоредно по реката чак до самия град. Аз нанапред с вързани ръце, а турците подир с пушки на рамо и със запалени цигари, натъкнати в дълги цигарета, вървяхме мълчеливо. Старах се и в стъпките си да бъда учтив и услужлив, да не ги разсърдя един път, че отиде вече. Пътуването беше едно от най-трудните; пътят беше уж шосе, но само име такова носеше; изобилните дъждове и минуването на колата бяха го набраздили и нашарили така, щото сякаш че стъпаше човек по конски ребра. Скоро моите сухи и скъсани цървули излязаха от краката ми и почнаха да се махат отстрани като ветрила. Един от водителите ми, който се виждаше да е по-горен от останалите си трима другари, без да последва от моя страна някакво заявление, каза ми съвсем по човешки начин да седна и ги поправя, на което и той ми помогна, тъй като аз не можах, по причина че ръцете ми бяха свързани.

Оттук нататък помежду ни се започна разговор[38], нещо, което най-много аз желаях, защото бях уверен, че с думи поне ще да успея да предразположа неравните си по положение и пр. другари, за да няма поне бой в отношенията ни. Както му е редът и обичаят между турците, най-напред ме попитаха отгде съм родом, какъв ми е занаятът, имам ли майка, баща и т.н., въпроси, на които отговарях със сичкото си красноречие, като гледах да угождавам на любопитните. Башибозукът, който ми помогна да си поправя цървулите, само името му го правеше да е лошав; всъщност той беше добър и трудолюбив работник. С турски демократизъм, без да обръща внимание, че бях вързан и той имаше право да ме убие на мястото ми, ако мръдна, и приятелски почна да разказва, че той бил човек къщовник, с жена и деца, занимавал се с бръснене в Ловеч; но насилствено бил взет от дюгена си, за да стане башибозук и преследва комити, от което никак не бил доволен.

– Близо около четиресе деня – продължи той, – откак съм

оставил къщата си и ходя да се скитам из гората заедно с другите да търсиме комити като тебе. Наградата ни за тоя денонощен труд е колкото кьораво можем да ударим; но като за нас от долна ръка хора – остава ли кьораво, дордето са агите, които с кола зайци ловят? Както си пушат чибуците и си пият кафето по миндерите, извикат някой чорбаджия или поп, подържат го затворен, и ето ти кьораво. На нас остават само комитите като тебе, храни боже, за които се тряба и труд, и мъки. Но каква полза? Кажи ми какво може да се облажи човек като от тебе фукара? Освен това тая работа, гонение комити, е царска работа, на войска и заптии, а не като на нас хора от работна ръка.

Аз подскачах от радост, като слушах тие оплаквания от страна на оногова, от когото ми зависеше животът. Тоя последният, когото останалите му другари наричаха „бошнак“, не закъсня да ми даде и някои съвети относително моята съдба, след като изслуша вече моето житие-битие, т.е. аз му разказах, че съм човек от най-долна сиромашия, бил съм слуга на чужди врата, хабер нямам от даскалски и попски работи, които тие, даскалите и поповете, вършат, а ние, сиромашката ръка, теглиме за права бога.

– Аз глава давам, че щом си разкажеш ти така хала, както на мене, то, като прост и сиромах човек, големите ефендета ще да те простят.

Аз вярвах, че той казваше това от чисто сърце и душа, защото в неговата първобитна натура правдата и истината не бяха още цивилизовани.

– Не мисли, че сичките ефендета са такива, както в Троян, които знаят само да бият и нищо повече – прибави той. – Колкото е по-голямо мястото, като Ловеч, Търново и Русчук, толкова повече бой няма, и обратно. Аз се научих, че тук, в Троян, ти си претеглил доволно бой, но с туй ще да си и останеш. Голямо ефенди, човек нофузлия, никой път няма да приеме да прави такива прости работи като нашите троенски аги. Те бият човека с уста и язик.

Понеже комитаджилъкът не беше още смазан както тряба по България, Ботйовата чета едвам-що беше разбита, по пътя си за Ловеч твърде често срещахме чети башибозуци, които пъплеха към планината или по-добре, към прочутия Троян. Тие бяха натъкнати от петите до зъбите с оръжие, обути и запасани походно. Още отдалеч тие познаваха каква е целта на конвоя, състоящ от техни събратия, и кого имат тие чест да карат. Още отдалеч тие се разделяха на две половини от двете страни на пътя, туряха ръка на ножовете си, почваха да псуват и скърцат със зъби насреща ми и искаха позволение да ме колят. Моите водители, макар и да ме защищаваха, сами още да не бяха изказвали намерение да ме колят и макар че не одобряваха поведението на своите събратия, а особено оня, когото наричаха „бошнак“, то от точка зрение на учтивост и взаимно почитание на бабаитското право не им отговаряха сърдито и категорически, т.е. че за да се заколи вързан човек, не е мъчна работа – казваха им само меко и учтиво, че правителството ме държело жив, защото много работи щяло да научи от мене, та после вече ще види какво ще ме направи.

– Тие са царски работи, аркадашлар, които ние не можем тъй лесно да разберем – свърши бошнакът.

– А не е ли срамота като за вас юнаци хора четирма души да се трепете в тая горещина да карате едного комита, комуто, ако отрежете главата, никой няма да ви пита? – отговори един от чуждите башибозуци и посегна да ме плесне, но един от моите ме запази.

Някои пък молеха да им позволят водачите ми да ми ударят поне по няколко ножа по плещите, да съм знаял и помнял кога съм ставал комита и съм клал турци.

– Ще да се наситите, аркадашлар, гората е пълна с тях – отговаряха моите покровители. – Тоя комита, който не е хас комита, толкова е бой ял, щото е обръгнал вече.

Други пък, които срещахме, от най-напред остри и лошави, щом ме чуваха да говоря на язика им, за което се удивля-

ваха, ставаха по-снизходителни и ме питаха не ми ли е мил животът. Близо до едно село, при един кладенец, срещнахме една тълпа турски цигани, която се подаде из една крива пътека заедно с жените си и с много още магарета и коне, натоварени с българска покъщнина. И тие последните бяха призовани или по-добре, от само себе си подбудени да оставят навреме коритата, вретената и решетата и да се опълчат против душманите на империята. Няма съмнение, че техният идеал беше плячката. Тие бяха въоръжени твърде смешно, с по един пищов, с ножове, повечето без капии, на гол корем, и с брадви. Над главите им се развяваше син байряк от ветхо платно, може би гащите на някоя циганка, а в средата на тоя байряк имаше полумесяц, изрязан от червен фес! Страшен шум от псувни и заплашвания се дигна от тяхната среда против мене. Пò юнаците от тях, с вирнати ножове и брадви, скоро заобиколиха конвоя и посегнаха да удрят и колят, както коприщени направили с техните братия цигани. Колко молби, колко цигански унижения и ласкателства казаха тие на моите водачи, дано ги склонят да ме предадат на техните ръце!

– Ефендим, вие сте бабаити над бабаитите, вие сте чисти мусулмани, затова царщината ви е избрала за тая служба – продължаваше грозната тълпа и сочеше насреща ми своите бели зъби.

– Краката ви целуваме, млади бабаити – се обади така също млада циганка, като се завърти в същото време на пета.

– Пашаларъм! Знаете ли колко наши майстори и майсторки (за по-благородно циганите обичат да се наричат *майстори*) се изклаха в Коприщица и по другите мемлекети от тие душмани? Чет няма, повече от 50 000 души! Как им рязаха най-напред краката, ръцете и езиците, а после ги печеха в пещи? Ефендим! За търпение ли е това? Кажете, вие сте мусулмани – викаха и почти плачеха тие цигански патриоти.

Моите водители гледаха на тях съвсем равнодушно, не се бояха, както се виждаше, от нападение. Мъжете тие увеща-

ваха полусериозно и полушеговито, а циганките изглеждаха под вежди, като си сучеха в същото време и мустаците. Тая нерешителност даде повод на циганите да увеличат своите нападения, което принуди башибозуците да турят ръка на своите ножове. Като стадо овце се разбягаха сичките нападатели, жените и децата на които дигнаха голяма глъчка.

А наши българе твърде редко, почти никак, може да се каже, се срещаха по пътя да отиват по своя работа. Не говоря за ония, които караха ангария или вървяха с башибозуците да им носят едно-друго. Причината на това бяха разбърканите времена. Да излезеше да пътува българинът, не само башибозуците, но и правителствените агенти не щяха да го оставят свободен. Доволно беше и едните, и другите да кажат, че носел със себе си много хляб или брашно: значи комити е отивал да храни. А българинът вчерашен ли е? Ония, които близо до пътя се занимаваха да копаят царевица, отдалеч още, щом виждаха нашия конвой, провождаха едного да чака близо до пътя с бъкел или друг съд в ръката, от само себе си, без да ги кара някой. Разбират читателите защо тая учтивост и ревност. Българинът, изправен до пътя с бъкела в ръка, кланя се и говори: „Няма ли, алар, да пийнете по една студена водица?“ На едного от тие последните, че водата му била топла, наведоха му врата и изляха целия бъкел в гърба му. Българинът отпусна ръце надолу, като че му пущаха кръв, па не се мръдна, смееше се още, а водата тече из крачолите му. Това уж на шега.

По-нататък стигнахме до едно малко ханче край пътя, гдето башибозуците се отбиха да ядат хляб. Тук сварихме един турчин, пъдарин от околните села, който, като ме видя, дотолко бе сюрпризиран от моето появяване, така зачуден и смаян остана, щото няколко минути си държа наведена главата да се удивлява, като говореше в същото време: „Яхярабим!“ После това той кипна от яд и се обърна да псува, в кожата си не можеше да се побере, като ме гледа. Застана напредя ми със стиснат юмрук и почна:

– Та ти си сега комита? Ти си от ония кучета, които станаха да съсипват турското царство? Ти и другарите ти клаха и пекоха турски деца, а после ги даваха на майките им и на бащите им да ги ядоха? Ти щеше да управляваш царство? Бе, пезевенк, вали-паша ли щеше да бъдеш, или садразамин в Стамбул? Засрами се бе, куче нечисто! Я си погледни сурата! Я пък, че не мига, я как ме гледа! Дръжте го да му отсеча главата като на ере!

Сичко това се изговори в няколко минути с пяна на устата от почтения и ядосания пъдарин, дордето аз не бях още седнал. Дордето башибозуците ядат хляб на ханчето, той седна насреща ми и почна от една край, каквото му дойде на ума. Псувни до бога. Моите водители от уважение към бабаитлъка не му казваха нищо, само повтаряха сегиз-тогиз да ме охарактеризират, че съм бил „серсемин“, дума, която по онова време кореспондираше с „невинен“, „безвреден“ и „вярна рая“. По едно време той си направи устата и поиска позволение от моите водители да ми ударел десятина сопи, да съм усетил малко какво ще да каже българско царство, нещо, което било длъжност да направи секи мусулманин към своите врагове. Водителите се не съгласяваха.

– Срамота е, малко аип дохожда, ага, ние, мусулманите, да биеме вързан човек, който се чете вече, че е човек на правителството, на нашите ръце е станал теслим – отговори бошнакът. – Тая работа е долна, не подобава на един бабаит човек.

Но пъдаринът, като секи пъдарин в турско време, който разбираше от много работи, решаваше разни въпроси, знаеше хода на политиката, с една реч – гласът му се слушаше много повече, отколкото на секи гражданин, авторитетът му надви най-после, на нашите башибозуци даде честна дума, че един път само ще да ме тупне.

– Хатърът ти е голям, Юмер ага, не искам да ти направя думата надве, а то в противен случай и брата си не бих послушал – каза берберинът не без съжаление. – За адет.

Наша скромност слушаше и чакаше резултата на горните дебати не толкова със спокоен дух. Едно ни само безпокоеше, че бяхме по една риза. Наистина, че пъдаринът си удържа честно думата, тупването беше само един път, но така ме хашладиса със своята гладка тояга, щото за десят удара се даде кеф.

Българинът, съдържател на ханчето, не искаше да ми даде хляб, уж от омраза към комитите. Но пъдаринът, щом си свърши работата и подпря своята тояга до стената, отечески се погрижи от сички най-напред за моя обяд. На ханджията той прочете дълга лекция от морал, че душманина си да нахраниш и напоиш е най-голям себап. Освен хляб и няколко глави чесън той принуди ханджията да ми даде и една чаша ракия. Пък седна близо до мене със запушен чибук, каза ми съвсем милостиво да се не боя, но да се нахраня спокойно, попита ме даже и имал ли съм майка, баща. Щом свърших, даде ми и един кривач тютюн.

Няма съмнение, че нашите българе повечето от страх държаха подобно враждебно поведение към въстаниците, отколкото от ревност. На друго едно ханче по същия път башибозуците пак се отбиха да хапнат. В ханчето намерихме само една стара баба. Тая последната пък се отказа да ми даде да ям, не от ненавист към нашето занятие, но защото съм бил *голтак* и *шумар* (хайдутин) без пукната пара. Като ѝ казаха турците да се не грижи за пари, напредя ми се търколи една ерешка глава, хляб и сто драма вино. На тръгвание турците я попитаха: „Няма ли умрели?“

– Ох, баба, двама сина и снаха! – каза бабата и се разплака.

– Тогава, бабо, помоли се на тоя комита да рече „бог да ги прости“; той е човек праведен – отговориха турците и ме подкараха.

Отведнъж на бабата секнаха сълзите и се заместиха с клетви по наш адрес. Дълго време подиря ни се слушаха думите: „Дърво и камъци да плюскаш, на кол и на въже да те видя.“

А с моите водители, както и трябаше да се чака, от минута на минута ставахме по-търпими един други. Приказки за туй – за онуй, вън от комитаджилъка, запознавание с тяхната тютюнева кесия и пр. бяха работи обикновени. От друга страна, колкото повече наближавахме Ловеч, колкото повече се мръкваше, толкова по-лошо ставаше моето положение. Обесените ми надолу ръце, заключени в тежките клапи, бяха се надули като сапуни. Трябаше още да ги дигам час по час, за да се браня от мухите. Цървулите ми, които не можаха да ми послужат, отдавна висяха привързани на кръста ми. Моите неволи се разбираха напълно и от башибозуците, но за престъпление се считаше да ми развържат ръцете сред пътя. Един турчин, търговец, който бе ходил да купува ягнета по селата и който ни достигна по пътя, още по-человеколюбив се показа. След като поиска позволение от водачите ми, приближи се с коня си до мене да ме разпита за едно, за друго, да се запознай, както казваше, с тие хора комити, за които толкова слушал да се говори, а не бил виждал още. Тие негови разпитвания бяха твърде умни и меки, като че милостта му да беше кореспондентин. Често той повтаряше да казва „язък“, като гледаше отеклите ми ръце и боси крака. Като се отдели от мене и остана при водителите ми, с тях да раздели своите впечатления, чух да казва на последните:

– Който е излъгал тие хора, нека да им тегли греха и на тоя, и на оня свят. Колкото тие и да са виновати, човек не може да остане хладнокръвен, като гледа на подобни мъки. Във време на Кримската война аз гледах как добре се отнасяше царщината с хванатите роби, но това беше царска работа, а, кардаш? Двама царьове благоволили да се скарат за царските си работи, това го разбирам. Ами за комитите какво да кажеш? Хора наша рая, без цар, без войска, без глава, дигнали се против царщината и закона! Това не съм чувал и не можа да го разбера.

Турците се строго пазеха за минута даже да се съгласят и приемат, че българските бунтовници против тяхното вла-

дичество въстават. Признаваха тие, че бунтът или комитаджилъкът е против тяхната държава, но като вярваха, че тая тяхна държава и от седем кральове не може да се мръдне, считаха нашия комитаджилък за чапкънлък, а хората му за най-разваленитe, мързеливите и пиениците, без сякаква определена цел, само за пакост излезли.

Вечерта, часа на 11 и ½ по турски, ние се надвесихме благополучно над скрития между канари и вода Ловеч. Водителите ми, като наближи да се мръква, усилиха маршрута с единствена цел: да влязат по-рано в града, да ги види мало и голямо, че комита карат. Тая слава не беше малка за авторитета на един мусулманин по онова време. Тъкмо на върха на канарите, над прочутия ловченски извор Башбунар, тие последните си пошушукаха нещо на ухо, което аз, макар и да наострих слух, не можах да разбера. После това дадоха заповед да насядаме, а един от тях си остави пушката и бързо-бързо се спусна към града. Не можах да разбера това разпореждание, а да питам, считах го за неделикатно, па и останалите ми водители не отвориха дума по това заминување. Тайната не закъсня да се открие. Скоро изпратеният в града башибозук се завърна при нас с трима цигани свирачи, единът с цигулка, другият със зурна, а третият с дааре! Както виждат читателите, тие свирачи нарочно бяха извикани да увеличат тържеството на нашето влизание в града. Разбира се, че аз съставлявах предметът на тържеството, защото после Каблешкова и Найден поп Стоянова бях първият комита, хванат на планината и докаран в тоя град. Няма съмнение, че любопитството на гражданите да видят панагюрските и коприщенските московци, които изклаха циганите и опекоха живи децата на мусулманите, както се бе разпространил слух по това време, беше твърде голямо.

Преди да тръгнем, дадоха се потребните наставления на свирачите, колко крачки ще да вървят пред мене из града, где и над кое здание в града ще да поспирват, коя песен ще да свирят и пр. Тие последните приготвиха и опитаха своите

инструменти и конвоят потегли по следующия ред: циганите пет-шест крачки напред, аз подиря им, а най-сетне водачите с вирнати пушки. Няма нужда да говоря, че мустаките на последните представляваха миша опашка; чалмите им покриваха едното им ухо; ножовете висяха с наведени дръжки и с вирнати краища. Накъсаха още горско цвете от сякаква краска, с което окичиха своите глави и краищата на пушките си. Фамилиарните разговори престанаха вече помежду ни, строга официалност и междина се възцари помежду ни, която чувствуваха и циганите.

През една тясна пътечка слязохме до самия извор Башбунар, на който имаше за вода голямо множество българки, циганки и други. Българките, които бяха с шалвари, аз ги помислих за кадъни и се чудех, защо ходят с открити лица? Разбира се, че поводът да засвирят циганите беше вече даден. И тие сами почувствуваха това, защото почнаха да се обръщат към своите повелители, а тие последните им дадоха знак за почвание. Тънка една турска хава с голяма ревност се засвири. Циганинът, който свиреше със зурната, отдалеч можеше да се види, че две изпъкналости като яйца се образуваха до ушите му; а оня, който свиреше с цигулката, отсече глава върху лявото си рамо и остана като заспал, т.е. обая се от своята мелодия и от тържествения случай. Два пищола, от които немалко се стреснах, изгърмяха подиря ми, което направиха моите водители. Това беше и хабер за в града, и благородни пориви на веселие и победа.

Разбира се, че после тие провокаторски постъпки сухо и сурово трябаше да се запали. Много дечурлига, които висяха около извора със своите пъстри стовни и котелчета, напуснаха ги и се присъединиха на нашия конвой. Там наблизо край града играеха други турчета, които, щом чуха и видяха, че има „келепир“, хванаха с по една ръка дънцата на своите потурци и скоро ни блокираха от четири страни. Щом тие видяха вързан човек с подобни дрехи, разбраха дяволските му деца начаса в що се състои работата. Тук съм длъжен да

спомена, че ние не бяхме смъкнали още от гърба си сичкото свое „юнашко рухо“. Тесни беневреци от панагюрски шаяк, за прескачание на шумата, които никой порядъчен човек не би облякъл; черно късо палто, пак за из гората направено, и калпак не от местно произведение, но от ония плетените, каквито се продават в Ромъния. Тие последните, които се продават за по десятина гроша, днес и файтонджиите не ги турят, но тогава светът беше прост, цената им стоеше високо. Стока от Ромъния, от Букурещ купена, кой няма я предпочита? После ще да говоря колко изтънко бях питан отгде съм купил тоя калпак, а сега ще да кажа, че по гореописаната форма и малките деца можаха да ме разберат от кой съм еснаф. Като прибавите при това и белегчетата, и четирмата души стражари, сякакво съмнение изчезваше.

– Комита карат! – извикаха турчетата и припнаха половината от тях към града, като си събуха малките като язичета червени калеврички и ги взеха в ръка да бягат по-бързо.

Тяхната цел беше да дадат „хабер“, да вземат „мюждето“ от своите родители и по-стари. Улицата, през която щяхме да минем, както ми се стори тогава, беше чаршията, защото много кавенета, дюгени и публика имаше, най-много, разбира се, турци, които, положително съм уверен, политика са бистрили, а тая политика не е била за нищо друго освен за пакостите на комитите и за тяхното поражение: значи нашето появяване в Ловеч беше и навреме, и намясто. Обърнахме вниманието не само на сички, но и на кучетата, които бяха принудени да залаят вследствие на голямата гюрултия. Навалицата подиря ни, напредя ни, от четирите страни растеше на секунди, свирачите цигани подемаха своята хава още с по-присърце. Не само тие последните и водителите ми, но и аз, който бях съвсем противното и съставлявах опозиция на сичко, и аз се увлякох и забравих от натрупването на толкова свят. Дордето стигнем до правителствения дом, шествието по улицата беше наредено, от само себе си, разбира се, по следующия начин: най-напред вървяха малки кадънчета,

турчета и циганчета, които повечето заднишком вървяха, с лицето към мене, за да не изгубят някак нещо от движенията ми и чъртите ми. Тие дигаха най-големия шум, постоянно викаха: „комита-момита“, „гяур-мяур“, „ще го обесят“ и пр., като си кривяха в същото време очите и си вадеха малките язичета да ми се блещят. Други, по-възрастни турчета, вървяха от страните ми и често посягаха да ме мушкат и удрят. Имаше едно проклето, което скритом, само аз го знаях, беше стиснало в ръката си един камък и с него ме удряше. Брадати турци, позеленели и наежени, но отстрана се спираха на пътя. Тие като че се чудеха в моето лице на дързостта на комитите, които си въобразили да се броят с империята.

– Не ви е срам, кучета, ханзъри, пезевенци и душмани, да хапите тая ръка, която ви е давала хляб, да замеряте с камъци своя баща! – казваха мнозина и заминаваха сърдито, а други плюеха в лицето ми.

На някои места, отстрана на улицата, отвътре дворовете край плетищата, се слушаха така също клетви и позорни думи по наш адрес. Това бяха кадъни по сяка вероятност, защото само глас се чуваше, а хора се не виждаха с изключение на някои стари брантии, които нямаше защо да се вардят. Една от тие последните, която се скиташе по улиците, прегърбена като садило, като не намери с какво да ме удари, плисна ме по лицето с кисело мляко, или по-добре айрян, защото никакви следи не останаха от една паница, която тя държеше в ръцете си. Моите добри башибозуци, които ме караха по пътя от Троян и с голи ножове гонеха циганите, тук не можаха да ми помогнат в нищо. А и много войска имаше по това време в Ловеч, по улиците насякъде се виждаха солдати. Това аз помня много добре, защото един от последните, както вървеше насреща ми, така силно се впусна, та ме удари с юмрук в гърдите, щото просто се задуших, сякаш че ме притиснаха с воденичарски камък. Преди да достигнем до правителствения дом, не зная по чие разпоряжение, свирачите излязаха из реда на шествието и потънаха в друга една уличка. Да кажем нещо

и за нашите българе. Виждаше се работата, че макар в Ловеч и да нямаше явно въстание, но тяхното положение не беше от бляскавите. Никъде по улиците не се виждаше българин, а ония, които стояха по дюгените си, навъртаха се в дъното, т.е. очите им не гледаха твърде към улицата. Кое време беше?

III

Най-после криво-ляво стигнахме до конака. Понеже беше вече късно, както казах, то нито каймакаминът, нито някои от по-големите ефендета се намираха там. Вътре в двора с нас заедно влязоха и малките турчета, които не преставаха още да ми се кеврят. Заптиите, които знаяха вече за идването на скъпия им гост, като петли се разхождаха около портата и из двора. Щом ме видяха залян и заплют, сичките се изкикотиха, а най-старият от тях, чаушинът, да произведе по-голям смях и оскърбление, хвана ме с двата си пръста за лицето, които после тържествено поднесе до устните си и ги цалуна, като извика в същото време: „Ох!“ Аз стоях като гръмнат помежду им и не произнасях ни черно, ни бяло. Двама от башибозуците заедно с поменатия чаушин изкараха ме по едни тесни стълбички от дясна страна до конашките порти и ме введоха в една стаичка при един чиновник във форма. Тоя последният беше юзбашията, комуто щяха да ме предадат заедно с пусулата от троянското началство. Той ме посрещна със следующите благи думи:

– Живей бе, пехливан! Я го гледайте каква е юначина, в кърпа да го вържеш. Как си със здравието си? Благополучно ли можахте да пристигнете в градеца ни? Колко ще се побавите на мусаферлик? Честито ви царство! Пък името на краля ви не можахме да чуем? Умна някоя глава тряба да е бил негова милост! Ами и кралица имахте ли си? Ти кой град, кажи да видим, беше си избрал да бъдеш паша? Разбира се, че нашия Ловеч никога не би предпочел?

И много други подобни въпросчета ми зададе юзбашията с такава злоба, щото кехлибареното му цигаре, което стискаше между зъбите си, хрущеше и се местеше ту на лява, ту на дясна страна из устата му. След като заповяда да ми смъкнат железата от ръцете и да ми ударят конски букаи на краката, каза да ме затворели в „парцала“, който е най-лошото отделение от ловченския затвор. На последно разделение, когато си излязвах из неговата канцелария, две плесници зад врата дойдоха като порция да допълнят горните му заповеди, т.е. да не бъдат тие така суха формалност само. В двора, под прозорците на затвора, гдето ме спряха да седна, дордето ми заковат новите декорации, затворниците се трупаха отвътре на прозорците да гледат на бъдещия си нов другар. Глух шум от дрънкание на синджири и други глъчки дохождаха до моя слух. Въобще затворниците, както имах случай да забележа отпосле, с голямо нетърпение и любопитство очакват секи новодошел отвън да им разкаже нещо ново и да го оскубят с каквото можат. Тие се приготовляват доколкото е възможно повече впечатление да произведат на новия си гост с първо още влизание.

Введоха ме в стаята „кафе-оджа“, или място, гдето пази караулът. На лява страна малка вратица с двойни порти, едните от дебели дъски, а другите от кръстосани кириши и напречени с яки синджири, се отвориха с шум от скърцание и дрънкание, гдето аз с пречупен врат се наведох и влязох.

– Да ви е честит! – каза чаушинът и затвори подиря ми.

Гъст дим от тютюн, смесен с нетърпима миризма, която влечеше от вътрешността на зданието, силно се почувствува. Чудно, че сичките затворници, които преди минута бяха натрупани по прозорците, сега чинно бяха насядали на два реда покрай стените на дългия „парцал“ един срещу други. Тие бяха изключително турци и цигани, сичките мирни и сериозни, като че решаваха някои важни въпроси. Само на дясна страна от вратата, в самото кьоше, върху едно чуканче беше кацнала една малка ламбичка, направена от стъкло

за вакса на обуща, каквито се продаваха по онова време. Тя нямаше отгоре нужното стъкло, затуй слабият ѝ пламък се помрачаваше често от множеството мушички, които се трупаха около светлината. Дълбоката тишина, която владееше измежду затворниците, придаваше още по-голяма грозотия на техните полуосветени лица. Поне на мене така се струваше, понеже сичко наоколо ми беше грозно. Трима-четирма души турци с големи чалми и с чибуци стояха най-близо до ламбичката и тържествено отпущаха кълба дим из уста и нос, който се виеше над главите им като венец. Светлината на тая малка ламбичка никак не досягаше на противоположния край, гдето така също имаше хора, на които светеха в тъмнината само цигарите и чибуците, като звезди. Ония, които стояха около ламбичката, бяха най-авторитетните аги от това отделение.

Мъртвата тишина в тоя отвратителен вертеп се нарушаваше само от дрънканието на моите букаи, които и не знаях още как да влека. Няколко минути останах на крака до вратата, защото се смутих от онова, което виждах напредя си. Не знаях на коя страна да отида, па се и боях да седна, да не би да сбъркам нещо. Казах „добър вечер“ на турски, никой не ми отвърна, като че сички да бяха неми или от восък направени. Сбърках се още повече, не ми идеше и на ума и какво да кажа вече; помислих, стори ми се, че сички ще наскачат отгоре ми. За пръв път през живота си виждах турски затвор, та и туй беше лошо, че нощно време ми се случи да вляза. Най-после един от големците, които стояха близо около ламбичката, каза да вървя нанапред из затвора, като ми посочи в същото време с чибука си към тъмната страна. Мнозина от затворниците, нарочно може би, бяха си прострели краката на пътя ми, т.е. бяха ги посрещнали един с други, понеже затворът е тесен, така щото аз се препъвах с букаите си, което им даваше повод да ме псуват и подритват да не бъда „кьорав“.

Чак на дъното на затвора, гдето стоят гърнетата, гдето

турците се мият по десят пъти в 24 часа, т.е. гдето завинаги тряба да си държиш ръката на носа, беше ми заповядано да седна върху голата и мокра земя. Седнах аз и си направих един вид сметка, че тая нощ голям бой ще да падне в това кьоше. После няколко минути мълчание един от затворниците турци, що стоеха до ламбата, стана на крака, дигна ламбичката и заедно още с трима-четирма турци, също затворници, дойдоха при мене. Извикаха ме да седна малко пò на добро място, седнаха и тие наоколо ми на търкало и сложиха ламбицата напредя ми, за да ме видят по-добре. Въобразявам си каква фигура съм представлявал от себе си в това време! Най-напред тие ми поискаха един бешлик „ялак парасъ“, т.е. право за чистение на затвора, което плаща секи новодошел с първо влизание. Като им отговорих, че нямам пари, начаса един от тях, без сякакво двоумение, почна да ми разглежда дрехите коя ще да чини пари и избра антерията ми от здрав панагюрски шаяк, която начаса съблече от гърба ми.

– Мисля, че един бешлик ще да стори? – попита той другарите си, като дигаше дрехата нависоко.

Тие последните клюмнаха с глава. Още вечерта тя се продаде на мезат в затвора от един циганин, който я разнасяше между затворниците. После това удариха ме на „гънък истиндак“, както казваха тие самите. Отгде съм родом, где съм бил, с кой войвода, в кой град, колко съм турци заклал, по колко алтъна ми е плащал московецът и други много подобни въпроси, на които аз отговарях, както завърна. Дордето траеше тоя своего род изпит, от който никой не можаше да се откаже на мое място, по-простите затворници висяха над главата ми прави, но не вземаха участие, пазеха благоприличие пред по-старите и авторитетните.

– Ние тук имаме двама комити като тебе, от даскалите, познаваш ли ги? – каза един от затворниците на български, понеже беше помак, като обърна в същото време и ламбичката към стената, гдето се намирали тие двама мои събратия.

Аз дигнах врат да погледна към тая страна. Двама души,

две бледни гологлави фигури, с почернели и измъчени лица, с разчорлавени коси, турени един до други, с дебели железни халки на вратовете, обковани в синджири, които разкошно висяха по гърдите им и на които краищата бяха свързани за прозореца – внимателно устремиха погледите си към мене, когато, по втора покана на затворниците, станах на крака, за да ги видя по-добре, т.е. „двамата комити“. Единът от тие последни нещастници бе момък на 25–27 години, без брада, с твърде малки мустаки, с бледно изнурено лице, очи светли, които стреляха решителност и буйност. Мен поне така се стори на слабата светлина, която едвам досягаше лицето му. Другарят му, човек по-възрастен, на 40–45 години, с твърде дълга и черна като смола брада, още по-изнурен, но с поглед отчаян и мрачен.

Първият от тие лица беше коприщенският херой, който изгърмя първата пушка на Тракийското въстание, който по-после, да остане верен на своите начала и идеи, с вързани ръце запрегна пищова в габровската заптийска стая и си изгори мозъка. Той беше Тодор Каблешков, наш другар апостол, когото много добре знаях по делата, но тук, на това място, го видях сега за пръв път; вторият, другарят му до него в синджира, беше коприщенският *хилядник* (така ги наричаха) във време на въстанието, учител Найден поп Стоянов, главният учител в селото. Отгде-догде да се падне нему именно тая чест, какво общо имаше да бавиш сополиви дечурлига и да командуваш въстаници с байряк – и аз се чудя, но чак сега. Тогава понятията бяха наопаки. Кой е най-ученият човек в града или селото? Иван, Стоян. На техните ръце ще да се повери управлението и командата на воюващата сила. Но тие *учени* се учили за попове, за земледелци, специалисти по граматиката и пр., сѐ едно. Поне са чели, биле в странство, гледали отдалеч маневри и други обучения, по-голямо достойнство притежават. Тогава на *учените* се гледаше с по-друго око. Доволно е някой от тях да е бил в белградското богословско училище, да е виж-

дал Панайот Хитова и сръбския княз – той имаше палмата на първенството. В Панагюрище например ние избрахме едногласно пак за *хилядник* покойния П. Бобекова само за следующите преимущества: първо, че стоял в Цариградската медицина две-три години и като ученик опасвал сабля; и второ, че беше в селото главен учител, а пушка през живота си не беше хващал. В турско-сръбската война през 1876 г. в Котленско се разпръсна слух от съотечествениците на г. В. Д. Стоянов, че той върви към Видин с 3000 души и пилей орталъка напредя си. Сички повярваха и се възхитиха от тая новина, че работата е сериозна, турчинът ще да се позамисли малко. По-после, като видях бае Стоянова и полководските му способности, спомних си за едновремешните понятия на нашите хора.

С покойния даскал Найден Стоянов аз се познавах много добре още от събранието на Оборище, гдето и той бе представител от Коприщица. Тръпки ме побиха от тая трагическа среща на това грозно място с двамата си съмисленици. Боях се да не би някой от тях, особно Найден, да се забрави и покаже, че ме познава, или да ме именува на името ми, което беше ключът на сичко. Затова, преди да се почне помежду ни разговор, захванах да правя с очите си различни знакове, доколкото това бе възможно в тъмнината и в присъствието на затворниците.

– Как е работата, дядо попе? И тебе наместо комитаджия ли те докараха? – прибързах аз да попитам за предупреждение, като се обърнах към Н. Стоянова, когото се престорих, че за поп съм припознал, на което ми даваше право дългата му брада.

Турците почнаха да се смеят от моето питание, който смях ми падаше на сърцето като балсам.

– Аз не съм поп, аретлик, нито съм пък комитаджия, но така също като тебе ме хванаха за права бога – отговори даскал Найден, като ми и намигна в същото време.

Разбрахме се.

– Откъде беше ти бе, аретлик? – обърна се хитро да ме попита Каблешков, но турците затворници го слушаха и той млъкна.

Официалната част с моето приемание и изпитване се свърши вече. Дисциплината, която досега владееше между затворниците, между разните крадци и разбойници, и която само за мене беше наредена, за да ми се произведе по-голямо впечатление, което е страст у сички затворени хора, се наруши отведнъж. В това отделение от ловченския затвор имаше около 30–40 души затворници, най-голямата част цигани конекрадци. Отделението е една обикновена продълговата стая, не повече за десятина души, така щото мястото за седене и спане се даваше с мярка. На големците и бабаитите – по три-четри педи, на циганите – по две, а на комитите – по една. Налягали и от двете страни, краката им се посрещаха посред. Като минуваш с букаите, тряба да си дигаш краката като кон, да не закачиш някого. Ако се случи противното, текметата и псувните се пущат в ход.

След като седнах на мястото си, сичките затворници се разшаваха из затвора, защото беше още рано за спане. Едни от тях започнаха да се борят около ми и нарочно падаха отгоря ми; други се пощеха и хвърляха върху ми своята нечиста скърна; трети пееха и т.н. Ламбичката не беше се дигнала още отпредя ми, мислех си, че има да се вършат и други церемонии; и други разбойници без разбор насядаха около ми, така щото колелото порасна. Разпитваха ме за туйонуй, най-после един изпомежду им, както седеше, отведнъж трепна и захвана да дири нещо си наоколо. Не го намери, затуй се обърна към другите събеседници и почна да ги псува и обвинява в невярност.

– Какво има, що изгуби? – попитаха няколко от набедените.

– Откраднa ми се пръстенът – отговори пострадалото лице, – пръстен, който беше чисто сребро.

– Работата ще да падне на клетва – отговори един стар циганин, върху косматите гърди на когото висяха няколко

муски. – Който не цалуне зелената паница, в него ще да излезе пръстенът.

Мнението на циганина се прие без противоречие. Начаса донесоха една зелена паница и едно пешкирче, с което наред секиму затваряха очите, а паничката искаха да цалуне, като го караха в същото време да каже: „Валлаха, билляха, не съм го вземал.“ Това беше един вид клетва, никой се не отказваше от нея, сички се оставиха да ги пребулват с пешкирчето и да цалуват паничката, което тие извършваха с известно благоговение. Никой се не смееше. Най-после дойде ред и до мене, и аз трябаше да дам клетва. Помакът, който разнасяше паничката, каза ми, че понеже и аз съм се намерил там, т.е. присъствувал съм, когато станала кражбата на пръстена, то, според обичая, да съм се закълнял, няма нищо, да не съм се сърдел, щом ми е чисто сърцето, макар и да съм мусафирин. Аз от учтивост и от гордост даже, че имам еднакви права с тях, не го оставих да свърши, с наклонение главата си към пешкирчето изявих желание, че искам да се кълна. Но работата била съвсем друга, имало съзаклятие. Никакъв пръстен нямало изгубен, това било само предлог. Когато ми прикриха очите с пешкирчето, наместо паничката да ми поднесат за цалуване, както на другите, старият циганин си смъква гащите и аз цалунах неговия гевеч... Целият затвор гръмна от смях. Отпосле Каблешков ми говореше, че щял да ме предупреди, но не смеял. И него с даскал Найдена кълнали по тоя начин първата вечер. Тая комедия се повтаряше със секи новодошел българин. Понякога не правеха изключение и циганите. Един нещастен свещеник, който само една вечер престоя в затвора, три пъти му даваха тая клетва, и той не можеше да се усети, понеже беше много измъчен.

Немирните затворници, след като ме закълнаха вече, оставиха ме свободен, освен двама-трима цигани, които следваха още да се разговарят с мене твърде невинно за някои домашни работи, като например имало ли много коне и биволчета към моето отечество и пазят ли ги строго ступаните им. Като

им разказвах, че в тие разбъркани времена кому остава време да се занимава с добитък, то те чупеха ръце, че през туй време съдбата ги докарала в ловченския затвор. Един от тях, основающ се на моите външни чърти, осмели се да ме попита не съм ли от „техните“, т.е. циганин, като ми и заговори на своя тънък язик. Ние знаехме още от малки няколко думи от тоя язик, които пуснахме в ход и които ни много помогнаха било откъм бой, било за хляб.

Но аз бях далеч още да се възмутя от тие ситни-дребни работи на това място, в тоя вертеп от разбойници, гдето човекът, човек българин, се ценеше с мухата. Беше ли умно, имаше ли някаква логика да взема да се курдисвам, че съм бил комита, че съм излязъл по гората за народни права, че мразя турците и тяхното царство? Кому ще да говоря това? На разбойниците и конекрадците цигани ли? Резултатът щеше да бъде бой до умирание и сякакви мъки. По това време българинът се считаше за виновен не само че е въстанал против държавата, но че имал и хубави мустаки. Ето защо аз си налягах парцалите, ударих го на самоунижение, дордето имаше защо, и бях готов да претърпя сички поругания и унижения, стига да няма реален бой и други мъки.

Два месяца не бяха се още изминали от славните събития по Средня гора, надеждите бяха угаснали, но не и симпатии, било към делото, било към неговите сподвижници. През две крачки стоят двама другари, двама скъпи съмисленици, а аз да не можа да поговоря с тях, да разделя впечатления и мнения, да разпитам за участ и съдба, най-после да се разговоря искрено със свои хора, които не бях виждал от злополучния ден 11 май, когато убиха Бенковски! Това ми бе най-мъчното. Ударих го на ахмаклък и се обърнах към тях, към Каблешкова, да говоря; но един циганин, който стоеше недалеч, хвана ибрика с ръка и го посочи срещу ми. Това запретявание не се правеше толкова от правителството, колкото от самозваните управители на затвора, които, преди да ме оставят, след като ме закълнаха, поръчаха на циганите, стоящи около ми, да ме

нагледват да не говоря със „старите комити“. Същото това желание аз забележвах и от страна на тие последните.

Когато агите се оттеглиха от мене по местата си, аз се ослушах и чух мнението им за мене, което са можали да си съставят.

– Как е? – попита един от тях.

– Много на серсем ми прилича – отговори Команлията Хасан ага, 40-годишен човек, който имаше претенция на ага и който бе затворен за обир.

– Рано е още да си състави човек мнение за него, защото не си е отпочинал, не се е съвзел от бой, път и пр. – отговори друг, на име Сали ага Торозлията, единственият грамотен човек в затвора на турски, когото бяха затворили, че правил фалшиви тескерета за крадени коне.

– Колкото и да си отпочине, не можеш го сравни с *Телеграфа* – заключи Кескин Пехливан, най-напереният между затворниците бабаит, който се обвиняваше за кадънджилък, т.е. кадъна влякъл.

Телеграф турците наричаха Каблешкова, защото им бе разказал в затвора, че преди да бъде бунтовник, бил телеграфист в Хиршовата железница, на беловската станция.

– Какво си говорите, где *Телеграфът* – повтори Сали ага. – Кератията, макар и да е гяурин, наш душманин, но „малематът“ му дава кеф за много наши ефендета.

Посред разбойническите викове, песни и псувни на затворниците турци и цигани, от които ехтеше целият затвор, издигна се и слабият глас на Каблешкова. Той запя Марсилезата, но вместо нейните думи каза следующето, пак на френски[39]: „Да знаеш, че апостолът Волов, който се отдели от нас на Балкана, убиха го при една река.“[1] После това по същия начин той ми съобщи, че ако мога да отърпя, да не

[1] Отпосле Каблешков ми разказа, че когато ги нападнали в планината, Волов, който бил останал да пие вода при един извор, изгърмели отгоре му и го убили. Разбира се, че това не бе вярно, защото Волов се удави в р. Янтра, при Бяла, после двадесят деня.

съм казвал истината, защото ще да бъде безполезно; в нашето лице виждали прости разооиници, т.е. правителството. За смъртта на Волова Каблешков ми известяваше, че ако съм преплетен с него в изпитите си, да свалям вината върху му, като умрял. Когато той свърши своята унила песен, няколко души от затворниците извикаха:

– *Ашколсун бе, Телеграф!* Ти си знаял и да пееш?

– Гласът му „макамлия“, но думите не разбираме – забележи един помак.

– Имате право: песента е френска, на Наполеона, който заедно със султан Меджида разби московеца в Севастопол – отговори Каблешков.

– Не той ли прати на падишаха своята дъщеря само да му спечели приятелството? – попита някой от турците.

– Да, той същият – отговори Каблешков и смигна с окото си.

Сиромаси турци! Где да бяхме руски, френски или други бунтовници? И дяволът да ни беше посредник, пак не можахме се подуши. После горните обяснения, които удовлетвориха и Каблешкова, и мене, секи за свой пай се тръшна на голата земя, понеже беше време за спане, полунощ наближаваше, вънкашната стража надникна от прозореца и сгълча сички да не дигат шум, но да лягат и гебердясват.

Както казах, мястото в това отделение, наречено „парцал“, беше влажно и нечисто. Но тие несгоди, иди-дойди – теглеха се. Що трябаше да се чини с известните по сички затвори и в подобни нечисти места гадини, които са три породици? Особено дървениците, най-свирепите: тие като че извираха от стените, а от тавана валяха едри и угоени като боб. Гдето се залепяха, игли бодяха, пришки като турски бешлици се дигаха. Почешеш се, помръднеш се, дръннат букаите – приличната забележка се направи от затворниците. Изпъшкаш или въздъхнеш – пак забележка.

– Какво пъшкаш бе, пезевенк, на баща ти водениците ли спряха? Тъй лесно се не става паша – обади се някой махмурлия ага и ти се свиеш.

А малката ламбица, която сѐ можаше да помогне нещо против тие гадове, беше достояние само на двама-трима, както казах, които по цяла нощ се пощеха около ѝ. При сичко че бях разбит от път и бой, като орехи в торба, но пък уморени очи не можаха да се затворят така лесно. Мисълта, че на другия ден ще да давам отчет за делата си: какво ме е накарало да скитам по Троянския балкан и пр., честото посещавание кюповете от страна на затворниците, от които някои неумишлено, а някои нарочно стъпваха отгоре ми, препятствува на нощното спокойствие. Може да беше към разсъмвание, когато съм мигнал, но изведнъж бях събуден от твърде страшни и чувствителни болки, които се почваха откъм краката. Стори ми се – и аз не зная какво, – като че целият божи мир бе потънал в пламък! И страшно, и неизвестно, и боли, от друга страна. Краката ми, обвити в син пламък, следва да горят. Легнал по гърдите си, аз се влечах надолу-нагоре из затвора, с вирнати крака нанагоре, дигах ги и слагах заедно с тежките букаи, които дрънкаха оглушително; виках до синьо небе и от болести, и от уплашвание, но сичко мъртво наоколо, а пламъкът още по-силен става.

Никакъв глас се не обади на моите отчаяни викове, никой ми не дойде на помощ, сичко беше утихнало в затвора, секи си беше легнал и спеше – грозно хъркание се само чуваше. Две полуосветени и полумрачни фигури се мярнаха отвън на прозореца, които мълчеливо се наслаждаваха на моите изтезания. Тие бяха двама заптии, нощната стража около „парцала“. От най-напред аз помислих, че има пожар, че се е запалил затворът, но като успях вече да се изгася, отвориха ми се очите и познах, че пожарът е само за моите крака, подпален от ръката на някой затворник. Видях по краката си налепени различни парцали, книги и върви, които миришеха на газ. Отворих уста уж да протестирам, но кому? Сичките спяха и мируваха, спяха и Каблешкови, или пък принудени бяха да се преструват, че спят. Тихо и спокойно, без протест и оплаквание, натиснах си изново парцалите; но свършва ли

се, стои ли се на едно място? Сякаш че по ходилата ме бодяха с игли. Станах да се поливам с вода, тогава чак се подигна чорлавата глава на един циганин, който ме напсува и ми каза, че ще ми строши главата със стовната, ако съм проливал водата. Повече нищо.

Това варварско изобретение, да се палят босите крака на заспалите комити, което отпосле се практикуваше на секи новодошел, се приготовляваше по следующия начин. Вземаха цигареви листа или други парчета от обикновена хартия, които натопяваха в газ и ги лепяха по краката и измежду пръстите на заспалите жертви. После завързваха един голям парцал от букаите, лягаха сичките по местата си, освен един, който оставаше да драсне кибрита и който така също внезапно изчезваше, за да се не намери на мястото на престъплението. Парцалът, който държаха от букаите, служеше да раздухва пламъка; защото заспал човек, който и да е, щом се събуди и види себе си в огън, захваща най-напред да рита и скача, а парцалът се върти като конска опашка и помага на горението. Това наказание се заповядаше от затворниците, одобряваше се от заптиите, а се изпълняваше от циганите, като тяхно специално занятие.

И аз неведнъж бивах свидетел и очевидец, когато се приготовляваше запалването, когато се гърчеха току до мене сиромаси българе. Руско Робът, от четата на Ботйова, из Котел, момък на 22 години, здрав, червен и силен като бозайник, гърдите на когото приличаха като на дойка, тъкмо-що го докараха или по-добре, свалиха от планината, смазан от път и бой, изпъна се по гърба си и сладко-сладко заспа, като че се намираше в росясалите добруджански полета; той беше овчар. Неговото положение съблазни жестоките цигани и други чапкъни. С нетърпение го чакаха от сичките кьошета на затвора да се пренесе добре; няколко пъти надничаха отгоре му да слушат дали наистина спи. Сичко това се вършеше немешката, да не би да го разбудят. Един заптия пресегна от прозореца и подаде на изпълнителите една паничка с газ

и хартии. Сиромахът, да се скита цял месяц по планината, от Враца до Троян, потурките му бяха заприличали на зебешки гащи, а богатирските му крака голи до над коленете. Сичкото това незакрито пространство се налепи внимателно от циганите с хартиени парчета, потопени в газ, а той хърка и не дава никакво подозрение, че има ниет да се събужда. За духало, т.е. да се разпалват по-бързо и по-добре хартиите, пробиха му посред големия калпак, който беше се отърколил настрана от главата му, и го вързаха от букаите между краката му. Сички досега настърчали глави легнаха, уж че заспали, легнах и аз, който бях най-близо до Руска Роба. Остана само едно младо циганче, което се приближи на пръстите си и драсна кибрита, па и то се сгромоляса, та легна. Като заклан изрева клетникът! Краката му се изправяха до тавана и пак падаха на земята, букаите дрънкаха, като че бяга кон по ливади, а калпакът му хвърчеше като балон. Сички автори на неговите мъки се кикотеха между ръцете си.

Когато изгасих моя пожар и се умълчах, отведнъж един черкезин, който спеше току насреща ми и на когото скъсаната памучена антерия приличаше на учуртма от много носение, изрева и хукна да бяга из затвора. Нямаше съмнение, че някое запалено парче беше отхвръкнало от моите крака и паднало върху му, от което се беше запалила антерията му. Черкезинът не знаеше същността на работата и до разсъмване не престана да псува другарите си по вяра, като ги наричаше по-лошави и от самите комити и хора, в жилите на които отдавна е престанала да тече мусулманска кръв.

– Йок кардаш, йок мусулман! – говореше той и си чешеше опърлените хълбоци.

И на неговите сълзи и клетви никой се не обади, което го още повече сърдеше. Сички спяха, спях и аз уж и не смеех да поема душа, да не би да се открие истината, че не „кардашите“ са го изгорили. Тогава никой не можеше ми помогна.

Както казах, други бунтовници освен нас трима ни, Каблешков, даскал Найден и аз, нямаше в ловченския затвор.

Нямаше и обикновени българе, с изключение на един пияница от града, именуем Коста, когото бяха затворили, че откраднал една ерешка кожа. На другия ден ме извадиха на изпит пред каймакамина, гдето присъствуваше още кадията, няколко помаци и наши българе, наречени *аази*, и следователят Мустафа ефенди, за когото самите турци затворници говореха, че той им изгорил душицата, т.е. много строг и хитър „истиндакчия“ бил. В турско време не изпитваха така, както по-после видяхме у нас, т.е. само следователят да пита отделно; но сичките присъствующи имаха право да задават въпроси. Когато набеденият е българин, то само тогава нашите аази се обаждаха с най-голям кураж, ревност и грубост. В Ловеч тая нужда и потреба не се чувствуваше дотолкова, защото помашките аази по-добре говореха български. От последните имаше един стар и твърде сериозен агашетина, който най-много ме изпоти със своите въпроси за преминуването ми из планината от Златица до Троян. Той познаваше така добре Балкана, щото като ме питаше за него, т.е. отгде съм преминал, сякаш ли го гледаше като стаята, в която ставаше изпитът. Знаеше имената на сичките овчари, най-повече на каракачаните. Като ме попита за едного, Яни кехая на име, стадата на когото биле в такава централна местност, щото който иде от Златица за Тетевен, непременно тряба да го види, обърна се към другите аги и продължи:

– Пък че кучета ли има тоя кехая? Птиче да прехвръкне през гората не остават. Даде ми едно, което, като си затворя портите и го отвържа, за нищо нямам вече грижа.

– Мераклия някой човек може да е – отговори кадията.

– Като на вас голтаци ли остана да нареждате света и да се смесяте в царските работи бе, чапкъни? – запъна се насреща ми едно старче от нашите българе, малката главичка на когото приличаше на ряпа.

– Нямаше ли за вас боза да продавате по влашката земя, ами дойдохте тука да пакостите на сиромашката рая и отваряте бели на царщината? – притури вторият българин.

Няма нужда да разправям, че както в Троян, така и тука се повтаряха едни и същи въпроси от страна на правителството, т.е. кой ни е бил войводата; колко души сме биле; колко мусулмани сме заклали; кой ме е увлякъл в тоя път; да съм казал правото; падишахът бил милостив и в такъв случай щял съм да бъда простен и други такива. Разбира се, че на сичко това аз отговарях: *„Не зная, невинен съм, нямам хабер от тие работи.“* Изпитът се обръщà и на добро, и на зло, и отечески, и душмански – ние поддържахме сè същото, сè старата песен. Никой не остана задоволен, а каймакаминът се и разсърди.

– Ами тогава какви дяволи търсеше по Троянския балкан бре, ерата? Где е мемлекетът ти, где е Панагюрище, накъде е Троян? – извика той и заповяда да влезе чаушинът.

Заповяда на последния да ми не давали нищо за ядене и да ме обковели в синджира на старите комити: Каблешкова и даскал Найдена. Това търсех и аз. Изкараха ме навън и в същата още минута отключиха синджирите на поменатите и ме заключиха вътре, а букаите ми снеха, от които нямаше вече нужда. Тоя общ синджир има следующата наредба: желязна халка, дебела като обръч, се туря на врата, отгдето не може да излезе вече. Отпред, под брадата, на тая халка има дупка, през която се прекарва синджирът, на който не само трима, но десят души можат да се навържат. Единът му край се заключва с кофар на първото лице, което е найнапред, а другият се връзва от прозореца на затвора, гдето така също виси кофар и гдето стражата го проверява секи час и опъва по малко синджира, за да обажда на вързаните в него, че се бди над тях. По молбата на самия Каблешкова туриха ме помежду им, т.е. първи той, втори аз, а после даскал Найден. Постлахме своите палта на голата земя и насядахме турски, коляно до коляно, без да се погледнеме още, но секи от нас чувствуваше задоволствие и с нетърпение чакаше да се махнат заптиите. Едвам-що свърши чаушинът със заключването, буйният Каблешков отвори уста насреща ми,

като ме обсипваше със стотина питания, които се отнасяха до въстанието, без да му пречи треската, която в това време го беше нагънала. Той искаше да знае сичко, щото е станало в България от 20 априлий нанасам: за Панагюрище, за Бенковски, за разни байряци, за Търново, Сливен и много други, за които аз повече трябаше да зная, че от по-голямо място идех, че по-сетне бях хванат. За себе си, за своето мизерно и мъченическо тегло не искаше и да знае. При сичко че отсякъде идеха известия, че българските бунтовници са смазани на първа среща, той не беше престанал да вярва още в святото дело, в ползата на въстанието, за което толкова много беше спомогнал.

– Дойдѝ бе, брате, дойдѝ да се понаприкажем! – започна той най-напред. – Тоя човек (даскал Найден) е жив умрял, преди да види още бесилницата; той не е бунтовник, той е без сърце, той е мъртъв, той ми измъчи душата повече от турците – буйствуваше да говори Каблешков[40].

А клетникът, даскал Найден, който слушаше сичко, чукна с пръст върху цигарето си, за да отърси пепелта на цигарата си, и силна въздишка от дълбочините на сърцето му изкриви устата му. Помаците затворници насядаха около ни, за да слушат какво ще да си говорят събраните комити; но новият писмен български язик не беше достъпен за тях. Няколко пъти ни поглеждаха въпросително и ни питаха на какъв свински язик говорим.

– Майке, жените недни, имали си и свой комитаджийски язик – разказваше един от тях на другите турци, след като се оттегли от нас. – Говорят уж български, шат-пат им се разбира, ама в ноймата им не можеш да влезеш.

Хванатите български въстаници се деляха на две категории. Сичките почти за свое оправдание казваха, че безсъзнателно взели участие в бунта, т.е. или че биле излъгани от по-големите, или че биле пиени. Само няколко от тях, против които имаше да говорят стотина факти, свидетели и други данни, че са биле бунтовници, когато никакво отказване

не беше възможно, тогава само тие се признаваха за такива. От последните беше Каблешков. Можаше ли той да се скрие, когато родното му село щеше да свидетелствува с котките заедно, че в неговата къща се разви байрякът на 20 април, оттам загърмяха пушките, той поведе юнаците? Но и това настрана: в същото това негово село паднаха под нож не един, не двама, но около 50 души цигани. И в Ловеч, и насякъде знаеха вече кой е Каблешков. Ето защо той си говореше правото, но не толкова открито, не сичкото. Например той изброяваше в изпитите си сичките мъки, теглила, причини, които са докарали коприщенското въстание. Като го попитваха и той разделя ли тие причини, и той заедно с населението така ли е мислил, убеден ли е, че турското правителство е било тиранско – отговаряше, че и да е искал, не е можал да се отдели от братията си и съседите си. Колкото за изкалването на циганите и че е бил главатар в Коприщица, той отричаше; казваше, че било безполезно да се изказва в Ловеч, чакаше по-голямо място, гдето да има и европейци, за присъствието на които ние си бълнувахме по онова време. Убеждаваше и мене, ако доживеем да ни извадят пред европейска комисия, нищо да не скриваме.

– То е срамота за нас, ако скрием истината и не изкажем открито теглилата на народа – продължаваше той. – Особено ние с тебе, като апостоли, тряба да направим това. Нека работата стане въпрос; и тъй и тъй няма останем живи.

Даскал Найден, човек с челяд и с преминала възраст, беше отпаднал съвсем, повечето мислеше, отколкото да крои някакви планове, които нищо общо нямаха с неговата горчива съдба. Освен това той беше ранен още с куршум в лявата ръка във време на хващанието им в планината. Както споменах, Каблешкови бяха хванати почти на същото място, гдето и аз, т.е. пак в околността на Троян. Предал ги българин. Биле сичко четирма души, още двама с тях: Георги Търнев от Пловдив, от познатата патриотическа фамилия в Кършияка, и едно учителче от Казанлък, на име Стефан. Тие спели, ко-

гато ги нападнала потерята и изгърмяла върху им. Георги и Стефана заклали на мястото още и им натъкнали главите на колове. Щели да заколят и Каблешкова, но съветът им решил и намерил за по-добро, че ако носят две глави и карат двама души живи – бабаитлъкът е по-голям. Това съображение ги запазило живи. У Георги Търнева намерили около 800 лири, негови пари, която плячка твърде много застърви башибозуците да се щурат по-ревностно из планината и търсят комити и по земята. По-нататък ние ще да кажем как са дошле Каблешкови до Троян, а сега ще да продължим своя разказ.

Няколко деня подир моето докарване в Ловеч започна правителството да арестува и някои ловченски младежи, заподозрени в комитаджилък, които хващаха по къщята им и дюгените им. Тие бяха братия поп Луканови, Илия и Христо, Димитър Панталонджията, Христо Какринелията, Тодор Станчев, Станю и др. Турското правителство не беше се излъгало в своя избор, защото сичките хванати, не говоря за нови грехове, бяха другари на Левски. Сега те не бяха от действителните комити, не бяха помирисвали шума и барут, от къщята им ги дигаха, както казах. Тяхната вина беше, че кой продавал барут, у кого се намерили много фишеци, цървули и пр., а най-главното пък, че бяха ловчени, главната квартира на комитите. За братия Луканови и не говоря, защото у тях и кокошките бяха комити. Сичките, като познати граждани, отнасяха се с тях малко по-човешки. Едно, че нямаше букаи и синджири, а второ – че не ги кълняха с паницата. Причината бе твърде ясна. Домашните на тие последните не бяха ексик от затвора, т.е. било гозбица, било чорбица, тютюнец и пр., сѐ капваше. А кой изкусваше най-напред тие артикули? Разбира се, чауш ага. Ето где беше разковничето на по-човешката обноска. Ами бакшиш сегиз-тогиз, от който и най фанатикът забитин не би се отказал? А от нас сиромасите каква полза? Юмрук в гърба и зелена паница.

От тях сичките в нашия „парцал“ туриха само Димитра Панталонджията, когото на другия ден с помощта на една

бяла меджидия, заклещена между пръстите на чаушина, извадиха го пò на добро място. Каблешков, когото беше втресло в това време, надигна се, кашля, въртя, сука, намери време да се доближи до Димитра, комуто вдъхна кураж и даде наставления какво да говори и как да се държи пред турците. Не беше той така от простите и обикновени комити. Рицарската му и идеална душа и убедителното му слово не можаха да не повлияят поне минутно и върху убийците и конекрадците турци и цигани от затвора, от които и най-долният, и най-ничтожният бяха убедени в това време, че са сто пъти по-горе от секиго българина. Много пъти вечер около нашия синджир се натискаше пъстра навалица, да слуша какво ще да разказва *Телеграфът*. Тук не липсуваше и горделивият турски бабаитин, легнал по очите си или се изкеврил на една страна с опулени очи срещу разказвача; пехливанинът помак с нарочно отворени гърди, покрити с дебело руно косми, и с подпършени ръкави, готов на сяка минута да плесне ръце за борба; дивият и отчаян черкезин, че не е свободен в такова благоприятно за *яма* време; най-после веселият циганин, който не преставаше да си дръгне разчорлавената нечиста глава. Даже и малката ламбица, монопол само на бабаитите, се преместяше отпред Каблешкова, да бъде по-добре чуто и видено.

А Каблешков с дебела и ръждясала халка на врата, с два синджира, спуснати по слабините му и болните му гърди, които, взети изцяло, повече тежаха от неговото същество, разказва различни масали и фантастически приключения с възточно съдържание.

– Колко гроша получаваше в месяц, когато беше телеграф? – питат турците.

– Хиляда – отговаря Каблешков.

– Бре-е-ей? – се чува по целия затвор.

– Ами баща ти колко говеда имаше? – попитат пак любопитните.

– Триста и повече – казва той.

– Тю, и още тръгнал да прави комитаджилък по Балкана – повтарят агите.

– Язък за младините му – повтаряха други, след като свършеше той, и секи си отиваше на мястото.

– Ако бях един паша, освободил бих тоя българин – заключаваше трети.

Както казах, Каблешков и даскал Найден отричаха още, че са имали първенство в Коприщица; големите смутове в Пловдивско бяха направили да закъснеят сведенията от това село. По тая причина и на тях даваха само по двайсе пари на ден за хляб, както и на другите затворници, които пари бяха твърде малко да може да се нахрани човек. Затуй сговорихме се двама с него един ден да направим демонстрация на двора, когато ни изкарват повън, което ставаше сутрина и вечер; но в това време, когато се намира в конака каймакаминът и негово преосвященство Йосиф Ловченский, който по онова време беше там български владика. Тая демонстрация се състоеше в това, да легнем сред двора, като ни кара заптието, което непременно, както смятахме ние, ще да обърне вниманието на големците, ще попитат защо лягат тие момчета, а ние тогава ще да отворим уста да си изкажем претенцията. Демонстрацията стана наистина, но плодът ѝ беше тоя, че на заптиите беше заповядано, ако не станем с добро, то като кучета да ни завлекат в затвора. Понеже при нас в синджира беше вързан и Найден, който се отказа да вземе участие в нашата демонстрация, то ние само двама налягахме на земята, а той клекна на колене до главите ни, защото общият синджир неволно го опъваше. За да покаже, че не е „бунтовник“, той следваше да протестира и ни викаше: „А бе какво направихте?“ Но като се даде воля на заптиите да ни влекат към затвора, най-напред него изгориха през кръста с тоягата. Той скочи на крака, а ние лежим още и чакаме удовлетворение. Припасаха и мене два-три пъти, аз се огънах, но не бутнах; но като повториха и потретиха, намерих се при даскала Найдена. Оставаше само Каблеш-

ков, половината му тяло на земята, а половината дигнато със синджира. Един го биеше с тояга, а други го ритаха. Той не мръдна от мястото си, което страшно разлюти турците, в това число и затворниците.

– Удряйте бе! Какъв е тоя маскарлък, един царски душманин да продава комитаджийски сербезлък в двора на конака? – говореха мнозина.

Сички бяха побеснели. Каблешкова завлякоха в затвора за краката, а главата му се удряше от неравния калдъръм, защото го извадиха от синджира. Него втресе през нощта и чак на другата вечер дойде на себе си.

Два-три деня после това произшествие, рано заранта на 3 юний, надзирателят на затвора, Ахмед чауш, след като отключи синджира, в който бяхме свързани, съобщи на тримата другари – Каблешков, даскал Найден и нашия Ботю, с когото са запознати вече читателите и когото бяха докарали вече обратно от Троян – да се приготовляват, защото ще да вървят на дълъг път, неизвестно накъде. Това *неизвестно* нарочно може би да беше казано от чаушина, за да придаде по-голяма важност на работата.

– Навярно нас изпращат в Пловдив, гдето тряба да украсим бесилницата! – каза стреснато Каблешков, защото Ловеч не беше от ония големи капии, гдето да разглеждат и осъждат съвършено; ето защо ние очаквахме с нетърпение от ден на ден да ни подкарат за друг, по-голям град.

После малко той ни каза скрито, че е решен да се убие, защото се чувствува слаб да издържи многобройните изпити, придружени с мъки, и по тая причина може да обади някои работи, от което ще да пострадат други сиромаси. От тримата другари пътници, освен Ботю, който беше здрав и як мъж, останалите двама едвам можаха да отраят два-три часа по пътя, а особено ако се случеха заптиите някои проклети хора. Сухите като дърво цървули, които събраха оттук-оттам, едвам бяха се закачили на краката им. Дордето наближи време да тръгнат, Каблешков го втресе съвършено; но това

не побърка заптиите да го оковат в дебели синджири и белезници. Когато ги изкараха на двора обаче, гдето Каблешков не можеше да се държи на краката си, турците се принудиха да му докарат един слаб кон, върху който го качиха, а отдолу, под корема на коня му, запетляха краката в букаи.

IV

Нашата жива раздяла с тримата пътници беше от ония, които рядко се случват в човеческия живот. Синджири, букаи, лалета и белегчета, глад, бой и мъки, бесилка, отиването на трима едномисленици и братия по чувства в пълна неизвестност, оставането на други сам-самниничък между 60 души турци и цигани – ето ти съдържанието на грозната картина! Ни братска целувка по студени устни, ни приятелско стискание на ръце – да не би да събудим вниманието и любопитството на сто и толкова очи, които стреляха внимателно нашата раздяла. Мрачни и отчаяни погледи само, на които помагаше тъмният затвор, горчиви въздишки и предстоящи приготовления за нови, по-страшни борби бяха единствените пориви при тая раздяла. Па защо ли много думи, горещи целувки, ахания и охания там, гдето говори самото сърце, чистата душа и нефалшивите чувства? Защо? Нека с тях си служат дипломатите, предателите и експлоататорите.

Каблешков на кон, а двамата му другари, познатият на читателите вече Ботю и Н. п. Стоянов, по крака, скоро оставиха ловченския конак и взеха из улицата наляво, придружени от около седем-осем заптиета.

– Коренът ви да се изсуши! – казаха няколко души от затворниците, които гледаха от прозореца и на които фанатизмът бе временно възбуден.

– Тях в Пловдив ще да обесят, а тебе тука – ми каза един турчин, като ме опъна за ухото в същото време.

Минаха се ден, минаха се два, четири, пет, една неделя, а

за тримата комити забравиха вече не само турците от „парцала“, но и аз. На втория ден беше, когато Ахмед чауш съобщи като „тайна“, че тримата комити са откарани за Търново в големия мезлиш. И това се забрави. Но няколко деня подир това тоя същият Ахмед чауш се изправи ненадейно на прозореца, когато повечето затворници спяха.

– Ставайте да ви обадя една новина; но нека дойде и *Джендаки* (моето име) – каза той.

– Нашите комити – продължи той, – Телеграфът, другарят му с дългата брада и онова младото момче, помните ли ги?

– Да – отговориха някои, – възможно ли е? Вчера бяха при нас.

– Първият от тях (Каблешков) се е самоубил в Габрово, а вторият (Найденов) е умрял по пътя – допълни чаушинът.

Гръмогласно и продължително едно „бре-е-е“, което излизаше от устата на около петдесят души, съболезнателно едно „бак-бак“, което се изказа, като че вървеше по ноти, се разнесе из грозния „парцал“. Върнаха се затворниците по местата си, насядаха и разискванията и размишленията се започнаха за съдбата на пострадалите. Темата беше добра, можаше да занимае затворените няколко часа, ако не и дѐня, още повече че случката с Каблешкова заключаваше в себе си и нещо странно, дело бабаитско. Глупост и срам би било, ако се предположеше на минута даже, че суровите тие хора, сбирщина от крадци и убийци, е била трогната за участта на две презрени същества, и гяури, и комити. Не. Но най-после допуснете, че и тие, макар и такива, имаха човешко сърце и душа, можаха минутно да бъдат поразени от жестокото събитие. За положително аз мога да кажа това, че никой от тях се не засмя, никоя уста се не отвори да скверни и злослови падналия мъченик. Сетне вече, когато от дума на дума се дойде до заключение и обсъждание на причините, които са заставили жертвата да се самоубие, тогава чак вече се даде ход на фанатизма.

– Бей, кой му се надяваше! Един кривач душа имаше в

тесните му гърди – каза Кискин Пехливан и опъна своя мустак. Той разбираше Каблешкова.

– От страха и мъки го направи – се обади Кючюк Мехмед. – Вижда се работата, че нашите момчета (които го карали) не са си поплювали на ръка.

– Това настрана, но аз се убедих чак сега, че тоя ханзърин не е отеберe човек – допълни Бурмалията Хасан ага. – Сичко чуто и казано от него, като го допълниш със самоубийството, излиза, че той е бил твърде голям и важен човек в комитаджилъка. За това си мнение, че е вярно, аз обръсвам ей тези – прибави той, като подигна с двете си ръце двата краища на своите ястъклии мустаци.

– Наистина бе, тоя човек в ръцете ни беше, питахме го, слушахме го, но никой изпомежду ни не можа да го разбере – потвърди един стар циганин, който беше лежал в сичките почти затвори на европейска Турция.

– Срам! Гракахме подиря му, отваряхме си устата като гарги, а той ни мажеше очите с каквото намери – заключи един башибозук, който се обвиняваше в това, че като отишел да гони комити, наместо тях да бие, убил двамата си другари. – Ако пашите се заинтересуват и кажат: „Хайдете да попитаме ловченските затворници мусулмани, какво тие знаят за тоя комита, като е живял с тях“ – то ще изплезим язици като добитък – свърши той.

– Ти поне защо не ни обади, че *Телеграфът* е голям комита бе, джанабет? – каза един второстепенен затворник и почна да ме барабани с краката си по гърба, понеже лежеше близо до мене, уж на шега.

– Остави тоя серсем, холам! И той ако знае защо е станал комита, аз съм на мегдан – повтори Бормалията.

До тая минута, т.е. дордето в края на разговора не обърнах вниманието на турците, аз стоях полумъртъв на своето място, гръмнат от печалното известие, че двама другари, двама братия, са престанали вече да живеят.

Как и где се уби Каблешков, кой уби даскал Найдена – нека

читателите прочетат по-надолу; а сега да ми позволят две думи отстъпление, да ги запозная със знаменития самоубиец.

V

Родното място на Тодора е прочутото българско село Коприщица, което се намира кацнало измежду най-високите средногорски върхове – Богданът, малкий и големий, Вълкът, Буная, Андреева гора и други. Щастливи са още жителите на това прочуто българско огнище, че селото им се прохладява от множества синьобисерни речици, които скачат от балканските усои като луди гидии и образуват река Тополка. Щастлива и благатка е от своя страна и тая сестра Тополка. Нейните разкошни брегове са биле свидетели и на бегликчийско величие, и на джелепски кабадайлък, па и на неограничена свобода, за която околните клисурци и панагюрци не са сънували даже. Тук на тие брегове, под кичестите върби, е траял бегликчийският моабет цели дни и нощи, тук ферманлиите чорбаджии Вълковци, Стояновци, Догановци, Каравеловци и др. са яли и пили под звука на двадесят гайди и цигулки, тук селският ага или субаш е правил кафе на българските делибашии, смирен и покорен, учтив и любезен. Какво вие мислите? Коприщица е била цели векове република, без сенати и министри, без харти и президенти, десят пъти по-либерална от френската, сто пъти по-демократическа от американската. Срещнете когото и да е коприщенец – тях ги е наспорил господ в сяко село и град, сичката Отоманска империя, включително с България, Ромъния, Сърбия и др., – па го попитайте: „Може ли да бъде сравнение между две епохи, стара и нова, турска и българска?“ Но подробности на друго място, а сега на пътя си.

Тодор не е първица от средногорската република. Той се върти около други звезди, някои по-светли, други нему равни, а трети – по-долни. Той е съотечественик на Любена, на

Бенковски, на Дончa Ватаха, на хаджи Христа, на куп български деятели и възродители от Пловдив и много други. Боже мой, селце като кутийка, гдето се ражда само ръж, гдето зимата е девят месяца, гдето най-работните пътища са широки тамам две педи, гдето знатните гости се считат за хаджии, гдето не е стъпал кракът ни на Бланки, ни на Ами Буе, ни на Киприян Роберта, на Луи Леже и пр., и пр. – и такъв паплач от деятели и родолюбци! Необяснимо! Търсете причините на това, гдето пожелае вашата любознателност. Да ви изкапят очите над стотина дебели томове, да изучите сичките източници на Гизо, на Дреперя, Бокля и Шлосера – пред вас пак ще да си остане нямата Богдан планина със своите белокожи букове. Тук се трябат други извори, които ние няма да кажем засега.

Бащата на Тодора се казва Лулчо Дончев Каблешков. Позната е тая фамилия на мнозина от читателите, особено в Тракия. Чичата на Тодора, дядо Цоко Каблешков, е тридесятгодишен мемлекет чорбаджисъ в Пловдив. Другият му чича, Тодор, е също познат големец; с една реч, нашият херой е от първокласна фамилия, каквито ги имаме в България. Тие бяха хора богати и влиятелни.

Когато Тодор свършил в своето родно село Коприщица и в пловдивското тогавашно народно училище, родителите му го изпратили в цариградския Галатасарайски лицей, който се славеше тогава из България; който беше като гордост на родителите пред турските власти, че са предпочели в него да дадат сина си; в който, най-после, се учеха и приготовляваха верни и просветени поданици на империята. От училището той се завърнал в Коприщица, бил в Пловдив на работа при своите роднини, кроил планове да отваря фабрика за захар и най-после постъпил чиновник на Хиршовата железница, началник на беловската станция. Тук неговата деятелност е позната по цялата околия, помнят го още беловчени, татарпазарджичени и други. Макар и рано още за годината 1876, макар и да нямаше още Бенковски, а Левски отдавна не бе

между живите, Каблешков следвал да проповядва, где седне и стане, че само всеобщо българско въстание ще да бъде в състояние да даде свобода и права на България. Той често напущал своята служба и ходел по селата да говори и проповядва тая идея. Н. Абаджиев, който по онова време (1874) бил учител в Македония, в Прилеп или Серес, разказва, че един ден Каблешков осъмнал в тоя град. Чрез него и чрез други още младежи той съставил нещо като комитет, дал много светли надежди и планове. Това било наскоро, когато оставил вече службата си на Белово.

Няколко години вече до въстанието той боледуваше непрестанно, слаб телесно, зиме и лете го тресеше. В такова положение го свари пролетта на 1876 г. в родното му село Коприщица. И апостолите потърсиха него, и той сам ги прие като действителните святи апостоли. Епохата и идеята намериха своята жертва. Той се посвяти цял-целниничък на делото и тръгна изново да буди и да проповядва по села и градове. Ходѝ в Клисура, Сопот, Карлово, Калофер, Аджар, Шипка и пр., като се спираше по пътя си, дордето премине треската. Нему се падна по простия случай да подигне найнапред знамето на Априлското въстание[1], защото го подозряха властите и отидоха да го хващат в Коприщица. Във време на това десятодневно царување Каблешков стоеше начело на работите.

Но изгоря ближната Клисура, паднаха някои околни въстанически пунктове, Панагюрище се обсади, Коприщица чакаше същата участ, паднаха духовете, почнаха да се чуват гласовете на недоволните чорбаджии. В Коприщица имаше около десятина околни села, надошле с жените си и децата си да търсят права и ново царство. Едно, от неуспеха на въстанието, а друго, от разни неприятности, известни в подобни случаи, тие бяха захванали не само да се отчайват, но и да се отнасят враждебно към главатарите на бунта. Разтакаха се

[1] Гл. том II от нашите *Записки*.

из улиците на селото, почнаха да се не покоряват, псуваха, каеха се, сърдеха се, че няма гостоприемство, захвана да им домъчнява за селата, храната и добитъка. С една реч, ставаше онова, което беше естествено и което трябаше да стане. Чорбаджиите, най-големите врагове на въстанието, а именно: хаджи Пею Пеев, хаджи Иванчо Маджаров, хеким Спас, хаджи Лало, Рали Каравелов, Беню Цървулджията[1] и други мнозина, влязоха под кожата на отчаяната тълпа. Казаха им тие, какво стоят, та не вържат младите чапкъни, които като предадат на пашата, ще да отърват своите луди глави. Тълпата, без да му мисли много-много, въоръжи се против главатарите. Кой с дърво на рамо, кой с оръжие и въже в ръцете, разпръснаха се из улиците да хващат по-първите момчета. Беше 30 април, петък, когато около тридесят души бяха навързани с въжета и пояси и подкарани из улиците. Тях затвориха на няколко места из селото, в гробищата, в черковата и в спицерията на хеким Спаса. Между затворниците бяха и апостолите Волов, Г. Икономов, Каблешков, даскал Найден и много други по-първи главатари, било от Коприщица, било от селата. Сички се пазеха най-строго от въоръжената тълпа, мнозина се трупаха около зданията и псуваха най-гнус-

[1] В 1888 г. тоя дядо Беню Цървулджията беше повикан като пострадало лице по делото на Яка разбойника в София, който беше го обирал и водил по планината за пари. В показанията си той изповяда в заседанието на съда, че Яко му вързал ръцете и щял да го коли на неговата мандра. Но преди да стане това, той, Яко, заповядал да заколят един овен от стадото на дядо Беня. „Господин войводо, не бива ли вместо овен, едно еренце да си заколите, тие са по-сладки“ – казал дядо Беню. На въпроса от страна на прокурора защо е той поискал еренце, а не овен и как му е дошло на ума за подобни работи във време, когато ще да го колят, дядо Беню отговори: „Е, мило ми беше за овена, защото повече струва!“ Сичката публика кихна, та се засмя. Та думата ми е, да се не чуди никой, че дядо Беню и другарите му, които са със същите понятия, са биле против въстанието. Който е турял своя живот по-доле от добичето, може ли да се предполага, че ще да се занимава с някаква си свобода?

но жертвите. Чичата на Каблешкова, Тодор, мисля, застанал пред спицерията и се обърнал към своя братов син, комуто нищо свято не оставил. Каблешков се върти отвътре зданието, скърца със зъби и се разкайва защо не го е заклал заедно с циганите. По едно време изгорелите за вода пленници поискали една стовна, да си наквасят устата. Тълпата вързала една с въже, която тие изтеглили през прозореца, но вместо с вода тя била напълнена от робите с пикоч!...

Целта на чорбаджиите да ги арестуват действително е била да спасят своите глави, като предадат вързани на войската само главатарите. Тая войска, начело с Хасан паша, се намираше близо до селото. Сичко вече било приготвено, когато из панагюрския път се задали трима души конника, които право в село влезли. Тие бяха от нашите панагюрски другари: смелият Иван Ворчо, П. Бобеков и Манчо, които бягаха от Панагюрище, след като се то разби, и отиваха да търсят в Коприщица селемет, гдето мислеха, че и Бенковски може да бъде там. Тие останали като гръмнати, когато им се обадило, че главатарите са навързани от населението и скоро ще да се предадат на правителството. И на тях в същото време захванали да гледат с някаква си подозрителност и враждебност. Но умният Ворчо, стар хайдутин, от един път съобразил що тряба да се прави.

– А бе вие луди ли сте, или нает имате да полудявате? Наши братия, 12 000 сърби и 3000 души българчета от влашката земя, с девет байряка дойдоха в Панагюрище, до довечера половината са тука, в Коприщица! Где са поповете и големците? Скоро секи да се облича в най-хубавите си дрехи и да излязва на посрещание!

Секи си прехапал устните. Где е Сърбия, где е Влашко със своите 3000 българчета и где е Коприщица; но по онова време хората вярваха, простотия владееше. Хитрите коприщени, които преди малко биле си турили фесове, пак ги натъпкали в своите джебове и нахлули народните калпаци. След като пуснал Ворчо тая муха, намерил, че не е добре да се губи време.

Доближава се до спицерията сам, ритва вратата няколко пъти, но тя била от мешови дъски. Нончевица Цървулджийката, съседка до спицерията, му подава една брадва, с която той строшава железния кофар и дава свободен ход на запрените, като се спрял на вратата и рязал с ножа си въжетата и поясите, с които биле навързани момчетата. Отведнъж сичко в село се променило, чорбаджиите се скрили, тълпата пак завикала: „Да живей България!“ Незабавно нашите трима юнаци викват настрана главатарите и им обаждат кой вятър вее.

Както ние от Панагюрище, така и тие обърнали погледи към „майка“ Стара планина, зад която се намира и славното Търново, отдавна столица вече на българските въстаници. За да вземат със себе си по-добро оръжие и по-избрани момци, прибягнали към измама. Казали, че ще да отидат да нападнат скритом на войската, а за другари искат само такива юнаци, които по добра воля тръгнат подиря им. Който се откаже, а има добро оръжие, да го даде на оногова, който отива. По тоя начин събрали се другари около стотина души. Освен Каблешкова, Волова, Икономова биле още с тях клисурският учител Н. Караджов, Хр. Благоев, наш Ботю Иванов и др. По среднощ напуснали Коприщица и тръгнали за Балкана. Когато се съмнало, прочели се и видели, че само 27 души останали, другите – изгубени и избягали. После дълго скитание и нападение сички биле кой убит, кой хванат, а никой се не освободил; с изключение на двама-трима души никому не помогнала Стара планина. Каблешкова хванали, както казахме, при Троян.

От Ловеч до Търново и от Търново до Габрово горчивата участ на Тодора и даскал Найдена е била такава: боят и мъките биле без мярка! На даскал Найдена изскубали дългата брада по пътя. Той паднал вече сред пътя полумъртъв, но полека-лека го довлекли до Търново. Свещеник Водски от Габрово, който бил по онова време в затвора, можал да види през дупката, когато влечели из стълбите даскал Найдена, а главата му се люшкала. През нощта той починал в

затвора. Тодор бил по-бодър, но смазан и отчаян, гологлав, бос и с одърпани дрехи, вижда се работата, че по пътя са го съблекли. Заптиите на търновския затвор поискали да го турят в отделението на габровските учители, пак комити; но тие последните, като му видели кайфета, едно го помислили, че е някой вагабонтин, а друго – предположили, че може да бъде и преоблечен шпионин на правителството. Сиромах Каблешков! А габровските учители в търновския затвор се ползуваха с известно уважение.

Тук, в Търново, той бил изпитван по няколко часа и за такива подробности, които не се касаели до него. Какво е той говорил пред тая голяма комисия, ние не знаем потънко. Другарят му, наш Ботю, не може да обясни, защото, както казах, той паднал и душевно, и телесно, не бил вече така весел, както го видях аз в Ловеч. Повечето мълчал пред комисията, отговарял на малко въпроси, говорел, каквото ще да го правят, по-скоро да става това. Пак от габровските учители и от Ботя ние знаем, че той още повече настоявал и търсел средства да тури край на своя живот, а заедно с това и на тежките страдания. Един ден влязъл в реторадните места и направил опит да се удари с лопатата, която била там. Заптието, което го пазело, се усетило и го извлякло нанавън.

Но нито Каблешков бил дома си в Търново, нито пък търновската комисия имала материал за неговото обвинение. Мястото му било нему в Пловдив, огнището на смутовете, гдето имаше затворени само негови другари до 300 души. После няколко деня Селямѝ паша потеглил за Тракия със своите войски, като взел и Каблешкова със себе си, наш Ботя, Ив. Ворча, който строши спицерията в Коприщица, и други още тракийски въстаници. Но нашият херой бил лицето, което заслужвало вниманието на Селямѝ паша, когото той турил в особена кола. Така го видели и на Дряново. Даскал Минков, от последния тоя град, разказва, че това *момче* му се видяло много чудно, с големи очи, с голяма разчорлавена коса, много сериозно и замислено, никого не поглеждало, а

на ръцете му – тежки железа. А пашата бил твърде добър човек и доволно образован, говорел с нашия злочест пътник по французски.

В Габрово Селямѝ паша слязъл да нощува в къщата на Иванча Димчев, а Каблешкова закарали в заптийската одая, като се казало да се отнасят с него добре и хубаво да го вардят. Другите му другари бунтовници, които биле съвсем отделно от него, тикнали ги в затвора. При пашата се явил вечерта тогавашният архиерейски наместник, който забележил, че той, пашата, е много весел. Сам се похвалил на святиня му, че момчето, което е довел в Габрово и което и той може да е видял, е твърде важен и знаменит човек, от когото ще да научи много работи, ще да узнае сичките революционери, за които имало и много книжа, намерени у Каблешкова. Дядо поп, като секи съобразителен и изпечен рая, направил се на ахмак и поискал от пашата да види тие книжа, как пишат комитите. Позволило му се да ги погледне само отдалеч, които биле, доколкото можал да забележи, някакви си бележки по въстанието и ръководства за въстаниците. Ние не вярваме в съществуването на подобни документи, защото Каблешков беше претърсен десят пъти, дорде дойде само до Ловеч, па и сами знаеме, че нищо нямаше в него. Може от друг някой бунтовник да са биле тие взети.

Както и да е, но свещеникът, пак от ахмашка точка зрение, показал се, че е удивлен за това момче, и поискал дозволение да го види в заптийската одая, на което Селямѝ се съгласил. Като отишел попът в заптийската одая, видял наистина „чудното“ момче, което стояло право до стената с наведена глава и замислено. Той го погледал оттук-оттам, но не посмял да се заприкаже и си отишел. През нощта пашата бил на „кеф“, попът и чорбаджиите биле там. Рано заранта почукал някой на поповата пътна врата. То било заптие, вика го – попът да отиде при пашата колкото е възможно по-скоро.

– Язък, попе, за моите хвалби, нищо няма да излезе, твоето момче – кажи бог да го прости! – казал пашата. – Нашите

свинари заптии толкова я свършиха. Виках те да ти кажа да му приберeш тялото.

Пашата бил много разсърден от тая случка, викал заптиите и върху тях си излял зехира. И другарите на покойния, и габровският баш чауш разказват, че той се самоубил така: чаушинът, като го видял от вечерта толкова болен, отчаян и съсипан, заповядал да го оставят свободен, без да му държат ръцете, защото караулът бил в същата стая. Около полунощ, когато заспали сички, той се изправил на крака, взел от стената един турски заптийски пищов, насочил го към себе си и се ударил в гърдите!... Сичките заптии се събрали около мъченическия труп, поливали го с вода, запушвали му раната, изправили го, но сичко напусто – куршумът бил излязъл из гърба му. Когато се съмнало вече, знаменитият покойник лежал пред заптийската одая, обвит със скъсана рогозка, без букаи и без белегчета, никому вече непотребен.

Архиерейският наместник попитал пашата бива ли да го опеят и погребат според християнските обряди.

– Той ни трябаше, дордето беше жив, а сега правете с него каквото знаете – отговорил пашата с усмивка и същия ден още потеглил за предназначеното си място.

Рано сутринта на 16 или 17 юний 1876 г. сичките жители на малкия градец Габрово знаели вече кой им е бил гост миналата нощ в заптийската одая, кой ги е обикнал дотолкова, щото е пожелал да им остане вечен гражданин, как му е било името, отгде е родом, къде е ходил и где и по каква работа е отивал, та е изпаднал в града им. Свободолюбивите и нестеснените от присъствието на турски елемент граждани сѐ едно и също говорели по къщи и по дюгени, сѐ за нашия херой въздишали. Скоро дървеното клепало от черковата „Св. Иван“ забило тъжно и унило. Сички се сещали за какво то бие и мълчеливо се отправяли към поменатия храм. Мъченическите останки на покойния биле облечени в нови дрехи, нов фес и обуща, като че ще да се венчава; около буйната му глава и продупчените му гърди биле разхвърлени няколко

несвързани китки цвете; мъже, жени и разпалени младежи мълчеливо дефилирали пред смъртния одър и любопитно гледали заспалото лице. В това лице, което скоро трябало да изгние, се мъчили любопитните да открият сичката дълбока тайна и развръзка на трагическия акт, на миналото, на теглилата, на борбата. Тие гледали в това лице всеобща жертва.

Когато се почнало опяването, няколко жени се сетили, че в Габрово са костите на други двама борци от Хаджи-Димитровата чета, обесени в 1868 г., за които попитали, може ли да се опеят и тие сега? Свещениците се съгласили и заедно с останките на Каблешкова опели и тях.

През 1883 година Коприщенската община се сети за своя херой и реши да му пренесе костите от Габрово в Коприщица, там, гдето той е дигнал байряк за свобода, гдето е изпразнил първата пушка на една знаменита епоха. Както от Габрово изпращането, така и в Коприщица приеманието бяха твърде бляскави, цялото население взе участие с шествие, с духовенството, с ученици и ученички, с клепание на черквите стана тоя акт. В Коприщица сичките бивши въстаници съзаклятници и другари на Каблешкова, облечени във въстанически дрехи, вървяха пред ковчега гологлави, гдето се намираше прахът на техния войвода.

VI

Но да се върнем пак в Ловеч, да въведем читателите си в миризливия „парцал“. После излизането на Каблешкова и даскал Найдена сам останах в последното това отделение между турците и циганите. Българчетата от Ловеч, за които по-горе споменах, бяха в други отделения. И. Луканов и Тодор Ханджията пък бяха в кафе-оджа, така щото само вечер можах да ги виждам на двора, и то отдалеч. От най-напред, дордето не бях научил още етикецията в затвора, позволих си някои либерални отношения, които щяха скъпи да ми из-

лязат. Имаше един черкезин в затвора, който по няколко пъти на ден ме хващаше за дългите коси, извиваше ми врата и ми показваше как ще да ме заколи.

– А тебе кой ще да заколи? – му отговорихме ние и нависоко, и на равноправна нога.

Тоя мой невинен отговор направи турците да побеснеят.

– Бре, каква е тая подигравка и дързост тука, в затвора, в присъствието на толкова мусулмани? – се зачуха гласове, псувни и дигание на юмруци.

– Ако това псе си позволява да говори за клане с букаи на краката, то можете да си представите какъв е бил в шумата – заключиха други.

Ние треперехме. Нагласиха се вечерта да ме бият и да ме обесят от тавана за букаите с главата нанадолу. Благодарение на сладкия язик и на другите обноски сполучих да предразположа тая сган на своя страна. Като закърпих потурците и абите на трима-четирма от големците[41], което ми идеше отръка, влиянието им остана докрай в моя полза. Друг един башибозук, 18–19-годишно турче, бяха докарали в затвора, че убило двамата си другари, също башибозуци, с един куршум, когато отивали да гонят комити, по следующия начин: като възпинали из една тясна пътечка по една урва в планината, където биле отишли да гонят комити, на брой четирма души, запреният башибозук вървял най-напред, с пушка на рамо, която, като се отпряга от само себе си, двамата му другари легнали на земята. Останалите двама живи помислили, че са нападнати от комитите, затуй и попадали на земята, гдето лежали дълго време, дордето се сетят как е станала работата. Затова беше затворен и осъден на три месяца. Но той пак не беше изгубил нищо от своята ревност да мрази и преследва комити. По цял ден се вртеше около ми да ме закача и подиграва. Един ден ме извади из търпение, казах му, че моят комитаджилък е като негова башибозуклук, първи път да избие другарите си. По-голямо докачение, по-убийствено сравнение за храбрия помак едва

ли съществуваше на тоя свят. Той бе готов с парцалите да ме разкъса, няколко деня се изминаха, а още не може да се умири и да ми прости. Но, казах, имаше кой да ме защищава в затвора.

Между тие последните бе и някой си Кескин Пехливан, а на човек пехливанин между турците – става ли му думата надве? От него се бояха или по-добре, уважаваха го и заптиите. Сами му носеха ракия в едно малко стъкълце, като пищовче, а на хамам го пущаха през ден. Денонощно той се занимаваше само с мустаките си. Деня ги въртеше и гледаше постоянно в едно малко огледалце, като биволско око, а нощно време, когато ще да си ляга, намазваше ги с лой, грижливо ги превързваше с една бяла кърпица и за да не би да се счупят някак краищата им и да повиснат нанадолу, което е знак на малодушие и на сички недостойнства, сѐ по гърба си спеше. Щом се събуди заран, ще ги открие, ще ги счеше и измие и вие ще да имате напредя си манастирски котарак. Едно го само бъркаше, че престъплението му беше от дребните – кадънджилък, – което не е от предпочтителните, както убийствата и пр.

Кескин Пехливан, като секи пехливанин, което е гордост и досега за османлиите, беше и чист мусулманин, хранител и съблюдател на сички святи традиции и обичаи. Например той никога не си подаваше цигарата да запали от нея някой българин, защото тая взаимност показвала някакво си равенство и по тоя начин оронявала достойнството на турчина. Една вечер, дордето не бяха заминали още Каблешкови, той чете лекция в затвора по следующия предмет. Беше се отворила дума между затворниците: като какви артикули може да граби в днешно време един мусулманин от българска къща? Кескин Пехливан изброи много, които чет нямат. Изключи само ризата и другите долни дрехи на българина.

– Тя, ризата, е напита с нечиста гяурска плът, българинът не се мие никога, следователно не подобава на човек османлия да си осквернява с нея тялото.

Имаше разногласия по тоя въпрос, но тъй като болшинството беше циганско, то падна. Каблешков имаше на гърба си три ризи, които едновременно облякъл, преди да остави Коприщица, и които тук, в затвора, беше съблякъл. През същата нощ се откраднаха тие ризи. Като влезе да ги търси заптието, набута ги в чантата на Кескина, на същото място, гдето му стояха и маслата за мустаките. Той и още други ме викнаха един ден настрана в затвора и ми казаха да съм си променял дрехите, защото тие ще да ми вземат главата, че са комитаджийски. Ако съм искал да се смилят над мене и самите ефендета, да съм обличал дрипави дрешки, да съм се препоръчал за сиромах човек, в което тие да ме улеснят. Най-голямо внимание обръщаха на моите хубави хъшовски панталони, които, макар и продупчени тук-там, но сѐ пак нови бяха. Съгласих се. Когато се касае за душата – колко пари чинат дрехите? Заедно с дрехите взеха ми и калпака даже, комитаджийския, на който, като турели едно дъно от сърма, за кеф щял да стане. Облякоха ме съвсем по помашки: на главата бяла плетняна такя, едно елече от басма, червено и зелено, на което имаше изписани тъпани, а от двете му страни два джеба като мазгали, едни бели съкми, на които коленете бяха закърпени със сини парчета, а отзад имаше една ямà като месец, от заблово. Когато след няколко деня ме изкараха на изпит с тие дрехи, забавиха ме малко, защото ловченските момчета, в които имаше повече кьораво, имаха преднина – ефендетата ме гледаха дълго време и се питаха дали съм аз. Едно кетипче стана и даде разяснения. То каза, че аз съм станал съвършено „тепдил“, първите ми дрехи биле чисто комитаджийски. Ефендетата клюмнаха с глава за тая хитрина и пратиха начаса в затвора да ми донесат старите дрехи. И под земята търсили – няма. Помаците, които ме реформираха, по три пъти се заклели, че не помнят да съм имал други дрехи.

– А бе какво искате от тоя фукария? Ние за хаир и от себап отделяме от своя залък да му даваме да не пукне от глад,

пооблякохме го, че съвсем гол беше останал, пък той виноват! – говореше по-после Кескин Пехливан на чаушина. – С ония, които са главата на комитите, ядете и пиете, а на тие сиромаси, които бог знае дали знаят нещо, и хляб не давате. Хубава оправия!

Имах едно късо палто, на което на яката имаше написано „Fratelli Goldenberg“, т.е. продавачите. Това палто донесоха в конака и ме питаха да кажа: що значи това, не е ли комитаджийска дамга? Аз им отговорих, че и сам не зная, така съм го купил от „битпазар“. А изпитите се продължаваха, но без успех. Твърде много се сърдеха хората на правителството, защото се сещаха, че аз не съм чист човек, а нищо не можат да извадят наяве. Следователят, Мустафа ефенди, ми показваше разни депеши, изпратени уж от други градове, в които се говорело за моето участие във въстанието, доказано от моите хванати другари. Два-три пъти ми се предлага да подпиша на един „сенет“, че нямам познанство с никого от въстаниците, в противен случай, ако излезе най-малко подозрение, да бъда обесен. Аз подписвах без сякакво двоумение, защото знаях, че това е шорлоп, от една страна, а от друга, че ако съм виноват, няма да се иска моето съгласие да бъда ли наказан, или не. Най-после, като немàха какво да правят, престанаха да ми дават хляб, за да съм се изповядал.

На 5-ий или 6-ий юний конашкият двор бе напълнен надвечер с ония дечурлига, които образуваха и моята свита, когато влязвах в града. Изпомежду им крачеха двама башибозуци, почернели и изгорели от слънцето. Единът от тях носеше на пушката си черна цивилна шапка, с твърде широки поли, която възбуди вниманието на сичките затворници, тъй като по онова време в Турско подобни шапки бяха редкост. Но още по-интересното беше това, че от двете страни на тая шапка имаше забодени две човешки уши, позеленели и разложени почти от жегата. От достоверни сведения, на които турците не са твърде скъпи, както и правителствените им агенти, се научих, че широката шапка и ушите биле на отча-

ян комита, когото убили близо до село Шипково, като спял заедно с още други двама-трима другари, които избягали. Хероите бяха двамата споменати башибозуци. Тие дошле за бакшиш, от десят-дванадесят часа място, при каймакамина, като донесли за уверение само ушите. От най-напред носели и самата глава, но като почнала да се умирисва, хвърлили я, а ушите само отрязали. А знаете ли колко бакшиш им се даде? Сичко по две турски ирмиличета на човек и за по няколко цигари тютюн. В пазухата на убития бунтовник имало карта, европейска Турция, през която беше преминал неприятелският куршум и която беше потънала в кръв. Тая карта, която аз от по-после видях в канцеларията на съдебния следовател, турците я задържаха, а шапката заедно с ушите я хвърлиха в реторадните места! Няколко деня после това произшествие, когато докараха в нашия „парцал“ Н. Обретенов, Сава Пенев и Димитра Тодоров, и тримата от четата на Хр. Ботйова, за които ще да говорим по-нататък, обадиха ми, че шапката и ушите биле на подпоручик Войновски, в руска служба, родом от Габрово и техен другар, когото убили при тях, действително когато спали сичките[1].

На втория ден после шапката с ушите пак се напълни дворът с турчета и кадънчета, пак се възбудиха турците и от конака, и от затвора. Хероите бяха тоя път не шапка и уши, но две млади българчета на по двадесят години, които пак в Троянско бяха хванали, пак българе ги бяха предали. Бити биле сиромасите и мъчени, за което свидетелствуваха техните физиономии и вървежът им. Единът от тях се казваше Руско Робът, родом от Котел, добруджански овчар, а другият – Иван Кожухарчето, родом от с. Ченгя, при Айтос. Вечерта още изпитите им се разискваха от затворниците, които бяха от следующия род: тръгнали към Софийско поле да си търсят работа като сиромаси хора. По пътя ги срещнали черкези, които ги обрали и между другото взели им и пътни-

[1] Гледай Биографията на Ботйова от нас.

те тескерета. Тие се подплашили, ударили из криви пътеки и изпаднали около Троян, гдето ги хванали. Чиста самоковска работа, която само аз можах да разбера. Простодушните турци, кажи, че бяха повярвали от пръв път на техните думи. Но издрасканите им и изгорели лица и голите им меса съвсем противното говореха. Като първи българе в затвора после Каблешкова, моето нетърпение пламна, чувствувах, че ще да чуя много новини.

Поисках и съдействието на агите от затвора да ми позволят да говоря с непознатите. Разбира се, че като стар и изпитан хапъзин, с доверие вече, бях упълномощен още и да им направя твърде тънък истиндак, па после да обадя и на тях. Аз бях безконтролен в тоя случай, стотина пътища имах да говоря и рапортирам, каквото желая. От най-напред двамата приятели не ме повярваха, че съм българин, защото, както казах, нищо българско нямаше на мене. Изчислих около двадесят добруджански къшли заедно с техните чорбаджии и кехаи, които познавах, казах, че съм овчар, познавам половината котленци и пр., но двамата сиромаси, които гледаха като упоени, сѐ не ми вярваха още. Казах им, че съм по-стар от тях в опитност, на повече воденици съм ходил, пришепнах им най-после на ухото, да не ни чуй никой, да ми обадят правото, от коя са чета и как са хванати, та сѐ може да ги понауча на нещо; да ми не гледат турското елече и бялата такя.

– Бей, ами ти защо не кажеш от коя си чета, а? – изрева колкото си можа Иван Кожухаринът и си обърна гърба към друга страна. – Ти ако си хитър, то и ние не пасем трева.

Нямаше що да се прави, моята експедиция никак не можа да сполучи при сичките ми усилия. И двамата бяха прости хора, с клин трябаше да им се избива от главата онова, което бяха един път решили. Един, два пъти ги викаха на изпит, сѐ чисти и девствени се връщаха, още повече зашеметени. Пак се опитвах да ги приближа и им пошепна нещо, но кой слуша? На третия ден Ивана го държаха почти от пладне до вечерта. Турците затворници започнаха да си говорят, че

новият комита се забави твърде много, но страшно е да не е опрал тулума. Тие имаха право, простите тие момчета не можаха да издържат поне три деня. В Троян ги бяха били до умиране, тие нищо не изповядали; тук без бой се издадоха. Работата се случила така:

Когато следователят заповядал вече на заптиите да отведат Ивана в затвора, който до него време сѐ около *инкяра* се въртял, един от присъствующите българе, ааза, да каже и той нещо само „лаф олсун“, без никаква хитрост, обърнал се към Ивана със следующите думи:

– Защо не кажеш право бе, едепсъзино? Ти може да си протестантин, затуй си дотолкова черен инатчия. Българете са послушливи хора...

Иван беше толкова припрато и нервозно копиле, щото в един час пет пъти се сърдеше и сдобряваше, за което по-после му турихме прякор *Генерал Тричко.* Когато той се разсърдеше, плачеше като дете за нищо и никакво. Един път ни дадоха турците, в петъчен ден, да ядем пилаф с масло. Сички се съгласиха да ядат с изключение на него. Дордето траеше ядението, сички го подиграваха и му се молеха на смях, че когато отива в рая, да не ни забравя да спусне едно въже и ни извлече с него от джендема. До едно време той продължаваше да се смее, но като видя, че изядаме пилафа, без да го поканиме, ревна, та заплака, че секи за себе си гледал, нямало братство на тоя свят. Вижда се работата, че неговото национално чувство се е силно трогнало от думите на българина ааза, тъй като по него време протестантството беше в България още пò на долньо дередже. Той се обръща към него сърдито и му казва:

– Кой, аз ли съм протестантин? Лъжеш! Ако бях такъв, то не щях да тръгна с четата на Христо Ботйова да се бия за кръст и за вяра! Чу ли сега кой съм аз?

Разбира се, че после тоя сербезлък Иван бил повърнат изново на изпит, дали му цигара и кафе, турили го на стол и захванали потънко. Той изказал сичко, щото видял, от игла

до конец. Е, разбира се, докачили го, дал дума, как ще да се върне? Когато свършиха с Ивана, дойде ред и до другаря му Руска. Извикаха го, той следва да отказва по старата система, без да знае що се е случило, уверява правителството, че е овчар, излязъл да си търси работа.

– Не му забикаляй много-много, приятелю, кажи си правата, защото аз си свърших вече – възразил Иван.

Руско без противоречие последвал спасителния пример на другаря си, намерил го за безсъвестно да се отказва за по-нататък. После тоя нечакан успех, от който бяха упоени сичките правителствени хора, поискаха да отидат по-нататък. После признаването на двамата Ботйови другари дойде хабер и за мене: заптието викаше още от стълбите да се отварят вратата на затвора и да съм излязвал.

– Хей, чапкън, и сега ако се отървеш да не опереш меха, и садразаминът не може ти направи вече нищо – казаха някои от затворниците.

– Здраво се дръж, Джендаки, отиде на оката на дъното! – каза Бурмалията Хасан ага, комуто бях ушил вече два чифта калцуни.

Изправиха ме между двамата другари, накараха да ме гледат в очите и аз тях и най-после ги попитаха:

– Не го ли познавате, не го ли знаете да е бил комита, не беше ли с вашата чета?

– Не! Тук го видяхме за пръв път – отговори припреният Иван.

А Руско Робът само си дигна главата нанагоре и тъй цъкна с уста и със зъби, като че се тракаше на затворена порта.

– На тие момчета оттук нататък ще да давате секи ден по ирмиличе и ще да ги гледате добре – каза кадията, охлебен от радост за самопризнанието на двамата.

И турците наистина се радваха и бяха много доволни от ония бунтовници, които си разказваха работата по права бога.

– А на тоя ханзърин нищо няма да давате, да пукне от глад като псе – допълни каймакаминът, като се обръщаше към ме-

не. – Двайсетте пари, които му давате, ще да ги дадете на тие момчета.

Аз се разглезих и паднах уж на молба, което беше повечето от гевезелик, защото хляб се намираше както и да е, а свободата бе скъпа. Руско и Иван наистина бяха от четата на Ботйова, подир която тръгнали от Гюргево, гдето се скитали да си търсят прехрана. Един ден Руска го срещнал непознат човек, който, като го разпитал за туй-онуй, пленил се от неговите юначни гърди, дал му два минца и го изпратил в Букурещ до един приятел да му намери работа. Работата била намерена. Тие се разделили от четата при Враца, когато паднал убит войводата. От последния тоя град, да се скитат по планината, достигнали чак до Троян. Отишле при един българин, комуто като поискали хляб, той отговорил, че на драго сърце ще ги нахрани, да вървят подиря му, но той ги завел право в турската пусия, гдето ги и хванали. И двамата пратиха на заточение до живот.

Заповедта да не ми се дава хляб се предаваше на надзирателя на затвора Ахмед чауш; но самият той, който трябаше да я изпълни, пръв я нарушаваше. Неговият турски мерхамет стоеше по-горе от сяка официална заповед, а особено като му казах: „Гладен съм, чауш ага, ти майка, ти баща.“ Ще да се поогледа наколо, да го не види никой, па ми спусне в ръката едно ирмиличе или онлуче, което по онова време даваше кеф за лев. Понякога ми пък отговаряше, като го прекалявах, така: „Нямам и аз пари бе, айол, нямам! Не зная що за оправия е тая, да морят човека гладен! Това не е агалък!“

И циганите не падаха по-долу в мерхаметлика. За тях, на които в други времена никой не би припаднал да иска хляб и милостиня, за гордост го считаха, като им се молех да ме нахранят. А циганките им секи ден носеха на затвора със своите тагарчуци, щото завърнат. Щом събираха едно-друго, кимваха ми да се приближа. Имаше особено един млад циганин, затворник, който имаше любовница. Тя дохождаше на ден по три пъти на прозореца. Обяснения, охания, ахания,

чупение на ръце и пр. с часове. После аз отивах при влюбения циганин да го утешавам, като му говорех, че той е по-щастлив и от везира, като има такава любовница.

– Не си ли гладен? – ме питаше той после моите похвали.

В кафе-оджа се намираше уж затворен млад турчин, родом от града, син на богати родители, със сърмен джамадан, със сини сукнени потури, със сребърен ланц през врата от три-четри ката, с много пискюли от дребни мерджани, с кехлибарено цигаре и златошита муска на дясната му ръка, да го не хваща куршум, с една реч – сичко, каквото се кити един благороден и бабаитин, не липсуваше по него. Неговата вина се състоеше в това, че влякъл кадъни по лозята, което не беше вина като за него и подобните му, но нещо като приятно приключение, като знак за бъдеще. И заптии, и затворници, които минуваха покрай него, с благоговение му отдаваха селям. Той беше от така наречените *гьоз-хапузи*, пред нашия затвор в сайванчето се излежаваше повечето от определеното време. Деня той седеше мирен, седнал на вапсана овча кожа от червена краска, а нощно време заедно със заптиите разиграваше кючеци. Понякога свиреше и на булгарѝна така обаятелно в нощната тишина, щото целият затвор онемяваше. Мнозина, а особено помаците, които за песен и за свирня дават душа, слушаха подпрени с ръка, въртяха си главите от обаяние, а после въздишаха и казваха:

– Ах, биле ли сме и ние някога барабар с хората, върхли ли сме харман на нощната месячина, спали ли сме в миризливото сено?

Цял ден приемаше и изпращаше гости тоя кабадаи, а каветата се набираха около му по десятина. Един ден, когато ни бяха пуснали по двора, и той чу, като се молех на чаушина за парче хляб или за едно онлуче.

– Мишки или дървеници няма ли за тебе да ловиш бе, чапкън, ами си седнал да се молиш на турците, срещу които си хвърлял куршум? – отговори той вместо чаушина, като прибави и една псувня.

– И тие бягат от нас, комитите, ефендим, а гладно се не стои – отговорих аз, като се мъчех да запазя онова благоприличие, което съответствуваше с робското ми положение.

Тържествена усмивка изкриви устните на бабаитина.

– Отгде си ти бе, чапкън, и къде те хванаха? – продължи той.

– Ефендим, покорният ви е набеден за комита, което е просто клевета. Можете да съдите по кайфета ми, става ли комита като от мене човек? – отговорих аз със същия тон.

Няколко още въпроси и отговори помежду ни, и жестокият кабадаи, който преди две-три минути ме хранеше с мишки и с дървеници, усука си плетената кесия, от която ми извади един бешлик, като ми напълни в същото време и шепата с тютюн. Често той дохождаше, и когато го пуснаха вече, да ме навижда. Ще да се подпре с ръцете си на прозореца, ще да попита: „Какво прави моята комита?“ – и ще да ми изстуди ръката с някой бешлик или юзлюк! С това благодеяние не само той се гордееше, но и останалите даже затворници турци чувствуваха някакъв си алък, и тие разделяха благодеянието, и тие отговаряха на неговите въпроси какво правя. „Добре е, приглеждаме го помежду си.“ Когато той се подадеше, тие ме сбутваха да стана, да го посрещна на прозореца и да му направя чест и благодаря.

– Той е твоят ага, макар и да му се четеш душманин; но тие са хора аги и нофузлии, голям им е себапът, и лошо, и добро правят.

Аз вярвам, че ако от тоя мой ага се питаше, то той непременно щеше да си даде гласа за моето освобождение, да се чуе и се каже само, че еди-кой направил туй и туй. Тая чърта може да се среща само между турците. Много са тие и наивни. Щом чуят, че им се молиш, че признаваш своето ничтожество на рая, а тях наричаш всесилни и пр., чувствата на някакво си благородство се появяват, което ние, българете, не притежаваме. Но с едно условие: никаква гордост, надменност и достойнство да не бъдат заявени. В същия тоя

затвор и със същия тоя мой ага, който ми даваше пари, се представи такъв един случай. Един ден вкараха в конашкия двор един вързан българин от околните села, вината комуто не можеше да бъде друга освен комитаджилък. Той изглеждаше дотолкова сърдит и начумерен, така сумтеше и беше отпуснал своята устна, щото не само не си дигаше очите от земята да погледне наоколо си, но и ни дума не отговаряше на въпросите, които му задаваха разните кетипи и заптии, които го бяха заобиколили. Затворниците, натрупани по прозорците, скърцаха със зъби.

– Бре-ей, елате скоро да видите един истински комита! – извика един затворник.

– Бре, да го господ убие, колко е страшен и инат душманин! – повтори друг. – Между хиляда души да го срещнеш, пезевенкина, ще можеш да познаеш какъв му е занаятът!

– Па що се чудите? – прибави трети. – Не виждате ли, че да пие мусулманска кръв, не смее да си дигне очите две думи да каже.

– Кой знае, но от рождението си още сѐ комитаджилък тряба да е вършил, безбройно число майки е разплакал – допълни четвърти.

– Бой на умирание, червата му из уста да се подадат тая нощ! – каза моят ага и даде наставления на затворниците да блъскат.

И тие последните, наредени двама по двама в затвора, взеха позиции от вратата да удрят сиромаха българин, щом се той подаде, като му оставиха една тясна пътечка. Щом той влезе в тъмния кауш, и може би да не виждаше нищо още извътре, което се случва със секиго, който влиза от един път от светло на тъмно, дигнатите юмруци започнаха да се слагат отгоре му като бакърджийски чукове. Той обърка накъде да върви, букаите го още повече спъваха; но текметата изотзад му дадоха направление към определеното му място – кюповете, при които той се сгромоляса от силните ритания. Удивително, че той не само не се помоли, не само не извика, но

дума си не отвори устата да продума. Турците кипнаха още повече. Според обичая големците взеха ламбичката и отидоха при него, хем да му вземат „ялак парасъ“, хем да го изпитат за вината му. Кого ще да питат – дърво говори ли? И български, и турски му говореха, а той отсякъл врат и наднича нанадолу, като че гледа в кладенец. Питаха, питаха, па по едно време започнаха да го ритат, счупиха и един ибрик от гърба му.

В разстояние на два деня и на две нощи той продължаваше да мълчи, а затворниците, секи, който преминуваше покрай него, запознаваше се с широките му плещи. Една заран, дордето не бяха ни пуснали още на двора, жален и сипкав глас се раздаде от дъното на кауша, който произнасяше само тие думи: „Хляб, хляб искам! Гладен умирам!“ Тоя глас беше на *страшния* комита, който толкова беше честит на бой, а никой се не погрижи да му даде хляб. Начаса още няколко души турци се затекоха при него с по едно парче хляб. Щом той прие хляба от ръцете им, омразата на турците изчезна. Като си отключи устата и почна да отговаря, тие насядаха втори път около му. Неговата вина, положението му в обществото и причините да посети „парцала“ биле следующите: бил овчар в едно село на чужда врата. Нападнали го няколко башибозуци, смазали го с бой и му откарали стадото, а после го набедили, че с очите си видели, като давал хляб на комитите. На въпроса, защо е мълчал досега, отговори, че толкова се бил уплашил и не помнел себе си от бой, щото чак като огладнял, дошел на себе си.

– А бе, айол, ами защо си не кажеш така, ами се показа такъв инат, което разсърди агите? Ние не сме ли хора, да разберем кой е кривият, кой е правият? Язък, сам си направи! – каза един помак на събудения.

Извади една малка лулица из пояса си, която беше пречупена от бой, поиска тютюн, който му се даде от турците, опъна няколко пъти, очите му се отвориха още повече, захвана и да се смее, поиска позволение може ли да погледне през

прозореца, което му се позволи. Никой не го закачи вече, пуснаха го подир няколко деня.

В ловченския „парцал“ имаше още един екземпляр, за който заслужва да се кажат няколко думи. Той беше единствен от легалните затворници, сички други българе по това време бяха сѐ политически престъпници. Името му беше Коста, от Ловеч, момче на 25 години, пияница и чапкънин. Бяха го затворили, че откраднал една ерешка кожа, както споменах вече. Когато бил навън, не излязвал из кръчмите, за което свидетелствуваха скъсаните му дрехи. Беше известен и на заптиите, които го караха по цял ден да работи, пращаха го и из града.

Месяц ставаше вече, откак стоя в Ловеч, виждах на дело, че почнах да се забравям малко по малко, захванаха да се не интересуват твърде от мене, имаше мнозина, които вярваха, че съм прост овчар. За да поддържà и увелича това мнение, захванах да завиждам на пияницата Коста и се мъчех да се докарам така, щото да дам да се разбере, че като съм бил навън, не съм бил по-долен от него.

– Ти, дордето не беше затворен, с какво се занимаваше? – попита той един ден.

– Като работех три деня в неделята, стигаше ми да правя главата няколко деня – отговорих аз.

– Ами като се намериш между добри приятели в моабет, от които по никакъв начин не тряба да се разделяш, а в това именно време ти се свърши харашлъкът, как постъпваш? – продължи той.

– Палтото от гърба или фесът от главата в ръцете на кръчмарина, и работата е свършена. В краен случай можеш да си простреш и ръчичката да вземеш нещо на юнашка вересия.

– Е, ти си мой брат. Нас една ни е залюляла, една и ще да ни свърши – каза ухилен до ушите бъдещият ми приятел, като ме потупка и по гърба.

Ние дотолко станахме близки с него, щото той ми определи и място, где да го търся в града, когато ме освободят.

Благодарение нему моята скудна вечеря много пъти биваше приготвена от него. Той носеше вода в затвора отвън и никой път не се връщаше с празни ръце. Познат на сичките като секи уличен херой, когото срещаше, не го заминуваше да му не поднесе ръка за проситба.

VII

Споменах по-напред на много места, че Троян и неговите богати и по-първи хора бяха взети на очи от околните аги: защо тоя градец да остане целокупен в тие мътни времена? Благодарение на наш Ботя, с когото запознах вече читателите, и на други някои обстоятелства наскоро нашият „парцал“, гдето имаше само гладни и босоноги като мене комити, трябаше да даде прием и на троенските първенци и по богатство, и по патриотизъм и пр. Турското правителство по онова време не се стараеше да потуши работата, т.е. да гледа колкото е възможно по-малко число недоволни да има; а напротив – увеличаваше това число и с билѐ, и с не билѐ. Колко тогава то не се боеше от различни дипломации! Преди да докарат троенските големци в Ловеч, най-напред капеха само някои отделни личности, като авангарда на голямото шествие. Докараха едно младо дяконче, Кирил, ако се не лъжа, което било в Троянския манастир нещо като учител на няколко деца. Младо и неопитно, но патриот отче беше то. Разбира се, че то с мене нито можеше да говори надълго, защото беше в друго отделение, нито пък можеше да има някакво доверие и уважение, защото дрехите ми, отношенията ми със затворниците не бяха комитаджийски. Като го докараха в двора пред отделенията на затворите, дордето му откопчат ръцете и му турят букаи, немирните затворници от сяко отделение се трупаха по прозорците, обсипваха го със стотина псувни, заплашвания и оскърбления и викаха един през други:

– Чауш ефенди, ръка ти целуваме, дай ни тоя пезевенкин само за една нощ, да го научим как той изповяда грехове!

А сиромашкото попче, което не знаеше дума турски и никак не познаваше турците, гледаше като упоено. Туриха го в едно отделение, гдето затворниците бяха изключително цигани. Влязло-невлязло още, почнаха да го възсядат, дърпат и оскърбяват. Не се минаха десят минути, откато го затвориха, когато се появи на двора един от циганите, облечен с неговото расо, нацедил калимавката му на бръснатата си глава, с голи баджаци, черни като кютюци, а в ръката му вместо кандилница едно малко от мляко чаначе, вързано на връв. Той се разтакаше така облечен, представляваше от себе си свещеник, като говореше в същото време: „Боже, боже." Съгледаха от конака големците това поругание и изпратиха едного заптия, който така прегори с тоягата си немирния манга, щото се хвана с двете ръце за натъртеното месо и си отиде на мястото.

– Ох, господ да ги накаже, смазаха ме! – говореше младото дяконче после няколко деня, седнало на прага. – Какви добрини не им правих, какво не им купувах – нищо не помогна.

Купувал им тютюн, сиромахът, по един пакет секиму; давал им пари уж назаем; карали го да им чете молитви – чел; принудили го да им се признае по кой начин се изповядват булки, как поповете ги чистят от грях – казал, каквото му прилягало. Най-после от признателност легнали си да спят, а него турили в един зюмбюл, понеже беше малко дребнав, и го закачили на стената от един гвоздей, като паласка! Вика до бога дякончето, че ще да падне и си строши кокалите, а дивата тълпа примира да се смее. В няколко деня клетникът заприлича на смъртник.

Стигнаха най-после и троенските големци. Радостта беше всеобща било между конашките хора, било между затворниците. Аз, като съжител на последните, ще разкажа само за тях. Като се научиха, че вечерта ще да спят рамо до рамо с Цочо Спасов, Минко Ненов и други, пред богатството и вли-

янието на които немалко са благоговели, защото бяха сѐ техни почти съседи, събраха се, разискваха и най-после решиха, че макар тие и да са комити, техни душмани, но тука, на туй място в затвора, гдето сички са равни, гдето мерхаметът си има най-много мястото, гдето не е място за душманлък – то да ги приемат колкото се може по-добре. За тая цел тие преметоха едно кьоше от добрите, под прозореца, постлаха една рогозка и запазиха това място за гостите.

– Макар и гяури, но нашите бащи са яли техния хляб, биле са хора с нофуз, по стотина сиромаси са се хранили на техните врата – обясняваше Хасанаа Бурмалията на Кескин Пехливан, когато той му натякваше, че не се чини такъв ихтибар на хора раи.

Няма нужда да разказвам, че тая чест на троенчени имаше и своята реална полза: агите не бяха да не знаят, че щом се отнесат човешки с беззащитните и уплашените българе, ще да се роди нещо за пред кума. Троенчени влязоха твърде тържествено в конака или по-добре, тях вкараха тържествено. Сичките агашетини, които се въртяха около Троян и които се гордееха, че изнамерили и хванали такива важни комити, вървяха с конвоя, навъзсядали на коне и обръжени с желязо. Сам помакът Хасан ага, башибозушкият бинбашия, който беше втори султан в Троян и който щеше да ме коли, вървеше най-напред, възседнал на коня на Цоча Спасов, на който отдавна имал око. И аз от своя страна горях от желание да дойдат тие хора, да се видя и сприкажа с наши хора, особено с Ц. Спасов, който ме познаваше още от Троян, който ми решаваше съдбата в мезлиша, а сега решаваха неговата. Но никому не казах това свое желание, потавах се със скъсаните си парцалетини, позволих си само да попитам Хасанаа Бурмалията:

– И за нас, сиромасите, дали ще да има по една цигара от тие пезевенци?

– Бе, серсем, тие като тебе голтаци триста души купуват! – отговори той.

Затворниците ги приеха повече от любезно. Седнали-неседнали още, вместо зелената паница, като на мене, поръчаха им кафе, представиха им се един по един, кой бащите им познавал, кой добитъка им продавал, кой на техния хляб бил и пр. Съвети, утешавания, кураж и пр. валяха от четири страни.

– Чорбаджилар, вие се не бойте – им говореха тие. – Кой ви вас не познава в тоя мемлекет? Вие сте хора, от които са имали полза и царщината, и комшиите, и раята. Не сте като тие голтаци – е като тогова, храни боже, който имаме тука (с очи ме потърсиха, но аз се не обадих). Най-после, ако дойде работа до кефилик, цели мусулмански села с кучетата си ще да излязат да свидетелствуват кои сте вие. Но засега някое недоразумение може да има.

Уплашените хора, които не можеха да знаят какво ги чака, думи не можаха да намерят да благодарят на тая любезност. Като се представиха вече сички, доближих се и аз до нофузлиите хора или по-добре, до Ц. Спасов. Той не можа да ме познае по причина на реформацията в дрехите ми, заговори ми на турски най-напред. После, когато му се обадих, когато видя, че освен турци и българе има в затвора, той се усмихна от радост и ме препоръча на останалите си другари, които ме гледаха: как като мене мазник е можел да бъде бунтовник. Тие се сбутаха и учудиха още повече, когато на въпроса да им разкажа как се постъпа с българете – политически престъпници – в конака, аз им отговорих, че е опасно да се говори, освен ако знай някой от тях французки или пък да употребим такъв висок стил, щото да не ни разбират помаците. Тие думи, „висок стил“, такова впечатление направиха на новите гости, щото тие и днес ги споменуват още. В това време именно, когато разговорът беше най-интересен за синца ни, пияницата Коста, който не знам накъде отсъствуваше и който наздраво беше уверен, че между него и мене не съществува никаква разлика, за да намери предлог да се намеси и той в компанията на тлъстите гости, грабна ми

кирливата такя и я хвърли на земята, а после ми наля вода в гърба с тенекето. Ц. Спасов, който не знаеше каква е работата, възмути се, но аз му дадох да разбере, че нямам като него пари да дам на каймакамина, затуй по тоя начин съм намерил да си спася главата.

Тая троянска група от комити се състоеше от следующите лица: Цочо Спасов, Минко Ненов, Пенчо хаджи Василев, Иван Пенев, Ганко Маринов, Васил Спасов, Ив. Колев, Иван Мичев, Калчо Гайдарски, Иван Марковски, Д. х. Василев, Ганко Лесицов и др. Тие се обвиняваха в съучастие в Априлското въстание. Макар че доказателства нямаше твърде, но турците не бяха сбъркали. Между затворените имаше такива стари плъхове, които с Левски бяха работили още. Разбира се, че аз от тях се ползувах откъм ядене, тютюн и пр. Аз от своя страна, като по-стар вече в изпитите, прочитах им своите лекции, какво тряба да крият и какво да казват. Много им помагах, защото, като почнаха да ги изпитват, разделиха ги по отделенията, да се не виждат, а аз като такъв, който другарувам с Коста пияницата, свободно ми беше да се срещам с тях и да им предавам какво са питали другарите и какво са тие отговаряли. Ако някое заптие или затворник ме нападнеше и попиташе какво приказвам, отговорът беше лесен: хляб искам! Помежду им имаше един старец на име Ганко, когото подлъгаха турците, и той си изказа не само онова, за което го питаха, но и което сам знаял. Чист българинът, да му не остане нещо чурюклюк на сърцето! Тоя глупав Ганко дотолкова беше се вдал на турските обещания, щото обади и оръжията на Левски, които биле закопани в Троян от 1872 год. още. За награда турците не го оставаха никога без кафе, оставаха го и свободен да ходи из двора. Той се презираше и от самите турски затворници. Като минуваше покрай прозореца, тие му говореха на нисък глас:

– Бе, пезевенк, затова ли стана комита, да гориш хората?

Но троенчени, като хора не с празни ръце, спуснаха туктам и после няколко деня оставиха нашия „парцал“, премес-

тиха ги на по-добри места; а аз пак останах с Коста да ме хранят циганите. Както казах, в ловченския затвор даваха хляб на когото искат и който е вече сетен сиромах, та няма кой да му носи отвън. Редовна храна, дрехи, ястия и пр. не съществуваше. Заран и вечер дохождаха малки кадънчета да продават едно-друго за ядене: кисело мляко в малки панички, по пет пари едното, баница, с лой направена, сух хляб, бито сирене и пр. Тук видях, че за да показва млякото, че е каймаклия, туряха отгоре нагърчени цигареви книги. Още ми е на ума едно кадънче, със сини очички и с малка главичка, което в разстояние на четиресе почти деня ми носеше сегиз-тогиз, като имах пари, по една паничка мляко. Заран я донесеше и вечер я вземеше. И като ми я подаваше през прозореца, и като я вземаше, между зъбите си казваше: „Гяур, комита, ханзър“ – и си показваше малкото язиче, което приличаше на глистя.

Юний месяц минуваше вече, а в ловченския затвор нищо положително не се знаеше нито за потъпкването на въстанията в България, нито за техния размер. Така също нямаше никакви сведения и за четата на Ботйова освен ония, които ни донесаха Руско Робът и другарят му. Турците и заптиите само споменуваха, че Враца била изгорена от комитите, и нищо повече. На 18 или 19 юний подир пладне необикновено движение се забележи в ловченския конак. Заптии и чауши се разтичаха надолу-нагоре, коне се приготовляваха за път, синджири и халки, потънали в ръжда, се извадиха, заповеди и съобщения се даваха шепнешком, дрънканието на касатурите беше оглушително, радост и тържество осеняваше лицата на целия конашки персонал. Имаше нещо важно, което възбуди вниманието и на затворниците, без разлика на вяра и престъпление. Тие последните, натрупани един въз други по прозорците, пукаха се от любопитство да се научат какво е станало.

– Нявярно ще да бесят някоя комита – заключаваха тие.

Ние, комитите, които слушахме тие предположения, взе-

махме от тях акт с такова хладнокръвие, щото слюнки в устата ни не оставаха. Дали за това е имало съд, дали е била произнесена присъда, дали е била тя утвърдена, нека за това не се чудят читателите, че не им говорим. Тие тънкости по онова време от малко хора се знаяха. Кой ти разбираше тогава наказателен закон, кой ти правеше разлика между администрация, правосъдие, финанции и пр. Едва ли имаше тогава някой от българските съзаклятници, който да беше прочел отоманския наказателен законник. Инак, когато правителството бесеше и заточаваше ония, които с оръжие в ръката беше хванало да се бият с войската му, никой не щеше да го нарича варварско, разбойническо и пр., а жертвите невинни.

Което заптие преминуваше покрай прозореца, затворниците го обсипваха с любезности да им каже какво има да стане.

– Ще ви кажа, но сакън да не сте се изтървали и продумате пред някого, че хаир няма от вас – се обади едно заптие, при сичко че тайната щеше да се обади на 40–50 души от разни народности. – Пет главатари на комитите, минали от Влашко, от най-страшните, заедно с една отсечена глава, ще да пристигнат подир малко от Троян.

Сам каймакаминът, заедно с други още ефендета, възседнали на коне, излязоха на посрещание. Аз пък, за свой пай, горях от желание да видя кои ще да бъдат тие главатари, дали не са приятели и познайници, от коя ли са чета и пр. Надвечер, когато ни бяха пуснали по двора, малките турчета и кадънчета, които идеха по троянския път и се натрупаха от двете страни на конашките порти, дадоха да се разбере, че многоожидаемите комити пристигат. Най-напред се подадоха ефендетата на коне, подир тях идеха няколко башибозуци с изгорели от слънцето лица, които застанаха от лява страна на двора. После тях се подаде един българин с дълъг кол на рамо, а на кола – човешка глава от твърде голяма величина, с руси космы, които едвам се познаваха от изтеклата и загоряла кръв. Нейните малки мустачки, които нарочно, за

ирония, бяха подсукани, показваха я, че тя принадлежи на човек от 23–25-годишна възраст. При толкова заничание аз не можах да я позная. Подир главата следваха три същества, трима мъченика в истинска смисъл на тая дума, които приличаха повечето на плашила, отколкото на хора. Единът от тях беше съвсем гологлав, а двамата бяха завили на главите си по един кирлив дрипел. Панталоните им, които само отпред бяха здрави от много ходение, крачолите им бяха изпокъсани до коленете, приличаха да са зебеци. На гърбовете си имаха двамата само по една риза, а третият, напротив, беше облечен с такава една военна дреха, мъчно да се познае от войската на кой народ и от коя част, защото беше окъсана и охлузена като дарре. Ръкавите ѝ, които бяха най-здрави, бяха опасани с такива ширити, които показваха нещо като полковник.

– Ето пашата на комитите. Бре че млад ханзърин бил, кучета главата му да изядат – каза един от затворниците.

И наистина лицето с полковнишкия мундир беше най-младото между тримата, без брада и мустаки, още хлапе. И тримата бяха заковани в синджири на вратовете и с белегчета на ръцете. Подиря им вървеше един конвой от около 30–40 души, начело на които беше и троянският мюдюрин – познах тоя благороден човек с първо още виждание. Когато вързаните дойдоха по-наблизо, то аз останах гръмнат. В синджира стояха Никола Обретенов от Русе, с когото три години бях спал на един креват, и Сава Пенев из Търново, пак стар другар, още от 1872 г. Третият, полковникът, не ми беше познат. Две години не бяхме се виждали, сега тук се срещнахме. Тая ненадейна среща ме развълнува до такава степен, щото аз отидох, та се скрих в затвора, който беше празен, както казах, защото затворниците бяха пуснати из двора. Скрих се, да не би да бъде забележено това вълнение; но простодушните турци обръщат ли на такива работи внимание: те зяпаха да гледат отсечената глава. Тая последната беше на някого си Стояна, родом от Ловеч, пак от Ботйовата чета, който се

самоубил, когато щели да ги хващат, с цел да не влязва в неприятелски ръце, защото бил давал клетва[1]. След като стоя до вечерта побита на кола сред конашкия двор, хвърлиха я през нощта в ближната р. Осма.

Тримата живи другари на Стояновата глава насядаха до прозореца на затвора и заптиите почнаха да ги отключват, а около стотина други любопитни, затворници и заптии, повиснаха над главите им да ги запитват за туй и онуй. Аз тичах като луд ту до тях, ту до затвора. Право да си кажа, повечето се радвах, че ми проводи провидението такива скъпи приятели, отколкото да се уплаша и съжалявам. Посети ме още и някаква си гордост, че бивши другари и съмисленици ме намират на това място, значи изпълнил съм си клетвата; че като почнат да разказват те, че биле с тоя или с оня байряк, аз ще да дам платен отговор, ще да отговоря, че и нашият байряк се разви и остана в Стара планина.

Сетих се и взех мерки, да не би като се посрещнем лице с лице с бившите си другари, да извика някой от тях: „Охо, тука ли си?“ Но те бяха от изпечените, не приличаха на Руска Роба и на другаря му, да се сърдят, че ги нарекли протестанти. Пуснах си главата между навалицата около им и си приготвих очите да смигам, щом ме погледнат. Няколко пъти ме погледнаха, но не се сещат, не можат да ме познаят. Найпосле Обретенов ме съгледа, поклати глава отчаяно и сбута Сава Пенев. Това беше доволно, споразумяхме се.

Турците още начаса дадоха своето заключение, че досега ловченският затвор не е виждал подобни комити, от първо качество.

– О, ох, и ти си бил комита! Вода тряба да полееш на тие пехливани – ми каза един от заптиите.

Разбира се, че ние не се разсърдихме от това унижение. Щом свалиха железата на Обретенови, извикаха ги горе при каймакамина, гдето бяха отишле целият мезлиш и много

[1] Гл. Биография Ботйова от нас, стр. 466–467.

други агашетини от първа ръка. Минаха се десятина-двайсе минути, повикаха и другите двама Ботйови другари, Роба и Ивана. Още толкова минути се минаха, ето че викат и мене.

– Дръж се, брей, да не ни засрамиш, че дявол те взима! – извикаха подиря ми затворниците.

Обретенови бяха хванати с оръжие в ръка в хана на някого си хаджи Петра, от Троян или от Колибите. Българинът, който ги завел в тоя хан уж като *братия*, предал ги на втория ден[1]. Неговото име е Пенчо Кънчев Батош, родом от с. Кнежниц, Троянско, с отрязано ухо. Освен тие трима души той е предал още мнозина бунтовници сè по същия начин. Сам троянският мюдюр забиколил хана, отворила се стрелба, запалили зданието и чак тогава се предали нашите приятели, освен главата на Стояна, която счела това за унижение. Когато ги навързали вече, предателят Пенчо се приближил и им казал:

– Не можехте да изгорите вътре, кучета проклети! Цели три деня ме оставихте от работа, догдето ви вкарам в примката!

По тая причина те не криеха нищо, разказаха си от игла до конец, от Гюргево до Троян, разбира се, с известно оправдание, че биле излъгани от своите войводи. Когато аз бях докаран при тях в конака, Обретенов разказваше за боя на Милин камък, при Враца. Един юзбашия, който участвувал в тоя бой и който, не зная по какъв случай, се намираше в Ловеч, с карандаш в ръка чертаеше върху една хартия местността на Милин камък и разположението на въстаниците и войската, който чертеж разискваха двамата с Обретенова съвсем любезно. Каймакаминът слушаше с голямо внимание, а после се обърна към Обретенова с тие думи:

– Браво, Обретенов! Ти говориш толкова милаим, щото предразполагаш към себе си и най-заклетия си враг. Вземи тоя бешлик да си купиш тютюн.

Обретенов наистина говореше много добре на турски

[1] Гл. същата страница от „Б. на Ботйова“.

язик. Аз, който бях изправен на един ред с тие *сладкодумни* комити, макар и приятели, смутих се от тяхната откровеност и като че почнах да ги заподозирам в „козе месо“, не ме радваха. С тях наедно рамо до рамо стояха Руско Робът и другарят му. И едните, и другите в присъствието на мезлиша се припознали, че са служили под един байряк, т.е. биле от четата на Ботйова. Зарадвани турците от тоя успех, без сякакви мъчнотии спомнили си и за мене, ето защо ме извикали, дано и аз изляза от тая чета, като ме покажат на петимата души другари: няма ли да ме познае някой от тях? Случайно ме туриха между Сава Пенев и Обретенова и каймакаминът почна да задава въпроси. Той питаше петимата другари един по един не ме ли познават, не са ли ме виждали ако не в Балкана, то поне в Ромъния. Сичките отговаряха отрицателно, като ме изглеждаха най-напред, по заповед, от главата до краката. Дойде ред и до Обретенова.

– Ти, Обретенов, като си от Русе, не може да бъде да не познаваш негова милост, тоя търговец-ювa (добитък без стопанин), който ни дотегна вече и който казва, че дълго време живял във вашия град Русе – запита каймакаминът Обретенова. – Изгледай го добре.

Обретенов се втренчи в мене с любопитство, като показваше, че действително иска да спомогне на ония, които го питаха. Колкото минутата и да беше опасна, макар тук и да се решаваше въпросът за живот или смърт, чудя се и сега как не се засмях аз или Обретенов, с когото бяхме нещо повече от родни братия. Положително не мо̀жахме да надничаме един други в очите си със сериозност.

– Не ми е познат, ефендим – отговори той на агите. – Русчук е голям град, пълен с различни нехранимайковци, от кол и от въже, към които, няма съмнение, принадлежи и негова милост. С подобни *келеши* аз никога не съм имал работа – продължи той, като следваше още да ме занича.

– Ти, Сава, какво ще да кажеш? Я го погледни добре, не е ли от вашите хора? – запита пак каймакаминът С. Пенева.

Савата, когото познава цяло Търновско, Свищовско и Русчушко какъв е зевзек, отговорът му беше между зъбите.

– Ефендим, ние, истинските комити – отговори той, – не кабулим помежду си такъв човек. Не го ли виждате, че той е циганин?

Турците се засмяха, а аз рипнах от радост.

– На тие момчета да им давате редовно храната и да ги наглеждате да не би да ги закача някой – заповяда каймакаминът на заптиите. – А на тогова кератия отново да му прекъснете сяка храна. Той не е достоен да яде царския хляб – прибави каймакаминът, като сочеше на мене.

– Ефендим, моля ви, как ще да се живее без храна? – извиках аз жално-жално уж, а в душата си тържествувах, че работата ми вървеше като по мед.

В тоя успех ме уверяваха и другите затворници. Още на стълбите, като излязвахме от конака заедно с петимата Ботйови другари, чаушинът ми пришепна на ухото: „Не бой се!“ В затвора се намираше един стар циганин, богат джамбазин, на когото само кехлибарният чибук чинеше няколко кобили. Той беше лежал в повечето затвори из България, или „туна вилаети“, както сам казваше. Той беше цял кадия. Един ден ме викна при себе си, даде ми да си направя една цигара и ме запита:

– Я ми разкажи по-подробно, отгде си ти родом, влизал ли си друг път по конашките капии и досега сè такъв ли изпит си давал и на друго място? Не бой се, аз съм човек алъш-веришчия, не ми влиза в работата никакъв комитаджилък, обичам да спомогна на секиго затворника. Кажи ми право, та после чуй и моето мнение, и съветите ми.

Аз му разказах, което ми отърваше, и изповядах, че изпитът ми е един и същи, защото е самата истина.

– Не те питам за истината; това от мене е далеч. Моя длъжност е да ти кажа, че тия думици (лафчезлъръ), които си казвал и казваш тука, поддържай ги, ако ще и пред царя да излезеш. Като излезеш на божия свят, спомни си и кажи:

„Имаше в ловченския „парцал“ един човек на име Шериф ага, господ здраве да му дава.“ Хайде иди си сега на мястото.

Останалите затворници се деляха на защитници и противници на нашата особа. После четирдесят деня стоение в „парцала“, в разстояние на което време докараха толкова души ловчени, троенчени, изворци и Ботйови другари, работите на които в два деня се почти откриваха, а аз, в планината хванат, сѐ на едно място стоях, ставах повече интересен.

– Бей, от тоя комита, нашият Джендаки оладжак, нищо не може да се разбере – казваше един помак велегласно на затворниците. – Кератията, ще излезе или че е съвсем невинен, или пък че е някой дърт комита, на дъното врял и кипял.

– Вярвай първото – отговори един от защитниците. – От подобен човек може ли да бъде комита? Както тука той другарува с чапкънина Коста, така също и когато е бил навън, с такива хора е имал приятелство. Техният комитаджилък е: каквото изчукат днес, вечер да го пропият на кръчмата. Ако за Коста не вярвате, че е комита, то какво ви дава право да наричате Джендакито такъв? Но ще кажете, какво той търси в Балкана, а не седи в кръчмата и пази да не смесват вода в ракията? Твърде просто. Когато се е захванала бъркотията и клането в Пловдивско, умните и свестните хора потърсили спасение, гдето тряба, а той, особено ако е бил пиян, нагазил е шумата. Съгледали са го нашите момчета башибозуци, извикали му са да стои или са гръмнали подиря му, той набил още повече шумака. Ден-два Джендаки в шумата, отсякъде заградено, села се горят, хора се убиват, подплашиха го на няколко места, ето ти го вече комита барабар с мъжете! Освен това, ако той имаше върху си някое леке, то досега, след толкова бой, глад и истиндак, майчиното си мляко щеше да изкаже. Я погледнете колко попове, даскали, чорбаджии и други умни хора, на които той обущата не може да изтрие, хванаха ги по дюгените им и къщята им, два деня не се минаха, комитаджийските им работи излязоха наяве; пред правителството и строгостта на ефендетата никой не можà да

устои. Е, тоя мискинин от тях по-умен ли ще да бъде? Никога не вярвайте това. Срам ще да бъде за толкова царски хора, ако тях ги излъже един Джендаки. Но какво ще да лъже, когато сам нищо не знае? Напусто го и държат да мре тука от глад.

– Деца сте вие, деца, и днес, и утре! – обади се един от противната страна, след като си завъртя главата недоверчиво. – От цяла Тракия, от милион хора само той ли се намери артък човек, да няма за него там място, само той ли излезе най-умният да тръгне за Балкана така случайно, без да е имало за това някакви причини? Като е бил пияница, както го представлявате, как можѐ да се уварди толкова място, от Пазарджик до Троян, да го не видят, когато по Балкана до сяко дърво и човек стои? Казвайте каквото искате, а аз си обръсвам мустаките, ако той излезе чист човек. Намерил ахмаци хора, лъже ни, а ние зяпаме. Неговият план е измерен на терезия. От Пазарджик излязъл и Балкана хванал, значи, право към своя мемлекет теглил. Побъркало му се, че го хванали в Троян.

Дордето траеше тая препирня, аз стоях и слушах мълчешката, без протести и одобрения.

– Защо не кажеш правото бе, джанабет, ами караш хората да се препират за тебе – кажеше някой, пак затворник, и ме хващаше за дългата коса, на шега, разбира се.

Когато водеха Ботйовите другари в затвора и почнаха да ги заключват и петимата в един синджир, аз се помолих на чаушина да турят и мене при тях, едно, да се храня от таина там, а второ, да съм ги слушал какво ще да си говорят. Чаушинът помисли, помисли, да не би да падне нещо отговорен, па ми наниза халката на врата. Аз предпочитах сякакви мъки, стига да стоя наред със стари другари. Избрах си място между Обретенова и Савата. По тоя начин шест души бяхме заковани в един синджир, края на който заключиха с кофар от прозореца. Минах вече и аз наред с хора. Затворниците, които се трупаха за новини около синджира, не смееха да

правят никакви магарии, било с газ да палят, било паница да предлагат за цалуване. И те чувствуваха, че тук има комитаджийски авторитет, па и моята слава порасте малко. После вечеря Ботйовите другари викнаха в един глас една любима на техния войвода песен:

Провикна са, провикна са
мома бошнакиня
от земя бошнашка:
– Кой като мене, кой като мене,
девет годин ходих
по аскер, по сефер.
Пушка носях, коня яхах – и пр.
Че отидох на бани софийски,
там заварих пашата бошнашки,
че ма позна по тънката снага,
по дългите коси.

Забравих се, или пък малко ме грижеше вече, взех участие в песента, пламнаха угаснали чувства. Един циганин, който забележи това, извика със зачудване:

– Я гледайте, гледайте, и нашият Джендаки пее заедно с новите комити!

Тишината, която беше възцарена, дордето траеше песента, се наруши от тоя циганин. Вместо отговор той получи едно текме в гърба, защото не стоял мирен. Дотолкова бяха увлечени помаците от горнята песен. После това целият затвор се произнесе, че тие комити не са от простите, имат отгоре си човещина, но по лош път тръгнали.

Третият другар на Обретенова, за когото по-горе споменах, че беше облечен в полковнически мундир, се казваше Димитър Тодоров, от Габровско. Малко момче още, отишел в Ромъния и си намерил топло място при някого си чокоина, който бил добър, добра била и ступаницата му. Той не помнел вече България, бил се поромънчил, без помада не ходел;

но хъшлаците от Ботйовата печатница му влезли под кожата и го накарали да остави своето спокойствие. Колкото събрани парици имал, дал ги за дрехи и за оръжие. Господарите му хем му съчувствували, хем го придумвали да не ходи на тая работа, която не е твърде умна. Ето защо имаше той полковнически мундир. Млад, неопитен и така изнежен, но той бил от първите решителни момчета в Ботйовата чета.

За турци, за турски конаци и за затвори нямаше никакво понятие. Останалите му другари, Обретенов и Савата, имаха скрита една турска лира още от Букурещ, които три пъти събличали, но пак не можле да я намерят. От тая лира те купуваха тютюн, от който целият синджир пушеше. Димитър Тодоров, или Димитрото, както го наричахме, да се случи да не пуши. Гледаме го, един-два деня не хортува, а само въздиша и нищо не говори. Когато другарите му се заинтересуваха сериозно и налегнаха да узнаят защо се сърди, Димитрото даде такива едни обяснения:

– Аз не пуша като вас тютюн, а вие не ми отделяте от общата лира никакъв пай. Затуй един турчин ще ми напише една *петиция* до гуверното, в която ще да се оплача от вас и ще поискам вместо тютюн да ми се купува заран по една *плачинда* (бирек).

Кой не почна да се смее за тие конституционни термини, които бяха и смешни, и диви в ловченския „парцал“? Но Сава Пенев, който беше малко сприхан, вместо да се смее, немилостиво започна да мушка клетото неопитно момче, което турците бяха надумали. Савата му обясняваше с груби думи, че то е просто, че на турците целта е друга, която отпосле ще да разбере, а то гледа недоверчиво и уверява невинно, че който турчин се застъпал за него, видял му се много добър човек. Турците разбраха това неспоразумение и начаса се смесиха, като държаха страната на младото момче. Тие искаха, уж по милост, да го изкарат от синджира, да не сме го мъчели. После го убедихме да си наляга парцалите.

По това време в ловченския затвор докараха на кола ед-

но младо турче, цяло потънало в кърви, дума не можеше да произнесе. То се казваше Амиш, по занаятие разбойник, от прочутите. В това разбъркано време турски разбойник и да бъде ранен, то беше и чудно, и редкост, защото правителството, като преследваше неприятелите на държавата, не му оставаше време да се занимава с обикновените разбойници. Това станало обаче не без причини. Кой знае по какви съображения и цели, разбойникът Амиш си хвърлил гайтанлията аба и колчаклиите потури и облякъл вместо тях панталони. Башибозушката потеря го взела за комита и хвърлила да го убие. За тая непредпазливост, сторена и от двете страни, сичките турци и заптии съжаляваха, че станал жертва един юнак човек. И наистина той беше юнак. Една неделя след докарването му той оздравя от раните си, понеже повечето бяха от сачми. Преди да излезе на двора с другите затворници, т.е. да завземе официалното си положение, той си приготви такъв един тоалет: донесаха му, не зная кой, от града нови дрехи от първо качество, сърмен джамадан, фес с дълъг пискюл, превързан на главата му с бледосин чембер, с червени емении на краката и с писани чорапи. Прангата му на крака, която се премяташе през рамото, той накара двама души затворници да налеят в една копаня вода и да я изтрият със сапун и с пясък. И наистина тя лъсна като ланц на часовник. После това той си наметна писаната аба, провисна прангата през рамото си и излезе по двора в определеното време, когато пущаха сичките затворници, с такава гордост и чалъм, като че той да беше първото по заслуги лице в града. Прангата я дрънкаше нарочно, колкото му е сила, за да обръща на себе си вниманието и на затворници, и на заптии. Отгдето преминеше, секи му ставаше на крака, секи го считаше за гордост, ако той приемеше да отговори на неговата „мерхаба“.

Амиш разбойникът беше на възраст около на 25 години, с големи и черни като на гарван очи, тънки вити вежди и малки подсукани на ибришим мустачета, въобще той беше извънредно хубавец човек, което идеше в контраст с него-

вото позорно занятие – разбойник. Когато той се подаде за пръв път на двора в тоя кайфет, със скъпоценно кехлибарено дълго цигаре, което накриво стискаше в устата си, на сичките привлече вниманието без изключение. Турските затворници и заптиите конашки въздъхнаха, т.е. стана им жално и мъчно, че подобен херой е принуден днес да лежи в една стая с проклетите комити. Но колко тие последните останаха зачудени и гръмнати, когато Амиш премина покрай тях само, изгледа ги с презрение, никъде не се спря, а тръгна към нас, комитите, които по причина на синджира, който ни съединяваше натясно, бяхме седнали синца на една дъска. Той ни поздрави любезно, нарече ни *аркадашлар* (другари) и седна с нас наред, като заръча и за себе си, и за нас по едно кафе. Един стар турчин, който помисли, че Амиш се е сбъркал, т.е. не ни е познал, че сме комити, доближи се до ухото му и му обади, че сме царски душмани, неприлично е да сяда до нас и да ни нарича „аркадаши".

– Сѐ едно, те са от моя еснаф хора – отговори Амиш нависоко, така щото сички да можат да го чуят. – Ако аз бях войвода на тие момчета (т.е. на нас, комитите), то работата щеше да бъде по-другояче. Най-напред щяхме да изколим пашите и каймакамите, които са първите душмани на сиромашта. Но не се е минало: като се освободя, което няма да бъде късно, ще си избера за другари изключително комити. Те са по-пешкин момчета.

Амиш говореше това сериозно и натъртено, а турците наоколо се пукаха. Това той говореше повечето от инат към правителството; а може би и да беше убеден, че ние, комитите, които така също сме против пашите и каймакамите, нищо не ни дели от него. Неговата вражда към сичко, що е правителствено, нямаше граници. Откак той влезе в затвора, бунтовниците, които бяха в неговото отделение, прах не даваше да падне върху им. Един ден заптиите не пуснаха сестра му, малко кадънче, да дойде при него и му донесе едно-друго. Когато ни пуснаха вечерта на двора, той застана

под прозорците на агите и почна от края. Най-напред захвана да псува заптиите, че биле хора едепсизи; после дойде до ефендетата, каймакамина и кадията, които нарече московци, а най-сетне – отиде и към Цариград. Дълго време никой не му се обади нищо, сички слушаха, а заптиите си намираха работа другаде. Такъв беше неговият авторитет, такъв е той и на сички други прочути бабаити, за които се парализираше секи закон от провинциалните власти. Амиш беше бягал няколко пъти от ръцете на правителството, избяга и сега. Ние бяхме в Търново още, същия почти месяц, когато се научихме, че като го карали за Русе, сполучил да избяга по пътя, разбира се, с помощта на заптиите.

Сегиз-тогиз в затвора дохождаше и в. „Дунав“, който четеше на висок глас Кючюк Мехмед, за когото казах вече, че имаше отгоре си и малко ходжалък. Затворени хора, сичките се интересуваха от новини, в това число и циганите. Разбира се, че техният интерес беше много прозаичен, сѐ за едно и също питаха, слушаха и искаха: да им обади вестникът няма ли да стане някоя гюрултия, каквато и да бъде, щото и те да видят бял свят. Помаците, които, макар и да слушаха прегънати, като се четеше турската страна, но нищо положително не можаха да разберат. Затуй вземаха после вестника от турците и дохождаха при нашия синджир да им го чете някой от произнесените вече комити. Аз не смеях да взема отгоре си тоя приятен труд, защото политиката страдаше и вънкашно, и вътрешно. Попогледвах само през рамо и през глава, като четяха другите, дордето не ме зърнеше някой циганин и извикаше с учудване, че и аз съм се интересувал от вестник.

СЕВЛИЕВО

I

Няколко деня след докарването на Обретенова, един ден после пладне чаушинът обяви от прозореца да сме се приготовлявали за път. Разбира се, че после това нечакано съобщение, причините на което никому не бяха познати, смути сички ни, защото предполагахме, че и към бесилка може да се върви. Съобщението беше само да се готвим, а за къде – тайна оставаше. Своята заповед чаушинът допълни, като се обърна към мене отделно и ми обади, че и аз съм пътник, и аз отивам с *баш* комитите. Изкараха ни на двора, коваха ни и заключваха в кофари и белегчета цели часове, проверяваха ги, даваха наставления и пр.; а наоколо се въртяха десятина души конни и пеши жандарми, които щяха да бъдат нашият конвой. Вместо двете ръце на секиго да заковат в желязо, направиха така, щото на двама души, които бяха един до други, вземаха по едната ръка и ги заковаваха в едно и също желязо, а другата оставаше свободна. На вратовете имаше така също общ синджир, който съединяваше дясното с лявото крило. Прочее, за да побегне някой, ако имаше такъв с подобно лековерие, трябаше да троши две железа от един път. Освен петимата другари от Ботйовата чета и аз в общия синджир туриха още и двама души селени на двата края като стражари. Те бяха от Троянско, овчари, набедени, че давали брашно на бунтовниците. По тоя начин в един синджир ставахме осем души; осем души на една линия трябаше да вървим.

Дордето трая заковаването, заптиите не преставаха да ме утешават да не съм се боял от грозния синджир, който бил определен за другиго; че моята невинност била позната вече по големите капии и пр. На тръгване сичките турци затворници станаха на крака да се простят с мене, като ме благославяха да ми помогне бог да се отърва по-скоро.

– Не ни забравяй – продължаваха те, – като ти се падне човек, проваждай ни много здраве, да се разбираме.

Докато излезем из града Ловеч, двама души заптии вървяха напред, за да ни отварят път, защото, ако се случеше да се препречи някоя кола из тесните улици, за осем души не беше удобно и желателно да се провират – можеше някой да се откачи. Минахме Осма по големия мост, на който са дюгени и от двете страни, и хванахме нагоре въз баира шосето.

– В Търново отиваме! – пришепна Сава Пенев, който познаваше това шосе и който сѐ за Търново бълнуваше, защото там щяха да го режат за бяс.

– За Русчук ни карат – възрази Обретенов, който така също в тоя последния град се беше подвизавал по занаята.

Заптиите или по-добре чаушинът, който ни караше, сичките бяха добри хора, с изключение на един-двама, гласът на които не беше решающи. Не само че бой нямаше, но и обикновените псувни липсуваха. Но и с тие преимущества нашето положение беше от критическите. Юнската жега, голите камъци, тежките железа и дългата линия синджир правеха нашето пътуване едно от най-трудните. После няколко часа пътуване на мнозина цървулите излязоха от краката, боси почнаха да вървят. Спряхме се на едно ханче, ханджията на което Сава Пенев познаваше, продавал му едно време крадени коне. Сега той се преструваше, нещо твърде естествено, че не го познава.

– А бе, байо, защо не ни дадеш по един чифт цървулци, за хаир? Като се върнат чифутите от жътва, ще да ти ги заплатим! – извика Савата нависоко.

– Откакто излязоха като вас търговци, не цървул, но подлога не остана вече – отговори ханджията със същата дързост.

Заптиите пиха кафе и не му заплатиха. По-нататък, близо до един кладенец, срещнахме един българин, търговец из Търново, на име Никола, придружен от едно заптие, защото по това време секи, който искаше да не бъде обвинен за комита, трябаше да плати на правителството да му даде един

другар от своите пазители на тишината. Тоя българин се спря, попита нашите и своето заптие има ли позволение да ни даде някоя пара за тютюн, на което те отговориха, че да се прави себап и хаир, и земните царьове не са в правото си да забраняват. Насърчен от тоя отговор, Никола даде на синца ни по един цванец, който по онова време стигаше за тютюн цяла неделя. Неговата постъпка и на турците се хареса даже, които си казаха, че българинът, макар и да е българин, имал османлийско възпитание.

Близо до с. Рабьово, по шосето към Севлиево, се дигаше някакъв си прах, който дълго време заптиите не можаха да разберат от какво произхожда. Като дойде тоя прах по-наблизо, познахме, че това е войска. „За Сърбия отиват“ – спусна се, та каза едно заптие, което за нас беше новина, при сичко че войната със Сърбия не беше се почнала още (това беше на 23 юний 1876 г.). Като дойдохме пò на близко разстояние с тая войска, нашият чаушин спусна се да ни скрие от солдатите.

– Момчетата са разярени, като знаят накъде отиват, ще направят някоя пакост на комитите – каза той.

По тая причина отбиха нашия синджир в една висока нива от пътя настрана и там налягахме, налягаха и заптиите, дордето премине войската. Вечерта спахме в селото Рабьово, от горня страна на шосето, на половин пътя между Ловеч и Севлиево, изключително с турци населено. Дордето ни намерят място за спане, изправиха ни да чакаме до дувара на селската джамия. Цялото село се събра около ни, от най-стария ага до най-малкото турче. По наш адрес те говореха стотина предположения и дивотии, като ни мислеха, че не разбираме турски, защото заптиите им бяха казали, че ние сме същинските комити, пратени от московеца. Но когато се обадихме, че сме тукашни и говорим по-добре от тях турски, те зяпнаха.

– Не ме ли познавате? От ваше село съм купувал вълна – се изви и доложи Сава Пенев.

После това последва едно обяснение между селените и заптиите, че комитите са изключително ерлии (местни), биле те пратени от московеца, биле от сърбина, непременно тряба да бъдат българе, „наши петковци“ – прибави едно заптие. И тука бой и псувни нямаше, което беше за чудене в тие времена. През нощта ни натъкмиха в къщата на мухтаря, в една малка стаичка ни наредиха като сардели, в която се намираше и един стан за тъчение, и на кадънката, която тъчала, чехлиците стояха още при подножите на стана. За вечеря ни дадоха само сух хляб, една чорба тестяна и лучец. А синджир от вратовете ни и белегчетата от ръцете никога не отключваха, чак в Търново се освободихме от тях.

От с. Рабьово до Севлиево е 3 ½ часа, там трябаше да стигнеме на другия ден, за където и потеглихме на заранта в пълен състав. Отдалеч градът се белее със своите минарета, струва се на човека, че е много близо, но това е оптическа измама. Там при една чюшма срещнахме на пътя една чета българе, посред които се развяваше турски байряк. Тоя, който го носеше, имаше на феса си полумесец от сърма, знак на някакво си отличие. Той остави линията на своите другари, доближи се до нашия синджир и ни каза нависоко:

– Колко сме души в тая чета, довечера ще да запалим по една свещ и ще да се молим богу да ви избесят синца ви утре!

Каква беше тая чета със знаме и защо толкова робска ревност от страна на нейния байрактар, аз не зная. Приличаха като да бяха от ония, които ходеха едно време в Цариград да косят сено, т.е. войниците, или пък че се връщаха от царска ангария.

В Севлиево стигнахме още с видело; па и другояче се не можеше – заптиите бяха готови половината от нас да изтрепят, но само деня да стигнат. По само себе си се разбира, че нашият синджир и в Цариград можаше да привлече любопитни, а не и тука, в това отдалечено граденце. По тая причина чаршията и от двете страни се стичаше подиря ни, но само турци, а нашите българе нямаха това право, едно, от

страх да ги не заподозрат в симпатии, а друго – от жалост. Ние останахме зачудени, щом се подадохме в местния затвор – нашия хотел, – на който освен отделението и дворът беше пълен с българе само, граждани и селени от сякаква ръка. По техните лица, по вниманието и впечатленията, които им произведе нашето появявание, отведнъж ги познахме, че не са те борчлии, чапкъни и пр., но хора от нашия еснаф, хора въстаници. Те бяха повечето от околните старопланински села: Ново село, Батошево и Кръвеник, които, както е известно, бяха въстанали тая година с оръжие. Числото на затворените може да имаше в севлиевския затвор около 120–150 души: свещеници, учители, младежи, старци и пр. В тоя затвор, който се пада отстрана, като се влезе в конака, ние не можахме да видим ни един турчин, сичките бяха българе. Нямаше и българе затворници за обикновени престъпления. Може би на друго място да имаше затвор за тие последните.

Сред двора ни спряха, дордето ни проверят. Бяхме седнали на колело да си почиваме, но често трябаше да дигаме тежките железа и ставаме на крака пред сяко ефенде, което от любопитство дохождаше да ни погледа. Секи се интересуваше да види комитите от Ботйовата чета, минали от Влашко. Аз и други още не бяхме от тая чета, но понеже тя имаше болшинството в нашия синджир, нейното име се и слушаше. По онова време един юзбашия се изтърси при нашето колело сред двора и изсипа напредя ни една торба пексимет, като ни каза да заповядаме.

– Тоя пексимет като че е земен от комитите? – каза Сава Пенев, който завинаги имаше обичай сѐ да казва по нещо.

– Земете си думата назад, нашият цар-баща не струва кабул да храни своите затворници с комитаджийски хляб! – отговори юзбашията повече увещателно, отколкото сърдито, защото си личеше, че е човек с меко сърце.

– Ефендим, защо давате хляб на тие едепсизи? Те не са наши българе; те са крадени от бащи сърби, манафци, гърци и

други още вери, така щото от тях излязло катъри – каза един българин с твърде дълги мустаци.

Сава Пенев му отговори на това с нецензурни слова, от които се разсмя и самият юзбашия. Тоя българин беше новоселец, затворен като бунтовник, но за подлите му дела беше оставен да ходи свободен, както отпосле ни обадиха севлиевските затворници. По чест и по авторитет, за нас нарочно изпразниха едно отделение от затвора, най на кьошето откъм конака, и ни вкараха вътре със синджира заедно. С такава тържественост преминахме ние през един дълъг сайван, пълен с бунтовници, които, от стресване или от уважение към нас, станаха на крака и изпращаха синджира ни с глухи въздишки. Когато затвориха отделението ни с ключове и кофари, както вратата, така и краищата на синджирите, на дупката на нашата врата се появи най-напред един свещеник с мъченическа физиономия и с голяма гуша, с каквито се срещат хора по балканските теснини.

– Юнаци! – каза той. – Вашата слава и на тоя, и на оня свят ще да бъде равна с оная на спасителевите апостоли! Бог нека ви е на помощ, името ви да се слави вовеки веков!

Тие думи, които ние за пръв път чувахме, откак бяхме попаднали по затворите, твърде силно ни трогнаха, забравихме на минутата още и мъки, и неволи. Мнозина от синджира ни викнаха да пеят бунтовни песни. После святиня му изредиха се и дойдоха на дупката много от затворниците, които ни поднесоха своите поздравления и съчувствие. В нашето лице те гледаха важни и много заслужили хора, просто благоговееха, защото, според както им разказали турците, нас карали за Търново, гдето на втория ден ще да бъдем избесени. Други дойдоха и ни поискаха имената, кой откъде е, где е бил и где е хванат, за да останело нещо за историята. Найпосле яви се на същата дупка едно севлиевче на име Тасо, не бунтовник, преди въстанието затворен, но вярно и честно момче, съобщител между града и затворниците, защото го пущаха да ходи навън, който ни обади, че братията по други-

те отделения ни събрали парична помощ от около 150 гроша, сегашни 150 лева, с които да можем на другия ден да си хванем кола за Търново. Дадоха ни още тютюн, ястие, вестници („Ново време“ и „Зорница“), с една реч, ние бяхме героите тая вечер измежду 150 души, така също като нас въстаници. Бяхме насядали да вечеряме вече, когато външните врата на общия затвор се отвориха, куп заптии и други тичаха, като че носят глава. Спряха се на нашата врата, бързо отвориха и отключиха синджира ни и като кучета ни повлякоха навън.

– Скоро! – викаха сички с един глас.

Кой гледа блъскание и влачение, то настрана; но ние пожълтяхме малко, защото си помислихме, че е дошла някоя бърза заповед, за да ни „пребесят надве-натри“, както се виражаваше Савата. А работата била твърде обикновена: каймакаминът, който отсъствувал и сега се завърнал, пожелал да ни види в пълен състав, ето защо толкова бягание и бързание от страна на служителите. Той, каймакаминът, още с няколко души ефендета, чакаше на крака пред конака на стълбите, гдето ние му се представихме боси, със синджирите на вратовете, парадно. Той беше облечен твърде спретнато, с европейски дрехи, и изглеждаше да е интелигентен човек.

– Откъде сте вие? – ни попита той на турски.

– Кими от Русчук, кими от Търново, сбирщина сме – превари, та отговори Савата.

Каймакаминът не се задоволи с тоя отговор, но синца ни попита наотделно кой откъде е, где е хванат и от Влашко ли е минал. Аз, за да не би да стане някоя погрешка, почнах да долагам, че не съм от Влашко, но той махна с ръката си да мълча и прибави:

– Язък за младините ви!

Това „язък“ твърде много ни смути, цяла нощ го коментирахме, да не би каймакаминът да разбира с туй, че нашата работа е свършена вече. Севлиевските местни въстаници в затвора, с които ни делеше една стена, само се чудеха с какво

да ни угодят още, тъй като щяхме да им бъдем гости само до заранта.

II

Но славата ни твърде скоро трябаше да потъмнее безвъзвратно, без да бъдем вече предмет на разговор. На мръкване беше, когато се зачу вън в двора силен шум, вик, тропание на коне, дрънкание на сабли и звънци от пощенски кола, наречени тогава *шаркет арабаларъ*. Сичките затворници протегнаха уши. Ние можахме да видим чрез тясното прозорче на своя кауш множество заптии, които едвам-що слязваха от конете си, един юзбашия и две талиги, на които само задната част се виждаше. Имаше нещо важно и ние поискахме сведения от другото отделение, които ни се дадоха след малко. Те ни казаха, че трима души българе, двамата севлиевчени, а третият непознат, със синджири на вратовете и с белегчета на ръцете, биле докарани от Търново с твърде голям салтанат.

Движението беше извънредно по конашкия двор. Сички тичаха, от малкия до големия, секи за своя сметка даваше заповеди. Шушукаха си, съветваха се, най-после отвориха нашето отделение и вкараха вътре тримата знаменити гости. Освен че не им отвързаха ръцете, както направиха на нас, но ги вързаха още със синджир от прозореца. Те не бяха чужди нито на местните бунтовници отвън, нито пък на нас. Единът от тях беше Тодор Кирков из Ловеч, момък като планина, на 30 години, бунтовник и апостол още в I Търновски окръг. Останалите двама бяха севлиевски младежи, патриоти и бунтовници, хванати в Севлиево, но откарани преди малко да се съдят в Търново, отгдето ги връщаха сега. Те бяха: Стефан Пешев, председател на севлиевския революционен комитет, човек интелигентен, също млад и извънредно симпатичен, по-голям брат на известния сега публицист П. Пешев, който се обвиняваше в подготовлението на бунт срещу

държавата в града Севлиево и окръга му. Третият беше Йонко Карагьозов, сбутано и грозно момче, но с идеална душа и с благородно сърце, пак агитатор за въстание, за право и за свобода. Със сичките тие се здрависахме или по-добре, само похванахме по ръцете, които бяха вързани, както казах, и на минутата още, с първо влизание, отношенията ни и разговорът ни станаха братски.

Те бяха осъдени вече, но присъдата им, или *илямът* им по тогавашно, не им беше познат още. Но според техните думи, както ги уверявали, биле осъдени по осем години на заточение към Азия. За тая цел и ги прекарали през родните им градове, за да се видят със семействата си, както *гласи* законът, и да си вземат едно-друго, като дрехи и пр. И наистина това тяхно казвание се потвърдяваше и от севлиевските власти. Севлиевският юзбашия, който нищо не знаеше още от търновската присъда, дойде на прозореца и по начин твърде учтив обади на Пешева и на Карагьозчето да знаят, че утре са те пътници.

– Утре вие тръгвате, Стефане – прибави той лукаво. – Няма нищо; осем години като осем деня ще да дойдат и с божята воля вие сте си пак в Севлиево. Какво да се прави? Мъчихме се да ви отървем, но не можахме! Затуй казвайте какво ви тряба от къщи, да направя аз тедарик още отсега да ви се изпрати.

И сиромах Стефан заедно с другаря си Карагьозова не можаха да сварят да дават поръчки. Нареждаха: ризи, гащи, пари, вересии, много здравие, дюгенски разправии и пр., и пр.

– Баш юстюне, баш юстюне, сичко ще да бъде извършено според волята ви – отговаряше юзбашията.

– Ама не може да бъде лъжа, че ние не сме осъдени само на заточение – почна Пешев, като си отиде вече юзбашията. – От Търново дотук аз бях в една кола с тамошния юзбашия. Питах го да ми обади правото: на какво съм осъден? Той ми отговори: „Чоджум, няма защо да те лъжа. Нито ми си брат, нито пък има защо да се боя от тебе. Вързан стоиш

до коляното ми, пазят те толкова заптии. Твоят живот е харизан; осъден си на заточение, до Севлиево отиваш да ти се прочете илямът, да чуе за това наказание населението. Друго нищо няма."

Ние от своя страна се спогледнахме един други с чувство на страх и съжаление, а Савата си поклати даже и главата. Сичко беше наяве; но трите жертви не бяха в нормалното си положение, не можаха да видят и забележат що се вършеше с тях, при сичко че се съмняваха дълбоко. Тодор Кирков, комуто никой не правеше никакви любезности, сѐ едно и също твърдеше:

– Куча вяра са, братко, недейте ги вярва и слуша, очи само мажат. Светът да се провали, аз пак съм уверен, че ние ще умреме!

С наведени очи ние възразявахме Тодору, че той се лъже; но и възражението ни беше нещо по-отчаяно, отколкото поръчките на юзбашията. По едно време зачуха се женски гласове вън до прозорците, които изреваха в един глас и се прилепиха на прозореца. Те бяха майки, сестри, жени или други роднини на Пешева и Карагьозова, това не можа да определя. Плачеха и нареждаха сиромашките, сърцето да се разкъса на човека.

– Какво има? Какво се чува? Не бойте се, приготвихте ли ни едно-друго? Утре ще вървим – говореха жертвите.

– Ох, ох, ох! – отговаряха сърцераздирателно жените.

– Подайте си ръчичките да ги похванем, рожбо, синко, пиле! – викаха нещастните жени и пъхаха своите ръце през тясното прозорче, което не беше прозорец на човешко жилище, но мазгали.

И двете жертви насочиха своите вързани ръце, по които се налепиха изведнъж по няколко разтреперени пръсти! Тая сцена никога няма се изглади от моето впечатление, помня я и гледам я като днес. Родителите на осъдените, се вижда работата, че бяха разбрали вече истината, а може би бяха видели и направата на бесилницата в града, та затуй дой-

доха с такъв плач на затвора. Тяхното дохождание не било позволено, защото, щом захванаха да си пъхат в прозореца ръцете, нападнаха ги заптии, които с блъскание и с шибание ги откопчиха от прозорците. Дордето това произхождаше, третият осъден, Кирков, ни пришепна скришом от двамата си другари, че тях ще ги бесят, това той знае още от Търново. Него бяха хванали в Еленско, предала го на турците една жена. Като го докарали в Елена, един от тамошните чорбаджии, комуто казваше и името, заплюл го и му казал, че ще да отиде на хаджилък, ако чуе, че са го обесили. Той ни заклеваше другарски, ако останем живи, да отмъстим за него, да запалим целия град Елена, в който няма нищо българско.

Подир заминуването на нещастните жени на вътрешната врата на нашия кауш се появи горепоменатият Таco, за когото казах, че беше съобщител между града и затворените. Той поиска да говори, но сълзи и хълцания го задушиха, устата си не можеше да отвори. Ние разбрахме още един път в какво се състои работата, т.е. че бесилницата се готви вече; но нищо се не решихме да проговорим.

– Какво има, Таco? Какво се чува навън? – попитаха отведнъж Пешев и Карагьозов, устата на които бяха изсъхнали.

– Ох, братко, братко!... Кой се надяваше на това... – отговори Таco и се изгуби от дупката, цял-целниничък залян в сълзи.

Общо мълчание и униние последва помежду ни после явяването и съобщението на Таса. Както ние, така и трима-та злощастници можаха да разберат вече какво ги очаква на другия ден. Никой не смееше да вземе думата, да наруши тишината и направи тълкование на думите на Таса, секи гледаше напредя си. Тодор Кирков след едно глухо изпъшкване дигна горда глава, подпря се на коляно и запя: „Сбогом, мила майко, сбогом, драги приятели.“ Придружи го и Ст. Пешев. Кое сърце можеше да остане чуждо на тая предсмъртна песен?... Песента бе унила, тя приличаше повечето на плач, на сълзи и на темян, отколкото на песен в пълна смисъл на тая

дума. Ние, т.е. нашият синджир, останахме вкаменени, не смеехме да се погледнем един други в лицето, като че ние бяхме виновниците, като че ние щяхме да изпълняваме на другия ден грозната присъда. От една страна, благоговеехме пред свещената песен на жертвите, а от друга, се чувствувахме, че като оставаме живи, не сме достойни да споделяме погледите и пъшканията на мъчениците, над главите на които се виеха вече геройски венци! Страшно изпитание и наказание! Същото това ставаше и във вънкашното отделение, гдето се намираха около петдесят души други бунтовници, съотечественици и другари на осъдените, на които само дълбоката въздишка се чуваше. Прекрати се вече сякакъв разговор помежду ни, макар и да си знаехме сърцата, макар и за едно престъпление да бяхме тикнати тука в тая дупка. Имахме много работи за питание, ако не за въстанието в Севлиевско, то поне за съдбата на другарите ни в Търново; но кой смееше да направи това святотатство, да говори за земни работи с вързани пред касапницата хора.

Нашите нравствени мъки се прекъснаха от завъртяването на ключа в ключалката на пътната врата. Нощ беше вече, когато вратата се отвориха и в отделението ни влязоха няколко без оръжие заптиета. Ние се спогледахме с осъдените, погледнахме общо и заптиите, да разберем за кого се касае тяхното нощно посещение. Ние бяхме предмет. С глава и с махване на ръка ни заповядаха те да ги последваме, т.е. да излезем навън при многото затворници. И те, заптиите, разбраха най-после, че е мъка и наказание да се гледат очи в очи такива две категории хора, от които на едните 12 часа оставаше още живот, а другите живееха още с крилати надежди. После нашето излизание вратата пак се затвориха, на които се постави и караул. В големия затвор ние се вече научихме наздраво, че две бесилници, за Пешева и за Карагьозова, са приготвени вече сред града, близо при къщата на Пешева; а Т. Кирков, като родом от Ловеч, там го изпращаха да бъде обесен. А уверенията на турците, които те даваха на осъде-

ните, че те ще вървят на заточение, се правеше с единствена цел да не би да им стане нещо, да се стреснат и не можат да отидат до бесилницата; а в такъв случай сичко си изгубваше ефекта. Между тие затворници ние видяхме истински мъченици. Някои от тях бяха с изскубани мустаци, други горени с железа, трети държани обесени за краката и гладни. Тие мъки са се правили да обаждат затворените.

Другият ден, страшният ден, беше петък, 25 юний. През нощта имаше дъжд, гръм небесен и светкавица, която се показваше във вид на тесни дъги и през мазгалите на нашето жилище.

– Бог да им е на помощ, свята Богородица да ги запази – тоя гръм е за тях, праведни отиват! – говореше един стар свещеник на нисък глас.

Рано заранта, дордето имаше един час да се съмне, заптиите се развикаха по конашкия двор, саблите им се раздрънкаха, започна се грозното тържество. Сичките затворници, от които мнозина не мигнаха нея нощ, бяха вече на крак, погледите им стреляха позорната врата, която подир малко щеше да се отвори и да даде ход на трите жертви. Свещениците, които не бяха малко в затвора, отдавна четяха молитви по кьошетата на затвора с нисък глас. Те се молеха за душите на осъдените, за своите съжители, за България, за цялото християнство. И осъдените, виновници на мусулманското тържество в Севлиево, даваха знак, че са се постарали да напрегнат сили и изтърпят юнашки на бесилницата. Какъв ли е бил техният сън през тая последна нощ от живота им! Те чуваха и виждаха сичко и само с това изказваха своя огън, че запяваха от минута на минута с глас на полумъртъв човек. Съмна се вече добре, черните облаци, които през нощта сипеха гръм и светкавица, бяха побелели, небето представляваше огледало, градският шум от отваряние дюгени и продавание на едно, на друго дохождаше и до нашите уши. Чуваха го безсъзнателно може би и ония, които за последен път се прощаваха с хубавата юнска заран, с родното огнище, с тихата Росица, със

старопланинските ветрове, с милите детски възпоминания, със златното бъдеще и със святата надежда. Конашкият двор малко по малко се напълни с публика, изключително турска. Тук бяха сичките ефендета, големци и заптии, между които сновеше юзбашията, облечен парадно. Шумни разговори, псувни и смехове вървяха помежду им разбъркано.

При изгряването на слънцето отвори се страшната врата. Най-напред извадиха Т. Киркова, опетлан по сичкото си тяло със синджири. Туриха го на двора в една талига заедно с няколко заптии и конете хвръкнаха из портите. Него откараха в родния му град Ловеч, загдето беше предназначен да се обеси и гдето го обесиха на другия ден. Когато той минуваше през нашето отделение, каран от пет-шест щика, спря се до вънкашните врата, изви си главата и извика: „Сбогом, братия!“ Кой ще да му отговори: „Сбогом, юначе!“ Сички отсякоха вратове и се сториха, че не чуват и не виждат. След няколко минути сам юзбашията, придружен от няколко заптии, влезе в затвора да извади останалите двама осъдени, Пешева и Карагьозова. Сега гробната тишина измежду затворените бунтовници беше в своята апогея. Сички онемяха на местата си, когато железата задрънчаха и двете жертви се подадоха. Тие последните силно изпъшкаха и мълчеливо вървяха между двата плета заптии.

– Сѐ същото говори, Иване, аз нищо не казах за тебе в Търново! – каза Пешев на едно младо момче, ако се не лъжа, затворник, покрай което минуваше, като го караха на бесилото.

Тая смелост, тоя священ и патриотически дълг в подобни минути, порази сички, които малко-много можаха да оценят отличителните качества на човешката натура. В късо време конакът се очисти заедно с двамата мъченици. Подир 20–30 минути заптиите се завърнаха в конака с пушки на рамо, засмени до ушите. Те разказваха на четири страни за бесението, смееха се, подиграваха се как плачели жените и простирали ръце към бесилницата, как един от тях щял да ръгне една със своята касатура.

III

Като се свърши това тържество за турците, дойде ред и до нас, не ни забравиха. Яви се един чаушин и ни обади да се стегнеме. Пътуването, колкото беше трудно от Ловеч до Севлиево, оттук до Търново щеше да бъде по-мъчно по причина на дъжда, който се изля през нощта, както казах. По тая причина, понеже имахме стотина гроша, събрани от севлиевските бунтовници, настояхме да поискаме от правителството да ни хване талига. Това наше желание, което не представляваше нищо особено, не се прие.

– На хаджилък ли ще да вървите, пезевенклер? – отговори смотрителят на затвора.

Ние настоявахме. Надумахме се, че щом ни изкарат на двора, да налягаме на земята, един да каже, че краката му се подбили, други, че стомах го боли, трети – глава, и т.н. Щом пристъпихме няколко крачки към двора, навързани и оковани, както тръгнахме от Ловеч, т.е. пак осем души, целият синджир по команда се сложи на зелената трева. Селените от Троянско, които пазеха двете крила на синджира, не бяха съгласни, не седнаха, но само клекнаха, и то като ги опънахме със синджира.

– А бе, брате, защо се гевезите? Ще си докарате някоя беля на главите! – говореха те.

Заптиите, които вървяха подиря ни, ритнаха ни по няколко пъти да ставаме, но като не ги послушахме, обърнаха се нерешително към юзбашията да му искат съветите.

– Какъв е тоя маскаралък от вас бре, дявол да ви вземе! – изкрещя той на заптиите. – Тие душмани и тука сред конака посред пладня ли ще ми продават комитаджилък? Удряйте!

После тая изрична заповед пояси, касатури, камчици и ритания заиграха по нашите гърбове. Удряха и двамата селени, без да ги чуят, като се оправдаваха, че те нямат хабер, съгласни са да вървят. До едно време, до вторий и третий удар, показахме твърдост в характера, но като се отиде по-

надълбоко, появи се колебание. Някои изпомежду ни тъй стремително наскачаха, щото и другите в синджира повлякоха подиря си. Савата, който от синца ни имаше най-дълги мустаки, опънаха го за тях и той тръгна като кираджийски кон. Необмислено постъпихме; трябаше да предвидим, че после обесването на Пешеви турците, естествено, бяха много наострени, нямаше си следователно мястото нашата претенция. Късно беше вече. Като ни дигнаха от двора на конака, не ни подкараха като хора, но като кози, които притежателят на някоя градина е намерил, че му изяли сеитбите, а сега ги гони. От града не бяхме излезли още, от стените на самия правителствен дом се започна биенето, сред чаршията.

– Блъскайте, момчета! Блъскайте тие неверни кучета – викаха оттук-оттам турци, насядали с чибуци по кафенетата, като се обръщаха към заптиите.

Такова беше раздразнението в града Севлиево после обесването на двете жертви. Заптиите не бяха вече вчерашните от Ловеч, но нови, севлиевски. Помежду им имаше един циганин на име Сулейман, който беше от най-свирепите. Когато наближавахме някоя локва или кал до колене, тоя Сулейман ни шибнеше да бягаме и ударим през калта, а сам той се обесваше на синджира ни да го носим на вратовете си или възсядаше само едного и викаше да бягаме *араван.* Няколко часа извървяхме вече от Севлиево, а тичането и боят не преставаха, пот като из ведро течеше, синца слехтехме като добитък. Двамата троянски колибари, които плачеха като деца – чудно, че бяха селени, по-здрави от нас, – хвърлиха си най-напред абичките на пътя, а после и обущата; ние, останалите, хванати в планината, нищо нямахме за хвърляне. Те, селените, лягаха и коленичеха по пътя от уморявание, чрез които си действия на връзаните до тях отекоха ръцете, понеже бяха заключени в едно желязо. Страшно беше положението ни тоя ден, синца си шепнехме помежду си, „че днес ще да се мре“. Никаква милост не можахме да изходатайствуваме,

на сяка дума за молба отговаряше ни се с юмруци, шамари и псувни.

От Севлиево се спряхме едвам на беклемето, което е от лява страна на шосето, на час и половина или повече от града, и то благодарение на чаушина на конвоя, който се уплаши да не би да умре някой от нас. Горе в това беклеме, гдето правеха и кафе, ние поръчахме на сичките заптии по едно, като мислехме да ги умилостивим малко. И действително тая малка жертва и обясненията на някои от нас на турски язик предразположиха ги поне да заговорят с нас. Но циганинът Сулейман сè същият оставаше. Както и да е, но щом приеха да ни пият кафето, според своя обичай, омекнаха доволно; та освен това изгладиха им се впечатленията от севлиевската сцена.

Тоя ден ние свободно можахме да достигнем Търново; но заптиите се сговориха и намериха за добре, че случаят е добър да кондишат в някое българско село, да продадат малко чалъм и да изядат няколко кокошки.

– В Търново, доколкото съм уверен, няма ни поканят на софра у мютесариф-паша, а ще да ядем на някой мискински хан за по 20 пари дряновска чорба – говореше един от тях. – А да бързаме да им заведем комити, и това не си е работа, в тамошния затвор ги има с хиляда. Нека си починем на някое село, нека ни полей вода тая вечер някоя булка с чапрази и с гривни на ръцете.

Измежду другите села избраха за нощна станция махалата Бълван, българско село край шосето. Пладне беше още, когато застанахме от пътя настрани, под сянката на няколко круши. Нас навързаха с пояси и синджири, а те се събуха и налягаха, като оставиха стража. Много се оглеждаха да зърнат някой българин, овчар, орач или пътник, да го употребят за стража, но нямаше.

– Коренът им да изсъхне! Като ги търсиш за работа, няма ги; но комити в Балкана с жените си тичат – забележи циганинът.

Преди да заспят, събраха се на колело по сянката и раз-

мислиха по-напред какви ястиета да поръчат в селото за вечерта, загдето щяха да изпратят особено лице изпомежду си. Циганинът поиска той да бъде определен да отиде да приготовлява, но му се забележи, че не е ербап за тая работа. Избраха едно старо заптие, което казваше, че досега може само от махалата Бълван да е изяло 200 кокошки.

– Казвайте сега какво да поръчаме за довечера – каза чаушинът, – защото да направиш нещо като хората, много зависи и от оня, който поръчва.

– Според мене най-напред тряба да се гледа, щото на млякото да не бъде обран каймакът, което завинаги правят бабите за масло – каза циганинът.

Останалата заптийска дружина се изкикоти на това преимущество на млякото.

– Между другите манджи аз съм на мнение да се поръчат следующите – подзе чаушинът с важност на лицето, след като опъна своя чибук. – Едно ягне, напълнено с грозде и ориз, опечено в пещта на тава, отвън да бъде намазано с масло и посипано с червен пипер, което ще да му придаде един вид червенина, твърде приятна и на вкус, и на гледане. От дроба му и червата да направят чорба, която да не подкиселяват до нашето пристигание. Да заколят шест пилета – мисля, че са доволно, а? Какво ще да кажете, аркадашлар? – попита той другарите си.

– Нека бъдат осем, холам, нам ли остана да се грижим за гяурската стока! – отговори старият заптия.

– От тях трите да бъдат задушени в тенджерата, а останалите опражени в чисто масло на парчета – продължи чаушинът. – Да опражат два сахана яйца, но да си отварят очите да бъдат пресни, което се лесно познава било по кората, било като се стисне в ръка яйцето и се погледне през него срещу слънцето. Солта им да бъде малко, е тъй нà, с два пръста турена (той си държеше трите пръста в едно събрани и си въртеше ръката, сякаш че саханите с яйцата стояха напредя му). Да посипят и малко червен пипер, който отваря пофта, но за да не люти, да го турят още с маслото да угасне малко.

За баницата няма да ти разправям по кой начин да бъде, защото ти и без мене знаеш как се прави. Само гледай да бъде с пресен каймак, който е твърде вкусен по това време.

– Но мед забравяш, чауш ефенди – обади се да допълни едно заптие. – Медът има това свойство, щото повече може да се яде, пò не се усеща натъртването на мазнината, пò не се вдъвква на човек.

– То се разбира, че софра без мед е къща без жена – продължи чаушът. – Не само в баниците тряба да има мед, но и тъй отделно да се намира една паничка на софрата, та който иска, да си потопва отделно. Ракия (той каза „Бяла Рада“) ще ни стигне около една ока, ока и половина, да кажем. Тряба да знаете, че Търново е близо, по тая причина да си знаеме мярката на устата. Сега да дойдем на соуклуците. Аз мисля, че две паници, едната от айрян, а другата от мед, ни стигат. Последнята ще държи мястото на шербет, разбира се, но сѐ в кръга на соуклуците ще влезе. Но не забравяй, че единът и другият тряба да бъдат изстудени. За мезелици, вярвам, че ще имаме доволно, защото селото е богато с овощия, а сичките дворове са на твое разположение. Друго какво, какво да поръчаме, казвайте и вие – се обърна той към другарите си.

– Нещо с оризец не споменахте, а то си би имало хас, или кокошка, или пък чист пилаф, само в месо сварен – допълни едно заптие.

– Пезевенците не му са майстори, та затуй го премълчах – отговори големецът.

Няколко крачки беше отминал вече заптията, който отиваше в селото да пече раята на ръжен, когато чаушинът скочи и извика подиря му:

– Чуваш ли? Къща за конак ще гледаш да намериш някоя такава, гдето, знаеш я, да има *хико-мико* (млади жени), на които е благодеяние да гледа човек.

Ние се помайвахме тук-там под сенките, дордето се мръкне или по-добре, дордето поръчаните кавалтии станат готови. Заптиите не бяха вече, както тая заран, свирепи. Предстоя-

щето ходение в село Бълван ги предразполагаше, вардеха се да се разсърдят, да не би да им избяга апетитът, и псувните даже престанаха, мнозина пееха и се зевзеклендисваха с нас. На секиго кръщаха по едно име, кого нарекоха войвода изпомежду ни, кого байрактар, кого писар, кого чаушин, тръбач и пр. За Бълванската махала преминахме през Ново село, някогашен център на прочутия патриот отче Матей Преображенский. Тук близо до пътя стърчеше неговото „ханче", бяло и ново здание, което той беше направил нарочно за криение на апостолите на свободата и други още подозрени лица. Савата въздъхна, като преминахме покрай него, защото много нощи беше прекарал под неговата стряха с отчето.

Слънце не беше заседнало още, когато стигнахме в Бълван. Кехаята, който ни посрещна отдалеч, с първо виждание го биха още, че не носел в ръцете си тояга, негово отличително качество, т.е. неформен бил, да се изразим съвременно. Конакът беше избран в най-хубавата в селото къща. Под дебелите сенки на едно дърво беше постлано на заптиите рогозки, черги и възглавници. Стигнали-нестигнали още, каветата дойдоха. Почна се кефът при най-голямо разположение. За да бъдат още по-добре спокойни, т.е. да не им пречим ние, поискаха да ни заключат в яхъра още с видело. Ние им се помолихме, апелирахме на тяхното величие да ни оставят, дордето мръкне, в градината, за да можем на техни дни да се попопощим на слънце за последен път, за което ще да ги благославяме. Молбата ни се взе във внимание, защото, както казах, агите плаваха в разположение. Скоро заповядаха да излезе селска стража, с която заобиколиха градината, гдето се намирахме.

Где български жандарин, околийски началник, управител или министър най-после може да кротне подобен моабет с такова спокойствие и големство? То е и немислимо. Противоречия се явяват и във възпитания, и в минало, и в традиции, и в понятия, и в национална и държавна гордост. Гдето и да се турят сравнения, фиаското е очевидно. Дали с Илдъръм

Баязида и Шишмана, или с Амурата и Асена? И да би желал българският жандарин, и да се би напрягал, пак не може се удари с турския заптия. Като насядаха около своя чаушин, който ги покани най-напред; като се облегнаха величествено на възглавниците на лакът; като запушиха чибуците и цигарите; като засърбаха каветата, което ставаше с ред и с такт, по старшинство и по чин, т.е. най-напред опъваше чаушинът и най-продължително сърбаше, а после идеха и другите; като почнаха разговорите, как най-големият даваше тема, как сички слушаха и не прекъсваха никому думата, макар той и глупости да говори; какво уважение и почести владееха един към други; като заповядаха на кмета и на кехаята да развеждат *атовете* – коне не казваха, защото е проста приказка, – сичко това представляваше наглед хора, родени да владеят, управляват и заповядат. А като се ослушаш в разговора им, ще да си съставиш понятие, че турското царство е небесна империя. Какви хвалби, каква гордост и самонадеяност от страната на най-долните агенти на това царство, които получаваха по 70 гроша на месяц, не редовно! „Шевкетли падтишахъмъс, викнал садразаминът и това и онова му заповядал, или толкова и толкова деня му дал мюхлет.“ „Свикал министрите, затворил ги в една стая и им казал: туй и туй искам. Три деня се гледали и мълчели. Най-после шеих-ислямът проговорил.“ „Валиде-султан се била изразила, че тя само на свои разноски може да поддържа войската три години.“ Ходжите от Цариград искали „изин“ три деня да ги оставят на волята им, по-после да ги нахвърлят в морето. С една реч, като споменат своето началство или имената на който и да бил големец заедно с названията като „емирколу“, „насаат“, „бомбашир“, „ферман“, „мазмата“ и пр., и пр., страхопочитание и благоговение ги обладава.

Кефът на каветата трая около един час. После дойде мастиката и мезетата, които отидоха още за по-дълго време. Почна се най-после генералното сражение с поръчаните през деня ястиета. Щом казаха „бисмиляхим“ и се наведоха над

паниците и саханите, сички онемяха вече, сякакви смехове и разговори престанаха, уважение към софрата. Манджите, които оставаха, пращаха ги нам с кехаята със забележка да ядем и помним, че това е за последен път, и да благодарим на еди-кого си чауш ефенди, който не иска да останем гладни, макар и да сме му душмани. Гощаването трая твърде малко, турците не обичат да се гевезят на софрата, което било грешно и недостойно. Когато те се оттеглиха вече и си измиха ръцете и устата – обичай в тях, – когато се излегнаха отново, оригванията им издаваха глас, като кога се отварят шампански стъкла.

На мръквание нас затвориха вече в яхъра на домовладиката и освен караула, който поставиха на вратата, за по-голяма сигурност заключиха в синджира ни още двама българе, от двете страни, които и като се почешехме, трябаше да ни усетят. Заповедта, която се даде на последните, беше такава, че ако се случи нещо да избягаме, те ще да бъдат обесени с децата си заедно. Дордето траеше кефът на ракията, възползувани от разположението на агите, позволихме си да поискаме и ние по една чашка ракия. Тая молба, която трябаше да предаде едно от заптиетата, свършваше се така: „Комитите, които благоденствуват тая вечер на дните на чауш ефенди, молят го да благоволи и им отпусне по една ракия.“ Подир няколко минути при нас дойде сам чаушинът. Ние скочихме на крака, като го видяхме, но той ни направи знак да се не безпокоим.

– Чапкънлар – тая дума е знак на благоволение вече, – ще ви дам, но страх ме е, че ще ви възври кръвта, ще си спомните за Балкана и ще ми докарате някоя беля – каза той.

Ние дадохме честна дума, казахме му, че сме хора пешкин в „занаята“, т.е. в пиянството, не мръдваме тъй от една-две чашки. После това той сам застана напредя ни с едно стъкло и с една малка чашичка, сам почна да ни налива ракия с ръката си, един вид контрол, да не сме злоупотребили с благоволението му – да се напием.

– Хайде хаирлия, чаушаа, да ти подари и помогне бог да

достигнеш до паша! Мир и берекет и тука, и в Цариград, и в нашата одая[1], от мома ребро и пр. – благославяше Сава Пенев с чаша в ръка, а чаушинът отговаряше: „Аним ишалла!“

В туй именно време, тъкмо да сръбне Савата, отвън до вратата се чуха женски плачове и клетви.

– Да пиеш и пукнеш, син камък да ти се изсипе на гърлото! Гробовете ви да се провалят! – говореше клетвата, като вземаше повод от Савовата чаша. – Ох, цели четиресе деня ще стане, както са го убили, майка, майка! Ония, които ги излъгаха, ваши братия бяха, като вас голаци и нехранимайковци. Господ да ви накаже, земята да ви не побере, кьорави и сакати да ходите!...

Удивително от най-напред, кои бяха тие жени, на които бяхме направили толкова зло, та ни кълняха тъй жестоко? Излезе, че техните синове, които биле от нашия еснаф, тръгнали с четата на Хр. Караминкова и оставили своите глави в Дряновския манастир. Независимо от сичко това на клетвите и грубите думи Савата отговори с нецензурни думи, от които останаха доволни и турците. Но две думи за тоя наш другар Сава, когото много пъти повтарям вече. И в най-лошите минути, когато въпросът допираше до душата, Савата биваше весел, нищо не губеше от своите сарказми, които влияеха и на турците. По пътя за Търново до една чешма бяха се събрали няколко турци да ни гледат. Като ги наближихме, Савата си изви врата от синджира и попита сериозно:

– А бе, амуджалар, колко се даде тая година йошурът и кой го купи?

И ние, и заптиите, и турците до чешмата, сички кихнаха да се смеят.

– А бе, керата, на въжето отиваш, главата си под мишницата носиш, как ти дойде на ума да питаш за йошура? – каза един от заптиите.

---

[1] На турски излезе добре тая благословия: „Бурдада Стамбул-дада, безим одадада.“

По същия път двамата ни другари в синджира, от троянските колиби, боси по дребните камъчки, така се бяха подбили, щото на два ката вървяха и постоянно хленчеха като малки деца: „Олеле, майчице! Отидоха ни краката, смили се, свята Богородице!“ и пр.

– Какво сте се разлигавили бе, пезевенклер? – извика Савата нависоко да го чуят и заптиите. – „Олеле, крака, олеле, ръчички!“ Кой ви е крив? Когато ни носехте хляб по Балкана, не ви боляха крачката, а като кози се мятахте.

– Господ стои над главите ни бе, братко! Не те ли е страх, че ще да спусне камъци и ще да избие синца ни? Защо ни черниш за права бога, нали пръв път се срещнахме в тоя синджир? – говореха за свое оправдание селените.

Разбира се, че на тая студена шега и турците не вярваха даже, но за пакост, струваха се, че я вземат за сериозна, и продължаваха да подпитват Савата по-нататък.

В Акийската крепост, гдето Савата беше осъден на смърт, а после помилван до живот, от един синджир като нашия измежду четири-пет души другари, пак българе, умира един. Държели го два деня непогребан и неизваден от синджира, най-после живите му другари, с нужди на живи хора, поискали своето. Началството обаче строго запрещава никой да се не мърда от мястото си. В отсъствие на последното Савата взема отгоре си сичката отговорност и четирмата другари дигнали на ръце покойника и го занесли там, гдето той нямал работа. Научава се началството и трима-четирма души жандарми влезли да питат в затвора кой е нарушил заповедта.

– Аз! – отговорил наш Сава.

Надве-натри, на бърза ръка извели го вън на двора, навели му двама души главата, а други му отпрали трийсе тояги, значи в тоя случай той не печелил нищо. В 1878 г. Савата заедно със сички други осъдени се завърна в родния си град Търново здрав и читав, пак същият. Вечерта още един казак дошел дома им, почнал да псува и пр., а на Савата казал презрително, че той е „лавочник братушка“, „дрянь“ и „тряпка“,

кръв се пролива за него. Същата минута още Савата го грабва през кръста и – долу из стълбите в яхъра. Та думата ни е, че с първия освободител, с когото се той срещнал на къщата си, по тоя любезен начин се разправили. Но точка; понататък имаме време да запознаваме читателите с тоя наш другар, който е и до днес жив. Колибата му, или дачата му на лозето, е до севлиевския път, гдето му работят сѐ негови противници от турско време, в това число и Селим чауш, най-заклетият му враг, който го гонил и прогонил в турско време. Щом се връща Селим чауш от бягство из Турция в Търново, най-напред, преди да го видят, представлява се на Савата.

– Когато аз бях силен, а ти рая – казал той на Савата, – гонех те, изпълнявах своя дълг към отечеството си, защото ти му копаеше гроб. Днес ти си силен, а аз рая, твоят народ е господар. Дай ми правото като човек *бабаит* и ми помогни.

– Ние сме братия! – отговорил Савата и приел под свое покровителство достойния си противник.

Но на думата си. Заптиите не тръгнаха от село, дордето не изядоха още секи по две-три пилета. От вечерта още изпратиха човек за Търново да купува ракия и каве. За какво още те не превиваха раята, какво не измисли тяхната неограничена фантазия! Така и трябаше да бъде: царството беше тяхно, каквото и да правеха, пред никого не бяха отговорни. Един от тях искаше платно за два ръкава на ризата си; други потърси восък да си направи мушама на ловджийската пушка. Като не се намери восък в селото, селените бяха принудени да стопят черковни малки свещици, от които извадиха нужното количество; трети искаше ягнешка кожичка да си върже крака, че имал вятър; четвърти – дървено масло, което, не зная защо, му трябало, и пр. Но най-оригинален беше от тях един. При толкова ястиета, които той не беше и сънувал, поискал от кехаята да му намери една паница оцет, за който може би да е бил петимен едно време, когато е ял сутрина и вечер тархана. Подир ядение вече той надроби в паницата

хляб, която тури между краката си, оттегли се настрана до една купа сено, седна сгърбом от другите и почна да лапа! Напредя му имаше един самун резерва, от който дроби няколко пъти. Той същият или друг някой негов другар, като му припаднало от многото ядение, по среднощ излязъл по двора да се разстъпва, като си въртял главата и пъшкал тежко-тежко. Домовладиката на къщата, който ни разказваше това на заранта, и други още селени се уплашили, като протълкували неговото пъшкание съвсем от друга точка зрение. Те помислили, че може би останалите негови другари са се сговорили и решили вече да изколят нея нощ селото, а той, който пъшкал, като с по-милозливо сърце, дожаляло му и домъчняло за раята, та затуй излязъл да ходи по двора. Да не се види чудно на читателите: по онова време такава беше гаранцията на раята.

ТЪРНОВО

Късно на другия ден потегли нашият синджир по шосето за Търново. Печеше ужасно, а вода по пътя, чак до чешмата, която е срещу с. Леденик, няма. По тая причина ние бяхме каталясали за вода. Заптиите, които виждаха нашето положение, който овчар, косач или жетвар зърваха край пътя, викваха го да питат за вода. До търновските лозя прекарахме благополучно. Ни бой, ни псувни, ни пък горчиви приказки чухме, блаженството от Бълванската махала държеше още влага. Но щом нагазихме лозята, техният фанатизъм трябаше изново да пламне, който майсторски разпалваха някои турци, които ни срещаха и дочакваха из лозята.

– Хайде на добър час, момчета! – казваше един от тях на заптиите. – Ние отдалеч ви гледахме, гледахме, но не можехме да разберем на вярно: комитите ли караха вас вързани, или вие тях? Срамота е бей! Османлии се четем днес за днес...

– Къде карате тие кучета бе, бабаитлар? – подкачаше други. – Защо и за какво са те на царя? Не за това ли да ги храни и утре, вдругиден да ги освободят гяурските *елчии* (консули)? От осмината само двама трябаше да останат дотука, а вие ги мъдрите като писани яйца.

– А бе, пехливанлар, ако стана и аз един комита, и мене така ли ще ме галите и мажете, както правите с българските комити? – питаше иронически от талигата един стар турчин.

Бабаитлъкът и патриотизмът на нашите заптии беше закачен на твърде чувствително място. Те не знаяха какво да отговарят на горните въпроси. Някъде преминуваха с мълчение, а на друго място, гдето трябаше да се каже нещо, отговаряха с наведени глави, че законът им вързал ръцете. Най-после един пъдарин от лозята, турчин, разбира се, когото Сава Пенев бил няколко пъти, даде подтик на неопределеното положение. Той можел да познае своя противник чак

когато сме отминали, защото извика изотзадя ни и тичешком ни достигна.

– Как е името на тоя комита, когото карате? – попита той заптиите, като сочеше Савата.

– Яли му кучета главата – комита и туйто! Нима съм му рязал от ухото? – отговори един заптия.

– Тогава вие нищо не знаете – продължи пъдаринът. – Той е оня Сава Пенев, баш комита, който миналата година избягна от ръцете на Селим чауша и отиде при московеца.

Тие обяснения бяха доволно, по-нататък се знаеше останалото от биографията на Савата. Начаса още Сулейман циганинът се отстъпи и ритна клетника в гърба, колкото му сила стигаше.

– Мълчиш, а? Мълчиш! Не се обаждаш кой си, хабер си нямал от нищо, мръсно куче – викаха заптиите.

– Е, комита съм най-после, джанъм! Туй съм то. От бесилката по-нататък има ли друго село? – отговори Савата цялцелниничък развълнуван.

Сичките заптии се разкайваха, че не знаяли от по-рано с какви хора имали работа.

А лозята търновски и техните дебели сенки бяха пълни с публика, но публика само с бели ашмаци, т.е. кадъни. Где тогава наша българка да се осмели и седне на сянка в лозята? Това би значело сѐ едно да развива байряк по Стара планина. Отдалеч още тие покрити дами захванаха да не крият своята ненавист и злоба срещу нас, синджирлиите. Тяхното присъствие и участието им в конвоя естествено е, че трябаше да подигне повече злъчката на заптиите, които, дявол ги взел, повечето бяха млади, повече крехки на изкушение. Ако защитниците на женската еманципация доказват четвъроъгълно, че присъствието на прекрасния пол на човеческия род е разбивало крепости и ръководило гении в много смели предприятия, то това правило трябаше да бъде общо както в благородните стремления, така и в грубите. Нима да се налагат по голите плещи народните душмани не беше

дело от висока добродетел? За да се удостоят с по едно нежно *машалла*, мнозина от нашите водители се намятаха на синджира, други ни удряха с дръжките на пушките си, трети ни псуваха, каквото им дойде до устата, и пр. Нашата синджирна линия изгуби равновесие и ред, а ханъмите се кикотеха под своите бели ашмаци и обсипваха с любезности героите.

Оттук нататък нашият Сава беше героят в лозята. И от двете страни на пътя се произнасяше неговото име с някаква си важност. Избягал преди година тъй тържествено, а сега го карат със синджир неизвестно откъде, естествено беше любопитството и смайването на хората.

– Тя втаса тя: само сеир струвайте оттук нататък какъв маскаралък има да става с мене – говореше той на нас с нисък глас. – Тие сичките, които викат отстрана, сè съм ги бил по няколко пъти.

Наближихме до една фабрика за коприна, близо вече до града, мисля, на някого си Сарафиди, в която се слушаха песни и смехове на момичета, работници в това заведение. Една само дума: „Водят Савата вързан!“ – беше в състояние да онемее сичко и да се възцари гробна тишина. За минута-две прозорците на фабриката се задръстиха с черни очи, сичките устремени върху Савата. Само той е в състояние да даде отчет като как е чувствувал себе си в това време, опетлан в синджири и увиснал в парцали, като пеперуда, измежду които се виждаха месата му на много места... Заптиите, които разбираха неговото положение, за да го опозорят още повече – един от тях му залепи една плесница.

Минахме Марно поле и наближихме да влезем в града. Водителите ни имаха добрината да ни покажат отдалеч на кое място са бесилниците, под които имаше наредени катранени бачовки, на които да стъпват жертвите. Разбира се, че техният грозен изглед трябаше да ни порази окончателно; а още повече разговорът на заптиите.

– Колко души се набират досега обесени? – питаше едно заптие с убийствено хладнокръвие.

– На вярно не можа да зная – отговаряше друго едно, – но миналата неделя, като дохаждах тука, бяха станали около 150 души.

Родителите на Сава Пенев, както и мнозина други из града знаяха за нашето пристигание. Пътят ни беше покрай къщата на Сава Пенев, от прозорците на която на вярно гледаха неговите роднини, потънали в сълзи. Докато бяхме навън, заптиите ни принуждаваха да вървим скоро; вътре в града, напротив, тие желаяха полека да вървим, за да може да ги види секи как тие карат комитите. Чаршията беше отворена, секи си гледаше работата, както му е редът, като че нищо не беше ставало. Велико Търново, центърът на българското въстание, първият бунтовнически окръг, жителите на който щяха да образуват огнения кон, състоящ от 2000 души, както ни пишеха, когато бяхме в Панагюрище – преспокойно стояха отпреде дюгените си по чехли и наместо пушки и сабли в ръцете им храбро размерваха американ с железните аршини. О, где беше сега Бенковски да види с очите си!

Страх и трепет облада ония, които са биле известни на Савата като съучастници в комитета. От най-напред, като не знаяха още кого карат, тие си подаваха само главите от дюгенските врата; но щом съзираха Савата, отведнъж вземаха отбранително положение под масата или пък захващаха да четат читовете по дюгенските рахтове. Тие се бояха да не би като ги съгледа, Сава Пенев да не се обади нещо, което него време достатъчно беше да компрометира и най-невинния човек.

Известието, че от Ботйовата чета докарали комити, беше събрало сичките ефендета отпред конака. Сам Селим чауш посрещна Сава Пенев с ироническо „добре дошел“, а после го извади от синджира и го отведе от нас неизвестно накъде, като му казваше, че „наособно желаял да се поразговори с него“. Двамата троянчени пуснаха в общите кауши, а нас четирма ни затвориха в една подземница отдолу под затвора, на която имаше само две малки отверстия, колкото да се пъхне краят на една пушка.

Цели три дни и три нощи стояхме ние в тая дупка, без да ни попитат за нещо. Само два пъти ни извеждаха навън – сутрина и вечер, – когато се прибират другите затворници. Бълхи и други немирни животинки дотолкова много имаше в това помещение, щото ние един час не можахме да заспим спокойно. На стената бяха написани имената на тримата херои, с които се видяхме в севлиевския затвор, т.е. Кирков, Пешев и Карагьозов. За другаря си Сава Пенев нищо не знаяхме и мислехме, че той е отдавна вече обесен. Предвид че и на нашия живот може да се четат вече часовете, ние викнахме да пеем в един глас нашите любими песни, които не бяха, разбира се, от сърце. Ние пеехме на себе си, за свое утешение, защото в дупката, гдето бяхме, нищо нямаше наоколо, което да ни занимае. Но имало хора от нас по-отчаени, по-много уплашени, макар и не като нас виновати, които слушали нашите песни с напрегнато внимание. Тие бяха бунтовниците от Ново село, Батушево, Габрово и Трявна, които се помещаваха в горния етаж, над дупката. Своето възхищение и братски съчувствия тие заявиха най-напред чрез спущането няколко цванчета отгоре през една дупка. Ние не обърнахме никакво внимание, като мислехме, че това може да бъде някаква турска измама. Но като престанахме да пеем, чу се глас отгоре през една непозната за нас дупка, който казваше:

– Пейте, братия, пейте! Ние ви слушаме с възхищение и вярвайте, че откакто сте дошле, нашите сърца се поразпуснаха малко нещо – и пр.

И тук, както и в Севлиево, бунтовниците гледаха на нас с уважение по причина на момчетата, които бяха от Ботйовата чета, която имаше предпочтение от сичките други. Надвечер същият глас отгоре ни попита за имената, за да ни спомене и свещеникът бунтовник в молитвите си, които четеше сяка вечер.

На четвъртий ден по пладне ненадейно чухме гласа на Сава Пенев, който викаше синца ни по име от същата оная дупка, през която ни спущаха парите. Той ни спусна писано

билетче, в което се казваше, че в разстояние на трите изтекли деня той преминал много добре. Селим чауш се отнесъл по-човешки, отколкото трябало, и сега е докаран в общия кауш, при другите бунтовници.

Същия тоя ден извадиха и нас в поменатия кауш. Той се състоеше от две отделения едно срещу друго. В сравнение с ловченския „парцал“ търновският затвор, може да се каже, че беше доволно удобен. В тие кауши сичките затворници с изключение на двама-трима хайдути бяха българе бунтовници, на брой около стотина души, между които имаше и много свещеници, в числото на които беше и игуменът от Троянския манастир, и злощастният поп Ради от Ново село.

Ние, което време пристигнахме в Търново, по-важните събития в тоя град, като обесването на Дюстабанова, поп Иванча, даскал Киро, Панова, бяха дело свършено вече. Не беше заминал още от Търново извънредният комисар Али Шефик бей, който нарочно, да съди бунтовниците, беше дошел от Цариград заедно с двамата си синове. Значи, имаше още хора за бесение. Бяха освободени и габровските учители; оставаше само Саранов. Както затворът, така също и положението на търновските бунтовници не беше дотолкова лошаво. Тук аз не видях никого да ударят.

Щом ние излязохме в горните кауши, гдето Сава Пенев, обръснат, с колосана риза и нови дрехи, беше се вече разположил, по-главните от бунтовниците ни наобиколиха, като се надпреварваха в същото време кой по-напред да ни послужи с кафе, тютюн, ястие и пр. Тук беше и известният Стойко Качеуната, из Тревненско, затворен за грабеж, с още няколко души другари, който не можеше да ни се нарадва, като казваше, че сега за пръв път вижда юнаци хора в истинска смисъл на думата. Въобще бунтовниците от търновския затвор бяха възхитени от нашето свободно отнасяние и съжденията ни по някои работи, за които тие от по-напред не смеели да се обадят.

Първи кандидат за бесилката в това време между бълга-

рете беше Сава Пенев; а измежду турците – някой си Юмер, който се обвиняваше в това, че със собствената си ръка заклал жена си и двете си дечица, по бабаитски. Той не закъсня да дойде да се видят със Савата, с когото се разговориха надълго и широко в какво да употребят останалите дни на живота си.

– Аз мисля, че ние двамата с тебе, като баш бабаити, тряба да обявим себе си за главатари над затворниците, аз на българете, а ти на турците – каза най-после Савата.

– Това мислех да ти кажа и аз – отговори бабаитинът самодоволно, като погледна на прангите си, които висяха и на двата му крака.

После тоя важен разговор Сава Пенев зае вече първото място в затвора. Той се разпореждаше да държат чисто в затвора, да носят прясна вода, да бият дървениците, караше поповете да четат заран и вечер молитви, учеше ония, които се намираха под следствие, какво да говорят и пр. Разбира се, че сичко това той го правеше само за разпилявание на грижи и тъги.

На втория ден още счупи един ибрик от главата на един селенин от габровските колиби, на име Богдан, който издаваше едно учителче, че било с четата на Дюстабанова – някой си Никола, родом от Шипка.

Сичките ми другари, от Ботйовата чета, се викаха на изпит при пашата; а мене никак не ме потърсиха. Това ми даваше надежда да предполагам, че моята работа малко по малко ще вземе добър край.

Казах по-горе, че тук се намираше затворен и свещеник Ради, младо и пъргаво момче, родом от Ново село, който се обвиняваше, че взел лично участие с оръжие във въстанието. Той заедно със сина на някого си Филю войвода, от с. Кравеник, често ходеха на изпит. Един ден тях ги задържаха повече, отколкото трябаше, в конака, гдето бяха ги повикали на изпит. Секи се безпокоеше за тях, защото работата им не беше твърде чиста. По едно време обаче отвориха се вратата на кауша и синът на Филип войвода влезе със сълзи на

очите, заедно с още един непознат селенин, който така също плачеше и когото секи помисли, че сега наскоро е докаран. Можете да си въобразите доколко голямо беше зачудването в затвора между бунтовниците, когато в лицето на непознатия селенин секи можа да узнае младото попче – свещеник Ради от Ново село! С поток сълзи на очите той и другарят му, синът на Филю войвода (мисля, че името му беше Христо), разказаха, че ги осъдили на смърт чрез обесване!

Синца замръзнахме на местата си; останалите свещеници започнаха да се кръстят и да четат молитви.

Когато се прочела резолюцията, чрез която са осъждани на смърт двамата, поп Ради сам разказа следующето:

– Наместникът на търновския митрополит, архимандрит Стефан, ме отведе в една пуста стая в конака и след като ми обяви, че човек, който е дигал пушка срещу царя си, не заслужва да умре със свещеническата си одежда, извади едни ножички, с които ми острига брадата и косите, а после ме накара да си хвърля свещеническите дрехи и ми даде да облека тие парцали...

И как безобразно беше остриган злочестият! От едната страна брадата му стоеше почти цялата, а от другата страна беше станала равна с кожата. По тоя начин беше изрязана и косата му. На главата му наместо калимавката бяха турили един охлузен калпак, от върха на който му се подаваха космите. Позор!

По само себе си се разбира, че отец архимандрит Стефан е бил принуден против волята си може би да изпълни тая заповед на турското правителство. Тъй или инак, но целият затвор осъди неговата постъпка: особено свещениците страшно се бяха наежили против тая постъпка на архимандрита, като мъмреха още, че поп Ради не е знаел да обяви себе си от друго православно ведомство.

Случвало ли ти се е, читателю, да стоиш лице срещу лице с осъден човек на смърт, който да знае, че после няколко минути ще умре, а ти да го утешаваш, че няма нищо и че добър

е Господ? От това по-мъчно положение няма! След няколко минути осъдените престанаха да плачат. Когато подадоха на свещеника Ради малко огледалце да се види, той, бедният, не можа да се стърпи от да не се засмее, като видя себе си на каква карикатура е заприличал.

Същия ден тях ги извадиха навън да ги бесят заедно с Никола от Ново село. Саранов и още един габровченин осъдиха ги на заточение. Първият от тях плачеше, че ще загине младзелен, а вторият, щом прочели присъдата, нагълтал голяма доза афион с цел да се отрови, но биде спасен от доктора. Работите на бунтовниците въобще се разглеждаха с голяма бързина; ден се не минуваше да не освобождават по няколко души от селените. Оставаше да се реши само нашата участ. Заптиите и някои от затворниците често ни шепнеха, че „влашките комити“ (от Ботйовата чета) ще бъдат обесени; а решенията на турските съдилища насякъде най-напред се узнават от заптиите и в затвора; значи, техните думи имаха донякъде правдоподобие.

Един петъчен ден – бесенията ставаха в петък, после джамията, пред пладне – сестрите на Сава Пенев дойдоха с плач на затвора да се простят с брата си за „секи случай“. Едно малко движение се забелязваше навън, от което невъзможно беше още нищо положително да се определи. После пладне обаче работата стана по-сериозна. Заптиите се развикаха със свойствения тям тревожен „тон“ секи да върви на мястото си, касатурите им дрънкаха по стълбите, вратата на сичките кауши загърмяха и извиването на ключовете в дебелите железни брави се отражаваше за последен път из тесните коридори. Сичко предшествуваше грозна бесилка...

Савата и другите ни другари, макар и да се мъчеха да удържат присъствие на духа, вънкашността на устните им и говорението им, като че устата им бяха посипани с брашно, показваха, че пулсът им е в ненормално състояние. Даже и аз, при сичко че бях осигурен донейде, чувствувах някакви си тръпки, които ми запалиха язика. Сичките бунтовници

бяха се събрали около ни, да ни погледат за последен път, като се мъчеха с някои изтъркани фрази да ни утешават. Тук беше и Стойко Качеуната, който като стар затворник и не комита трябаше да знае повече правителствените разпореждания.

– Сава, ти не си дете, братко, да не виждаш какво се върши около ти!... – каза Качеуната без никакво посвенявание, като че искаше една цигара тютюн. – Днес тебе ще те обесят... Това го зная от вярно място... Синца ще умреме. Заптиите са се разпоредили даже кой какво ще вземе от умрелите. Заради това, докато си още жив, *дай ги кундурите* на мене да те споменавам... Инак ще паднат в кучешки ръце...

Сичките присъствующи опулиха очи върху Качеуната, който далеч беше да се сети, че неговите думи падаха като сол върху рана. Савата, макар и в присмъртните си часове, даде удовлетворителен отговор на грубия просител, който отговор не може да ви се предаде, драги читатели, дума по дума, защото е казан по хапушки.

Един час се измина и каушите стояха още затворени. Най-напред моето сърце се преобърна, като си чух името да се произнася отвън на висок глас. Как съм отишел до вратата, отгдето викаше заптието, и кога съм се върнал на мястото си, това аз не помня... Не можах да разбера и какво ми каза заптието. Отпосле ми разправиха другите бунтовници, че то казало да се „приготовлявам за път“. Със сълзи на очите се простих с другарите си. Игуменът на Троянския манастир, хаджи Арсений, истински Христов служител, даде ми своите калцуни, като ме благославяше да ме запази Спасителят, където и да ме карат. Другарите ми дойдоха до вратата да гледат какво ще стане с мене, а най-повече да видят по кой начин ще ми заключат ръцете в белегчетата, от което може да се познае ще има ли бесилка, т.е. ако белегчетата са турени отпред, това значи пътувание; а ако са отзад – бесилка. Около половина час стоях в пустия коридор на затвора, гдето нямаше жива душа освен каведжията, стар турчин. Така съ-

що и от другите кауши турците се бяха натрупали да гледат по прозорците, защото и тие знаяха, че имаше да стане нещо тоя ден. Изведоха ме навън пред заптийската одая, до чешмата, гдето ми ударихa белегчетата; но не отзад, а отпред, което другарите ми не можаха да видят, за да се успокоят. Тук беше и севлиевският юзбашия, който постоянно ни ругаеше, защото новоселските бунтовници във време на въстанието бяха му взели саблята, за което и се отчисли. Той можѐ да познае каква мисъл се въртеше това време из главата ми, за което ме уверяваше да не съм се боял.

– Аз ти казвам мусулмански (самата правда), че ти ще отидеш на мемлекета си – продължи той доволно учтиво.

След това аз вървях вече пред едно заптие и двама души башибозуци към турския мост в град Търново. Нито аз знаях що стана с другарите ми тоя ден, нито пък тие знаяха какво стана с мене[1].

После три часа ние бяхме в манастира „Св. Никола“, който е на пътя между Търново и Елена. Тук водачите ми ядоха хляб, при сичко че не бяха гладни; невъзможно беше да не побезпокоят манастирските служители в това мътно за тях време. Тие, водачите ми, се случиха добри хора, макар и двамата да бяха башибозуци; още като излязохме от Търново, аз можах да се споразумея с тях. След ядение в манастира игуменът стъпи с мене в разговор. Той ме разпита за едно, за друго, а най-после пожела да ми научи името, за да се спо-

[1] После Н. Обретенов ми разказа, че тоя ден биле осъдени на смърт не само момчетата от Ботйовата чета, но и други мнозина още бунтовници, сички на брой единадесят души. Решението, като сяко турско решение, било отменено вследствие една телеграма от Русчук и четирмата другари биле отведени в последния тоя град, гдето ги присъдили отново на вечно заточение в Акия. Малко подир моето заминување, тичешком, влязло едно заптие в затвора, което съобщило на Савата горното радостно известие, като викало отдалеч: „Дай бакшиша.“ Савата му спуснал в ръката три бели меджидиета, които него време струваха повече от три пола.

мена в святата литургия. Той показваше да е добър човек. В негово отсъствие обаче по побуждение на водачите си аз бях принуден да му заплатя с непризнателност. Работата се състоеше в това: за да се подиграят със скромния старец, тие ме накараха да му кажа пред тях, че и той бил комита и много пъти ми давал прибежище в манастиря. Нямаше какво да се прави; за да се отърва от бой, аз трябаше да им вървя по волята. Дядо игумен най-напред не искаше да обърне внимание на моите думи; но отпосле, като видя, че не се смея и турците захванаха да го подплашват, уплаши се и започна да се оправдава, че той през целия си живот не е помислил за подобни работи. Турците се кикотеха и тържествуваха над беззащитния. На излязване обаче аз намерих случай да разясня во късо на стареца в що се състоеше работата.

ЕЛЕНА

Късно вечерта, часа около два по турски, стигнахме в Елена. Няма да се разпространявам надълго да описвам трудностите на пътуването, само с едни калцуни на крака-та, защото това ми е дотегнало вече, дотегнало е навярно и на читателите, тъй като на много места сме говорили досега по тоя същия предмет.

Ако в последно време турското правителство имаше пълнейше доверие на някои градове или села в Балканския полуостров, то, без съмнение, тие градове са Елена и Котел, в които никакви народни движения не са ставали. Като изключим Раковски, който не може да се каже, че е котленец, така също редки примери има да е излязъл и някой бунтовник от поменатите два градовце. Разбира се, че сичко това може да си има своите причини.

Според нас първата и най-главна причина е, че от тие места са излезли няколко авторитетни личности, които отпосле са занимавали чиновнически постове при турското правителство и завинаги са биле против сяко движение, което е имало за цел разтурянето на турската държава. Като такива тие са имали силно влияние на своите съотечественици. По-развитите от тие последните са се стремили да завземат турски служби; а останалите не са имали нищо определено и вървели безсъзнателно подир силните на деня. Руските солдати най-много бяха наежени против жителите на тие два градовце, тъй щото, когато турците съсипаха Елена, гдето от по-напред сланината се продаваше по 15 гроша ока-та на руския солдатин, никому не стана жално от тие последните. „При турците ние бяхме много по-добре“, казваха еленчени във време на войната. Същото ставаше и в Котел. Когато жителите от другите градове в България и Тракия посрещнаха за пръв път своите освободители и им принасяха в дар мило и драго, котленци предпочитаха да нападнат

турските хамбари с храна и ориз, отколкото да посрещат, които продукти отпосле продаваха с двойна и тройна цена на избавителите си.

Втора причина за предаността на горепоменатите два града към полумесяца може да бъде според нас и това, че чрез съсредоточаването капиталите в ръцете на известни богаташи съдбините на много хора са зависили от тие последните. А човек фаизчия, който притежава няколко къшли в Добруджа и е можал да завладее цели села икономически благодарение само на робството, естествено е, че той ще употреби сичките сили за непокътнованието на това робство[1]. Достатъчно е било да заподозре той някого от своите полуубити раи или

[1] Ето как се е изразил нашият патриот списател Раковски в своя „Горски пътник“ (стр. 83 и 84) за състоянието на еленската рая:

Нямамы тамо турци жители,
Българи наши управляват,
Горши са’ те от’ тях мъчители,
Тій народ тяшк’ угнетяват!

Имя яничерско те носят,
Окрестни села са разделиле,
С’ гордост чорбаджиій са зоват,
Народ зароблен са освоили!

Тамо мы двойно робувамы,
Турчину же неверну и тем,
Даванье тежко бедни плащами,
Подданни техни сме щем не щем!

Тій прибират нашы данноци,
Никой да попита не смее,
Страшни злобливи са изедници,
Всяки по воля над нас владее!

Плащамы лихва и върху лихва,
Наша са главна длъжност н’изплаща,
Всяки задлъжен горко издъхва,
Син и унук стар дълг посреща!

заемодавци във волнодумство и негодувание против робството, и тоя последният е пропадал.

Богатите хора по целия свят са врагове на свободата, при сичко че мнозина се стараят да докажат, че тие са благодетели на человечеството и без тях се не може. Ние, българете, поне не можем да покажем на такова лице, с някои изключения, което да е принесло добро на народния ни жертвеник.

Така също няма пример в последните наши движения да е посетил някой от апостолите Елена или Котел. Четата, която в 1876 год. излезе от Сливен под предводителството на Стоил войвода, ако не беше я заварил снегът на 8-й май в с. Жеравна, от който трябаше да се измени направлението към с. Нейково, решението ѝ беше да изгори Котел. Наистина, капитан Георги Мамарчев, който е искал да приготви въстание в Търново, тоже е бил котленец; и в Капиновския манастир обесиха няколко еленски първенци, предадени от хаджи Юрданча, които са искали да дигат въстание; но това са ред частности, които не можат да се вземат за общо правило.

И така, в Елена, като чужд град на общото българско движение, в това време докарването на вързан комита никому не правеше впечатление. Даже и конашките заптии не ме наричаха с общоупотребителното име – комита, – но просто хапуз (затворник). Мене ме запряха в местния затвор през нощта, в който нямаше никое друго лице затворено, като че тая местност беше от небесната империя, гдето всичко върви по мед и масло.

Вързаха ме за врата с един ръждясал синджир от прозореца, неупотребляван бог знае откога, и ме оставиха в тъмнината на голите дъски. Точно описание на еленския затвор не можа направи сега, по причина че не ми остана време да го разгледам. Помня само, че в него дотолкова бълхи, дървеници и мишки имаше, щото цялата нощ нямаше заспивание. Мишките преминуваха отгоре ми като ай-

гъри и заптиите бяха принудени няколко пъти през нощта да се залавят за пушките си, по причина че дрънках синджира да се браня, а тие мислеха, че се опитвам да бягам.

Рано сутринта потеглихме да вървим, като хванахме пътя за Беброво. Нямаше вече никакво съмнение, че мене ме карат за Сливен, а оттам в Пловдив, гдето, според изпита ми, че там съм бил в най-голямата сила на въстанието, възможно беше да се открият комитаджийските ми работи. През сяко българско село, отгдето минувахме, заптиите трябаше да правят уж *кавалтия* (закуска), която се състоеше от няколко пристъргани пити и около една ока сирене, в случай че нямаше време за друга гозба. В с. Марин, чисто българско селце, на пътя между Беброво и Елена, не бяхме се още спрели, когато стана разпореждание да се приготви една топла турта и малко сирене с две-три глави лук за кавалтия после кафето. Спряхме се на мегдана сред селото, под сянката на едно дръвце, гдето не закъсня да дойде селският чорбаджия, дядо поп и няколко по-любопитни младежи. Моите водители никак не обръщаха внимание с кого и за какво говоря, което може би да не намираха за вредно или пък не им беше поръчано от надлежното място. Тие водеха разговор с чорбаджиите около кавалтията на една страна; а аз на друга – с младежите, които, възползувани от нечистите ми дрипели, съвсем свободно ме запитваха за едно, за друго. Няколко мои отговори обаче ги направиха да погледнат на мене по-сериозно и посъчувствено, като ми съобщиха и някои новини от вънкашния свят, които аз не знаех, както и някои подробности за участта на сливенската чета.

Дядо поп не можеше да премине с мълчение относително мене. Той трябаше да каже поне две думи в присъствието на турците, защото и мълчението понякога се взема за вина.

– А бе, синко, ами вие дотолкова ли глупави бяхте да се подигнете против милостивия ни цар баща? – каза той официално, които думи отдавна можеше да дъвче из устата си,

защото ги каза съвсем набързо. – Заблудени хора сте вие! Който ви е увел в тоя път, да ви тегли греха.

– Това не е ваша работа – отговорих аз на дяда попа.

Тръгнахме и после два часа бяхме вече в цветущото него време българско селце Беброво, гдето се спряхме на конака. И тук заптиите проводиха да им приготовляват ядение, при сичко че големите им тъгарчуци бяха пълни с хляб и сирене още от с. Марин. След един час почивка в Беброво потеглихме през Тузлука за българското село Стара река. От Беброво тръгнаха с нас още двама души башибозуци. От това последньото село до Стара река няма друго българско село; по тая причина водачите ми бързаха за стигание вечерта, защото в турско село не им се оставаше, да огъват сухия кукурузов хляб. По пътя, близо до едно турско село, много кадъни женеха по нивята. За да им обърнат вниманието, водачите ме принудиха да запея някоя комитаджийска песен, която тие поздравиха с гръмването на няколко пищова. Селото Стара река е в самите поли на Балкана, откъм северна страна на сливенския проход Демиркапия. И тука същите приготовления за ядение от страна на турците, както в с. Бълван. Кехаята на селото, куц и без ръка, който беше даскал в същото време, до вечерта два пъти се сподоби да яде бой, по причина че не можеше да изпълнява скоро заповедите на агите.

Аз стоях още вързан отпред сундурмата на къщата, в която бяхме кондисали. Ступанинът на къщата, млад черноок българин, на тридесятгодишна възраст, по причина че нямаше още жените от нива, сам разпореждаше да кладе огъня, защото турците и в най-голямата жега не стоят без огън. Имах тютюн, турен в кесия, подпъхната на пояса ми, но не можах сам да си направя цигара, по причина, както казах, че ръцете ми бяха вързани, за което предложих на ступанина с молба той да ми направи една цигара.

– Да ти направя цигара ли? Не те е срам! Като на вас чапкъни, които разбъркаха света, зехир не давам биля – отго-

вори сърдито той, като викаше още нависоко да го чуят и турците, с което искаше да се препоръча.

Но турците не са твърде горещи любители на подлото лицемерие; от това правило се изключава тяхното правителство и изнежените ефендета.

– Ще ти изсъхнат ръцете ли бе, п... – каза един от башибозуците на ступанина. – Той се чете наш душманин, излязъл е да коли турци, но ние, два деня стана, от нашия тютюн му правим цигари. Тук пред нас го псуваш, но да го намериш в Балкана, в устата ще го цалунеш.

Ступанинът ми изпълни просбата, без да се обади нещо.

Вечерта ме туриха в отделна стая, като ми отвързаха и ръцете, докато ям хляб; а после донесоха едни конски букаи и доведоха един българин, с когото ни заключиха в тях, само по една крак и по едната ръка в белегчетата. Българинът само сумтеше, докато ни връзваха, което беше знак, че той негодува; но нищо не смееше да се обади, защото знаеше какво ще да го последва, и само клюмаше с главата си на заповедите от страна на турците, които му поръчваха да не заспива тежко.

– Ако го отървеш да избяга, тебе ще покачим на бесилката в Сливен – казваха тие.

Турците ни оставиха сами. Малко след тяхното заминуване моят другар българин започна да псува, каквото му дойдеше до устата, загдето го свързали при мене. Той дотолкова ме имаше за долен и отритнат от света човек, щото една думица не приемаше да отправи към мене, а сам на себе си говореше:

– Бе хей, луда глава, защо не отиде в Кипилово (ближно българско село), като ти се молеха хората? Ама нямало ниви, нямал си къщи, гладен ли щеше да умреш? Малка ли е гората, да сечеш дърва, да белиш киселичови кори (за боя)? Ха, хак ти е сега! Остави къща и деца и се търкаляй заедно с въшкавите цигани хърсъзи!...

– Мълчи, байно, защото мене ми се спи – казах аз.

– Да се упостей и селото му, и главата му, и наредбите му! На тоя свят няма управа бей, няма! Сиромах ли си, тежко ти и горко! Секи иска да те направи мост, секи те тъпче в тинята.

– Казах ти, приятелю, не съм разположен да слушам твоите молитви.

Приятелят ми продължаваше без никакво стеснение:

– Пък много сган биле тие кучета, господ да ги убие! В касабата (в Сливен) бесят, в Търново бесят, по други места бесят – няма свършване.

Най-после нашите отношения с приятеля дойдоха дотам, щото той ме напсува, аз го плеснах през устата, той скочи да ме бие, аз го хванах за космите и букаите дрънкаха, като че бягаше с тях някой кон. Начаса заптиите наобиколиха стаята и няколко щика се подадоха из прозореца. Когато запалиха свещта, ние бяхме накуп един въз други. Разбира се, че аз можах да се оправдая по-добре и да изложа по-ясно причините за скарването ни. Заради това само приятелят се удостои да получи четири-пет тояги, а аз останах ненаказан.

На другия ден ние чакахме до самите поли на Балкана, под високите букови дървета, гдето наблизо тече реката, която минува през Стара река. Чакахме няколко часа. Това не беше почивка, защото половин час още път не бяхме изминали от селото. Заптиите си говореха полека, а аз се наслаждавах на прекрасните букове, които в разстояние на един месяц не бях виждал и които ми напомняха глад, мъки, бягание и смъртта на моите другари... Него ден имаше пазар в Сливен, на който ходеха хора чак от Тузлука. Скоро захванаха тие да пристигат, сичките, разбира се, турци, които водачите ми спираха при себе си, и като се набраха около десятина души, тогава скупом тръгнаха да вървят. Сега си обясних аз чаканието на заптиите; тие ги било страх да нагазят в Балкана, може би да не нападнат комитите, да ме освободят, които в това време бяха поразени насякъде.

Пътят през Балкана – само името му беше път, а всъщност то бе тясна хайдушка пътечка, изкопана на трапища от конете, които бяха пълни с вода. Секи може да си представи доколко лесно е да пътува из нея човек с вързани ръце. Синца вървяхме един по един. Башибозукът, който вървеше подиря ми, започна по едно време да вика с глас: „Излязва ха, излязва!“ Аз се обърнах наназад и видях, че ножът му беше излязъл почти сичкият от капията, което той, разбира се, нарочно правеше. „Не съм аз крив – отговори той, когато се обърнах да го погледна. – Подушва, че комита върви напредя му, когото иска да заколи (ножът).“ Това се повтаря няколко пъти и аз на сяка стъпка трябаше да се обръщам наназад, при сичко че това ставаше уж на шега; но можеше да се вземе и на истина, защото, ако ме заколеха в това пущине, доволно беше да засвидетелствуват няколко души, че съм искал да бягам. Най-много ме стряскаха тие думи, които други един старец от башибозуците, който така също вървеше отзад, захващаше да вика: „Османе, моля ти се, харижи го на мене! Не го погубвай! Той е невинен.“ Аз се обръщах не твърде хладнокръвно и виждах, че ножът на Османа висеше над главата ми като змия. Разбира се, че сичко това тие захванаха да правят, когато изминахме лошите места и наближихме върха на планината. От по-напред гласът им не се чуваше твърде.

Минахме покрай онова място, гдето башибозушката потеря на 10-й или 11-й май 1876 г. изби останалите момчета от сливенската чета. Техните кокали и много части от дрехите им се търкаляха още покрай пътя, от долня страна. Отгоре над пътя има една баирчина, като шанц, зад която са биле заложили башибозуците. Тие биле предизвестени от по-напред, че на това място ще мине четата. Тая чета, която била разбита, без главатар и в безпорядък, после снега на 8-й май бягала по Балкана към Велико Търново, гдето мислела, че работата е по-сериозна, както направихме и ние в Панагюрище. Върху един скелет, който беше най-близо до пътя и който си стоеше

цял-целниничък, освен главата, башибозуците ме накараха да плюя отгоре му, което аз трябаше да изпълня.

В това време именно, докато турците се маеха да разглеждат скелетите и позицията, откъм Сливен достигнаха 30–40 души голи арнаути, волентири, които отиваха за Сърбия. Щом тие доближиха до нас и видяха кокалите на падналите за свобода юнаци, няколко души ме заобиколиха с извадени ножове и нападнаха да ме съсекат, като псуваха до синьо небе. Главатарят на моите водачи се доближи до тях и им обясни, че ако тие са царски хора, то и той е такъв и че той за кеф не е тръгнал да кара комитата, но заповедта на царя изпълнява. Арнаутите си тръгнаха в пътя, след като подариха по един пищов на двама-трима селени турци, които вървяха с нас, като им казваха, че в днешно време е срамота за един мусулманин да ходи без оръжие.

Като прехвърлихме вече върха на планината и се навалихме към Сливен, седнахме да ядем хляб на една дълга поляна, наживаема *Вратник*, до едно изворче сред поляната, водата на което извира из пукнатината на една канара. Тук аз изядох една плесница от един башибозук за една моя неосторожност, която се състоеше в това, че му прекрачих пушката, както беше сложена на земята. Това се счита у бабаитите за злополучие, т.е. че като се прекрачи една пушка, тя не чини вече нищо. В Сливенския балкан има много мандри, на които майстори евреи, повечето от Ямбол и Карнобат, дохождат да правят кашкавал. На една такава мандра се отбиха турците, като се надумаха по-напред да задигнат няколко пити кашкавал. Евреинът, като секи евреин, който и други път, се вижда работата, че е имал честта да приема и изпраща подобни неканени гости, беше се разпоредил да намери място на кашкавала. Като знаеше, че от тая негова благоразумна мярка няма да стане твърде добре на агите, той ги посрещна още отдалеч, направи им темане до земята, нарече ги бейове и ефендета, поздрави ги, че хванали лов, т.е. комита, и пр. За да отмъстят на лукавия евреин, турците задигнаха от мандрата цялото це-

дило с безсолната отвара, която можеше да има около 10–15 оки. На три места се спираха тие по пътя да ядат и най-после викнаха турците от един керван да им помогнат. Следствието на безсолната отвара беше това, че сичките ги заболя сърце, тъй щото едвам можаха да се завлекат до Сливен. През това време зрееха зарзалите, които изобилствуват из сливенските лозя. Турците ударихa направо из лозята заедно с мене и гдето им харесаше, там се спираха да берат, без да ги е грижа ни най-малко, че на някои лозя притежателите бяха там.

СЛИВЕН

В Сливен влязохме из пътя, който минува покрай фабриката. Башибозуците се спряха на реката да се измият, подсукаха си мустаките, накривиха си чалмите, наведоха си ножовете нанапред по най-последнята мода на бабаитлъка и тръгнаха в порядък двама напред и двама отзад.

Моята душа се стягаше при появяването на Сливен, зад който имаше и Стара Загора, Пловдив, центрове на ужасите. В България или по-добре, в тогавашната Дунавска област лесно можах да се отърва, даже и победих, може да се каже. Но дали същото това можах да направя и в Тракия, гдето ме познаваха повече от хиляда души, за които нямаше съмнение, че са арестувани, гдето имах да отговарям за няколко престъпления, едно от друго по-важни?

Ето въпроси, които ме заплашваха твърде сериозно.

Влязохме в града. По улиците най-много се виждаха турци, които се излежаваха по кавенетата и сенките, потънали в тютюнев дим. За тях беше настанало истинското царство. Тие имаха силни причини да вярват, че българският народ е осъден на смърт и тие са пълни господари на стоката му. Заради това тие не хващаха никаква работа и по цял ден крояха планове по кавенетата, като кое село ще се удари, кой бей или султан отишел в Стамбул да вади ферман за уничтожението на няколко български села, разбира се, и най-богатите, и пр., и пр. Някои от тях бяха достигнали до това съсипително заключение за секи народ и държава, щото считаха работата и труда като унижение за секи истински мюсюлманин. „Не съм гяурин да работя; да ми е жив ятаганът и шишенето“, казваха някои от тях, когато по-старите ги питаха защо не работят. Тоя образ на действия от страна на турците се продължи до самото им поражение. В разстояние на това време техните занятия се състояха: да сновят по българските села с по няколко копоя и хртки, а всъщност да обират кого де срещнат,

даже и посред пладне в селата; ставаха пъдари, пазачи, субаши, охранители на българските села, ясакчии и гавази, от един град до други да придружават българските търговци и други занаятчии хора, които без турчин не смееха да се подадат от града или селото навън. Разбира се, че клетият българин не беше ступанин на нищо по това време. Той преживяваше такива тежки дни, каквито едва ли бяха виждали неговите праотци в завоеванията на мурадовци! Не се знае като как би се свършила тая ужасна вражда между двата народа, ако не беше прибързала нашата освободителка да ни дойде на помощ. Онова, което може да се каже, е, че турското правителство след Цариградската конференция, ако не беше се увлякло във война от Русия, щеше да бъде принудено да вземе мерки за подобрение съдбата на раята, както казахме вече по-горе. Но щеше ли българският народ да се задоволи и да остане мирен, след като имаше той вече отпреде си Батак, Перущица, Бояджик и други още паметници? Ние поне не вярваме това, няма да го повярва и секи интелигентин, който обича да гледа напред...

Моето пъстро облекло, кирляв фес, турско елече, бели вътрешни панталони от шаяк, бели горненски калцуни, което представляваше и турчин, и българин, от една страна, а от друга – белегчетата на ръцете ми, туряха в недоумение зрителите, които лениво си подаваха главите из прозорците на кавенетата да ме огледват. По-любопитните от тях не можаха да се стърпят от да не попитат що съм за човек. „Комита“ – отговаряха в един глас моите водачи.

След като ме представиха на сливенския юзбашия, именуем Кара юзбаши, който ми предложи няколко въпроси, отговорите на които аз знаех вече наизуст, даде се заповед да ме експедират в затвора. Той, Кара юзбаши, като се научи, че съм родом от Сливенската околия, попита ме още, ако сполучело делото на комитаджилъка, то паша ли съм щял да стана в Сливен, или други по-долен чин ми е било обещано?

Вкараха ме вътре в затвора. Докато един от заптиите се

занимаваше да ми отключва ръцете, други един чакаше отстрана в едната ръка с железен чук, а в другата – с тежка пранга. Щом първият свърши, повалиха ме на земята като вол и удариха прангата на десния ми крак. После това управителят на затвора – Хюсеинаа – заповяда да ме турят в полиса, гдето обикновено затварят убийците и други, за голяма вина, злодейци. Полисът при турския затвор служеше още за изтезание на ония лица, които не са се признавали в данното престъпление. Той е малко помещение, колкото за един човек, не по-голямо от два аршина надлъж и един на широчина.

Покрай другите затвори в него време, в България и Тракия, сливенският затвор, може да се каже, беше най-добрият. Освен полисите сичките други отделения са удобни малкомного за живене. Той има още добра градина, насадена с цвете, и посред двора му резервоар за вода, гдето свободно можаха да се перат затворниците. В това време, когато докараха мене, ни един бунтовник нямаше запрян. Тие биле твърде много, но едни от тях освободили, а други откарали в Пловдив и Одрин, а трети избесили. Затворниците бяха повечето черкези, турци, цигани конекрадци и пет-шест души българе за разни неполитически престъпления. Един от тие последните, на име Дани, беше определен да ми слугува, като хляб и вода да носи, без да има право две думи да размени с мене. За една игла, която той беше ми дал да се кърпя и която съгледа Хюсеинаа, забодена на стената на моя полис, удари на Даня десятина тояги. Причината на това е, че съм щял да посегна с иглата на живота си! Други никого не припущаха при мене; не ми даваха огън, да не би да се запаля, нито пък смееха да оставят при мене стомната с вода, за да не се ударя с нея. Най-главна причина, загдето се вземаха тие мерки, да не съм посегнал на живота си, беше тая, че в поменатия полис дървениците и бълхите, няманието с кого да размениш две думи, нощното бдение накарваха и най-малодушния човек да дойде до отчаяние. Близо до моя полис имаше един

циганин, идиотин, убиец на двама души българе, който беше лежал в одринския затвор около десят години; а тука беше преместен по причина на болест и че му оставаше още малко да си изкара срока. Той излязваше само нощно време навън, когато се приберяха другите затворници. По негово желание, да се не събира с никого, сам беше си избрал полиса. Няколко пъти той дохожда да ме бие, защото съм му правил шум. Никой нищо не му казваше за това. Турците са големи обожатели на лудите.

Черкезите обаче, като секи черкези, които правят изключение от секи закон, дохождаха свободно до вратата на моя полис, които само нощно време се затваряха, а дене ги оставяха свободни.

И в тях имало хора със сърца, при сичко че са обявени от целия свят за хищна нация! Мнозина ми даваха тютюн и цигари, а нощно време ми спущаха кибрит скрито, през една дупка. Управителят на затвора Хюсеинаа постоянно се разхождаше с тояга в ръцете из двора. Ако някой от българете случайно се е навел в двора да върши нещо, то на Хюсеинаа мъчно ставаше да го замине, без да го не удари; а отпосле се смееше. Така също когато някой българин отидеше да се мие или пере на резервоара, управителят изпращаше някой от циганите да бутне сиромаха българин във водата. Не стига това, но му удареше и няколко тояги, че не стоял мирен и омърсявал водата. Сичко това аз наблюдавах от моя полис. Кой не се подиграваше това време с българина! Тие бяха артисали на света.

Пет деня после моето затваряние извикаха ме в конака при кадията. Той стоеше преспокойно, сам в стаята, на своя дебел миндер, облегнат до стената, с броеница в ръката. Защо именно ме донесоха при кадията, аз не знаех. След като ми зададе обикновените въпроси, със същата спокойност на които аз отговарях без никакво затруднение и се мъчех предварително от очите му да позная за какво има да ме пита, той дрънна звънеца.

– Нека дойде Осман ага[42], от с. *** – каза той на заптието, което чакаше за заповед със спуснати надолу ръце.

Осман ага! Това име ходеше из паметта ми. Аз помня, че в нашето село живееше един турчин, на име дядо Осман, както го казваха българете, който беше от първенците и когото да видя сега, едва ли бих го познал. Но щом той се подаде из вратата и премина покрай мене, без да ме погледне, аз можах да го позная, че е същият.

– И вашето село, Осман ага, според силите си, дало един комита, колкото да не остане назад от другите села, при сичко че вие ни уверявахте, че хората ви са чисти, зъбите им познавате – каза кадията.

– Протестирам, ефендим – отговори Осман ага, без да ме погледне още и може би да не беше ме съзрял, че съм отзаде му, защото го държеше кокошата слепота.

– Обърни се и го погледни – продължи кадията, като посочи на мене.

Осман ага ме измери с очите си от главата до краката и се обърна, та каза на кадията, че той ме не познава и гарантира даже, че в селото му няма подобен човек. Аз казах на Осман ага, че съм син на еди-кого си и за своята глупост, че не знаех кой път да хвана, когато излезли комитите, хванали ме на Балкана, като съм си идел на селото, и досега не можа още да се оправя. Той ме позна и ми съобщи даже, че майка ми умряла. На излязване чух, когато друго едно ефенде, което от по-напред беше влязло при кадията, да му казва, че като ме познал Осман ага, „работата е свършена вече“, на което кадията отговори, че не е достатъчно: тряба още едно лице да ме познае.

От само себе си се разбира, че тая среща с Осман ага беше нещо вроде очна ставка; удостоверение моята личност, за което и казваше кадията, че не е достатъчно само едно лице. Така също аз разбрах на вярно, че само за това удостоверение съм докаран в Сливен. Но що значеха думите на ефендето: „Работата е свършена вече“? Дали да ме отправят за

Стара Загора и Пловдив, или въжето? Ето въпрос, който ме занимаваше всецяло и който не ми даваше да си затворя очите. Неизразимо преговарях в ума си дадения изпит в Ловеч и Троян, като се трудех да вникна в сяка дума. Мъчното беше и това, че нямаше с кого да си поговоря, да взема мнението на други лица.

Подир два-три деня втори път ме извикаха да изляза навън; но наместо да ме заведат в конака при кадията, както си аз мислех, спряха ме до портите на затвора, от вътрешната страна. Насреща ми, от външната страна, стоеше чорбаджията от моето село, заобиколен от няколко души заптии, треперането на когото се увеличаваше толкова много, колкото аз се приближавах към вратата, като че не мене, а него щяха да бесят, бедния. На зададения ми въпрос на турски язик аз отговорих по български; но той остана незадоволен и сърдит обяви, че не разбира тоя язик.

След като каза нещо скрито на заптиите, които го бяха наобиколили, той, чорбаджията, ме изпсува, че съм бил царски душманин, и си отиде; а мене повърнаха пак в полиса.

Разбира се, че поменатият чорбаджия не ме обвиняваше толкова от сърце, но така трябаше да се говори тогава, такова беше времето.

На петнадесятия ден подир докарването ми в Сливен един ден пред обед извадиха ме на двора и тъмничарят, с чук в ръката, доближи се до мене да ми извади железата. Когато се вадеше желязо, три неща имаше да се случат. Първото, най-ужасното, разбира се – бесилката; второ – карание на други град, и третьо – освобождение. Най-вярното беше второто предположение, което се и случи. Аз се радвах, при сичко че нямаше защо. Вън пред вратата на затвора чакаше един кон, за който имах смелостта да си помисля, че може би да е приготвен за мене, но скоро предположението ми изчезна, защото не се мина много време, и двама затворници българе донесоха на ръцете си един умиращ арнаутин, залян в кръв, съсирена и засъхнала по изпокъсаните му дрипи, кого-

то качиха на приготвения кон. Той беше ударен от заптиите с куршум в коляното, което беше почти строшено, във време, когато с други още арнаути отишле да плячкосват беззащитната рая; заради това и него щяха да карат заедно с мене неизвестно още накъде.

Освен белегчетата на ръцете ми, което беше първа длъжност на заптиите, вързаха ме още с едно козеньово въже, с другия край на което беше вързан конят, който носеше ранения арнаутин. Тая мярка се взе от страна на заптиите затова, защото той, арнаутинът, едвам стоеше върху коня и не можеше да го управлява. Аз обаче трябаше да вървя пред коня и да го водя. Секи може да си въобрази какво е било моето положение: бос по каменливото шосе, вързан на две места и да водя още кон, който ме влечеше надолу-нагоре и ме застъпваше по петите. Заптиите бързаха, а арнаутинът се крепеше полумъртъв, пъшкаше и охкаше непрестанно и в допълнение още на това кракът му издаваше отвратителна миризма.

Близо до града, още в лозята, конят ме настъпи така силно, щото аз в гнева си казах няколко неблагоприятни думи към арнаутина, в които се досягаше и неприкосновеността на мюсюлманството; но заптиите, наместо да се разсърдят, дадоха ми още право и сгълчаха арнаутина, като му забележиха да държи по-яко юздите на коня си. Въпросът се реши в моя полза именно затова, защото петите ми бяха се разкървавили.

Ние хванахме ескизаарския път, който аз познавах отнапред. Заптиите не се обаждаха не черни, не бели спрямо мене, а само помежду си говореха за дневни въпроси. Доколкото можах да разбера от разговора им, тие разискваха като как ще постъпи правителството с някого си хаджи Исмаилаа, богаташ, както се видеше, който бил обезчестил едно българско момиче от жетварките.

– Исмаил ага е нофузлия (влиятелен) човек и познат на големците; а гяурското момиче си е пак гяурско, за хатъра на което никой път няма се пожертвува един добър мусулманин, особено в днешно време – казваше единът от тях. – Но

едно има да бърка, а то е, че хора, които се занимават с прибирането на храната, колкото и долни да бъдат, правителството ги защищава.

– И това са дребни работи – отговори другият. – Интересующите се за тая работа ще му намерят леснината.

Заптиите бяха двама души. С изключение на някои обикновени псувни тие не ми казваха друго нищо. Разстоянието от Сливен до Ени Заара е около шест часа. Ние го взехме цял ден. Нищо необикновено не се случи по пътя. Само болезнените охкания на моя арнаутин се увеличиха; от жажда устните му бяха изсъхнали дотолкова, щото две думи не можеше да каже, като че устата му бяха пълни с памук; а заптиите не му удовлетвориха тая естествена нужда, защото се бояха, че като пие вода, ще хвърли петалата. Особено той ставаше нетърпим, когато доближехме до някоя чешма, които не са рядкост по тоя път. При една от тие чешми, над която се издигаха две кичести върби и висок бряст и на която водата, бистра като сълза, хлуеше през два железни масури, той простря ръце към мене с молба да му подам водица с дървеното кутелче, което приличаше на турска емения, като следваше в същото време да ме нарича „кардаш“ и „йолдаш“. Аз не смеях от заптиите да му помогна, при сичко че от сърце желаях това. Найпосле работата се реши така, щото бедният арнаутин изгуби равновесие на коня и се хвърли в коритото на чешмата, при което нещастие се притуриха и две-три ритвания от страна на заптиите. Турците въобще не са разположени добре към арнаутите.

ЕНИ ЗААРА

Ени Заара, или Нова Загора, това време беше доволно значителен градец. Ние влязохме вътре надвечер, гдето, след като ме показаха на тамошния юзбашия, който ме посрещна с думите „гебер“ и „душман“, тикнаха ме в затвора. И какъв затвор беше той, боже мой! От силните дъждове, които валяха твърде много него лято, той беше се преобърнал на блато с тъмнозелен цвят, което издаваше убийствени миризми. Отникъде слънце не можеше да го огрее; а светлина влязваше само през едно малко прозорче, напречено надлъж и нашир с дебели дървета. Посетителите на тоя грозен вертеп състояха от разни народности, турци, българе и най-много цигани, а комити нямаше нито един. Като най-нов, туриха ме на най-лошото място, в дъното на затвора, гдето водата беше в голямо количество и невъзможно бе да остане човек ненамокрен. Понеже и по тая страна нямаше никакво бунтовническо движение от страна на българете по това време, то затворниците турци не се показваха дотолкова фанатици, както това ставаше другаде. За да насърчат тие последните може би, бяха обесили неотдавна двама души, Кондю Д. Кавраков и Георги Кольов, първият от Сливен, а вторият от Кортен.

Там близо до мене стоеше младо момче, гологлаво, с малка брадичка, с букаи на краката, с вързани ръце и със синджир на врата, единът край на който беше закачен от железата на прозореца. Това момче, което аз съзрях отпосле, помислих в себе си, че то е наверно комита, и се зарадвах, че са ме турили дотолкова наблизо до него, защото свободно можахме да се разговаряме помежду си, без да има да ни пречи някой, тъй като наоколо нямаше наблизо други затворници. То мълчеше постоянно, като ми даваше разни поводи да мисля, че неговата работа не е добра, като например: може би да го бесят и пр. Аз наруших най-напред мълчанието помежду ни, като го попитах отгде е, но никакъв отговор не последва. Втори

и трети път същото питание, тоже никакъв отговор – ни дума, ни ума. Обърнах на турски, на французки, пак мълчение. Най-после нашият мъченик и единомисленик си извади езика, изкриви си очите по безобразен начин и направи насреща ми такава карикатурна и несвестна фигура, която можѐ да послужи за разяснение помежду ни. Той бил турчин, луд, когото докарали от село Сръзан, по причина че не стоял мирен, и на другия ден го откараха за Одрин със заптия.

В същия ден откараха и мене на станцията, гдето чакахме около един час пристиганието на трена от Ямбол, който отива до Търново-Сеймен и предава пътниците за Пловдив и Одрин. Тъмно беше още за мене в кой от последните тие градове ще бъда откаран; но заптието, което ме караше, не се забави да ми съобщи, че ние отиваме в Пловдив. Тоя последният беше арапин. В трена имаше много чиновници, българе, които не само че ме познаваха, но и бяха даже съучастници уж в комитета. Аз ламтях от сърце и душа да се срещна с някого от тях, за да ги предупредя, ако в случай бъдат извикани в качество на свидетели, да знаят що да говорят, а най-повече да кажат на сейменския шеф-станция да откаже, ако го попитат, че е давал свидетелство на мое име. Но тие мои познайници, хорица малодушни и слабохарактерни, намериха за по-добро да се изкрият, отколкото да излязат напреде ми.

След два часа тренът стигна на сейменската станция. Ако в трена имаше да ме познават няколко души българе, приятели, които, макар и да не ми помогнаха нищо, но никога не биха приели да ме издадат, то на сейменската станция, гдето бях живял и отгдето бях липсал преди няколко месяца по доста съмнителен начин, имаше да ме знаят и познават много добре мнозина: гърци, арменци, турци, българе и немци, някои от които положително знаяха с що съм се занимавал. Секи може да си въобрази какво аз чувствувах, когато наближихме до моста на Марица и когато машината изсвири. От друга страна, не по-малко се смущавах, като си погледнах окъсаните дрипи, с които щях да се явя и през които ми се виждаха месата.

В късо време моето пристигание се узна почти от сичките. Салонът, в който беше ме вкарал арапинът, за да ме пазят местните заптии, които, за мое добро щастие, бяха нови и не ме познаваха – на секи от прозорците му имаше по няколко души натрупани, които ме изгледваха с голямо любопитство и не без съжаление; но никой не влязваше при мене да ме захортува, секи странеше като от чумата, секи се боеше от опасния човек.

Именуемият Калуди, хитър и дързостен грък, който служеше на тая станция, не можѐ да се стърпи. Той се нарече, че има уж някоя работа в салона, доближи се до мене и полекичка, без да го забележат заптиите, попита ме нямам ли от нещо нужда, като пари и други работи, които той е готов да ми достави. Аз му отговорих, че най-голямо добро би ми сторил той, ако придумаше своите другари да ми не казват същото име, както сега пред заптиите, така и за в бъдеще, ако стане нужда, и да каже на началника на станцията, който беше добър човек, да изповядва, разбира се, ако го питат, че свидетелството на име Х. Х. Х. е дадено на друго лице, а не мене. Казах му още, че моето име е понастоящем Х..., за което го помолих да разгласи.

Дързостният Калуди излезе набързо из вратата и след няколко минути се завърна изново, придружен от десятина души, българе, гърци и арменци, които един по един ме поздравяваха с новото ми име, което нависоко изговаряха, като се чудеха още в същото време как се е случило да попадна в такова положение, когато тие ме знаяли за порядъчно момче и неотдавнашен техен другар.

– Ако стане нужда за гаранция, то ние сме готови и сега да гарантираме пред правителството – прибави Калуди.

Нямаше никакво съмнение, че тоя последният беше свикал другите си другари, които наговорил да дойдат да ме поздравят с новото ми име, за да чуят и заптиите.

Пари, тютюн, хляб и други потребности бяха в изобилие, за което пак най-много Калуди беше настоял.

Тоя Калуди беше грък, както казах, родом от Одрин, на

възраст около 35–38 години, с жълти мустаки, винени очи, ръст среден и с весел характер. Младите си години той прекарал много буйно и разсеяно, по причина на което твърде начесто посещавал затвора и порядочните люде не го наричали другояче освен чапкънин.

На сейменската станция той изпълняваше длъжността магазинерин. Един ден, когато дошел тренът от Одрин, в който имало няколко души познайници и съседи на Калуди, които го изглеждали със зачудвание, как той е сполучил да занимава такава длъжност, за да им привлече още повече вниманието да разказват, когато си отидат в Одрин, Калуди излязвал и влязвал в писалището с разни книжа и тефтери в ръцете, които разгръщал и четял, отивал до масата, на която е телеграфният апарат, който отварял и затварял, и пр., и пр. Сичко се свършило благополучно. И Калуди можал да представи от своя страна ролята на голям човек, и познайниците му били убедени, че действително това е така, като се споглеждали един други, което значело: „Смеехме му се едно време; виждате ли го сега!“ Но когато наближило да тръгне тренът, машинистът, сприхнат и полупиян немец, такава порядъчна плесница залепил на тържествующия вече Калуди, щото компанската му шапка, завъртена като от вихрушка, отхвръкнала няколко крачки настрана.

– Ако земята под краката ми се беше отворила да вляза цял-целниничък – разказваше отпосле бедният Калуди, – то хиляда пъти щях да бъда по-благодарен.

Вследствие на това той се бе зарекъл да не стъпва вече в Одрин.

Моят арапин заптия не можеше да се начуди отгде-накъде да се отнасят така съчувствено към мене тие *челебии.* На тръгвание можах да забележа там, настрана до станцията, един мой приятел и посветен отчасти в работите на комитета, на име Донко, от ближното село Търново, очите на когото се бяха налели със сълзи.

ПЛОВДИВ

Пристигнахме най-после в Пловдив. Пловдив, който беше центърът на ония ужасяющи събития, които се бяха извършили неотдавна; Пловдив, в който се реши съдбата на толкова български села, в който станаха първите заседания на турците относително клániята; най-после Пловдив, на който и нашите слаби гласове решаваха преди два-три месяца съдбата в живописното *Оборище*, по кой начин да се изгори, от коя махала да почне най-напред разрушающият пожар, а сега, о, фатална съдба, той беше се преобърнал на страшилище, на касапница, в него бяха докарани сички ония буйни и решителни натури, които му подписваха присъдата за смърт или живот! Каква подигравка!... Сега тие очакваха кой по-напред ще чуе името си от устата на омразния заптия, който да го призовава, или да дава отчет за *разбойническите* си дела, според официалните изражения, или да го прикачат на бесилницата.

Часа около шест вечерта влязохме в града по същия оня път, из който преди няколко месяца влязохме двама с апостола Панайот Волов. На края имаше събрани малки кадънчета, които ми дадоха добра надежда. Тие посочваха на мене, като си говореха помежду, че „и под краката на тоя комита ще мине отдолу студен вятър“, т.е. ще ме обесят.

Докато преминем през града, гдето повечето се срещаха турци по улиците, аз произвеждах повечето смях измежду зрителите, отколкото омраза и ненавист. Причината на това беше моето облекло и изгореното ми лице, което беше далеч от да представлява комита. Обадиха се някои и други измежду турците, които ме питаха иронически:

– Не е ли можал и без тебе да стане комитаджилъкът?

Когато влязохме при бинбашията, както го наричаха, който живееше над самия затвор и при когото имаше още няколко ефендета, така също и тие подумаха измежду си, че аз съм

бил нов екземпляр, какъвто тие не виждали досега между 600–700 души комити.

– Той други бичим, из други калъп може да е излязъл; заради това не прилича на нашите – заключи едно голо ефенде, уж остроумно, което приличаше в лицето на копой и на което обущата отпред на пръстите бяха зяпнали като сомски уста.

Поведоха ме към затвора други заптии, в ръцете на които ме предадоха, а моят арапин остана в бинбашийската стая да си вземе разписката за предаването ми. Слушах по пътя от разни лица, че в пловдивския затвор имало до 700 души бунтовници; това може да беше лъжа, защото турците обичат да преувеличават секи път; но сега като че работата щеше да излезе наистина; голям шум се чуваше от дясна страна, зад стената, множество заптии се въртяха около вратите, мъже и жени селени, измежду които се виждаха и много панагюрки, се трупаха около същите врата. Кои ли ще бъдат затворените, пред очите на които после няколко минути щях да се представя? Дали нямаше някои измежду тях, които съм уверявал, че победата е на наша страна, Турция е слаба, секи е длъжен да стане, никой не тряба да се предаде жив в ръцете на душманите и пр., и пр.? Нямаше ли някой между тие последните, който да не е успял да погребе убитите си родители, деца, братия и сестри и който да не е можал да узнае мястото на изгорялата си къща? Не беше ли възможно и твърде даже вероятно, щото подобни хора, за които няма вече бял свят, да се нахвърлят на бившия си проповедник, който е ходил да ги вади от ум по селата им? Най-после дали нямаше мнозина между тие нещастници, които да свалят от себе си вината и я стоварят върху апостолите? Не беше ли свойствено на човешката натура, когато тя е наранена и полуубита нравствено и телесно, да търси отмъщение там, гдето не му е мястото? Най-после дали не щяха да се намерят мнозина, които с първо виждание да извикат: „Ей го! Той е един от ония, които ни измамиха, които станаха причина да ни изгорят бащините къщи, да се изколят децата ни и нас да

ни заковат в синджири!“ Ето горе-доле какви размишления се вртяха из главата ми, когато престъпих прага на пловдивския затвор. И влязох аз вътре. Боже мой, каква картина се представи на очите ми! Повече от триста души патриоти, селени, граждани, свещеници и учители имаше в тоя затвор, които се разхождаха надоле-нагоре из двора; други се разговаряха, седнали по няколко души на едно място; трети се пощеха покрай стените; четвърти чакаха около вратата, може би да дойдат домашните им или някои познайници, и пр. Сички ония, за които аз мислех, че са паднали под ударите на башибозушкия ятаган, захванаха да се мяркат тук-там пред очите ми из гъстата тълпа. Мнозина аз не можах да позная за пръв път, защото ги оставих по разни места, по селата и из планината, сред зелената гора, в редовете на борците за свободата, с пушки и сабли, с черни калпаци, окичени с китки и левове; а сега, сега тие бяха дрипави, някои боси и гологлави, с изскубани бради и мустаци, с лица почернели и посърнали, като че бяха минали през пожар.

От най-напред мене беше ме срам да се подам пред лицата на ония, пред които се бях клел, че ще падна под байряка на свободата; а сега се мъдрех вързан и опетлан пред заптието; но като видях, че не съм бил сам, добих малко нравствена сила. Между другите по-главни деятели в приготовление въстанието в IV окръг тук бяха: нашият доктор в четата и депутат перущенски на Оборище Васил Соколски; коприщенският депутат, на същото място, Тодор Душанов; панагюрските членове на така наречения военен съвет: Филип Щърбанов, Найден Дринов, Искрев, Георги Нейчов, Кръстю Гешенов, Кирил В. Симеонов, хазнатарят на четата, Марин Шишков, поп Грую Бански, Иван Тотьов, Димитър Златанов от Пловдив, който дотолкова беше възхитен от святото дело, щото решил сам да си подпали дюгена, и други много.

Моето появяване произведе движение в затвора между сички ония, които ме познаваха. От една страна, тие се бояха, че може да ги издам, че имали с мене сношения и ме

приемали на къщите си; а от друга, чудно им беше как съм останал жив, когато мнозина уверявали, че ме убили. Началникът на затвора ме тури да седна близо до стаята му, в двора на един ъгъл откъм западната страна, близо при стаята, в която беше затворен учителят Груев[43].

– Где те хванаха тебе? – попита началникът на затвора с половин уста, без да ме и гледа даже, което показваше, че той се е наситил вече да гледа комити и малко се интересуваше от мене.

– Що търси ти на Троян? – прибави той, когато му отговорих, че там ме хванали.

– Комитаджийски късмет – прибърза да отговори Груев, който четеше в същото време турския вестник „Бассарет".

Не беше успял още началникът на затвора да се махне отпреде ми, когато мнозина от горепоменатите лица, или познайници и още някои лица, захванаха да се подават от различни отделения на затвора, от което се виждаше работата, че бяха обадили за моето дохаждание, и след като си прехапваха устната, правеха ми знак с указателния си пръст, като го туряха на устните си, което беше знак да не ги изказвам. От по-после някои от тях захванаха да правят различни карикатури напредя ми, за да ме накарат да се засмея, понеже не можаха да дойдат при мене; а доктор Васил, който беше човек с весел и шеговит характер, играеше на ръченици, разбира се, не толкова явно. И въобразете си, че три дни не бяха се изминали още, откогато му бяха прочели присъдата, че той е осъден на смърт, която присъда днес-утре трябаше да се тури в изпълнение! Човек млад, човек с идея и определени убеждения, на когото намазаното със сапун въже виси вече над главата му – играе на хоро! Млъкнете вие, заклети врагове на българския народ, когото не престават да хулите, че той е лишен от патриотическо чувство, че той не знае да умира за свобода и цел, че неговият единствен идеал е – паричката. Лъжете вие; това аз научих същия още ден, когато от напрегнато любопитство да узная едно-друго и да се видя

с приятелите си, на които да забележа да не правят никакви знакове, от което може да се заключи, че се познавам с тях, нарекох се, че отивам да се разходя. Тук тие се спуснаха подиря ми измежду множеството и напълниха разните отделения на реторадите, гдето се захванаха помежду ни горещи питания и отговори за едно, за друго, повечето, разбира се, около бесилката.

Някои от тях, уплашени, със съжаление ми съобщиха, че моята работа е много побъркана, защото тие, като мислели, че съм умрял, според общоприето правило, да се стоваря вината на умрелия, не скрили моето име и много работи, които не съм ги вършил, приписали ги на мене. Аз им отговорих да се не безпокоят, защото нищо общо нямам по официален начин с показаното от тях име, и ако има в нещо да ми помогнат, то е да ме наричат с това име. Казах им още, че нищо не съм говорил заради тях, от което тие се зарадваха премного.

– Моята работа е най-чиста – обади се доктор Васил. – Тие дни ще ме пребесят надве-натри, за което е решено вече отпреди три-четири деня.

От най-напред аз не повярвах тая горчива новина, защото докторът с такова хладнокръвие говореше, като че се извиняваше пред някого, който го кани да вземе участие в някой приготвен моабет.

Аз се завърнах пак на мястото си. После малко време заптиите се развикаха „секи на мястото си да върви“, защото мръкваше вече и каушите трябаше да се затворят. На затворниците се даваше свобода да ходят цял ден по двора, от заран до вечер, а нощно време ги заключаха и по двора оставаше да обикаля само стражата. И действително, в късо време секи отиде на мястото си, а аз, като нямах още място, следвах да стоя на мястото си и с нетърпение очаквах да ми извикат да ставам. Един от заптиите, който ходеше да заключва вратата, с голям сноп ключеве на ръката си, приближи се до мене и попита началника на затвора в кой кауш тряба да ме турят.

– Тряба ли питане и за това; не го ли виждаш от коя черга е – отговори началникът, без да погледне нито към мене, нито към заптията, който го питаше.

Тоя последният не можа да разбере що му казват и втори път попита началника си да му обясни по-ясно.

– Чуден човек си наистина! Не виждаш ли, че той е *шопарин* (циганин)? Тури го в циганския кауш – отговори началникът сърдито.

– Хайде ставай бе, боклук! И за тебе да слушам неприятни думи – каза ядосано заптията и ме подкара из една тъмна коридора, широка около два аршина, доволно дълга, постлана с каменни плочи, от двете страни на която се виждаха затворени врата на каушите, пълни със затворници, което се познаваше по шума, който се чуваше в тие кауши. Из коридората нямаше жива душа. На самото дъно от лява страна се спря той пред една врата, от малкото прозорче на която се чуваше най-много шум и която врата той отвори с ключевете, които имаше на ръката си. Тикна ме вътре в отворения кауш и дебелата желязна ключалка изгърмя отзадя ми.

Дълго време останах аз при вратата, без да се реша да пристъпя една крачка по-навътре, защото напредя ми се представи такава картина, каквато през целия си живот не бях виждал. Въобразете си голяма стая, четвъроъгълна, с един прозорец само, обкован и напречен с дървета нашир и надлъж; с измазвани някогаш бели стени, които от половината нагоре бяха запазили само първобитната си краска, а оттам нататък бяха почервенели с кръв от биението на дървениците; малка ламбичка, като оная в Ловеч, обсадена от няколко души в един ъгъл, които играеха наоколо ѝ на комар; втора реда зрители, насядали на колене зад играчите; и още една третя, тоже зрители, прави или само наведени, тъй щото светлината на ламбичката излазяше като из кладенец само нагоре и сегиз-тогиз блясваше и от страните, когато се помръднеше някой. Тие три реда, на които само гърбовете се виждаха, бяха по-първите гости от кауша. Зад тях идеше

други ред, по-долня ръка, които се бореха, като плюеха понапред на ръцете си, които пляскаха една от друга; други се премятаха и блъскаха един другиго; трети се възсядаха; четвърти се биеха с юмруци; пети пееха „аман-аман“ и пр. Прибавете още при тая картина: нетърпимата миризма, произходяща повече от кюповете; гъстия прах, който се дигаше от пехливанлъка; притурете още облаци, жегата през месяц юний и тютюневия дим, пуснат от цигански лули, ще имате възможност да си съставите определено горе-доле понятие за *ченгене каушу*. Сичко около тридесят души цигани можаше да има в тоя кауш с изключение на трима души българе и шестима турци.

Аз стоях прав именно затова, защото нямаше място где да седна. Моето присъствие и жалкото ми положение дотолкова обикновено се видя на гостите от ченгене каушу, щото никой не си обели зъба да ме попита кой съм и що съм. Повечето от тях не можаха да забележат даже, че им доведоха нов гост. Отношенията дотолкова бяха прости, щото един циганин си позволи да ми затули очите с ръцете си изотзад, като ме питаше: „Познай кой съм.“ Вижда се работата, че той ме не познаваше и не знаеше, че съм гост. После се изправи до мене и ме попита нещо на цигански язик, като ме мислеше, че принадлежа на последната тая нация.

Най-после комарджиите свършиха играта си; но докато завземат местата си, двама души пехливани се струполиха върху малката ламбичка, която начаса загасна. Тежки удари от юмруци и текмета заваляха като град върху падналите два леша, които не издаваха никакъв глас, като че бяха чукани; от друга страна се изсипаха безобразни псувни с цигански макам; на трето място запяха и започнаха да се кълчат, като си плющяха пръстите и викаха: „Де бре-е-е-е! Хи-и-и-са!“

Когато стъкмиха ламбичката и я запалиха изново, между чалмите и кирливите фесове се надигна един свещеник с калимавка на главата и с дълго черно расо. От най-напред аз помислих, че действително това лице е свещеник; но като

видях, че той повеси една тютюнева кесия, която махаше в ръката си наместо кандилница, и отеднъж се подигнаха диви смехове, взрях се добре и от голите само гърди на тоя мним свещеник доволно беше да се познае, че той е циганин, който в тъмнината сполучил да нахлуе връхните дрехи на поп Никола от с. Тюркемиш, когото за наказание, не знам по каква причина, бяха затворили в тоя вертеп преди няколко деня.

Най-после обърнал съм внимание на един циганин, който, без да гледа даже към мене, говореше на другарите си:

– Как не се излъгват един път тие заптии да ни доведат някой свестен човек, от когото и ние да се ползуваме нещо? Ето например тоя фукария, когото ни са довели сега, какво да му вземеш, когато с огнило да цъкнеш наоколо му, ще да се подпали.

– Какъв джинс си ти бе, аретлик? – попита ме презрително един млад човек на турски язик, който по дрехите си, по мястото, което занимаваше, и по подсуканите си мустаки приличаше да е глава в кауша.

Аз му казах, че съм българин, и поисках да ми покажат място где да седна.

– На главата ми ела седни – отговори младият човек. – От нивата на баща ми не идеш, да се грижа и за тебе.

Тоя млад човек беше българин, на име Димитър Пайтака, родом от Панагюрище, който действително беше глава в ченгене каушу, гдето живял около две години. Преди това той бил в Цариград, гдето събрал разбойническа дружина, около 15 души, която се отправила за в България да върлува по пътищата, но в околността на Казанлък известният кърсердарин Корчу Осман ги нападнал, от които едни убил, някои хванал живи, а трети избягали. Сичките затворници, в това число и турците, наричаха Димитра войвода, комуто и отдаваха приличните почести. Той беше млад – около 30-годишен, – с малки тънки мустачки, с черни големи очи, едното от които беше малко повредено, и с грамадно тело-

сложение. Тук беше и един от другарите му, някой си Цвятко от Златица.

Както в Ловеч, така и тука аз останах през нощта да нощувам при вратата, на мократа земя до кюповете. Рано сутринта, щом се отвориха каушите, няколко панагюрци дойдоха в циганския кауш да ме видят. Тие останаха доста благодарни, загдето съм се удържал да не издам никого от тях, вследствие на което разпоредиха се да ми събират парични помощи помежду си и отвън, измежду някои панагюрци. Техните изпити почти на сичките бяха побъркали, защото, като познати хора в селото си, мнозина имаше, които ги показваха що са вършили. Между другите затворени панагюрци в Пловдив беше и Райна поп Георгиева, която прави нашето знаме и го изнесе вън от града, но не в тоя затвор. Него време на тричетири места имаше затворени хора, които казваха, че надминавали числото 1000.

Войводата Димитър, който се отнесе с мене вечерта дотолкова презрително, остана в недоумение, невъзможно му бе да си обясни кой съм и що съм за човек аз, та дохождат при мене някои от неговите по-първи съселени, когато при него, войвода, глава на ченгене каушу и техен познайник, никога не бяха дохождали.

– Кой си ти и откъде-нагде се познаваш с нашите първенци? – ме попита той не без зачудване, щом панагюрците си отидоха.

– Бях и аз едно време търговец, което ми спомогна да се запозная с много хора – отговорих на войводата; но той, наместо да се удовлетвори от тоя мой отговор, още повече ме погледна с подозрение и изскочи навън. На другата вечер Димитър войводата знаеше вече сичко за мене. Щом се аз подадох в кауша, той стана и ме покани да седна до него на постлано място, като ми се извиняваше, че не ме познавал, затова постъпил така с мене. Нему разправили панагюрци, че аз съм апостол.

Аз се радвах в себе си, че можах да произведа подобно

впечатление в пловдивския затвор както между турците, така и между затворниците, т.е. загдето мнозина ме взеха за циганин и малко внимание обърнаха на мене. В тая репутация ми завиждаха и другите бунтовници, като ме съветваха още строго да я пазя, защото тя ще да ме отърве от въжето. Като такъв, аз излязах преспокойно да обикалям сичките отделения на затвора. Ако нейде се случеше да загледа някой от заптиите или някой от турските бабаити, които и тука не липсуваха, аз се почесвах или се навеждах на земята да събирам хвърлени цигари, действие, което, както съм казал на много места, има своето решающе влияние на турчина.

Пловдивският затвор в сравнение с другите затвори в България може да се каже, че държи първо място по своето удобство. Той е много по-добър и от сливенския. С изключение на ченгене каушу и другите отделения, които са наред с него, но и в тях пак може да се живее, защото са доволно широки и светли, с големи прозорци. Горните катове са още по-добри и чисти, в които бяха турили свещениците, учителите и по-богатите. На дъното в затвора имаше една отделна стая, с няколко прозорци и добре измазана, в която стояха няколко учители и други търговци из Пловдив и Т. Пазарджик: П. Набодков, Дрински, Калчов, Отон Иванов, Данов и други.

Като минувах покрай малките отделения, които са на горнята страна, гдето държат повечето тие, на които са побъркани изпитите, наотделно, чух, че някой ме викаше по име. Обърнах се и видях моя любезен приятел Ботю Иванов, с когото се бяхме срещнали в троянския затвор, който плетеше чорапи. Той беше турен в полис. Два и половина месяца бяха се изминали от нашата среща в Троян, в разстояние на което време той не беше успял още да си оправи изпитите. Ако два деня го пущали да ходи свободен с другите затворници, то на третия ден изново го затваряли. Причината на сичко това беше той сам, защото не знаеше що да говори; но немалко го бъркаха и неговите съселени от Синджирлий, гдето той жи-

вял, които, възползувани от слабостта му, сичко се мъчеха да стоварят върху него.

– Какво да правим, когато чорбаджиите ме бъркат – беше неговият отговор, – но ако даде Господ да се отърва, боже помози, тогава ще се режат чорбаджийски глави. Настрана сичко това – прибави Ботю, – но добър хляб дават тука, а най-главното е, че няма троянския бой. Страшна работа беше там.

Не закъснях аз да се срещна и с доктор Василя Соколски, депутатът от Перущица в Оборищенското събрание, докторът на Бенковски и един от моите приятели в Панагюрското въстание, който, както казах, беше осъден вече на смърт. Но това му не бъркаше да бъде така също весел, както и в четата, като че нищо подобно да не беше се случило. Той беше облечен още с бунтовническите си дрехи, които ни дадоха от Панагюрище и които му взели един път башибозуците, заедно с инструментите му, но той успял пак да си ги вземе чрез правителството в София.

Просим минутно търпение от читателите да ги запознаем по-отблизо с доктор Василя, доколкото ни е възможно. Той заслужва това, защото е един от редките български мъченици, а още повече че не съществува вече на тоя свят.

Васил Соколски е родом от с. Жеруна, Котленска околия. Когато бил още малък, баща му или други някой от неговите роднини го завели в Добруджа. Тук той бил овчар, слугувал на един хан, а после се присъединил при една чета българе, войводата на която бил шуменец, и излезли да върлуват по Дервиш Иван балкана, около Варна. Това било в 1867 г., когато духовете в България бяха разпалени. Тая чета по сяка вероятност отпосле се е преобърнала на хайдушка. Васил Соколски наскоро бил хванат с няколко души още от другарите си, които затворили във Варна; тях ги обвинявали още в някакво си убийство на един турчин.

После една година Васил се освободил от затвора и преминал в Тракия, живял в Сливен и попаднал да слугува при

доктор Венков, при когото стоял няколко години и можал да усвои много неща от медицината като: церовете за треска, сърцебол, за глава, настинка и пр. Живял той и в Т. Пазарджик сѐ при същия доктор, на когото след смъртта купил няколко вида медикаменти и тръгнал по селата да лечи; но най-главното, знаял и да присажда за сипаница. После отишел в с. Перущица, гдето се установил надълго и се оженил за Велика Гечова. Тук той си отворил и спицерия. Когато Бенковски посетил за пръв път Перущица, то Васил Соколски бил от първите лица, които се срещнали с него. Той приел живо участие в организирането на бъдещето движение и станал един от личните деятели в с. Перущица и околността, последствие на което и него намерили за достоен да го изпратят за представител на събранието в *Оборище.* И тук така също показа голяма деятелност и гореща привързаност към святото дело.

Когато се закри събранието на Оборище, той не пожела да се върне вече при семейството си в с. Перущица, защото получи известие, че някои приятели на турското владичество подушили за каква работа е отишел той към Панагюрище и ако се върне, твърде вероятно било, че ще го сполети някоя опасност. Това свое решение той съобщи на избирателите си с едно писмо, в което, между другото, писал и това: „че работата е вече свършена“; „съдбата на оръчето е решена“ (т.е. на Турция). Заради това тие тряба да точат костурите, които скоро ще потрябат.

След като се дигна въстанието на 20 априлий, както е знайно вече, той тръгна с нашата чета под предводителството на Бенковски, като изпълняваше още и докторска длъжност, за което беше си приготвил сичките потребности, които носеха два коня. Вечерта на 20 априлий, когато цялото Панагюрище беше въстанало и мнозина странни тръгнаха да си отидат по селата, за да направят и там същото, както и в Панагюрище, т.е. да дигнат въстание, то и доктор Васил поиска да тръгне за Перущица, като казваше, че голяма нужда ще има там от

неговото присъствие; но Бенковски не го отпусна, защото не искаше да се лиши от един способен и решителен човек, какъвто беше докторът. После той се избра за член в комисията, която щеше да изработи устава за въстанието.

Когато ни нападнаха башибозуците в Етрополския балкан, със звънците, гдето се разпиляхме на много части, Васил Соколски попаднал в оная част от четата, която остана назад. После няколко деня той бил хванат от турците в околността на Златица заедно с Тома хаджи Георгиев. Тях откарали в Златица, в най-лошавия затвор и при най фанатиците турци, гдето в пребиването за няколко деня от глад щели да измрат. Биенето, мъките, поруганията и пр., а особено на свещениците, които биле докарани от други места в Златица, нямали граница. Калимавките на тие последните се ритали из двора на конака като боклук.

Понеже мястото, гдето ги хванали, било в границите на Софийския санджак, тях ги закарали да се съдят в София.

В изпитите си доктор Васил показвал онова, от което се придържаха мнозина, т.е. че той, като доктор, излязъл бил по селата да присажда, гдето го загащили комитите и насилствено го взели да върви с тях, а особено като разбрали, че той е доктор. Не беше само доктор Васил него време комита, не говореше само той, че „насилствено го взели комитите“, че бил пиян и пр. Това беше общо правило. Софийският затвор се пълнеше от нови комити, много страшни по названието си, минали от Влашко (от Ботйовата чета); тук бяха още и ония коприщени, които изклаха циганите, заради това особено внимание не се обърнало на доктор Василя, ако да не било един прост случай.

После съсипването на Перущица в джеба на един убит перущенец, на име Петър Бонев, според Соколски, а според други перущени – Насю Тильов, тоже перущенец, като го търсели башибозуците за пари, намират писмото на доктор Василя, което той писа от Панагюрище до своите избиратели после събранието на Оборище, че „съдбата на оруче-

то е решена вече“ и пр. Вижда се работата, че това писмо е заинтересувало турското правителство, а особено неговият автор, името на когото било подписано цяло: „Доктор Васил Соколски“. Тие дават окръжно до сичките градове, гдето се намират затворени въстаници, да дирят човека с това име, когото немедлено да изпратят до Пловдив.

Доктор Васил, който и в София не си скрил името, скоро бил намерен и изпратен под силен конвой за Пловдив.

Той бил дотолкова наивен, щото не намерил за нужно да се откаже, че не е автор на това писмо, което щом признал, трябало да каже и други неща, организацията на въстанието. Възползувани от тая негова откровеност, комисията за съдението бунтовниците му поднесла копие на турски язик от нашия правилник, изработен в Панагюрище в надвечерието на въстанието, оригиналът на който носи и неговия подпис като член в комисията, което копие, след като му го прочели, той го припознал, че е вярно с първообразното. В края на това копие, което е напечатано в английската Синя книга, се вижда следующата забележка, направена от доктор Василя по принуждение от страна на правителството, за което той сам ми казваше:

„В главното събрание, държано от нас в Панагюрище, състояще от дванадесят лица (?!) и от мене, приехме и одобрихме гореизложеното, което съдържа дванадесят члена (?). 11 юлий 1876 г.“

„Настоящето копие на турски язик е превод от същия правилник. (Под.) Васил Соколски.“

„Копието от горните инструкции се припозна напълно, че е вярно с първообразното, от Васил Соколски, един от главатарите на движението, който изповядва, че е подписал тоя документ. 14/26 юлий 1876 г.“

(Следва печатът на пловдивското съдилище.)

Член по член, дума по дума бил прочетен тоя наш правилник на доктора, когото разпитвали любопитните до глупост

ефендета за съдържанието и смисъла на сяка дума и точка. „Цели два деня, от сутрина до вечер, ме държаха, за да им разправям за писаното в устава ни“ – казваше злочестият Соколски.

– Най-много ме врънкаха малките ефендета и няколко гърчуля, еветчии в конака, да им разказвам как сме щели да ги колим, по кой начин щяло да се устрои българското царство, догде щели да му бъдат границите.

Донякъде той отговарял уклончиво, но като му причерняло на очите от подигравките на младите ефендета и продадени гърци, казал им направо, че ако не сега, то за в бъдаще ще ги колят българете. Това той казал, защото усетил, че работата била свършена вече, бесилката се готвела.

Присъствующите там представители уж на християнските народи, кацигровци, власакевци и други, които мълчели като риби, стоели като истукани, както сичките други не турски аази, длъжността на които беше само да казват *евет* и да угождават на турците и които бяха по-безмилостиви от тие последните, щом предстоеше да се решава съдбата на някой българин[1], с негодувание нападнали на беззащитната жертва, че той прави зло на своя народ, черни го пред светлите очи на царските хора, представлява го за непризнателен спрямо толкова добрини, които му е направило султановото правителство, и пр.

И действително тоя същия ден на Васил Соколски се прочела присъдата, с която той се осъждал на смъртно наказание, изпълнено чрез обесване.

– Когато едно от ефендетата започна да чете на една писана книга, гдето често се споменваше моето име – казваше Соколски, – аз нищо друго не можах да разбера, нито пък знаях какво четат, но като чух думата *аскъ* (бесилка) в края

[1] Същата тая година, когато съдеха седемнадесят души бунтовници от Ботйовата чета в Русчук, няколко души турци, от съдилището, останали при особено мнение да се замени смъртний приговор със заточение, когато българските *еветчии* настоявали за бесилка.

на писмото, която ефендето произнесе нависоко, отведнъж разбрах, че съм осъден вече на смърт, и захванах да протестувам, като виках колкото си можех; но двама заптии ме изтласкаха навън.

Изпълнението на тоя приговор над Соколски закъсня няколко деня. Секи може да си въобрази в какво трескаво положение тряба да се намира човек, когато от минута на минута чака да си чуе името! При появяването на сяко заптие, на секи чиновник той тряба да изтръпва; ако някога закъснееше раздаването на хляба или се издадеше заповед да върви секи на мястото си, заповед, която завинаги предшествува изпълнението на някое смъртно наказание, Соколски, колкото и да се мъчеше да се покаже, че малко го е грижа, лицето му говореше противното; то побеляваше като платно, очите му се размътваха, гласът му ставаше дрезгав, язикът му се преплиташе... Та и другояче не можеше да бъде! Възможно ли беше да притежава човек подобно убийствено хладнокръвие, щото да остане равнодушен, когато гледа, че сичките му другари и там присъствующи стоят като попарени, никой не смее да си отвори устата да каже две думи, гробна тишина се възцарила, а най-лошавото е това, че на сичките погледите от време на време поглеждаха крадешката към героя на деня, към жертвата, към оногова, който после няколко минути не щеше да бъде вече помежду им? Не, това е невъзможно; това не е в човеческата натура; не можеш да се смееш, когато сичко наоколо ти плаче. Друг един път ядехме хляб двама със Соколски, навън из затвора се чу шум и неговото име се произнесе няколко пъти. Това достигна до неговия слух и при сичко че той се мъчеше да покаже кураж, лъжицата, с която сърбаше, започна безсъзнателно да играе в ръката му из паницата, като дете, което се е нахранило вече и захваща да си играе. Но това ставаше на първо впечатление; след малко той пак дохождаше в нормалното си положение. Причината, загдето турското правителство отложи изпълнението на присъдата му, може да беше европейската комисия или

кореспондентите, за които се говореше, че наскоро щели да дойдат и в Пловдив. Бедният Соколски! По цял ден обикаляше около пътните врата да се учи новини, като кога ще дойде тая комисия, не се ли чува нещо за помилване, за което твърде начесто се пускаше слух, и пр. Ако някой от затворниците се заинтересува да научи нещо от текущите новини, то Соколски трябаше да пита за това. Та и той, ако чуеше нещо, не се задоволяваше да го знае сам, но тичаше от кауш в кауш да го съобщава и на другите си събратия.

Един ден, преди обед, вратата на затвора се отвориха и много ефендета от конака и юзбашии, придружени от заптии, влязоха в затвора. Сичките затворници, както обикновено бива в подобни случаи, бързо отидоха на местата си и застанаха почетно един до други наред, като мислеха, че големите хора, ония, от които зависеше животът им, за тяхно добро са дошле. Тие последните обаче малко обърнаха внимание на затворниците. Тие гледаха повечето стените на каушите, прозорците, хляба, който ни се даваше, рогозките и пр. и бързо-бързо излязоха пак навън. Никой не можѐ да се догади за истинската цел на това посещение; секи казваше, че това е един вид ревизия. Но после малко време вратата на затвора се отвори изново, в който нахълтаха няколко заптии, не от познатите в затвора, като водеха със себе си множество дюлгери със зимбили на гърба и циганки с котли и четки в ръцете. Закипя бърза работа по сичките кауши, туриха се в движение мнозина затворници, не от комитите обаче, развикаха се заптиите необикновено да дават разпореждание и заповеди, на които тие са твърде щедри; задрънкаха котли и чебури, от които изобилно се изливаше водата по дъските в секи кауш; писнаха дюлгерските сечива – триони, тесли и рендета, стени се пробиваха за нови прозорци, а вехтите се поправяха; нови метли и рогозки се внасяха, а старите се изхвърляха навън; колкото души имаше затворени в полисите, в това число и Ботю, пуснаха се в общите кауши; най-после раздадоха по-чист хляб, но само на бунтовниците, от което

турските хапузи немалко се разяриха, като казваха, че човек трябало да бъде комита, за да има чест. Читателите са се сетили вече коя е причината на това движение, да се отворят нови прозорци на стогодишните кауши, да ни се дава чист хляб и пр. На това са биле принудени турците следствие полученото известие, че европейската комисия е тръгнала вече за Пловдив, на която тие искаха да замажат очите чрез разни вънкашни украшения.

Тая новина, която в късо време стана известна и на най-неинтересующите се, зарадва сичките. Разбира се, че най-много трябаше да се радва Васил Соколски, който разчиташе много на европейското великодушие. Той беше уверен, че благородните лордове и графове ще да го спасят от грозната бесилница. След два-три деня тие последните дойдоха. Когато влязаха в затвора, подиря им вървяха една цяла върволица ефендета, кетипи, юзбашии, заптии и пр. с черни алатурка сюртюци, закопчани от доле до горе, с калъплии фесове и с отпуснати ръце, готови на сяка минута да направят раболепно темане. Тие питаха мнозина от затворниците, най-много дали са вземали участие в движението. Много лица, които говореха някой от европейските язици – Калчев, Георги Пенев, К. Величков и други, – говориха им от страна на сичките затворници да се потрудят за освобождението ни, на което тие обещаваха. На ефендетата в това време не ставаше добре; тие позеленяваха от гняв.

Васил Соколски беше се изправил на най-личното място в своя кауш. Неговата представителност обърна вниманието на комисията, която се спря до него и захвана да го разпитва. Щом тие чуха името на Бенковски, което се произнесе от присъствующите затворници, като казваха, че той, Соколски, е бил негов доктор, сичките опулиха очи и си извадиха нотисите да пишат, като разбраха от най-напред, че сам Бенковски стои напредя им.

– Неговият доктор – прибавиха присъствующите, – който е осъден на смърт неотдавна.

Комисията му записа името, възрастта, месторождението, занятието и други някои обикновени подробности, добър материал за някоя газетна статия, и друго нищо повече.

– Мене ще ме бесят днес-утре – каза Соколски с разтреперан глас – и никой няма да ми помогне, освен вас... Моля за капка милост.

Комисията се обеща уж, че ще да подействува, гдето трябва, и след малко си излезе. Заптиите, които я придружаваха, се завърнаха, като говореха помежду си „бошлаф"; Ботя и другите затворници пак ги туриха в полисите и пр., и пр. С една реч, сичко пак тръгна по стария ред; а доктор Соколски продължаваше да стои в неизвестност, за когото се пущаха различни слухове. Един ден доктор Влада, който имаше достъп при агите, каза му, че той ще бъде опростен, за което от вярно място се научил.

Същия тоя ден, после пладне, аз бях легнал да спя в кауша си. Когато се събудих, станах да отида при Соколски, да науча нещо ново. Тесният коридор, през който трябаше да премина, беше пуст, с изключение на няколко души цигани, които се занимаваха със събиранието на цигари. Това беше необикновено, което аз не можах да забележа за пръв път. Нямаше така също да се чува и шум, като че сички спяха. Стигам най-после в кауша на Соколски, гдето повечето затворници бяха българе; но него нямаше там. Тие сичките бяха вътре, насядали секи на мястото си и дотолкова умислени, щото никой не си отвори устата да ми каже нещо, когато влязах при тях.

Питам аз где е Соколски и гласът ми се пресича, защото усещам, че работата не е чиста; но наместо отговор чува се само глухо пъшкание от страна на присъствующите, които не ми отговаряли, като мислели, че аз зная сичко.

В това време, когато аз питах за бедния Соколски, той едва ли е бил предал душа на бесилницата. Преди половин час време заптиите го грабнали от затвора, след като затворили сичките кауши, вързали му ръцете изотзад, както обикно-

вено правят за ония, които ще вървят на бесилницата, и го изкарали навън. На излязване той казал само „Прощавайте, братия“ на своите другари. Подир малко заптиите, както и други лица, дошле отвън, известиха, че въжето, на което бил обесен Соколски, се скъсало. Него обесиха в гр. Пловдив. Той беше на възраст около 30–32 години, със сини големи очи, с жълта гъста брада, доволно дълга, която го правеше представителен; ръст среден, снажен, с къдрава коса и лице доста красиво. Мнозина от другарите бунтовници се оплакваха против Соколски, че със своето лекомислие той изповядал много неща на турците, които трябало да останат тайни.

Войводата Иван Орчо, който разруши селото Стрелча, така също наскоро бе докаран от Търново, гдето го хванали на един хан. Портретът на Иван Орча е горе-доле следующият: възраст 35–38 години, мустаки черни, завинаги подсукани във форма на кравайче, очи черни и светли, глава голяма, врат дебел, та червен, като на касапин, ръст среден, снага дебела и ръце мускулести, които от белегчетата и от разни други действия бяха накълцани като четеля; с една реч, той имаше изглед на същи войвода и юнак в пълна смисъл на тая дума. Вижда се работата, че това свое юначество Орчо го е употребявал и от по-напред, защото няколко пъти бил честит да посети турските затвори за разни безчиния. В Панагюрското въстание, както казах гдето се следваше, той взе живо участие, но не в приготовленията, за което нямаше толкова способност, а в действията, когато дойде работата да се върти нож и пушка. Той се сподоби да бъде посрещнат с песни и с биението на камбаните в Панагюрище, когато се връщаше победител от с. Стрелча, село, което дълго време е задавало страх на околните български села.

След поражението на въстанието, заедно с П. Бобекова и Манча, той отива в Коприщица, гдето благоразумните сполучили вече да си турят работата наред. За да се отърват поевтино, тие затворили апостолите и някои от първите начи-

натели в спицерията на Спас Хекимина, на вратата на която обесили голям кофар, запечатан с червен восък, гдето пазела и въоръжена стража. В това време турската войска настъпала вече около селото, която отишел да доведе някой си Черню. Според други очевидци Ив. Орчо с измама освободил тие пленници, като казал, че голямо число сръбска войска е дошла в Панагюрище; а според него самият той със сила ги бил освободил.

До 240 души бунтовници потеглили с Иван Орча от Коприщица за в Балкана, които отпосле се разделили на различни групи. Близо до с. Гарваните, около Габрово, Орчо останал сам да се бие с башибозуците, които биле нападнали, а другарите му ударили на друга страна, от които той се изгубил, и после няколко деня бил хванат в Търново на един хан. Той се престорил на ням. Напразно тоягите и гърбачите валели като град по Орчовите широки плещи; напусто тракали и хлопали наоколо му по стените и вратата в присъствието на докторска експертиза: Орчо се надува като мях и мучи като говедо, докато най-после чаушинът, на когото бил предаден, не казал: „Оставете го кератията; най-после може да бъде пък ням; защо да влязваме в грях.“ Орчо въздъхнал свободно.

Когато докарали Каблешкова в Търново, той бил там. И от него се потвърдява, че Найден п. Стоянов умрял от бой пред вратата на затвора. Брадата и мустаките на тоя последния биле изстъргани, а главата му на разни места оклоцана от заптийските касатури.

После няколко деня, заедно с Каблешкова и други още затворници комити, Орчо бил отправен чрез Габрово за Пловдив, със забележка на мазматата му, че той е действително *ням.* Като стигнали в Габрово, сичките ги затворили в общия затвор, а Каблешков, като знатно лице, дали му особно помещение, една заптийска стая, гдето той в отсъствието на заптията грабнал му пищова от стената и се ударил в гърлото.

Стигнал Орчо жив и здрав в Пловдив. В това време, когато

четели мазматата в конака, че между другите комити изпращат на зависяще разпореждание и един ням комита, отвън на двора се подигнала шумна олелия от плач и проклетии на женски гласове, които викали отчаяно „ханзър“, „москов“ и пр. Когато любопитните ефендета отворили вратите да видят що е, около десят-двадесят боси кадъни нападнали на Орча от сяка страна, който, подпрян до стената, мигал като в лапавица. Тие кадъни биле от Стрелча, дошле отдавна в Пловдив да си искат мъжете и стоката от комитите, които под предводителството на Орча на 21 априлий бяха разрушили селото им. Тие познали своя благодетел с първо виждание и ако да не биле заптиите, навярно би се нахвърлили отгоре му. Ефендетата, на които той бил известен много добре от показанията на другите бунтовници, обърнали сериозно внимание, като се разпоредили най-напред да увеличат стражата, която пазела навън смутения Орча. Той продължавал донейде да мучи още като животно, но като видял, че нищо не прави вече пари, от една страна, а от друга, че не желаел да се излага втори път на заптийските гърбачи, проговорил. За голямо чудо на сичките Орчо биде освободен от турците след няколко месяца.

Като запознах читателите с Орча войвода, то нека ми е позволено да дам портретите и на други още някои деятели от въстанието, които, макар и да останаха живи, мисля, че пак е позволително това. Колкото се отнася до тях самите, то нека ме опростят за тая моя дързост.

Поп Грую. Той е нашият поп Грую Бански, свещеник в селцето Баня, оня поп Грую, любимецът на Бенковски, който носеше патрахила си в паласката при фишеците; който четеше „Верую“ наместо „в единаго Бога“ – „в единаго хъша балканскаго“ и пр.; който беше преобърнал молитвите от требника да ги чете по своему; който отслужваше божествената литургия с два арнаутски пищова; който привеждаше под клетва бунтовниците в едната ръка с кръст, а в другата с ятагана и пр. Тоя поп Грую се намираше сега в затвора, с

изскубана брада и мустаки, като че бяха го изпасли молците; със синя вехта кърпица на главата наместо високата му калимавка, която погански ръце бяха разкъсали, и със скъсана дрешка на гърба си наместо жълтото му шаячно джубе, с което кой знае коя була си покриваше бялото лице.

В бедно положение беше сиромахът!... Жално ставаше на човека да го гледа. Поп Грую е родом от село Баня, както знаят вече читателите, на възраст около 40 години, ръст нисък, брада и мустаки черни, с голямо чело, очи светли, тоже черни, с извънредно весел характер, но в същото време и лют.

После поражението на въстанието поп Грую, както мнозина, скрил се най-напред, но скоро бил хванат и заведен в лагера на пашата. Когато го видял тоя последният най-напред напреде си, скромен попец, твърде смирен, не страшен на изглед, облечен с дрипави дрешки, погледнал даже със състрадание на него, поканил го да седне и заповядал да му направят едно кафе, което млад един аскерлия приготовлявал в това време около огъня. Поп Грую не се радвал яко-яко в себе си от тая пашовска снизходителност, защото знаял, че пашата прави това случайно, като не знае още кой стои напредя му, с кого има работа.

– *Хай гиди завалѣ попи;* и тебе комита правят, а? – казал пашата на присмех и се обърнал на друга страна да говори с другиго.

Поп Грую си правел цигара, за което сам пашата му позволил, и се оглеждал наоколо си зачудено, защото и той от своя страна малко внимание обръщал на тая ласкавост. Той чакал друго да види, което няма нищо общо с кафето и цигарата – дървото.

– Можѐ ли барем да видиш баш на комитите, попе, или някой от неговите другари? – повторил след малко пашата с по-голяма разсеяност, като да бил вече сит на подобни въпроси и сведения.

– Отчасти, ефендим, когато бях в Панагюрище, показаха ми кой е войводата – отговорил поп Грую.

Пашата заговорил изново с другиго и след много време му дошло на ума да се обърне към поп Грую.

– Как ти беше тебе името, попе? – попитал той, като искал да покаже, че от по-напред знаял уж името му, но сега го забравил, което е в обичай между турците.

Поп Грую предчувствувал нещо недобро, побили го студени тръпки, неволно си въобразил своите действия по време на въстанието и обноската си към някои от заробените турци.

– Поп Грую, ефендим – отговорил той с половин уста и направил темане с дясната си ръка.

– Не?! Поп Грую ли? Баня папазъ? – креснал пашата като хищна птица и се изправил на колене, със стиснати юмруци, готов да подхвръкне, като че остри шишове го бодели в сърцето.

Нещо като „евет, ефендим“ се чуло да излезе от устата на сиромах поп Грую, който не се усещал вече на земята ли е, или на небето.

– Аскер!... Караул!... Чауш! – викал отчаяно пашата и махал с ръцете си по въздуха, като забравил сяко военно приличие и дисциплина.

Безбройно число солдати, с щикове в ръцете си, се нахвърляли върху беззащитния поп Грую, който бил вързан с дебели въжета наопако ръцете и отведен настрани под силен караул.

– Ах, поп Грую, ах, ти, керата папаз – викал пашата, като си въртял в същото време главата ядовито. – Четиридесят куршума да прекарам през гърдите ти, пак няма да бъда удовлетворен... Ти тряба да бъдеш одран с кремък, а после да ти се насоли кожата.

Нечути са мъките, които е претърпял поп Грую във военния лагер, в пазарджикския затвор и по пътя. Но благодарение пак на турските власти, които при такива обстоятелства оставиха го жив. На това най-много е спомогнало, види се, работата, значението и важността, която са му давали тур-

ците, като са мислели, че ако го погубят по пътя, ще бъде потърсен от висшите власти.

В затвора той беше станал мизантроп, по цял ден стоеше в кауша си; ако го закачеше някой от другите затворници, то той го изругаваше. Вижда се работата, че безчеловечните мъки и страдания значително бяха подействували на него: каквото е тялото, такава ще да бъде и душата.

Отпосле той бе освободен, защото не можѐ да се докаже, че е действувал самостоятелно и вършил отделни престъпления.

Тодор Душанцалията. Тодор Душанцалията е родом от Коприщица; той беше на възраст около 28–32 години, със среден ръст, с малки възруси мустачки, с пълно червено лице и доволно красиво, смирен и добродушен до крайности. Още от млади години той отишел да си търси честта в странство, както обикновено правят сичките негови съотечественици, страната на които нищо не произвожда. В Египетска Александрия преживял Тодор около цели осем години, карабаджия, гдето той със строга пестеливост можал да тури настрана доволно парици и въобще работата му тръгнала добре. За да направи съучастници в това свое щастие и своите бедни родители, Тодор се наканил да се върне в родното си място след осем години, по празниците на Възкресение. Той пристигнал в Коприщица в това време, когато страстите кипяха, духовете се вълнуваха на младите; когато се шиеха байряци, куршуми когато се лееха и се точеха ножове. Разбира се, че сичко това се вършеше тайно, от което Тодор не е знаял нищо за няколко деня. Може би злощастният, като свършен момък и улеснен, след толкова годишен тежък гурбетлик по нечистите абаджийски одаи, да се е интересувал повече от красния пол.

Но наблюдателното око на пъргавия Каблешков, който в това време правеше нощта на ден и деня на нощ, зърнало тая нова жертва и скоро Тодор бил посветен в работите на настъпающето движение, като жертвувал и едно голямо коли-

чество пари за святото дело. Тодор дотолкова се бил увлякъл в приготовлението, дотолкова присърце захванал да работи, щото него и даскал Найдена избрали от Коприщица за депутати в събранието на Оборище. Той присъствува на това събрание и подписа акта на въстанието; а после, във време на самото въстание, бил е един от най-горещите деятели.

Него обвиняваха най-много, ако помня добре, в клането на коприщенските цигани, което не беше дотам основно, защото той не взе твърде голямо участие в това „херойско дело".

Един ден, после обяд, в затвора влезе един юзбашия с няколко още заптии, които обявиха на Тодора да си прибере едно-друго, защото е пристигнала заповед да го карат в Одрин. Сичките затворници, които бяха там наблизо и можаха да чуят тая заповед на юзбашията, усетиха се, че работата не е добра. Тодор ще върви на бесилницата, а само за да не се уплаши, говореше му се, че в Одрин ще отива. Усети се и Тодор що го чака. Нему се наляха очите със сълзи и жалножално изгледа той присъствующите си другари.

– Лъжете ме вие мене – каза той на юзбашията, – аз отивам не в Одрин, а на бесилката... – После се обърна към своите другари, от които поиска прошка, и им подаваше някакъв ключ, за да го дадат на майка му.

И тръгна той с бързи крачки пред юзбашията джелатин, като че отиваше да изпълни един дълг, една неизбежна обязаност, един обряд! Тъй умира българинът!...

От дрехите на покойния, които се раздадоха по сиромасите из затвора, и аз се сподобих с една риза, която ми даде Иван Душков.

Тук беше и моят другар Цвятко Церовченина, с когото ходихме да горим селата Смолско и Каменица. Аз случайно го видях в затвора няколко деня след докарването ми, когато той обираше цигари по земята и просеше едно-друго измежду затворниците. И неговите мустаки бяха изпасани от молците, което беше знак, че и той е преминал през баши-

бозушката баждарница. Не му се обадих, защото не го знаях каква линия на поведение държи в изпитите си, и се сторих, че го не познавам уж. Същото направи и той от своя страна, защото забележих, че избягваше да се срещне с мене. Като се боях от бившия си другар, който беше в състояние да ме покачи на въжето, разбира се, ако пожелаеше това, казах на едного от познатите си другари да отиде при Цвятка и го изпита отдалеч дали той е казал сичко в изпитите си.

– Не си ли бил на гората Еледжик и не знаеш ли кой запали селата Смолско и Каменица? – попитал най-после моят познайник на нисък глас бача Цвятка, който гледал на земята и се почесвал, гдето не го сърби.

– Ние сме сиромаси хора бе, брате, кой ти разбира от такива работи – отговорил Цвятко, малко смутен от зададения въпрос. – Във време на въстанието аз се уплаших и търтих да бягам накъдето ми видят очите.

Аз се успокоих от този отговор на бай Цвятка, но пак не се реших да му се обадя, защото той казал предварително, че никого не познава в затвора.

Казах по-горе, че тук беше затворен и Димитър Златанов Свещаров (сега кмет в Пловдив), един от ония патриоти, които рядко се срещат в България. От толкова много съзаклятници, които броеше него време градът Пловдив, само той и единственият и страшният герой на перущенската черкова „Свети Архангел“ – Кочо Чистеменски – решили на 22 април през нощта да запалят Пловдив, като турили огъня най-напред в своите дюгени, находящи се първият при Джумая Джемиси, а вторият – в чаршията.

Да ви разкажа нещо по-подробно за деятелността на пловдивския комитет в 1876 година. Двамата апостоли Бенковски и Волов дошле на 13 февруарий през зимата в с. Царацово, в дома на Божила, отгдето изпратили стария деец бай Ивана Арабаджията да извести в Пловдив на приятелите, че двама апостоли желаят да влязат в града. Това известие било съобщено на трима души, а именно: Христо Благоев, Христаки В.

Търнев и Димитър Свещаров, от които първите двама отишле, заедно с бай Ивана, до с. Царацово, за да посрещнат носителите на свободата. На другия ден рано сутринта, часа по осем, двамата апостоли по крака влезли в града, без да бъдат забележени от някого. Тие се установили в дома на Христа Благоева, гдето свикали събрание да прочетат своите пълномощни писма и да кажат целта на пътуването си. Между другите лица в това събрание присъствували освен горепоменатите личности – Коста Калчев, Стефан Дренски, Набодков (учител), Антон Балтов, Тома х. Георгиев и други.

После това Бенковски взел думата и напространно разкрил на присъствующите с каква цел са дошле тие в града им и какво се изисква от тие последните да направят като българе и патриоти. Предложението да се устрои комитет в града Пловдив било прието на драго сърце и секи захванал да работи за неговото организирание според силите и способностите си.

Бенковски ходил при руския в града консул да му съобщи мисията си и да му поиска руски паспорт, но тоя последният не го приел, като казал, че Русия не желае въстание.

ДВИЖЕНИЕ В ПЛОВДИВ

В събранието, което стана в Панагюрище през месяц март вследствие хващанието на апостола Славков, от когото навярно турците бяха узнали много неща, а най-важното, че из България имало много други такива апостоли, решило се, че ако Славков предаде плана, то да се дига въстание, както се може. Градът Пловдив, който не можаше да въстане открито по причина на малочислеността на българското население, според предложението на Бенковски събранието решило да се запали. Димитър Свещаров бил натоварен да извърши това.

В сряда, на 21 априлий, се получило в Пловдив *кървавото писмо* (прокламациите, които се изпратиха от Панагюрище,

подписани с кръв, и които населението отпосле нарече кървави). Същата вечер се събрали палачите, които се разпределили да запалят града от много места. Отон Иванов, който бил изпратен да помага на палачите, бил определен да даде първия знак, като запали някое здание на Небеттепе.

Страшно биле развълнувани по това време духовете в града Пловдив вследствие разпръснатите слухове, че в Коприщица и Панагюрище има нещо. Това вълнение и безпокойствие се увеличавало още по-много, по причина че никой не знаял навярно в що се състои работата, а в подобни случаи предположенията имат голяма цена. Турците, гърците и нашите чорбаджии бълнували за московци и сърби, а младите български патриоти се радвали. Никой не стоял хладнокръвен пред настъпающето движение. Секи вършел онова, за което бил способен и което било в интереса на неговите сънародници или частни сметки. Турците се въоръжавали, мало и голямо обикаляло из улиците, наежено против българете, но планът на техните действия не бил още начъртан; и тие самите не знаяли що да чинат. Лукавите гърчоля, които извличат най-бляскави победи от подлостта и интригите и които притежават по-голяма способност от турците да съображават и да се ползуват от обстоятелства, тичали надолунагоре из града. На турците казвали тие: „Дръжте, в това са виновати българете!“ – а тие последните подмамвали да се запишат гърци, защото *Булгаристанът* е обречен вече на смърт. Услужливият им митрополит бил отворил вече каракачанския си тефтер да записва покаяните. Така проповядва Христос да се постъпва със слабите и угнетените. Тоя духовен пастир, ако му позволяваше черното расо, навярно би затъкнал на пояса си дългия ятаган в реда на башибозуците. Тогава той се задоволил само с тефтера си, който имал равносилно значение с ятагана.

Разбира се, че много божѝ кравици от пловдивското полубългарско и полугръцко население прибързали да цалунат сквернатa десница на тоя фенерски кеседжия.

Не спели и нашите кръстени братия – чорбаджиите, – тая верноподаническа сган, дирек и основа на сяко тиранско управление. Тие треперели вече, коленичили около силните на деня с калъплии фесове на главата, с алатурка сюртюци, закопчани от долу до горе, на които се мъчели да угодят по какъвто и да е начин. Навярно техните уста са произнасяли: „Нашите млади чапкъни направиха нещо“ – и тие, а никой други са предложили и указали най-напред кой изпомежду тие млади в Пловдив заслужва да бъде хвърлен в затвора за предварвание на злото.

Останалата безчувствена маса, която славянофилите наричат народ, а тираните – глас божий и *народна воля,* се безпокояла само за своята душица, за алъш-вериша и за добитъка, това, което чувствуват и животните, когато се застрашават от някоя сила.

Имало и друга една категория словесни същества, които участвували в сичките приготовления на народното движение, което мислили, че е лесно и възможно, както в страниците на някой роман; но като видели башибозушките чалми и дългите ятагани, с които двама башибозука не можали да се разминат из пловдивските тесни улици, обърнали колата. Наместо *свобода или смърт*, думи, които секи произнася натъртено, когато пее песента „Дойде време, дойде час“, тие се задоволили да изгорят няколко писма в огъня, хвърлили на известното място приготвеното си левче, заедно с направените фишеци, и след като взели ключовете от сичките врата, запалили кандилцето пред иконата Божа матер. Други някои от същата категория, с по-разпалени сърца, имали смелостта да се съберат по няколко души на едно място, гдето така също под бдителността на обърнатите ключалки изпразвали буйно и решително пълните чаши за успеха и победата на въстаналите братия. И двете тие категории са благоразумните и философствующи синове на България.

Ревекините синове с келавите глави и с дългите джубета само вайкали и охкали, като музикален инструмент, като че

техният железен аршин и сарафската им кутия биле причина на сичката безредица. Тие се кланяли по улиците до земята пред сяка въоръжена краста, а псували и ругаели нависоко слабите и победените, като че им плащал някой за тоя труд.

Но да оставим настрана чифутските *шашарми,* чорбаджийските теманета, гръцкото православие и благоразумното „да живей“, които нямат нищо общо с нашия разказ. Да видим що са направили „несмислените“, „неразбраните“, „чапкъните“ и „нехранимайковците“, които не знаят каймета на парàта и не жалят своята душа.

Както другаде, така и в Пловдив се намерили хора честни, хора решителни и патриоти, които прежалили сичко за в полза на общото дело, без да се отчаят ни най-малко, че учените и знатни кратуни, които от по-напред си увирали гагата насякъде, изпокрили се из мишите дупки, когато дошло време за работа. Тие решителни и необикновени хора биле Кочо Чистеменски и Димитър Свещаров, първият скромен кундурджия, вторият презрян свещарин. Тие не са учили във високо училище, не знаяли буки за благонравие и възпитание, но умели да изпълнят своя дълг към отечеството си, като запалили собствените си дюгени с газ вечерта на 22 априлий, както са биле обещали от по-напред. С тях заедно биле съгласни и много ученици от Пловдивското главно училище да запалят квартирите си, щом видят първия огън на Небеттепе, който, както казах, щял да запали Отон Иванов. Когато тоя последният отивал да пали на Небеттепе, срещнал го един от благоразумните, който му възпрепятствувал.

Но и без това двата подпалени дюгени произвели ожидаемото действие. Смущението и страхът се увеличили още повече в града; турците гръмнали два топа, които биле като знак на едвам начинающата се кървава драма; пазванти и заптии се развикали, команди се слушали по сичкия град, дебоите на оръжието биле отворени за секи мюсюлманин, сичките турци станали на крак, ненавистта и фанатизмът пламнали вече. Тежки минути настанали за българина! Ско-

ро последвали затваряния не само на виновните, но и на хора като Яким Груева, който бил доказал вече своята преданост към турското правителство, което нямало вече доверие.

Кочо Чистеменски, на минутата още след като запалил дюгена си, заминал с кола за Перущица, заедно с жена си и с малката си дъщеря, да дига и там въстание, а Димитър Златанов Свещаров бил хванат и затворен заедно със Спас Турчев, който така също взел деятелно участие в приготовлението.

Огънят в Пловдив произвел своето действие и в околните села. На селените беше казано, че оттам ще да се даде знакът най-напред. Много селени, които чакали нея нощ по високите места, щом видели, че избухнал огънят, ударили клепалата и грабнали пушките.

В Пловдив бунтовниците имали и приготвен байряк, шит от ученичката Елена Трантеева, но не станало нужда да се употреби.

Освен селата Перущица, Брацигово, Царацово и други хванали се за оръжие още и малките селца в Рупча: Сотир, Дядово и Бойково, находящи се на четири-пет часа разстояние от Пловдив, към южна страна. На 21 априлий тие оставили селата си и заедно с жени и деца отишле в корията, називаема Свети Петър. Моят помощник, Григор Аргиров, отишел да дигне селата Сотир и Бойково. За да се накървавят юнаците, отишле няколко души да вардят пътя, отгдето щял да премине Ахмед ага Тамръшлията, за да го убият; но той се усетил каква е работата и ударил из други път.

В тие села отишле още Отон Иванов, който сполучил да избяга от Пловдив, и Райчо Даракчиев от Станимака, да приготвят по-добре въстаналите села. Два деня и две нощи тие последните стоели в гората въоръжени, без да ги нападне някой, защото турците бяха смутени още и не знаяха каква линия на поведение да държат. На 23 априлий обаче от тамръшкия чифлик се задали около 200 души башибозуци, които нападнали на българската стража. Петнадесят души бой-

ковци и пет души дядовци, които биле против въстанието на съселените си, отишли да се предадат на башибозуците, но тие последните ги избили.

В с. Бойково е починал твърде мъченически един от селените, на име Атанас Душилата. Него вързали кръвожедните башибозуци от един дирек вътре в къщата му, която отпосле запалили, и застанали навън да го слушат като какви звукове ще издава, след като пламне вече тялото му. „Яде ли ти се грозде?“ – се отзовавали иронически кръвниците на отчаяните писъци от страна на Атанаса, което питание било като отмъщение, защото мъченикът Атанас имал лозе и не оставял харамоядците да го берат. После башибозуците изгорили селата: Бойково – цяло, Дядово – половината, а в Сотир само две-три къщи; в последното село заклали и учителя. Разбира се, че грабежът и плячката на башибозуците са нямали граница. Исмаил и Адил Хасанови от с. Тамръш биле предводителите.

Селените, като видели своето поражение, в отчаянието си нападнали на Григора Аргиров да му искат сметка за делата; тие искали да го убият, но той избягал. Избягал така също и решителният свещеник Тодор, от с. Сотир, който не влязъл никак в ръце. За неизказване са мъките и страданията на тоя истински Христов наместник. Цели шест месяца се е скитал той под открито небе, из канарите на Сотирската река, преоблечен в мирски дрехи и въоръжен. Малцина негови познайници, които го знаяли где се крие, давали му сегизтогиз хляб, а през повечето време той пасъл киселец, като добиче из шумата. Бедната му жена, която турците мъчели секи ден, умряла най-после. Когато пристигнали освободителните войски, поп Тодор не закъснял да се яви с донските казаци в своето селце. Наместо да плаче на гроба на своята жена, той се турил начело на хиляда души българе и в два деня и две нощи преобърнал в прах и пепел помашкото село Тамръш, гнездото на капасъзите. От страна на турците не паднал никой убит, заради това не станали и никакви затва-

ряния. Ако селото Дядово е останало здраво заедно със своите жители, то тие последните тряба да благодарят на Отон Иванова, за когото казах по-горе, че се намерил в селото. Тоя решителен мъж не се побоял да се яви от най-напред пред башибозушките водители, за да узнае намерението им, като се показал за станимакалийски лангера, които по него време бяха на почит. Башибозушкият предводител го проводил да предумва дядовчени да се предадат, но той застанал насреща на тие последните и извикал: „Дръжте се, братия, не си давайте оръжието!“ – което и направили селените. Инак Дядово щяло да стане втора Перущица.

След оттеглянието на башибозуците, които вършили сичко открито, с ножа в ръка, на изгорелите и ограбени селени нападнали духовните башибозуци, с кръст и патерица в ръка наместо ножа и пушката. Тие биле хитрите и лукави гърци, които, възползувани от обстоятелствата, дошле да тържествуват над полуубиените селени. Някой си Михалаки Филипу от Дермендере, придружен със заптии и други още паликарета, събрал селените, на които предложил да се запишат гърци или в противен случай ще бъдат изклани със своята българщина. Намерили се събудени селени, които отговорили, че предпочитат да умрат българе, нежели да станат гърци.

ВЪСТАНИЕТО В ПЕРУЩИЦА

Перущица измежду другите въстанически пунктове държеше първо място след Панагюрище, Батак и Клисура. Бенковски хранеше за това село големи надежди. Сам той лично беше дохождал няколко пъти на Перущица. Той слазяше в дома на Дина Гечов, тъст на доктор Василя Соколски, гдето перущенската интелигенция дохождала при него на разговор.

Перущица е чисто българско село на два и половина часа разстояние от Пловдив.

Както в другите пунктове, така и тука приготовлението

за въстание следваше бързо. На 23 априлий – на самѝ Гергьовден – пристигнал в селото от Панагюрище Спас Ив. Гинев[1], който донесъл със себе си *кървавото писмо*; а Кочо Кундураджията пристигнал от Пловдив на 22-рий.

И без дохождането на тие две лица перущени биле приготвени да въстанат; ако и да е имало няколко по-стари хора да се противят, докато стане работата по-известна, Кочо и Спас убеждавали и утвърдявали, че целият български народ е дигнал вече знамето за свободата.

Разбира се, че възхищението за тая свобода е нямало граница. Най-напред младите момци затъкнали ножовете и нарамили дългите пушки, толкова любими него време за секи българин, и съпровождани отсякъде с мили усмивки от страна на момите, ходели из улиците. Първия и втория ден не се случило нищо особено, което дало още по-голям кураж на селените. В разстояние на това време тие изпращали на два пъти хора до Пловдив да искат помощ за секи случай, защото башибозушките байряци се червенеели вече около селото, на Власевец, Вълковици и Мишева могла; а на Блатото се виждал син байряк, около който се групирали стотина черкези, конница. На първите пратеници в Пловдив правителството отговорило да държат отбранително положение срещу нападающите башибозуци, а втори път изпратило една комисия, състояща от шест души, трима турци, между които бил някой си хаджи Рашид, и трима българе: Атанасаки Каратопраклията, Т. Власакев и още едно непознато лице, които съпровождали и две заптиета.

До 25 априлий перущенските въстаници не направили нищо спрямо турците; на същия тоя ден (25) в селото дошле трима души башибозуци, уж да искат хляб, а всъщност целта им била да прегледат силата на перущени. Тие последните си позволили да покажат и някои дързости към българете, за

[1] Той беше представител от Перущица за събранието в Оборище заедно с доктор Василя, но понеже пълномощното му не беше добро, Бенковски го не прие да заседава.

което заплатили с главите си. Минутата била такава, щото твърде малко е трябало, да пламне огънят. Тоя огън пламнал тогава, когато се получило известие в село, че тялото на Калофер Гинчев, перущенец, се намерило хвърлено в една вода, когото заклали башибозуците. След убиването на турците перущени погледнали по-сериозно към захванатото дело. Стражи биле наредени навред около селото от въоръжени юнаци, черковата „Св. Атанас", която по своето местоположение никак не представлява сгодна позиция, била избрана за защита. Много народ, жени и деца се затворили вътре, а способните да държат оръжие мъже пазели по дуварите, на които отворили метеризи за пушките. За главатар на отбраната бил определен Петър Бонев (сръбски въстаник), комуто помагали Кочо Чистеменски и Спас Гинев. Но и башибозуците от своя страна не спали; движенията в техния лагер от час на час ставали по-бързи; тие наближавали постепенно към селото и се впущали от време на време да нападат.

Минутната радост на перущени не отишла за дълго време. Съобщенията им със селото биле прекъсани от сяка страна; никой не можал да се подаде от селото навън, нито пък други странен човек отвън можал да влезе: със сичко разполагали башибозуците, които със своите диви викове задавали страх и ужас; а помощ от Влашко и Сърбия, която обещаваха апостолите, в оръжие и хора, отникъде е нямало да се подаде. Тие предчувствували вече своята грозна съдба, която скоро щяла да ги сполети.

Предвид на това положение, със смесената турско-българска комисия, която дошла от Пловдив, причислили се още седем души българе, родом от Перущица, и заминали за ближното турско село Устина, четврт час на запад от Перущица, за да правят преговори с турците (башибозуците), център на които било това село. После един и половина час от селските пратеници само пет души се завърнали в Перущица с една тълпа башибозуци, а двамата им другари останали в Устина като залог. Башибозушката тълпа, която дошла от Устина, се уста-

новила край селото, на мястото, наричаме *Циганската могила,* а петимата души българе влезли вътре в селото да обявят на своите съселени, че ако в разстояние на един час не излязат да се предадат с оръжието си, то селото ще бъде ударено.

Около 30–40 души, жени, деца и мъже, без знанието на главатарите си излезли от черковата „Св. Атанас“ и отишли да се предадат на башибозуците при Циганската могила. За това предаване най-много настоявали селските първенци, които от по-напред биле противни за сяко въстание. Петър Бонев, който в това време се намирал на позициите откъм южната страна на селото, заедно с по-първите лица от селото, не знаяли нищо за предаването на съселените си. Предадените биле откарани в с. Устина. После малко затворените в старата черкова „Св. Архангел“, повечето жени и деца, като се научили за предаването на съселените си от „Св. Атанас“, начело със селските свещеници Петър и Стоимен, и тие направили същото. Когато мъжете, които пазели по позициите, узнали за станалото, тие напуснали сичко и встревожени, тръгнали към Циганската могила да търсят своите жени и деца, които с тълпата заедно отивали да се предават. По неволя повечето от тие последните се присъединили към семействата си и отишли да се предадат на башибозуците.

В това време, когато перущени наближавали да влязат в башибозушкия лагер, един френец, който идел откъм Пловдив на кон, започнал да вика на турски: „Не бойте се, царска войска иде.“ Башибозуците, като не го разбрали, че е *френк-гяур,* свалили го от коня и го насекли с ножовете си. Тая невинна жертва била като знак на предстоящата кървава сцена. Около 300–400 души, повечето жени, деца и недъгави мъже, успели да се предадат на башибозуците при Циганската могила, в което предаване не последвало нищо особено. Отведнъж обаче зверският глас на техния главатар Адил ага изкомандувал на своите подчинени диви башибозуци „дьон гери!“ и дългите ятагани лъснали на въздуха. Страшна минута настанала за беззащитните перущени, които биле за-

обиколени от сяка страна от дивата орда. Техните отчаяни викове, молбите им, които произнасяли, коленичили пред разярения турчин, пресипналите гласове на малките дечица достигали до в небесата.

Картината била една от най-сърцераздирателните. Там белобрадият старец припадал в краката на хищния башибозук да го пощади, който изпразвал пищова си в гърдите му и тичал нанапред да търси други жертви, без да удостои с погледа си поне валяющия се в кръвта си труп. По-нататък млада майка целувала дръжката на окървавения нож да остави милата ѝ рожба, но безчеловечната чалма, под която се виждало само човечески образ, сечала наред и майки, и деца... Други, по-страшни зверове набодали на ятаганите си годиначета деца, като ябълки, които пищели до бога и обвивали тънките си ръчички около студеното желязо на ножа, острилото на който безсъзнателно режело крехките пръстца. Примрялата от жалост и страх майка дигала ръцете си нагоре да помогне на своята малка рожба, но друг башибозушки нож отсичал тие ръце и майката, както и рожбата падали на земята при другите си отдавна паднали братия.

Нищо не можало да умилостиви человекообразните зверове. Тие продължавали да секат и да гърмят с пушките си върху ония жертви, които биле малко отдалечени. После няколко минути това място представлявало салхана от човешки трупове: мъже, жени, деца и стари бабички, натрупани един въз други. Едни от тях отдавна вече биле умрели, други хъркали на последно издихание, трети, клани-недоклани, пищели сърцераздирателно за капка водица и пр. Близо 70–80 души от двата пола и от разни възрасти хора загинали в това коварно нападение. Останалите изпоплашени хора се отървали с бяг кой накъдето види: едни търтили към околните села, други се затворили в старата черкова „Св. Архангел“, а най-голямо число влезли в ближната черкова „Св. Атанас“. Мястото, гдето е станало клането, е далеч от селото около 500–700 крачки откъм западна страна.

Башибозуците гонили българете до самото село, но биле принудени да се върнат, защото им се опрели от черковата. В отстъпанието си обаче тие сполучили да турят огън на селото откъм западната и северната страна. Това се случило на 27 априлий вечерта. Положението на перущени след тая кървава сцена станало още по-лошо: тие нямали никаква гаранция за оцеляването на селото и никой не бил сигурен за живота си нито за една минута. Правилната отбрана на селото била вече нарушена. Никаква надежда нямало за нейното поправление. На мнозина от стражарите, които пазели различни пътища и пунктове около селото, не била известна жалостната случка за съдбата на погиналите им от башибозушкия ятаган. Щом тие се научили за това, напуснали позициите и се върнали в селото да видят своите братия, семейства; разбира се, че втори път не са можали вече да се завърнат, и така селото останало открито от сяка страна пред нападающите башибозуци: само слабият черковен дувар стоял между нападателите и жертвите, който ги отделял едни от други.

Черешовият топ, приготвен от по-напред от селените, бил закопан в един гириз, без да се употреби.

Скоро башибозуците нахлули в селото и ударили на плячка и грабеж по къщята; тие вземали сичко, щото им се попаднало на очите, като добитък, покъщнина и пр., което се продължавало до другия ден – 28 априлий; ограбените къщи тие предавали на огън. Затворените в черковата българе след няколко часа се окопитили и дошле малко на себе си. Намерили се помежду и такива хора, с твърди и решителни характери, които съживили полуубиените и отчаяните. Тие последните казали, че смъртта е вече неминуема за секиго; заради това, наместо да погинат като кокошки, много по-добре ще направят да удрят според силите си на нападающите человекообразни зверове, в които няма ни сърце човеческо, ни душа. Мнозина намерили правоподобие в тие думи и излезли из селото да трепят кого где срещнат и видят да носи на главата си чалма. Башибозуците се дръпнали от селото

на края, отгдето следвали да нападат тук-там от краищата. Пуканието на пушките не преставало както от едната, така и от другата страна. Българете засядали в по-здравите къщя на позиция, отгдето стреляли на сяка чалма, която се мярнала пред очите им. На убитите черкези (паднали от български куршуми) борците на свободата събличали дрехите, които обличали на себе си, кръстосвали из селото да трепят нападающите башибозуци; за да се отличават от истинските черкези, които така също биле в изобилие из селото, носели на главите си шапки от заешка кожа. Така е преминал 28 и 29 априлий; само нощно време преставало гърмението на пушките; башибозуците и черкезите се оттегляли в своите лагери около селото, в които цялата нощ светили огньове и се слушали песни.

Борбата между перущени и турците, състоящи повече от 1500 души, черкези, помаци и голи цигани, е била съвсем неравна. Първите имали не по-много от 200 души, въоръжени със стари кремъклийки пушки, кърджалийки, чифтета и други ловджийски пушки, куршумът на които твърде мъчно може да убие човека от 50–60 крачки. Най-калпави бяха пушките, които продаваше на селените него време Стефан Дренски от Пловдив, с двойна и тройна цена. Когато хората жертвуваха и наниза си само и само да си доставят оръжие за бъдащето движение, поменатият патриотин, както се вижда работата, е взел участие само за спекула, като изтеглювал от странство най-лошото оръжие, с което човек не беше в състояние да се запази от десят крачки разстояние.

Но не беше само това зло. Барутът, който изключително се купуваше от турците, не само в Перущица, но по сичките села, гдето се приготовляваше въстанието, така също не чинеше нищо. От най-напред, докато той не се търсеше толкова много, беше обикновен, както си се прави въобще, но отпосле, когато турците се усетиха, че българете готвят нещо, захванаха да го фабрикосват калпав. Тоя барут се правеше от помаците най-много на сотирската *динка.*

Аз видях на Петрич и Еледжик, когато захванаха да гърмят от тоя барут. Пушките издаваха глас, като че удряш рогозка, а куршумите дигаха праха на десятина крачки разстояние, като кога хвърляш камък.

Не бяха такива турските оръжия и барутът им. Откогато са се захванали реформите в турската държава, от които са биле възхитени много европейски глупци, че в Турция крачи цивилизацията напред, най-голямо внимание е било обърнато на оръжието. Ако някоя нова система пушки се е изработвала в Америка или Англия, то нашият прокопсан ага се е втурвал най-напред да изсипе лирите на фабрикантина. В последно време особено Турция беше успяла да въоръжи с нови пушки не само редовната си войска, заптиите, редифите, мустафъзите и черкезите, но и сичкото османско население.

Черкезите, които нападали на Перущица, биле въоръжени с леките *винчестери,* куршумите на които отивали на 800–950 крачки; а башибозуците с шнайдери и *белгийки* – първите иглени, а вторите с капсули, – но както едните, така и другите от хиляда крачки можаха да убият няколко души от един път.

При това грамадно неравенство в числото на хората и в превъзходството на оръжията мислимо ли беше какво-годе противостояние от страна на перущени? Разбира се, че не. Но и при тие не годни обстоятелства и слаби съпротивления от страна на перущени, хищните грабители башибозуци не се наели да удържат окончателно поражение на селото. Тие биле победители само над беззащитните и безоръжени деца и жени, когато им се предавали с наведени глави и кръстосани ръце; но когато видели, че пламналият за свято отмъщение българин знае да удря и няколко чалми главорези се търколили вече по улиците и край селото, оттеглили се настрана и изпратили до Пловдив коварно известие, че е невъзможно да се влезе в Перущица, по причина че имало московци и сърби; заради това да пратят топове и редовна войска.

И действително в четвъртък, на 29 април, от Пловдив потеглила редовна войска, неизвестно какво количество[1], под командата на Рашид паша, с която имало и един топ. По причина на дъжда, който валял тоя ден, войската не можала да пристигне до Перущица и пренощувала в с. Кадиево (два часа на север от Перущица). На другия ден, 30 април, тя пристигнала в селото и започнала своето изтребление. Топът, който бил наместен откъм западната страна на селото, захванал да бомбардира черковите. Комисията, състояща от няколко турци и избягнали българе от Перущица, които дошле подир войската, щом се хвърлил първият топ, турските комисари казали на българските: „Работата е свършена; хвърли ли се първият топ, никакво примирие е невъзможно вече; заради това хайде да си вървим.“ Тие се върнали действително за Пловдив, а перущени останали под устата на топа и на башибозушкия ятаган.

На третия удар гюлето съборило западната страна на черковния дувар. Българете се защищавали до едно време, но не било възможно по-нататъшно съпротивление. Освен страшното ревение на топа тие биле изложени от сяка страна на куршумите, които валели отгоря им като град; цялото село било заобиколено с башибозуци, черкези и редовна войска. Гъст облак от дим се издигал над осъдената на смърт Перущица от запалените къщи и гърмежа; кучетата бягали по улиците надолу-нагоре с подгънати опашки и виели страшно, зашеметените кокошки хвъркали из гъстия дим и не след много падали безчувствени на земята; говедата, запрени или пуснати по улиците, ревели отчаяно от задушената атмосфера; а куршумите свирели над селото особено когато са плъзвали в някой дувар.

Напразно борците за свободата, най-много Кочо Чистеменски, Спас Гинев, Иван Натев, тичали измежду отчаяните

[1] Според разказването на много очевидци тая войска състояла от два табора пехота.

и замаяни въстаници да ги насърчават; напразно мнозина от тие последните вадели с ръце камъците от черковния дувар да отварят място за метеризи, от което ръцете им потъвали в кръв. Ако и да е имало мнозина решителни хора, то техният кураж трябало да се парализира от сърцераздирателните плачове на жените и децата. Един черкезин, който успял да се промъкне наблизо до черковата, откъм южната страна, качил се на един бряст, отгдето дълго време стрелял с винчестера си сред тълпата на черковния двор. Понеже тоя бряст бил добра позиция, той сполучил да убие седем души българе в черковата „Св. Атанас“. Най-после българете го съзират и едно македонче, което в това време се намирало в Перущица, полека се приближава до дървото и сполучва да го убие с куршум. Той се изтърсил като чувал от дървото и захлупил на земята.

Като видели перущени, че в черковата „Св. Атанас“, която е открита и от четиритех страни, е невъзможно да се стои повече, пробили дувара откъм източна страна и под град куршуми избягали, та се затворили в старата черкова „Св. Архангел“. Една част от въоръжените се намирали в черковата, а други засядали в камбанарията и в неизгорелите още здания около черковата, отгдето стреляли върху нападателите. Щом избягали хората от новата черкова, то и топът се дигнал от западната страна; него местели по разни точки, за да обстреля препълнената с жени и деца черкова от сяка страна, тъй щото да може да се събори върху им по-скоро, за да затрупа мнимите московци и сърби. От заседналите защитници в камбанарията управляющите топа са търпели твърде много; мнозина от тях падали убити в минутата, когато се готвели да го подпалят.

Един от храбрите защитници, на име Иван Натев, бил прекъсан през половината с гюле; така също главатарят Петър Бонев, който се бил заложил да стреля срещу башибозуците от един дюген, бил убит с куршум в челото.

Топът бил преместен почти до самата черкова, вътре в

селото, отдолу под двора на новата черкова, на разстояние 90–100 крачки от старата черкова, препълнена с жени и деца, повече от хиляда; той стрелял постоянно; 50–60 топа се хвърлили тоя ден върху старата черкова „Св. Архангел“. Късно вечерта около триста мъже сполучили да избягат от черковата по разни направления от селото, което било окръжено с башибозуци и редовна войска. Мнозина от тие последните попадвали в ръцете на башибозуците, които ги убивали немилостиво.

Неколцина изпомежду тях случайно останали живи и разказали на пашата за съдбата на обсадените в черковата, т.е. че вътре в нея не са затворени московци и сърби, но повечето беззащитни жени и деца.

Една стара жена, баба хаджи Танковица, била изпратена до пашата от страна на обсадените да му разясни в що се състои работата; тя сполучила да достигне при него и се върнала обратно с писмо до затворените, в което пашата пишел, че ако си предадат оръжията, ще бъдат помилвани от милостивия падишах. Тя била тръгнала вече към турския лагер, натоварена на гърба с един чувал оръжия, принадлежащи на ония, които изявили желание да се предадат; но не била стигнала още до черковните порти, и башибозуците я убили. Предадените мъже, които видели с очите си това варварство на турците, впуснали се да си вземат оръжието от чувала на баба хаджийка и продължили отбраната.

Преди да стане това произшествие, още сутринта на 1 май трима парламентьори, Митю Т. Попов, Рангел Харчиев и Стамен Кармов, биле изпратени при пашата да правят преговори за предаване на черковата; но от незнаяние вместо бял байряк тие взели черен. Затворените в черковата видели с очите си как тие парламентьори биле застреляни от башибозуците, а после съсечени с ятаганите. Разбира се, че не черният байряк е бил причината на тая варварска постъпка, защото, ако перущени не са знаяли значението на черния байряк, то по-малко са го разбирали и башибозуците. По-

сле баба хаджийка при пашата бил заведен Апостол Иванов, петнадесятгодишно момче, което хванали, като бягал от черковата. Пашата го питал за различни неща, като например колко московци и сърби има в черковата, може ли топът да убива много хора вътре, где са скрити на българете парите, има ли в черковата закопани скъпоценности и пр. Апостол чул, когато се разговаряли турците помежду си, че момчетата и момите от неговата възраст ще бъдат потурчени, а останалите изклани.

Тоя последният бил изпратен с водач до черковата да каже на затворените да се предадат, като не забравил да каже и онова, което чул да говорят турците.

Малцина от затворените повярвали думите на пашата. Тяхното положение било едно от най-тежките и отчаяните, но тие пак не се решавали да се предадат живи в ръцете на страшните кеседжии. Башибозуците и черкезите викали отвън до синьо небе и нападали отчаяно, а топът продължавал да блъска в черковните дувари. Един от храбрите защитници на черковата, Тодор Велчев, с нож в устата и със запрегната пушка в ръце излязъл навън като вихрушка и след като изпразва върху нападателите двете цеви на пушката си, впуснал се подиря им с ножа си. Жестоките зверове и плячкаджии търтили напредя му един през други като овци; той ги гонил 20–30 крачки надалеч и се завърнал в черковата, наранен само в пръста; но когато преминувал през двора на черковата, град куршуми се сипали отгоре му от по-далечните височини около селото и той паднал на земята, ударен на много места. По негова собствена молба, да се не мъчи дълго време, друг един защитник от черковата, на име Савов, го добива с пушката си на мястото му. Гърмежът на топа и пушките, нападенията и страшните викове на жедните за човешка кръв башибозуци се увеличили още повече.

В това време черковата „Св. Архангел“ и затворените в нея жертви биле в апогеята на своето злощастие. Сичките ближни на черковата здания биле обвити в червени пламъ-

ци; вратите на черковата и на черковния дувар, които от по-напред биле затрупани с дървета и полени отгоре с газ, тоже пламнали в огън; дъските в отделението на женската черкова няколко пъти пламвали, но сполучвали да ги угасят; топът, който непрестанно гърмял, гюлетата му се разпуквали над главите на нещастниците и още повече заразявали и така отровения вече въздух; едно гюле, което преминало през прозореца, откъснало напреки препречените железа, на които висели полюлеите и които с паданието си свалили на земята големи камъци; силен трясък и гръм, придружен с прах, изпълнил черковата. Понеже вратата бяха затъкнати от самите обсадени, за да не преминуват куршумите, тоя прах, пушекът и миризмата нямало отгде да излязват. Няколко души, повечето жени, се търкаляли на земята, заедно с ранените и убитите, от задушвание. Може да се каже без ни най-малко преувеличение, че черковата приличала в това време на запалена пещ или по-добре, на гробница. Камъците на нейните дувари се сгрявали постоянно от горящите наоколо здания и от дърветата, които башибозуците хвърляли запалени по вратата. Сичките мъченици горели за капка водица, която нямало отгде да вземат, при сичко че черковната чешмичка, находяща се вътре в двора, била на няколко крачки разстояние; който си прежалвал душата и излязвал на двора да си накваси попуканите устни, начаса бил убиван с по няколко куршума; турците не давали птичка да прехвръкне около черковата, може би, че една жертва ще остане по-малко.

Отчаяно охкание от пресипнали гласове, молби дано да се струполи по-скоро черковното здание, за да избие сичките, да не влязват в душмански ръце, се чувало по сичката черкова. Гъсти кълба от пушек и дим пълнели сичкото пространство. Много моми и млади жени се молели на мъжете да ги убият за душата си, за да се отърват веднъж засякога от страшните мъки.

Юнаците, необикновените натури, ония, които работели за народното дело с чисто ангелско сърце, отдавна биле ре-

шили да му се принесат жертва, против волята си се мъчели още да поддържат отчаяните си братия.

– За свобода и за вяра Христова ще погинем, братия, както е погинал и Спасителят – викали тие със сълзи на очите.

Тие юнаци биле Кочо Чистеменски Кундураджията и Спас Гинев, родом от Перущица, и пр. Страшните обаче викове на башибозуците около черковата, които викали: „Тичайте и нападайте по-смело, защото половин час ни остана още, докогато ще имаме право да колим“ – убивали съвършено куража на затворените. Башибозуците и черкезите биле взели позволение от пашата, когото уверявали, че черковата е пълна с московци и сърби, да я превземат до половин час време и по тая причина правели отчаяно нападение. В тие последни минути на борбата черковата се окръжила от редовната войска, а башибозуците и черкезите отстъпили назад. До черковата наблизо дошел и пашата. Той направил тая решителна постъпка, след като се уверил вече чрез изпитването на много хванати българе, излезли от черковата, че вътре няма никакви московци и сърби, а повечето са беззащитни жени, деца и няколко полуубити мъже.

Когато гърмението на пушките утихнало и от двете страни и когато черковата била вече заобиколена отсякъде с редовни войскари, които държали пушките си насочени към черковата, пашата или други някои от големците му поканили затворените да се предадат. Никой не се отзовал на тая съмнителна и студена покана, нито пък някой се е решил да излезе. После дълго колебание няколко войника по заповед на пашата влезли вътре в черковата, които като не срещнали никакво съпротивление от страна на затворените мъченици, решил се и пашата да влезе. В това време, в тая критическа минута, когато се появили в тоя свещен жертвеник за българската свобода червените фесове и широките шалвари, горепоменатите юнаци – Кочо Чистеменски, Спас Ив. Гинев и Спас Спицеринът – направили следующето ужасно и невероятно решение: първите двама, след като прегърнали в обяти-

ята си своите любими жени и милите си дребни дечица, които притиснали при гърдите си и цалунали с отеческа любов, отстъпили няколко крачки настрана, изтеглили револверите си и сърцераздирателната сцена се започнала... Тие изпразнили най-напред смъртоносните оръжия в гърдите на злощастните си съпруги, а после захванали и децата си, на които куршумите пронизвали крехките кокалци, и на минутата още падали на земята като пшеничен клас, с дигнати нагоре ръчички, които кършели и сгъвали от страшни болести. От четиритех деца на Спас Гинев само най-голямото можало да се освободи, като го скрили помежду си находящите се там наоколо поразени зрители. Когато Кочо Чистеменски подигнал курока на своя револвер и когато обявил на вярната си другарка Теохана, че тя не тряба да живей вече – разказват присъствующите там очевидци, – бедната жена, без ни най-малко съпротивление, коленичила пред мъжа си, притиснала на гърдите си малката си любима дъщеря, затворила очите си с едната си ръка и се приготвила да приеме грозната смърт с голямо равнодушие. Само за едно помолила тя разярения в това време свой съпруг, а именно: да убие по-напред нея, за да не гледа мъките на своята рожба, и ако е възможно, да ги не оставя да изгорят, но да ги погребе в един гроб. Свършила-несвършила още своята молба, револверът изгърмял два пъти и майката с детето си заедно се търкаляли вече, облени с кръв.

Освен своето семейство тримата юнаци Кочо, Спас и Спас Спицеринът убили още и около осемнадесят други жени и моми, които ги помолили за това. След тоя подвиг тие убили и себе си. Това се случило на 2 май 1876 год. в черковата „Св. Архангел“, откъм западната страна, в женското отделение. В своята книга „Зверствата в България“ кореспондентинът на „Дейли нюз“, Мак Гахан, който посети развалините на Перущица няколко месяца след горното събитие, говори, че когато една арменка му разказвала за постъпката на Коча и Спаса, как тие жертвували своето семейство, хладнокръвният инги-

лизин не обърнал никакво внимание на нейните думи, като помислил от най-напред, че тя му разказва глупости и небивали бабини девятини. После той се уверил, че сичко това е цяла истина. Примерът на горепоменатите трима юнаци бил последван и от Коста Р. Арачиев, Калофер Пашев и Апостол Рупчев, които така също посегнали сами на живота си.

Кочо Чистеменски, или Кундураджията, е родом от Татар Пазарджик, но е живеел в Пловдив от много години, гдето се занимавал с кундураджилък и гдето после се е оженил. Той е бил на възраст 35 години, черноок, ръст среден, малограмотен, както са сичките му събратия кундураджии. Твърде често той вземал участие в различни театрални представления, които бяха на мода и които бяха, така да кажа, като предшествующи причини на българското движение в 1875–1876 год. Тяхната епоха, ако се не лъжа, захваща от 1869 год. Тие представления биле за Кочо като един вид школа, защото от тях той може би за пръв път можал да се запознае с българската история и с подвизите на различни херои, които подействували твърде влиятелно на неговата буйна натура. Във времето на пропагандата скромната къщица на тоя български патриот беше отворена за апостолите.

Другият юнак, Спас Ив. Гинев, е родом от Перущица, на 26-годишна възраст, ръст висок, със сиви очи и с извънредно голяма глава. Той се отличавал завинаги със своето юначество и бил известен между съселените си за решителен и честен момък.

В това време, когато пашата влязъл в черковата, тая последната представлявала гробница, изпълнена с гъст пушек и отвратителна миризма. Трупове от двата пола и от разни възрасти се валяли из кръвта си, някои издъхнали вече, а мнозина ранени и други в смъртния си час брали душа. Глухо пъшкание и стенание се слушало по сичката черкова. Турците, които малко по малко навлезли вътре, без да обърнат ни най-малко внимание на тая сърцераздирателна сцена, гдето около хиляда человечески същества се мъчели като в

ада, като хищни птици налетели на убитите трупове, които обръщали и хвърляли на сяка страна да търсят пари. Същото тие правили и с живите. Пашата, който хладнокръвно гледал на тие варварски подвизи, вършени от страна на неговите подчинени херои, заповядал най-после на тие последните да изкарат останалите живи перущени навън от черковата. Една жена, щом си подала главата от вратата навън, била съсечена от един черкезин пред очите на пашата, който нищо не забележил на този кръвник.

От черковата извадили 105 души мъже и около 600 жени и деца, които откарали под конвой в Пловдив. Това се е случило в събота на 2 май 1876 год. Числото на убитите в Перущица възлиза на 248 души, от които: мъже – 203 души, жени – 55, и 16 деца. Останалите 24 души са измрели малко по-после, след поражението на селото, от болест и други причини, но сѐ последствие на въстанието. От гореозначеното число мъченици 90 души са убити в черковата „Св. Архангел“, 70 души на Циганската могила, а останалите по разни места из селото и наоколо. Сичките убити в Перущица заедно с Коча и Спаса са погребани в лозето на хаджи Танка, отвън селото, над пътя, който води за Пловдив, в пет големи гроба, изкопани във вид на вади, един до други. Отгоре на тие гробове е насадено изново лозе, тъй щото никакъв знак не е поставен да показва, че там лежат останките на 298 души поборници за българската свобода!...

Числото на убитите турци е невъзможно да се определи точно, при сичките ми старания, защото турците са горели и отнасяли настрана своите убити, за да не обезсърчават нападателите. Според показанията обаче на мнозина очевидци, които ни най-малко не можат да се заподозрят в патриотическо пристрастие, от турците са паднали в перущенското нападение около 180–200 души.

ВЪСТАНИЕТО В БРАЦИГОВО[1]

Както Перущица, така и село Брацигово, находяще се недалеч от Перущица, беше един от главните пунктове на движението в 1876 г. Това село се впадаше в околията на Бенковски, който сам лично го посети няколко пъти във време на пропагандата, гдето намерил добър прием от страна на брациговските патриоти и сполучил да устрои комитет, състоящ от мнозина юнаци. Както другаде, така и тука в надвечерието на въстанието нетърпеливите патриоти, които си точели ножовете и се приготовлявали за борбата, захванали малко по малко да поглеждат прямо и в очите на своите петстотингодишни повелители. Така например няколко заптиета, които дошле в селото и искали насилствено да откарат в Пещера селския ковач и ножар Никола, по причина че той правел ножове за българете, брациговските младежи се притекли на помощ и освободили от душмански ръце своя съселенин майстор – нещо, което доскоро не се вършеше почти никъде от страна на българете.

По-първите деятели в Брацигово биле: Васил Петлешков Спицеринът, свещ. Никола, свещ. Димитрий, Щ. Хр. Бъчваров, Н. Ив. Янков, С. Д. Юруков и пр.

На 20 априлий през нощта пристигнал в селото Васил Петлешков, който беше депутат на Оборищкото събрание. Той известил своите въодушевени съселени, че Панагюрище е вече на крак, като им донесъл и една прокламация, подписана с кръв (червеното писмо). Това известие се посрещнало с радост и цялото село, като един човек, въстанало. Същата

[1] Въстанието в с. Брацигово е описано доволно сполучливо от г. Атанас Мишев в книгата му „Боят около Брацигово“, издадена в 1881 г. Той греши само на няколко места, гдето говори, че още в 1862 г. имал сношение с Бенковски, когато тоя последният от 1875 г. влезе в лагера на бунтовниците, и гдето споменава, че имал кореспонденция с някакви си тайни комитети, от които селото получавало известия във време на въстанието.

нощ още около 600 въоръжени селени излезли от селото навън да пазят по-главните пътища от нападението на турците. След въстанието на Брацигово въстанало и ближното село Радулово, от което няколко юнаци дошле в Брацигово на 23 април. Брациговчени се насърчили още повече в своето дело. Тие разпределили силата си на няколко чети, захванали по-главните пътища около селото, като обкопали в същото време и проходите и направили няколко малки сражения с башибозуците. Но брациговчени не гледали само за себе си, както това е ставало с мнозина други. Тие се погрижили в същото време и за съдбата на своите околни братия в Паничери, Бяга, Голямо Попово, Радулово и пр. На 25 април в Айданово поле станала битка между турците и българските въстаници, която се свършила неблагополучно за турците, защото от тях паднали на бойното поле мъртви около стотина души, оставили три знамена и няколко коне.

Брацигово, като център на въстанието, послужило за прибежище и на околните български села, именно: Радулово, Бяга, Козарско, Коричене, Здребичко и Голямо Попово. Въстаниците не закъснели да си приготвят и дървени топове от черешово и брястово дърво, не един-два, но цели осемнадесят парчета с разни калибри, които застегнали с железни обръчи и ги поставили по разни точки покрай селото. После, както в Панагюрище и Петрич, събрали кантарските топузи, за да ги употребят наместо гюлета.

Въобще може да се каже, че в Брацигово отбраната е била най-сериозна и най-уредена. Тук не са се облягали на някакви си въображаеми сръбски и руски помощи, не са очаквали да дойде Бенковски да им помогне със своите момчета, не са се карали един други, най-после не са оставали позициите си при пукването на първата пушка от страна на неприятеля. Ако въстанието беше малко по-сериозно в останалите пунктове, брациговчени можаха да се удържат известно време, т.е. можаха свободно да се разправят с местните башибозуци. Освен способните за оръжие мъже тие въоръжили

и жените; било разпоредено да има в къщата си секи червен пипер, мярка нечута и неупомената в никой бунтовнически правилник, с който щели да хвърлят в очите на неприятеля. Така също в Брацигово не е имало много души от благоразумните, които са против сяко движение и които със съветите си са в състояние да убият и най-доблестните мъже и да произведат безпорядък измежду въстаналите. Ето едно от главните условия за успеха на брациговчени.

В своите сражения въстаниците са имали такива щастливи минути, щото биле зрители, когато паднали отпредя им за един ден шест души башибозушки знаменосци, ходжата от неприятелския лагер, който бил ударен, когато се готвел да вика на молитва, и един турски войвода, фактове, които по своето патриотическо съдържание имат нужда да се потвърдят от мнозина.

Но тие успехи били временни; нападающите башибозуци не се отчайвали, че убили ходжата им и един войвода, тие се групирали постоянно около селото и числото им се увеличавало от ден на ден. Сериозното нападение почнало в петък, на 30 априлий: нападающите башибозуци биле слисани от ехтението на черешовия топ, който от минута на минута поздравлявал неприятеля със своите кантар-топузлара. В този случай и турците не стоели хладнокръвно. Тие сипели своите куршуми по сичките линии на въстаническия лагер, над цялото село, като викали в същото време, колкото им е силата.

Ахмед ага Барутанлията, името на когото по сяка вероятност ще да се запише от новата българска история като лице, което е извършило най-страшните и ужасни сцени, клание на деца и жени, по потъпкването на българските въстания в 1876 година, изпратил на 26 априлий писмо до Брацигово, в което викал при себе си някои по-първи брациговчени за спогодба. Понеже тие последните не биле още изпаднали в критическо положение, отказали на агата и наместо покорни раи изпратили му един въстанически отряд да го поздрави с гърмежа на черешовите топове.

Нападенията от страна на башибозуците и сраженията се продължили цели пет деня почти непрестанно. Брациговчени, за да излязат от това еднообразно положение, събрали се по-първите двигатели на 5 май в училището, за да размислят по настояването на младежите дали ще да бъде целесъобразно да пуснат тие последните да нападнат на турския лагер. Събранието решило да позволи на юнаците да излязат из своите позиции и да нападнат на башибозуците. Това решение се съобщило на сичкото население, за да бъде готово на живот или на смърт за идущата нощ, в която ще има да стане последно опитване за отблъсквание на неприятеля. Нападението щяло да стане откъм кулата за Широк път, а топовете щели да загърмят в същото време от гробищата на „Св. Атанаса“ към турския стан.

Вижда се работата, че брациговчени при сичкия си успех пак биле наклонни към благоразумие, защото разказали на населението, че в случай на появяването на редовна войска никой да не се осмели да хвърля против царските хора. Това е първото условие за предавание, което, макар и да не е било обявено официално, но секи си го имал на ума. Та и другояче не можаше и да бъде. Хвала на брациговчени, че и при тия обстоятелства пак са можали да отстоят срещу башибозушките орди цели 16 деня.

Вечерта, когато въстаниците се готвели вече да настъпят, силен гърмеж се чул от голямата пъдарница, който втревожил сичкото население. Тоя гърмеж бил турски топ, който си издал гласа за първи път и който не приличал на дървените плющялки. Гюлето на топа ударило в дувара на гробищата, гдето се чуло второ изгърмявание, произведено от падналото гюле. Заедно с изгърмяването на топа, още за по-голям ефект, засвирила и военната музика. Топът изгърмял още няколко пъти и гюлетата падали в селото, но на празно място, от което действие мнозина заключават, че пашата нарочно е хвърлил на празните места, само да уплаши въстаналите, за да се предадат по-скоро. Брациговчени биле смутени не на

шега от топовните гърмежи и от появяването на войската. Тие извикали извънредно събрание, в което размислили що тряба да направят пред настъпающата опасност.

Едни казали: „Да се предадем.“ Други, по-младите, разбира се, не скланяли още. Решили да почакат още една нощ, а топовете продължавали да ехтят.

На 6 май, след дълги препирни и преговори относително предаването, решили най-после да почнат преговори с пашата. За парламентьор бил изпратен от селото козарският кмет Милю, който свободно достигнал лагера на Хасан паша. Тоя последният го приел твърде ласкаво и след като му показал условията, отпуснал го да се върне назад. Тие условия биле, че брациговчени, ако искат да живеят, тряба да си предадат най-напред оръжията. Пашата, за да покаже на дело своето благо намерение, изпратил войници между башибозушкия стан, на които строго забранил да не гърмят вече. Той, пашата, поискал още от селото по-първи някои селени и кметове от другите села, находящи се в Брацигово, да отидат при него за преговори уж, но всъщност той ги искал като залог. Тие лица биле Манчев, Бъчеваров, Юруков, Ст. Юруков, Милю, Мижорков и Ликоманов, които биле посрещнати отдалеч от царските войници и заведени при пашата.

В разговора им с пашата за причините на въстанието и по въпроса за помилването тоя последният пролял уж сълзи, но дали това е било от чистосърдечие, или от крокодилско побуждение, остава неконстатирано. В секи случай обаче факт неопровержим е, че Хасан паша е бил в пълното си право да направи щото ще с Брацигово, както се разпореди Рашид паша в Пещера. Между това той се е отнесъл доволно честно в Брацигово, нещо, което напълно е било продиктувано от собствената му съвест. Аз говоря доволно честно, като правя сравнение между Батак, Перущица и Панагюрище, от една страна, и Брацигово, от друга.

Според разказването на много очевидци за потъпкването на въстанието в Брацигово дошле двама паши – Хасан и

Хафуз; първият с 6000 души редовна войска, а вторият – с 4000, с три батареи топове. И в тоя факт патриотизмът играе своята рол, а истината е пренебрегната. Който познава турските военни сили през 1876 г., то никой път няма да се съгласи, че за едно село, състоящe от 500 къщи с 1000–1500 души въоръжена сила, ще да бъде изпратена 10 000 войска и 20–24 топа. Това е сказка, от която не се е освободил и А. Мишев, авторът на „Боят около Брацигово“. Според събраните ми сведения на Брацигово не е имало повече от два табора войска. Не по-малко излязва анекдотично и това уверение на А. Мишев, че освен горното число редовна войска имало още около Брацигово до 18 000 башибозуци. 18 000 башибозуци и 10 000 души войска излиза числото 28 000 души, цяла Осман пашова ордия! Както щете, но ние не вярваме това баснословно число, при сичко че не отстъпаме в патриотизма на г. Мишева. По такъв мек начин като се е отнасял пашата, то и брациговчени не биле дотолкова акуратни в предаването. Най-напред тие поднесли на пашата само старите и развалени оръжия, скрили по-забележителните момци и млади жени по разни места из селото. Оръжието, което било натоварено на четири кола, приело се от пашата без никакви забележки заедно с десятина души. Същия ден пашата заминал за Пазарджик, като взел със себе си и чорбаджиите, а в селото оставил юзбашия да пази предадената вече рая.

Башибозушкият стан не бил благодарен от миролюбивото поведение на Хасан паша. Тие плячкаджии искали непременно да се удари селото, като измисляли за това разни клевети, ту че в селото имало скрито оръжие, ту че московци управлявали въстанието. На 8 май редовната войска пристигнала изново в селото, пак с топове, и секи вярвал, че тоя път ще бъде ударено Брацигово.

Главната цел на пашата била, както това бива обикновено, да ударят някоя пара от изплашените брациговчени. По тая причина Хафуз паша се показал много строг, за да предразположи раята да отвори секи скривалищата си. Георги Тър-

поманов, по заповед на самия паша, бил съсечен пред очите на своите съселени. Тие последните биле заобиколени от солдатите с байонети в ръце, на които пашата заповядал да ги промушат. Солдатите се разделили на две шеринги и взели позиции да мушат беззащитните, които изревали колкото им стига силата и припаднали пред пашата за пощада. Жените и децата, които биле малко по-настрана, подражавали своите злощастни ступани, като следвали да плачат още с по-висок глас. Пашата се умилостивил чак тогава, когато получил 40–50 хиляди гроша от брациговчени и намерил сам с ръката си други 80 000 гроша в един мях, които пари принадлежали на някой си игумен.

После това пашата ударил вече на подигравка. Тоя събрал селените на едно място, викнал един свещеник и ги турил под клетва върху кръста и евангелието, как че ще да останат верни на султана.

Въобще Брацигово е дало твърде малко жертви сравнително с другите въстанически пунктове. Освен убитите на бойното поле, по пътя и изкланите тук-там във време на поражението 30–40 души мъже възрастни и за в работа, други убивания не е имало; тук няма всеобщо клание безразбор на жени, деца и недъгави старци, както това е било в Перущица и Батак.

Твърде трагическа е била смъртта на Васил Петлешков, брациговския представител в събранието на Оборище, станало на 15 априлий. Когато станало предаването, тоя юнак намерил за добро да се скрие привременно. Скрил се той затова, защото като главен подбудител знаял на вярно, че победителите няма да го оставят така безнаказано, да цалуне само кръста и евангелието, както това се вършело с обикновените смъртни. Освен това неговата патриотическа душа, която преди един-два деня е хвъркала по небесата и е кроила различни планове, не е можала така лесно да се помири с горчивото положение. Унижение е било за храбрия Петлешкова, който преди малко се бил клел под българското знаме

във вярност и постоянство и в преследване на турчина, сега, после няколко часа, да преклони буйна глава пред душманина и да каже: „Аз съм смирен рая – простете ме!“ Не беше Петлешков от тоя род малодушни хорица, не беше той патриот за мода и ето защо е бил отложил за няколко деня или часа своето окончателно предаване, докато се окопити по-добре и дойде в нормалното си положение, за да може да действува по-съзнателно. Бащата на Петлешков, Ангел чорбаджи, който му бил пастрок и по тая причина не обичал от сърце завареника си, като секи чорбаджия не закъснял да стане предател без никаква награда от страна на турците.

– Скоро, старче, казвай где е синът ти, баш комитата в селото, или в противен случай отива главата ти! – казали солдатите, които дошле на Ангел чорбаджиевата къща да търсят сина му Василя Петлешков.

– Иди намери немирния си син, хаирсъзина, който стана причина да падне толкова кръв – казал Ангел чорбаджи на същата Василева майка, която треперела в това време и чупела ръце пред главорезите. – Кажи му нека излезе да дава отговори за делата си и за своето лудешко поведение – прибавил немилостивият пастрок и низкопоклонен чорбаджия. – Дръжте нея, тя знае где е скрит синът ѝ – продължил той, като се обърнал към царските хора не без верноподанически движения.

– Василе, излез, синко; сичко се свърши! Излез, докато е рано, да отървеш и мене, и баща си – повикала с висок глас нежната, но глупава майка.

Васил, който бил очевидец на сичко гореизложено, оставил техния таван, гдето бил скрит, и преминал в ближната къща, но тук бил посрещнат и хванат от солдатите. Като честен патриот и верен на клетвата си бунтовник, Петлешков не искал да обезчести своето бунтовническо достойнство и в последните минути на живота си той сторил вяра и клетва – прави, що прави – жив да не влиза в погански ръце. Заради това отровата, която имал при себе си (той се занимаваше

с продаването на различни медикаменти), приел я хладнокръвно. Закарали го при пашата, но той бил вече замаян от отровата, посинял и почернял, лицето му се покрило с различни петна, очите му изгубили своята естествена позиция, цялото му тяло се разтреперало като лист, чукнала минутата да се опрости с тоя свят.

– Паша ефенди, аз съм главният виновник на сичко, станало в селото; затова моля ви се да не мъчите сиромашта – проговорил той с умиращи глас, когато стоял очи с очи срещу пашата.

После това мъченикът Петлешков бил турен от солдатите между два огньове и тук предал богу дух в големи мъки и изтезания; той изгорял на два разпалени огньове като същ християнски мъченик, но не за вяра и кръст, а за свобода и право... Очевидци разказват, че когато тоя български светец стоял между двата огньове, от силно напечвание кожата му се набръчкала и напукала, мас като дървено масло течала из пукнатините, устата му се кривели болезнено, очите му останали неподвижни няколко минути, душа се лесно не давала. Ако безсъзнателно, чрез неволно движение, сочело, че той иска да се отстрани от убийствения пек на огъня, царският щик на солдатина се забивал в месата му и движението или сбръчкването вземало обратно направление... Защо, братко, не си бил роден преди двесте или поне стотина години? Ако твоята мъченическа смърт, каквато не е изпитал нито преподобний Симеон, нито Мария Египтянка, беше се случила в тие блажени времена, когато глупостта е била божествено вдъхновение, а отричанието от своите человечески достойнства – подвиг, то ти би бил първи между святците и наместо скромното пречупено дървено кръстче, което украсява днес обраслия ти в бурен гроб, навярно щеше да се белей разкошен манастир с черни калугери.

Тялото на Петлешкова било намерено отпосле от неговите съселени в ливадите, продупчено на много места.

Васил Петлешков е родом от Брацигово; той беше на въз-

раст около 35–38 години, със сухо длъгнесто лице, ръст висок, със средни възчерни мустаки и с винени очи. Още от млади години той е ненавиждал турските деребеювци, която ненавист се е мъчил да вдъхне и на своите съселени. За честността му и за постоянното му слово той се е ползувал с общо доверие. Тряба да ви кажа и това, че Петлешков не е притежавал никаква диплома за учена степен; той беше човек малограмотен, но прочиташе свободно вестници и книги на своите съвсем безкнижни братия.

ВЪСТАНИЕТО В БАТАК

На колене, любезни читатели, долу шапките! Напредя ни е Батак със своите развалини. Аз призовавам сичко, що е чисто българско, сичко честно и любяще своята родина да присъствува с нас заедно на това българско светилище, на тоя жертвеник за нашата свобода, гдето е изляна кръвта на хиляди мъченици, святии, на стотина дребни дечица, на безбройни невинни моми и момци. Батак, славният и злочести Батак! Дали ще да се намери българско сърце, което да не трепне от произнасянието само на твоето собствено име? Не вярвам. Ако в разстояние на петстотин години е пламвала тук-там искра, която е показвала, че българинът живее и която е била за увеличение славата на българския народ, то твоето пепелище, размесено с костите на твоите жертви, заема първо място между тие събития. Благоговея пред твоето величие, ще благоговее и историята! Аз обожавам хиляди пъти повече най-последния борец измежду твоите юнаци, с кремъклийката пушка, с късата абичка, с опънатите цървулци, отколкото дебеловратестия надут генерал, възседнал на бял ат, със златни копчета и с брилянтена сабля... Аз се кланям пред твоите брястови и черешови топове, които се пукаха на първо изгърмявание, тие са за мене по-драгоценни, по-святи и пò за предпочитание, отколкото страшните,

но чужди крупове и метрельози, гърмежът на които, колкото и да е той приятен за нашия слух, сякога ще да си остане чужд. Твоите прости обкопи, изработени на *Света Троица* и на *Сухо бърдо*, при сичкото им сходство с хендеците на едно лозе, бъдащето поколение ще да се възхитява много повече от тяхното устройство, отколкото от учената стратегема на различни военни щабове. В основата на българския престол, на българската свобода най-първо място ще да заемат не костите на безчувствения богаташ, не мощите на святия владика и пр., но крехките черепи на твоите едногодишни пеленачета. Почернелите стени на твоята скромна черковица и училище, които са напоени с кръв чак до основата си, са много по-исторически, отколкото грамадните паметници. Батак, историческо място си ти! Ти затъмни славата и на Велико Търново, което, основающе се на своето древно минало, въображаваше си, че и без да върши нещо, има някакви си археологически права и преимущества; ти помрачи и отечеството на старите войводи – Сливен; ти пропадна, изчезна от лицето на земята, но над твоите развалини изникна нова България; най-после ти стана жертва изкупителна за доброто на цял народ.

Преди да пристъпя към окървавените предели, преди да почна разказа си за мрачните и сърцераздирателни сцени, на които ти си бил свидетел, аз ти се покланям втори път, моля и читателите да направят това същото.

Секиму е известен Батак, где той се намира, познато е на читателите неговото чисто българско население, занятието на жителите и пр., та по тая причина аз няма да се разпространявам да определям климата му, плодородието на почвата, степента на образованието, местоположението и други такива. Аз не пиша география, целта ми е съвсем друга.

После Панагюрище и Копришица в IV въстанически окръг първенството се падаше на Батак.

– Батак ще *батардиса* помаклъка по Родопите – говореше Волов, когато се срещнахме най-напред на Харманлий[1]. – Най-решителните и най-разпалените юнаци са батачени.

Щом панагюрските комисари разсърдеха Бенковски, то той им сочеше Батак, гдето го обичали най-много и гдето той възлагал голяма надежда на неговите храбри жители.

– Когато вие ме не щете, аз ще да отида в Батак да дигам въстание – казваше той на представителите в Оборищкото събрание, когато тие последните не искаха да му подпишат пълномощното.

– Както се види, Батак ще да ни засрами в сяко отношение – казваха мнозина от работниците от разни градовце, които желаеха вътрешно да остане палмата на първенството на техния градец.

Сички тие отзиви ставаха за Батак още във време на приготовлението, много по-рано преди да пукне пушката на Каблешкова в Коприщица, което показва, че на Батак се е възлагало твърде голяма надежда.

Най-напред въстанието в Батак е избухнало по следующия начин:

Петър Горанов, който представляваше Батак на Оборищкото събрание, бил известил вече своите съселени за взетите решения в последното заседание на това събрание, т.е. че щом турците се опитат да хванат някого от работниците, то да се дига вече въстание, вследствие на което секи работник бил намазал вече своя нож, секи бил турил книжния фишек в любимото си шишене, секи стоял нащрек. *Кървавото писмо*, с което брациговският представител Васил Петлешков замина още на 20 априлий вечерта от Панагюрище със задълже-

[1] Факт ничтожен, но твърде забележителен в очите на простолюдието се е извършил случайно в дома на Петра х. Горанова, гдето Волов бил слязъл. Когато той станал да извърши клетвата на присъствующите Горанов, А. Кавлаков, Ст. Трендафилов, А. Трендафилов, Вр. Димитров, Г. Кавлака и пр., камата му паднала от пояса и се забила в крака му, от който начаса бликнала кръв.

ние, че ще да проводи от него по един екземпляр в околните на Брацигово пунктове Перущица, Пещера, Батак и пр., вижда се работата, че не е пристигнало овреме в най-нужния пункт – Батак[1].

Но нямало нужда ни от кървави писма, ни от възвания с богата фразеология, ни от особени писма с патетически тон; духовете през нея пролет в тогавашния Филибешки санджак, измежду българското население, се споразумяха по течението на вятъра, разнасяха се като електрически ток. Доволно беше изгърмяването на някой топ, достатъчно беше да се дигне пушилка от случайното запалване на някоя нива-келеме, стигаше да се разнесе слух, че по еди-кой си път видели да бяга заптие – и ето ти, че се извикало извънредно събрание, издала се тайна заповед до момчетата да завардят пътищата, да поставят тънка стража. Така се случило и в Батак.

На 21 априлий се завърнали в селото няколко души селени, които биле ходили по своята частна работа в Т. Пазарджик и които разказали на съселените си, с подеманието на душата си, следующето не от малка важност произшествие, което се случило посред бял ден сред Т. Пазарджик.

– Юзбашията Ахмедаа – казвали селените – пристигна в пазара откъм Калаглари (панагюрския път) бежешком, придружен от няколко заптиета, на които късите касатури подскачаха и се удряха от конете и произвеждаха шум, като че чукаха тенекеджии. Тие слязоха право на конака, гдето ги заобиколиха сичките лениви ефендета и кетипи, сънливите физиономии на които след разменението на няколко думи начаса приеха трескаво виражение. Ние не знаем – продължили разказвачите – що е говорил Ахмед юзбаши на конашкия персонал; но бяхме очевидци, когато тие последните закопчяха своите сетрета, без да отдадат приличното темане към по-силните, без да чакат да се изпъчи и тръгне най-напред каймакам ефенди, а после него кетипите, векилхарчите и най-после – презре-

[1] Гл. I част, страница 442. (По Зах. Стоянов - бел. ред.)

ните чибукчии и мастикослужители – сички вкупом излязоха из конашкия двор в безпорядък и скоро закопчените сетрета взеха направление от такова естество, щото отгоре им и най-необученият сарафин можеше да брои различни монети.

Примерът на ефендетата, които са като мерило на сяко обществено добро и зло, не закъсня да се отрази и в средата на татарпазарджикските правоверни османлии. Налягали из чаршията, по кавенетата, под сенките и стрехите, с дълги чибуци и дебели цигарета в по едната си ръка, а в другата с чаша каве, което сърбаха с азиатска монотонност и по византийски разкош – отведнъж захвърлиха настрана и едното, и другото удоволствие и с неизказана бързина докопаха се до кюпенците на своите дюгени, които захванаха да затварят по необикновено, щом се подаде на улицата подплашената чиновническа глутница. Грозен бе трясъкът, произведен от бързото затваряние на дюгените, чудно се виждаше на човека да гледа как бързо знаят да пипат и заспалите бели гъжви, което е редкост у тях. Тие бягаха един през други по своите домове и шепнеха си нещо помежду твърде скрито и много важно, доколкото можахме да забележим.

Естествено бе, че после агите ред идеше и на нашите българе да покажат своето участие в общата тревога. По кой начин стана тяхното *прибирание* от улиците по къщята, можете да си въобразите, като вземете предвид, че обезпокоителните слухове, които ходят и по нашите села, че *турците ще да колят тая пролет*, не са чужди и на касабалийските хора, ако не и в по-голям размер. Това прибирание на българете, при сичко че ставаше с по-юнашки крачки, виждаше се обаче, че за тие последните не беше *дълбока тайна* причината на това всеобщо движение. Ние, пазаргатите, като секи странни хора, останахме посред сокаците, по които бяхме за няколко минути господари.

И конашките ефендета, и турците, па и нашите българе при сичката им бързина не забравяха да си изкривят вратовете в своето бягание и да погледнат към Панагюрище. От

сичко това се виждаше, че от последния тоя градец идеше някоя миризма[1].

А каква беше тая миризма, ние не закъсняхме да отгадаем, спогледахме се един други и си смигнахме да ни изстине мястото, да се възползуваме от смущението, докато ни са здрави кожусите.

– Пушки да се гърмят или камбани да се звънят не чухте ли? – попитали няколко души, от средня ръка хора.

– Нищо такова. Докато се виждаше градът, обръщахме се няколко пъти да гледаме за огън, но така също нищо се не виждаше.

Това разказали горе-долу новопристигналите гости от Т. Пазарджик на своите любопитни съселени, които ги биле наградили в голямо число, и се оттеглили секи на къщата си, за да си починат от бързото ходение.

– Работата е вече свършена; панагюрци може да са въстанали – забележил Петър Горанов и по предложението на тоя последния, същия още вечер, станало извънредно събрание в селското училище от по-първите и събудени селени, т.е. съучастниците в съзаклятието, за да размислят що тряба да се прави.

Дебатите, словопренията и разискванията не са биле твърде на почит в това първо събрание на баташката трагедия, по сяка вероятност затова, защото там не е присъствувала някоя учена глава да разисква въпроса всестранно.

После няколко минути събравшите се в училището изскочили навън бърже-бърже и се разпръснали из селото. В същото това време клепалата се обадили от върха на черковите, които клепали необикновено и които подигнали цялото село, понеже секи разбрал, че без време се клепе. Въоръжени

[1] Тоя ден Ахмедаа е пристигнал от Панагюрище, гдето беше дошел да хваща комити, както Неджибаа в Коприщица; но бе принуден да избяга от края на Панагюрище, като чул изгърмяването на нашите пушки на 20 априлий, както е казано по-горе. Известието за това, което той първи донесъл в Пазарджик, развълнувало града.

юнаци, накичени с китки, пречели вече из селото и се прегръщали един други. Тие излезли отвън селото на половин час разстояние, гдето заловили позиции.

Това се случило на 22 априлий вечерта срещу свят ден – Гергьовден.

На другия ден, 23 априлий, в селото се отслужило твърде тържествено молебствие от селските свещеници Петър П. Илиев и Нейчо Паунов за благополучния успех на християнското оръжие. Юнаците от околните позиции присъствували на тоя молебен с оръжието си; на връщане тие излезли със запалени свещи в ръцете и с песни върнали се пак на позициите си, а черковните клепала ехтели с нечута до него ден тържественост. Освен юнаците в черковата присъствували още жени и деца, мало и голямо; радостта била всеобща.

Според решенията на комисията, при сичко че Батак трябаше да служи за център на няколко села, но по причина на преждевременното дигание на въстанието никое село не можѐ да отиде там. Батачени си бяха сами с изключение на трима-четирима души от с. Ракитово, толкова от Каменица и от Пещера.

Главните водители на Баташкото въстание са биле Петър Горанов, Стефан Трендафилов, Вранко Димитров, Тодор П. Нейчев, Иван Божин, Ангел Трендафилов и Петър Трендафилов.

Турците не закъснели да посетят Батак твърде наскоро. На 24 априлий тие се появили в селото откъм полето[1], на брой около 200 души. Батачени от своя страна изпратили насреща им до 350 души юнаци, между които имало и 40 души конница. Щом тие последните стъпили на полето, от турския стан се отделил един българин, из с. Ракитово, на име Петър, който тичешком посрещнал баташката чета и съобщил на предводителите ѝ, че е изпратен от страна на турското население от селата Ракитово, Костандово и Дерково да помоли

[1] На северната страна от Батак.

батачени да проводят двама-трима души пълномощници на мястото *Тумбата,* находяще се сред полето, гдето и турците ще изпратят своите упълномощени, за да се направят някакви си споразумения.

Батачени се съгласили на тая *комшийска* постъпка и избрали измежду си трима души, а именно Петър Трендафилов, Вранко Димитров и Иван Божин, на които след като дали потребните наставления в тоя случай, отправили ги за назначеното от турците място. В същото това време потеглили и от страна на турския стан трима души, които се посрещнали с българските пратеници на Тумбата. Първите обяснения, които тие последните дали на турските пратеници, биле, че българският народ се е наситил вече на омразното робство, не желае той да остане и занапред покорна рая, както са биле и неговите прадеди. За тая цел той дига днес оръжие, отхвърля вече милостта на султана и иска своите човешки правдини, търси своята похитена свобода; нищо няма против мирното население, желае и занапред да живее братски със своите турски съседи. По-нататък нашите трима парламентьори предложили на турците следующите условия: първо, турското население от горепоменатите три села и от Баня е длъжно да освободи българете в разстояние на 24 часа (от селата Ракитово и Каменица); второ, то се задължава още да помогне със своите преносни кола на поменатите българе да докарат имуществата си в Батак без никаква повреда. В противен случай, т.е. че не послушат, селата им ще станат на прах и пепел.

Турските пратеници се обещали, че на драго сърце ще извършат сичко това. Тие се помолили още, щото въстаниците да не правят никакви пакости на селата им, защото тие са готови да се покорят (?!) на сяка една заповед, дадена от въстаническия войвода.

След това пратениците се разделили и двата стана отстъпили – турците към селата си, а българете към Батак. Тие последните биле възхитени до крайна степен от поведение-

то на турските си съседи, които така безпрекословно приели техните предложения; с песни и възклицания влезли в Батак. От сичко това се разбира, че турците или са се престрували, за да спечелят време, или пък не са знаяли още в що се състои работата, или пък най-после дохождали са да преглеждат няма ли в Батак московци.

Така или инак, но на другия ден, 25-ий, тие се явили пак на гореказаното място, само няколко души, по-първите им хора, заедно и с кметовете от българските махали. Тие последните, по принуждение на турците или по свое желание, заявили пред батачени, че са благодарни от турските си съселени (в Ракитово и Каменица), та затова няма да дойдат в Батак. Батачени не отишле по-надалеч, т.е. не употребили насилие; казали само на турците да се имат братски с българете. На това турските пратеници дали големи обещания от своя страна и след като предали на батачени двама души българе, пловдивчени, които се намерили в техните села по своя работа, преди да избухне въстанието, така също секи пак се завърнал на своето място. Както виждате, баташката държавица е била вече припозната, че има право на съществувание, има свои отделни правдини, което немалко зарадвало въстаналите. Песни, хорà и различни други ликувания стоели на първи план.

Това се продължило до 30 априлий, ден, до който батачени мислили, че сичко се е свършило, че Турция е загинала безвъзвратно. Тоя ден именно, часа около пет по турски вечерта, на югозападната страна от селото, на мястото, наричаемо *Петрово бърдо*, четвърт час разстояние от селото, явили се безбройно число башибозуци с байряк под командата на страшния Ахмед Барутанлията.

Щом башибозуците се установили на горепоменатото място, командантинът им, който се вижда работата, че не е искал да се церемони, може би защото е знаял вече силата на батачени, без никакви забикалки изпраща още начаса един баташки българин с известие да съобщи на батачени, че в

разстояние на два часа тие са длъжни да си предадат оръжията. В противен случай той ще да ги вземе с грубата сила на своята башибозушка тълпа.

В своя отговор и батачени не паднали по-долу в сербезлъка. След едно съвещание между водителите на въстанието при Ахмедаа бил изпратен пак Вранко Димитров, придружен и от един турчин из Одрин, на име Саид ефенди, чиновник по десятъка.

Нека видят неприятелите на българския народ, че въстаналите батачени против могъществото на султана не само че не закачили един от неговите чиновници, не само че му дали равни правдини заедно с българете, но го изпращат още с мисия да прави преговори. Где е тук тиранството на българете, питаме ние?

На тие двама пратеници било поръчано да съобщят на Барутанлията следующето: „Батачени не са вече рая; тие са се отказали окончателно от онова подло правило, че *покорна глава сабля я не сече;* тие са прогласили своята независимост тържествено, с оръжие в ръка, за която са готови да си пролеят и последната капка кръв.“ Казали още на Ахмедаа и това, че ако той употреби сила, то батачени ще отговорят със същата мярка. Турчинът Саид ефенди злоупотребил довереието на своите доверители, защото не се върнал вече в Батак, но намерил за добро да остане в лагера на Барутанлията.

Не бил се върнал още другият пратеник, Вранко Димитров, когато войводата Петър Горанов начело на сто души въстаници бързо потеглил към турския лагер. Нямало що да се чака от отговора на Барутанлията, който бил известен секиму от какво естество ще да бъде. Това отделение от въстаници се изкачило на Влашка могила, под Кьневата борика, половин час разстояние от селото срещу Петрово бърдо, отгдето свободно можало да се гледа в башибозушкия лагер, който се никак не виждал от селските позиции и по причина, че зад бърдото е долина. Башибозушкият лагер бил разделен на купове, на купове, при които имало и много коне, натова-

рени с припаси и провизия. Уверяват, че тук имало стоварени и около 15–20 сандъка с газ, приготвени за паление. Щом нашите въстаници се появили на казаното място, от башибозушкия лагер се отделили до 200 души с едно знаме и с див глас отправили се към Влашката могила. Въстаниците направили същото, т.е. и тие се впуснали насреща башибозуците и взели позиции за бой малко по-нататък. Турците мислили само с вик да уплашат нашите въстаници, но като видели, че на тие последните не им мига окото и че само с вик нищо не ще може да се свърши, пречупили си линията и взели друго направление, към бърдото *Света Троица,* гдето забили и знамето си, като взели позиция измежду дърветата. Две враждебни народности, едните жедни за свобода, а другите за плячка и обир, стояли вече една срещу друга, псували се отдалеч, готвили си пушките, скърцали със зъби, готвили се да разкъсат един другиго като зверове, които сега за пръв път се срещат. И тие две народности можали да преживеят в една страна, под едно управление цели петстотин години!

Тук му е мястото да направя едно малко разяснение. Чорбаджийското калпаво владичество не било чуждо и за скрития в Родопите Батак. Представителите на това подло съсловие, което наравно е угнетявало своите беззащитни братия заедно с турските главорези и по тая причина не е желаело да няма агата, беше противно на сякакво въстание или протестация срещу турците от страна на раята както насякъде, така и в Батак. В последното това село тие не давали дума да се спомене за въстание, но най-после, като видели, че нищо не можат да сторят против общото течение, преклонили глава против волята си; а в душата си останали чисти кръстени турци и търсели случай да покажат своите верноподанически и раболепни чувства, щом се представи сгоден за това случай. Тоя случай се представил, когато Барутанлията се показал със своите пълчища на Петрово бърдо. Няколко души от тие чорбаджии, Вълю и Ангел Кавлакови, Георги Серафимов и пр., лица твърде влиятелни из селото, в това

именно време, когато П. Горанов се готвел да отвори огън на башибозуците, находящи се на бърдото Света Троица, тръгнали по позициите и из селото да проповядват и обезсърчават кого где срещнат да хвърляли оръжието и секи да си седял на мястото. Вследствие на това вътрешно предателство момчетата от много позиции се върнали в селото и оставили местата си в разположението на неприятеля. Голямата чета от могилата *Свети Георги* така също отишла в село.

Разбира се от само себе си, че това разстройство за нашите въстаници не е било чуждо за наблюдателното око на неприятеля, който може би да е примирал от радост. П. Горанов, който оставил четата, турена срещу турците, под предводителството на Серафим Милев, и отишел да узнае защо другите въстаници бягат от своите позиции, докато се отдели на няколко крачки разстояние, потеглила подиря му и четата, а нейното място завзели башибозуците.

Предвид на това положение няколко души от по-решителните въстаници се впуснали в селото и гръмогласно викали да убеждават обезсърдчените си съселени да се връщат на позициите си, защото неприятелят настъпа и скоро ще почнат разрушителните му действия, от които никой няма да стане изключение, без разлика на пол и възраст. В това същото време и чорбаджиите шушнали на народа по кьошетата (тие никой път не си издигат гласа явно) да направи противното, т.е. да се не опира на турците.

Колкото души можали да се съберат в селото, потеглили срещу неприятеля, който наближавал до мястото, називаемо *Средните гробища*. От противната страна на селото в това също време се подали други башибозуци, със знаме, но на тая страна позицията се държела още от въстаниците. Първата пушка пукнала от тая последната позиция и турският знаменосец се гаврътнал на земята; на негово място минал други, но и него постигнала същата участ. Вследствие на това първо поражение в турския лагер се подигнало страшно ръмжение против довчерашните покорни раи, повече от стотина пушки

пламнали против тие последните; толкова и от страна на нашите въстаници. Битка се захванала не на шега; куршумите пищели по въздуха. Баташката долина се напълнила с дим от гърменето на пушките, отчаяни викове, размесени с псувни, се чували и от двете страни, в селото станало вълнение измежду жените, секи от въстаниците, който присъствувал на боя, мислел и за жена, и за деца, за родители и сестри, не преставал да си извива врата към селото. Сражението траяло цели четири часа; то почнало на 8 часа по турски, а се свършило на 12. При сичкото преимущество на неприятелските пушки, които биле военни от системата *шаспо* и *белгийски шишенета*, при сичките им военни хитрости да лягат по очите си, да се разпределят на различни отделения, които изкуства нашите и насъне не биле виждали, пак тие последните не можали да пристъпят нанапред ни на една крачка. Напротив, тие отстъпали малко по малко наназад.

Тоя ден битки е имало на две места – на Средните гробища и от долня страна на селото. Числото на башибозуците е било твърде неравномерно с това на въстаниците; секи час, сяка минута прииждали нови сили из непроходимия Доспат, които увеличавали числото на неприятеля. Вечерта, когато притъмняло вече, нападателите се оттеглили окончателно, край селото, като подпалили околните там бичкийници, къшли за овце и плевници. Тие оставили на бойното поле седем души убити и неизвестно число ранени; а от нашите имало само няколко души ранени.

II

При сичко че победата принадлежала на батачени, при сичко че низкопоклонният рая опитал тоя ден своите сили в неравната борба и видял, че и той чини нещо, като дойде работата до шишенето, но на никого на лицето не се забележвало изискуемото тържество, никъде из селото не се

слушали възклицания от победа, секи чувствувал, че работата може да вземе неблагоприятен изход. Па дали е можало и другояче да бъде! Въобразете си, читателю, следующето положение: нощ тъмна, като рог; запалените бичкийници и къшли трещят и плющят; огнени язици, размесени с кълбакълба искри, се носят из облаците; изпоплашените жени и деца, които не са си въображавали може би подобно нещо, кършели ръце и плачели до синьо небе; кучетата лаели и виели по необикновено, с вирнати нагоре глави; техният глас се придружавал от дивите викове на башибозуците, които ревели като зверове срещу неподающите се още жертви, а тие гласове, читателю, са излязвали от около три хиляди здрави помашки гърди! Пушките от неприятелския лагер, които биле престанали за няколко минути, пак пламнали по сичката обсадна линия, а куршумите им се сипели като град над селото. Сичко това, събрано в куп, поколебало твърде чувствително крилатите надежди на батачени; а партията на „покорните глави“ печелела гласове, така щото числото на отчаяните се увеличило.

В станалата през деня битка най-много се отличил един от предводителите, на име Стефан Трендафилов, който се впуснал с 15–20 души чак в позицията на нападателите, без да се повреди ни един от дружината му.

На основание на горните причини баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които от по-напред зяпали в устата твърде послушно. Тие започнали да работят секи по своему, оставяли позициите и събрани по няколко души из селото в къщята, въртели се около семействата си с пушките в ръце като зашеметени. Това е обща чърта между нашите въстаници; същото това ние виждаме да става почти насякъде: в Перущица, в Панагюрище, в Ново село и Батошево, в Клисура и пр., гдето на неприятеля е помогнало най-много това скръбно и свойствено на българина малодушие. Въстаниците, като са се сражавали с неприятеля край селото, зад гърба на своите мили семейства,

ни на минута не са преставали да мислят за тие последните много повече, отколкото за успеха на сражението. Доволно е било само да се чуе отнякъде глас: „Нападнаха децата“, и на минута още би опустяла и позиция, и обкопи, и стража. Съвсем друго нещо би било, ако например въстаниците от Перущица бяха отишле в Батак, а тие последните – в Перущица, т.е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример на това са нашите чети, преминали от Ромъния с Хаджията и Ботйова. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща, имот и пр., но хора решителни, мъже със самоотверженост, готови да се хвърлят в огъня на секи час и минута, щом го изисква за това нуждата.

Но що ни тряба да ходим по-надалеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българе, хора работници, притежатели на различни имущества, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен корем; най-после, от хора женени, с тежки семейства, може ли да стане отчаян бунтовник в пълната смисъл на тая дума? Сичките хора не можат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други. При това не тряба да забравяме и петстотингодишния хомот, петстотингодишното робство, под което е пъшкал многотърпеливият българин. Какво не е в състояние да направи то?

Но само това ли е? Представете си, че вие сте един от горещите патриоти, живейте с цел, имате си незавидно положение, имате си в допълнение на семейната и общежитейска картина и млада женица, с която, ако и да не се обичате идеално, живеете мирно, не се карате един други; имате си още една или две рожбици, които съставляват и за двама ви скъпоценно богатство, които са щастие и веселба за къщата ви. Поискали го обстоятелствата, ударил вече определеният час – вика ви отечеството да му заплатите дълга си. Песни се пеят, пушки се гърмят, другари бързат, неприятелят настъпа, положение опасно. Дали сте клетва, тряба да вървите. Когато се готвите вече да излезете из вратата, вашата млада жена, на която било припаднало от по-напред, дохожда в съзнание,

пробудена от дрънканието на саблята ви. Тя се изпреча напредя ви, кърши ръце, подава ви да прегърнете за последен път рожбата си и със сълзи на очите говори ви:

– Ако не за мене, то поне за Иванча и Марийка се смили! Убий по-напред мене, после тях, тогава върви свободен!...

Говори тя това, а Иванчо или Марийка си играе с дръжката на пушката ви; хили се насреща ви невинно и иска да ви опъне подсукания за бой мустак.

Секи е свободен да говори щото ще, но аз утвърдявам, че пред подобни семейни картини едва ли на десеттях един би се намерил, които да подритне настрана наскърбената жена и майка и да се присъедини в редовете на борците, без да му тежи на съвестта.

В отношение на българските въстаници през 1876 г. влиза и това извинително обстоятелство, че сме биле лишени и от своя народна литература, която тряба да предшествува сяко движение. Нямали сме още и от оня род литература, наречена фанатическа, а по-рано полицейска, поддържана от духовенството и от правителството, в която се е проповядвало, че който падне на бойното поле за царя, за Бога и за Христова вяра, душата му отива право в рай. Най-после нямали сме и такива свещеници, които да проповядват и уверяват, где седнат и станат, съвсем безнаказано, че отмъщението е свято, секи е длъжен да се пожертвува доброволно за небесния и земния цар. Нищо подобно е нямало измежду нашия народ; неговият патриотически катехизис е бил: бесилките, тайната проповед на няколко решителни мъже и други още предшествующи причини, за които сме говорили вече, гдето му е било мястото.

III

Същата нощ още, между другите мерки и планове, в лагера на баташките въстаници станали и такива предложения от страна на някои предводители, че добре би било, ако едно отделение въстаници се припъхнеше пред тайно обсадния цеп на башибозуците, който да нападне зад гърба им и по тоя начин да произведе тревога в тяхната среда. Това предложение било отхвърлено от повечето въстаници; никой нямал решающи глас, секи работел по главата си; башибозушкият вик и проповедите на верноподаните чорбаджии парализирали сяка решителна и патриотическа мярка. Няколко души, между които бил и Горанов, един от предводителите, сполучили през нощта да избягат из една долина след много опасни опитвания.

Оттук нататък баташките въстаници ритват вече наназад; а неприятелските пълчища, напротив, придобиват понови и пресни сили. Батак се затворил на 23 априлий и от същия ден се прекъсали и съобщенията му с другите градове и околни села. Въстаниците не знаяли положително нищо, що става зад полето, зад Света Троица и Петрово бърдо; а неизвестността секи, мисля, да знае доколко тя е убийствена. Батак бил обграден с плет люти башибозуци, които не давали птичка да прехвръкне ни за навън, ни за навътре. Ако батачени имаха сичките средства, то пак нищо не можеха да направят; борбата беше неравна; тие бяха обречени вече на клание. Единственото тяхно спасение се състоеше само в това, ако пазарджичени, пловдивчени и други бяха удържали своята честна дума – да дигнат знамето, – то Батак не щеше да бъде обграден с 3000–4000 башибозуци. Това са предполагали и батачени, когато въстанали най-напред.

На 1 май неприятелят се вмъкнал в селото из долния край. Наместо съпротивление той, неприятелят, бил поканен даже от самите българе чорбаджии с обещание, че селото ще да си предаде оръжието. Няколко души действително си предали оръжията на неприятеля; но намеренията на тоя подъл

неприятел биле зверски, коварни, мръсни и ужасни. Щом се свършило предаването, главорезите башибозуци запретнали ръкави. Тие нападнали на обезоръжените жертви, на които отсекли главите с брадви, като ги водели един по един до едно сложено на земята дърво и тук ги секли като дърва... Плач, писъци и молби излизали от устата на сичките, но наместо милост това е възбуждало по-люто отмъщение и някакво си зверско тържество в средата на тие човешки касапи. Тая варварска постъпка на башибозуците турила цялото село в ужас и трепет. Жени, деца и гологлави мъже бягали из селото към горния край. Техните разказвания смутили слушателите, които навярно познали вече, че е наближил часът да се мре, че ще да ги постигне участта на загиналите им вече братия. Затова тие решили да постоянствуват на позициите си до последна капка кръв срещу неприятеля.

Тоя ден (1 май) е станала най-отчаяната битка между баташките въстаници и башибозуците на Барутанлията по сичката отбранителна линия около селото. В една минута около четири хиляди пушки се изгърмявали и от двете страни. Виковете *Аллах* и *Удряйте, братия* цепели въздуха. Баташката долина била покрита с гъста мъгла от гърмежа, от която нищо се не виждало. Много изпразнени къщи по краищата на селото се предали тоя ден на огън от страна на башибозуците. На няколко пъти нападателите, които се влечели по корем, наближавали позициите, но биле връщани от огъня на въстаниците. Битката е траяла почти целия ден; от неприятеля паднали 46 души най-решителни главорези, а от нашите само двама убити и трима ранени.

Късно вечерта башибозуците се оттеглили в лагерите си мълчеливо, без кураж. Барутанлията свикал съвет от сичките предводители[1], който направил под открито небе башибо-

[1] От колкото села е имало башибозуци на Батак, сяко село си е имало наотделно своя предводител и байрактар, над които е бил главен началник Барутанлията. Такава е била организацията на тие плячкаджии и диви главорези.

зушко заседание. Страшен бил тоя съвет, в който се решавала съдбата на хиляди човешки същества, по кой начин и с какви по-малки жертви могат да се изтребят тие същества. Сичките присъствували там чалмалии, мрачни и кръвожедни фигури, набучени с разнообразни оръжия, биле принудени да изказват своите мнения. Тие седели на търкало с наведени на земята очи, в едната си ръка чибук, а другата държели преметната върху дръжката на ятагана си, което значело, че са готови на сяка минута да почнат своята цивилизаторска мисия. Останалата подчинена тълпа почивала наоколо с изключение на стражарите; някои от тях хъркали вече грозно върху зелената морава; други разказвали как на един българин главата му скачала много и си прехапала язика, което значело, че мнозина има още да измрат; изчислявали колко души техни бабаити са паднали от гяурските шишенета, а четвърти се гласели да поискат позволение от предводителя си да ги освободи от четата си, така като не било известно дали ще да може да се нагази непокорното село.

Според достоверни сведения, потвърдени и от самите там присъствующи башибозуци, в това събрание са станали предложения от много души да се разотидат вече по селата. Първо, че тоя ден станали жертва най-отличните им пехливани, и второ, че влизанието в Батак изисква много още поголеми жертви за в бъдеще, отколкото досегашните.

Ахмедаа Барутанлията не бил прост човек. Той не закъснял да съзре обезсърчаването и разстройството на своите подчинени главорези; той знаял от сички най-много, че тие человекообразни същества не желаят друго нищо освен плячка, грабителство и зверско отмъщение; най-после, той познавал разбойническите наклонности на своите по вяра[1] само съотечественици, заради това ето що им обещава: *клание с огън и с меч, безпощадно изтребление на сичко, що е българско, без разлика на пол и възраст, пожар, плячка и грабител-*

[1] Повечето от башибозуците, които изклаха Батак, са помаци.

ство, похитителство и на чест, и на имот. За да изпълни своите задължения и обещания, кръвожедният звяр Ахмедаа е нямал що да прави, освен да пристъпи пак към гнъснава подлост, калпаво занятие до него време само на гърците, а не и на османлиите, които секи считаше, че са главорези, отчаяни кеседжии, но не и коварни подлеци, свойствена чърта, както казах, само на фенерските чада.

Колко трагически тряба да бъдат следствията, когато коварството и ятаганът вървят за ръка хванати, когато тие се побратимят да действуват заедно – читателят е в състояние да си направи заключенията и без нашата помощ. Ние имаме силни подозрения да заключаваме, че Барутанлията е имал за съветник ако не някой чистокръвен елин, то поне някой пещерски куцовлах или македонски цинцарин[1]. Другояче е невъзможно. Барутанлията тряба да не е бил турчин; а доколкото ние знаем, ни той, ни неговите родители са биле някога дьонмета (ренегати).

На другата заран още, 2 май, Ахмедаа пристъпил към изпълнение на своя затаен план. Тук съм длъжен да ви разясня, че тоя ден бабаитлъкът и ятаганското право трябало да поглеждат отстрана, като сирачета. Тяхното място заела подлостта, като по-силна практическа мярка. Ето защо гърмежи и отчаяни викове нямало тоя ден. В башибозушките позиции царувала дълбока тишина. Пред обед пристигнал в селото пратеникът от страна на Барутанлията, влах, да прави преговори. Той говорил убедително пред населението за благите намерения на Ахмедаа; уверявал, че ако се предадат заедно с оръжието си, секиму животът ще да бъде пощаден, башибозуците до един щели да бъдат изпратени по местата си – мед и масло щели да потечат. Тоя влах или цинцарин

[1] Това наше подозрение се потвърдява и от това обстоятелство, че когато дошло време да си туря Ахмедаа плана в изпълнение, когато потрябало да се пуснат в ход лъжливите обещания, одумванията, преструванията и въобще лъжите, Ахмедаа изпратил в Батак един цинцарин, както ще се види.

имал среща и с познатите вече на читателите противници на българското въстание – Ангел Кавлакът и Георги Серафимов, – които биле възхитени от постъпката на Ахмедаа. Начаса още Ангел Кавлакът сам заедно с влаха се затекъл в турския лагер при Ахмедаа, за да разбере работата по-добре. Тоя последният го приел твърде ласкаво; той го уверил, че ако батачени склонят да си предадат оръжието, никакво зло няма да ги последва, а напротив, щял да издаде заповед да се разотидат башибозуците и пак по старому секи ще си гледа частната работа. За да се изпълни тая спасителна мярка, настоявало и самото правителство уж, под диктовката на което действувал и той (Ахмедаа). Че сичко това е искрено, за по-голямо още уверение Ахмедаа се заклел в името на Мохамед пред очите на Кавлака.

– Тако ми вяра и бога – прибавил той, като си стиснал юмруците.

В разстояние на това време пушките мълчели и от двете страни чакали се следствията на преговорите.

Ангел Кавлакът уверил от своя страна Барутанлията, че като се върне в село, ще прави, ще струва, ще убеди съселените си да сложат оръжие и да се предадат. Завърнал се той в селото и още отдалеч започнал да вика да се прибира мало и голямо на едно място, за да чуе секи заповедта и желанието на самозвания Барутанлия, което той разказал подробно, от игла до конец: как мило го е приел Ахмедаа, какво му е говорил и по кой начин се е заклел, че ако батачени склонят да си предадат оръжието, то никому няма се разкървави носът.

IV

Една част от населението, която се състояла от слаби, малодушни и нерешителни хора, повели се подир думите на Кавлака и склонили да сложат оръжие, а по-голямо число от населението начело с Трендафил Тошев, Петър Тренда-

филов, Петър Банчев и други постоянствували твърде живо да си не дават оръжието, но да удрят до последна капка кръв, па стане, щото стане. Тие юнаци утвърдявали, че е немислимо и даже глупо да се предположи само, че ще да бъдат простени батачени, когато има избити толкова души турци в разстояние на няколко деня, откато се е подкачило въстанието,

– Не вярвайте! Сичко това е турски капан за по-лесното ни избивание – говорили тие на смутеното население.

Вследствие на тие две разнообразни мнения населението се разделило на две партии: за и против предаването. Шум и роптания се слушали насякъде, а коварният Барутанлия като хищна птица наблюдавал сичко това от своя чадър. Кавлакът и другарите му не преставали да убеждават населението, че Ахмедаа е светец, че той ще бъде неумолим и жесток само към ония, които покажат непокорство, които не си предадат оръжието. По тоя начин партията за предаването взела връх с изключение на няколко души, гласът на които нямал никаква тежест. Трендафил Тошев забележил за последен път на своите съселени, че той предчувствува нещо ужасно след предаването на оръжията. Нямало кой да разсъждава.

После това започнало се събирането на оръжието, което се трупало накуп. Много юнаци подавали своите шишенета с пребити ръце, против волята си. То било натоварено на три кола, които не се забавили да заскърцат към лагера на Ахмедаа, придружени от ревностния Кавлак, Трендафил Тошев, Петър Трендафилов, Вранко Димитров и Петър Каваджиев.

С разтоварването на трите кола оръжие планът на Барутанлията бил вече почти изпълнен. Неговото лице светнало от радост и приело тържествен вид. Той се обърнал към пратениците българе, на които забележил, че не му е предадено сичкото оръжие, скрити са най-добрите пушки.

– С главите си отговаряме, ако една пушка се намери в селото – отговорили окаяните жертви.

– На вас говоря, по-скоро предавайте сичкото оръжие – изревал лукавият Ахмедаа и скръцнал със зъби като тигър. – Още смеете и да се оправдавате!...

Секи от българете се усетил вече какво следствие ще да излезе от тяхната постъпка да си предадат оръжието; те познали, че смъртта ги чака вече, но било късно. Барутанлията се обърнал към своите башибозуци и дал заповед да се отделят 20–30 души и да отидат в селото да претърсят добре за още оръжие. Тие тръгнали безбоязнено към селото, защото нямало вече от какво да се боят, а искали само да се уверят наздраво да не би българете да готвят някоя измама, като са предали само старите си пушки. Заедно с башибозуците бил изпратен само А. Кавлакът, а останалите пратеници биле задържани от Барутанлията като залог, докато се върнат от село живо и здраво неговите 20–30 души башибозуци. Тие последните влезли преспокойно в селото; но като не биле още уверени в съвършеното предавание на българете, държали се твърде прилично. Известили само на населението, че който има скрито оръжие, тряба да го предаде, докато е рано, и дали заповед да се изгаси опустошителният огън. Да, тие дали *заповед,* защото гледали, че напредя им няма вече въстаници с шишенета, но покорни раи, със сгърнати ръце, от лицето на които можало да се познае, че тие са вече обезкуражени и убити. И действително бедното население, след като си предало оръжието, изгубило и ума, и дума. То не смеело да се обади нищо, приемало сяко предложение мълчеливо, каело се за своята постъпка, предчувствувало нещо страшно и ужасно, но казах: било вече късно... Някои от по-лековерните отишле да гасят огъня из селото, повечето жени; а по-чувствителните и разбраните се въртели на едно място като омаени и зашеметени, с пъхнати в джебовете си ръце. Никакво оръжие не можали да намерят башибозуците, защото, ако и да имало някои тук-там, тие биле закопани в земята.

Между това Ангел Кавлакът заедно с двайсетте души

башибозуци възпнали по баира към лагера на Барутанлията. Той уверил тоя последния втори път, че оръжието е само онова, което донесли най-напред, и че ни един пищов не можло да се намери от последното им претърсване. Навярно Ангел Кавлакът, който е един от главните виновници на предаването, може да се е готвел вече да чуе от устата на Барутанлията едно „аферим“ или „машалла“, но не мислел така звярът...

Като се уверил вече наздраво, че батачени са в негови ръце, той (Ахмедаа) скочил на крака, погледнал към своите кръвници, изревал колкото му е силата: „Марш! Де гюреим сизи!“, като посочил с пръст и на така изпоплашените и полумъртви наши пратеници, които биле заградени като приготвени за клание овци. На гласа на Барутанлията башибозуците наскочили кой с изтеглен нож, кой със запрегната пушка, наобиколили жертвите и скърцали насреща им със зъби – живи искали да ги разкъсат; надпреваряли се един през други, като вълци, кой по-напред да си накървави зъба. Петър Трендафилов, Вранко Димитров и Петър Каваджиев биле предадени на няколко души кеседжии, които там, малко настрана, ги насекли на дребни парченца. Ангел Кавлакът, тоя турски интригантин, който е играл лукава рол във време на въстанието, който е тичал от позиция на позиция да убеждава и обезкуражава, най-после, който е бил като агентин на Барутанлията и е станал причина да погинат много храбри батачени като кокошки, наместо награда за делата си – повалил се на земята, съшибан от десетина куршуми, отделно от онова място, гдето си сложили костите истинските мъченици. Въобще турците през 1876 г. така са постъпали с предателите и с ония *покорни глави,* които са отивали да им целуват краката и да се предават. Това същото ние виждаме да става в Перущица, в Коприщица, в Дряновския манастир и пр.

Най-мъченически е загинал от горните петима души Трендафил Тошев. Него положили, като Васил Петлешкова в Брацигово, между два запалени от слама огньове, гдето бъл-

гарският мъченик издъхнал, опечен като скумрия. Неговият отчаян писък не бил в състояние да покърти ни едно мусулманско сърце...

Жалостното известие за зверското затривание на баташките пратеници скоро достигнало в селото и с най-малките подробности на ужасната картина. То поразило и мало и голямо, старо и младо; поразило ги то затова, защото било като предисловие на последующите действия на Барутанлията. Стреснатото и беззащитно население оставило и гасението на пожара, който не било възможно да се спре, и сичко друго. Като стадо овце то се затекло да се затвори в черковата и училището и там чакало своята начъртана вече участ. Жените и по-недъгавите мъже проклинали причинителите на въстанието, а младите и решителните изливали своя яд на ония, които станали причина да си предаде населението оръжието. И на едните, и на другите страшно било положението между черковните и училищни стени: плач и ридание, вопли и охкания едвам се разпознават между трещението на огъня и кучешките виения.

В башибозушкия лагер след безчеловечното закалвание на петимата пратеници и след измамата с оръжието се съживил и куражът, и ревността за плячка и грабителство. Сичките главорези биле на крак, движели се радостно и след няколкоминутно помайване, в разстояние на което може да са се давали кеседжийски заповеди по кой начин да стават клания-та, цялото пълчище заедно със своите байряци и началници отправило се безбоязнено, като че отивало на сватба, към запаленото село, жителите на което в същото това време се натискали един въз други зад черковната и училищна врата, лишени от сякакъв вид оръжие.

Около хиляда души от тие кръвници застанали край селото в цеп, за да убиват сяка жертва, която би се опитала да се спаси от клането чрез бягание, а сички други нахлули в селото като бясна глутница. Било вече тъмна вечер, по небето тук-там блещукали звездици, когато башибозуците

турили крак в селото. Техните мрачни физиономии се осветлявали от запалените на долния край къщи; изменението на кучешкия лай и бяганието им въз една страна било знак за приближаването им.

V

В пътя си из селото кръвожедните плячкаджии, след като побутнали тук-там из празните къщи, едно за плячка, друго да убиват, трето да безчестят, отгдето успели набързо да задигнат кой черга, кой дреха, кой котел и пр., спрели се около черковните стени и училището. Знаели тие отдавна, че стените на тие богоугодни заведения крият беззащитните жертви. Опитали се веднъж, опитали се два пъти да строшат черковните врата или да прескочат стените, но ни едното, ни другото било осъществимо така лесно. Викове „сарън“, „басън“, „урун“ от страна на нападающите заглушавали въздуха и пораждали ужас и трепет в сърцата на заключените батачени.

Колкото за училището, находяще се близо до черковата, неговата съдба била решена твърде наскоро. Башибозуците влезли вътре без никакво препятствие и кланието се захванало още от вратата. Мнозина имало скрити вътре в долапите, които така също били измушени и накастрени; в числото на тие последните биле свещеник Нейчо Паунов и учителят Тонджоров, родом из Самоков. На първия от тях кръвопийците извадили най-напред очите, дупчили го като решето по цялото тяло, докато издъхне този християнски мъченик в ръцете им. Близо до него предал душа и учителят Тонджоров, който така също бил насечен по сичкото тяло. Бедният мъченик на просвещението! Той загинал в същото онова здание, гдето преди няколко деня проповядвал от скромния учителски стол словото на светлината. В долния кат на училището имало до 200 души скрити, мъже, жени и деца, които кръвни-

ците от много бързина, се вижда работата, не можли да намерят. Но да не помислите, че простият случай ги е запазил от смъртта? Не, читателю! Тие се отървали от ятагана, биле лишени от лекото действие на куршума, но изгорели живи, като червей в гнило дърво, в долния кат на училището, защото башибозуците на тръгвание запалили от четирите страни това здание! Техните писъци и вопли от ужасна мъка биле чути след малко от зверовете, които разбрали, че направили една *грешка*, по невнимание, не в отношение към участта на двестете жертви; но че не можли да ги оберат от по-напред, което обстоятелство съставлявало истинската загуба на тия Биконсфилдови братия.

– Язък! Отидоха напусто толкова дрехи, а може би и пари – казали тие с турско хладнокръвие и тръгнали към вратата на черковата, без да удостоят даже с присъствието си жертвеника на двестете мъченици.

Ако в училището числото на жертвите е излязло до 200–250 души, то в черковата е било десятина пъти повече. Като място по-укрепено, от една страна, а от друга, като храм божий, в който според народното предание на сяко място и в сяко тежко време угнетените са намирали спасение, запазени от невидима ръка, баташкото население прибягнало наймного в черковата. Освен вътрешността на храма и дворът още е бил изпълнен с народ. Башибозуците, като не можли да строшат пътната врата, заобиколили наоколо черковния зид и по-смелите от тях не закъснели да се подадат отгоре на зида, отгдето се готвили един по един да започнат вече да прескачат вътре в двора. Отчаеното население, макар и без оръжие, не навело от един път врат пред ятагана. Множество мъже и жени със стиснати в ръцете си камъци и дървета се наредили около дувара, за да се защищават от хищните нападатели. Тие последните надничали като бухали през зида и като знаели, че имат работа с обезоръжени мъже и жени, никак се не предвардяли. По тая причина на мнозина главите биле смазвани с камъци и дървета и лешовете им се

търкулвали в черковния двор, а голият ятаган и запрегнатата пушка отхвръквали настрана, които населението грабвало, за да ги употреби на своя защита; то добивало притежателя им, убивало и други негови събратия и така зидът опустял за няколко минути. Мръсни псувни и скърцание със зъби се слушали навън от человекообразните зверове.

Но и тая слаба защита не се продължила за дълго време; тя само отсрочила за няколко часа или по-добре, за няколко минути ужасната катастрофа, страшното клание. Та може ли и другояче да бъде? Мислимо ли е да се противостои с камъци и дървета против султанските челичени байонети, против куршумите на шаспото и против видинските ятагани? Могат ли слаби, изпоплашени жени и обезкуражени мъже с голи ръце да върнат една тълпа от няколко хиляди души? Никога. Скоро неприятелите пробили малки дупки околовръст на черковния зид, в които си увирали пушките, и убивали населението из двора. Докато дупките биле още малко, няколко решителни жени се впущали, хващали с ръце масура на пушката, която много пъти изгърмявала в ръцете им и катурвала по няколко отведнъж, но останалите държели, догдето я изтеглят! Когато дупките станали на крачка, разбира се, че подобно действие от страна на храбрите батаченки си нямало вече мястото. Едни лягали покрай зидовете за сепер, други се тъпкали в черковата, която била битком набита с хора, трети лягали, където завърнат, четвърти се щурали тук-там като зашеметени, а огънят на неприятелските пушки се увеличавал из дупките на зидовете и убитите, повечето жени и дребни дечица, падали на земята по десятина отведнъж, като клас на нива.

Плачове, молби до бога и на турски, и на български язик, призовавание и Христоса, и Мохамеда; охкание от страна на умиращите, грозно хъркание, болезнени стенания, молба за капка водица – да се разхладят изгорели уста и попукали устни; други молби със слаб глас – „Няма ли някой да ме добие за хаир?“, и пр., и пр. – се слушали по сичкия черко-

вен двор. Нямало нито Христос, нито Мохамед да се обади, да додат на помощ, първият да защити своите последователи, на които главната вина е била неговият кръст, а вторият да вразуми верните си поклонници, да им предскаже, ако е бил пророк, а не авантюрист, че тие ще батардисат Батак, но и Батак ще удари крак на ятаганската държава! Нямало ги! А глупото човечество се борило за могъществото на някакъв си кръст и за победата на зеления ибрик... Ех, верице, верице! Казвам, че ти си направила големи добрини, но никой няма да откаже, че основите ти плуват като кораб над кърваво море.

Наместо пратеници от страна на провидението, наместо ангелски гласове, както това се е случило с дяда Авраам, когато щял да коли сина си – зад черковния зид се слушало: „урун“, „тутун“, „сарън“! Няколко жени, които имали злочестината да мислят, че и чалмата има сърце, отворили вратата и извикали колкото им сила стига: „Милост! Милост!“ На минутата още башибозуците се показали в черковния двор с голи ятагани в ръка и – о, боже! Сега се захваща вече оная сърцераздирателна, оная кървава сцена, която помрачава ума, която замразява кръвта и от която човек изгубва за минута и безпристрастие, и хладнокръвие; неволно се поколебават понятията му за човеческото превъзходство над безсловесните зверове, захваща той да се съмнява: има ли нещо разлика между тигъра и турчина? И заиграли ножовете. Въртели се тие и направо, и наляво, и нагоре, и надолу, както прилягвало на костеливата кръвнишка ръка. Звънтели тие, когато се случвало да се посрещнат два на едно място, на въздуха, във време на замахването, и топлата кръв, която течала по острилата им като по улей, сипела се над главите на жертвите като дребна роса... Три разнообразни звукове определяли хода на клането. Първият от тях бил: „Олеле, майчице!“, „Где остана, мило рожбо!“ „Смили се, пресвятая Богородице!“ и пр. Вторият бил: „Удряйте, чоджуклар!“, „Не правете разлика между стари и млади – сичките са неверни

кучета!“ А третият, третият бил грозният трясък, чупенето и трошенето на костите и черепите, произвождан от ятаганите. Според разказването на очевидци можало да се определи приблизително кога ножът ударял на заякнал и стар кокал, кога на крехка детинска кост. В първия случай трясъкът бил ясен и твърд, като кога се разсича говеждо месо, ударът се съпровождал с хвърчението на искри, произвождани от посрещанието стоманата с костта; а във втория случай се чувало само леко и глухо трещение, като че се чупели тънки и сухи пръчки.

Кланието се е продължавало почти цялата нощ. Ако кръвниците са се уморявали да махат, на тяхно място са дохождали нови и пресни сили, които, като виждали, че техните предшественици сполучили вече да напостелят на земята безбройно число жертви, мъчили се да не останат по-долу от тях. Понеже населението тичало към черковните врата за спасение, то и кръвниците, като жетвари, вървели по направление от външните на зида врата към черковните, а подиря им, както класовете на нивата, се виждали натрупани грамади убити и полуубити тела.

На разсъмване, когато се е пукала зората ли е било, или по-рано, по петли, по-буйните и жедни за кръв башибозуци достигнали вече черковната врата, на която имало затъпкани много деца, па даже и възрастни жени. Натискали се подгонените от двора да влязат вътре, но това било решително невъзможно, защото вратата била отдавна вече задръстена. Народът бил вътре притиснат като на скенджа; множество деца и недъгави умрели от задушавание; успели да влязат само ония, които можали да се хвърлят по главите на хората. Така или инак, но жертвите се трупали на вратата, затова башибозуците тук имали най-много работа. По-практичните от тях, т.е. по-старичките, които имали и къща, и деца и на които грижливите ступанки вероятно са поръчали на тръгвание да не се връщат с празни и голи ръце от гяурското село, отдавна биле останали вече на заден план, отдавна се навеждали да

вършат нещо измежду издъхналите и издъхающи трупове. А що именно са вършили тие, ще да попитат някои измежду читателите? Медицинска помощ са оказвали на страдающите, ще да ни отговорят турските филантропи по него време заедно с Едип ефенди. Плячка и грабителство, обир на мъртвите тела и на изкланите от едни и същи ръце жертви, отговаряме ние. Дивият грабител шетал измежду мъртвите трупове; на едни от тях съблачал дрехите внимателно, които са биле по-добри, разбира се; други ги разпарял с ножа си и ги претарашувал, без да му пречи ни най-малко, че жертвата брала душа, че дрехите биле окървавени.

VI

Съмнало по едно време, захванал се достопамятният за батачени ден – 3 май; слънцето огряло по обикновено и осветило с първите си лучи ужасната картина, която то не видяло вечерта, когато се закривало зад високите доспатски върхове. Тая ужасна картина произвела двояко впечатление на едни и същи зрители, на едни и същи хора, с еднакви образи и чувства. На останалите живи батачени тя замразила кръвта в жилите, когато тие съгледали от черковата натъркалянite по двора свои съселени, които спали преспокойно, които не мислили вече за нищо. Тие потреперали втори път, въобразили си, че същата участ ще да постигне и тях, и много пресипнали гласове изпомежду им изревали отчаяно, когато познали кой своята рожба, кой жена си и майка си, коя мъжа си и своя стар баща.

Малко по-надалеч стоели наредени чалмоносните зверове, подпрени на пушките си. Тие се любували на картината, кикотили се безобразно, подигравали се с положението на издъхналите вече трупове.

– Машалла бе, Хасан Пехливан! Аз не мислех, че сте знаяли да жънете дотолкова бързо гяурски глави – кривял си

устата един одрипан читак, голите плещи на когото се покривали вече от една българска аба.

Той бил на стража през нощта и като съмнало, дошел да се поомаже с нещо от плячка.

– Дясната ми ръка има да ме боли цяла неделя – говорело друго едно белобрадо почти страшилище, едното око на когото приличало на мастилница, защото го нямало на своето място.

– Виждате ли там оня стар пергишин, с отсеченото рамо, който е паднал по коленете си – говорела друга една краста с маймунска физиономия, като сочела на един убит старец, паднал до стената. – Докато му отрежа врата, ножът ми заприлича на сърп – прибавил той.

– Свински врат – потвърдили няколко гласа.

– Я погледнете, аркадашлар, каква хубава черноока гяурка сме направили зян тая нощ по невнимание! – говорел друг един башибозук, като подигал с края на пушката си полите на една седемнайсегодишна мома, на която хубавата главица била разсечена на две половини и изтеклият мозък из черепа се виждал размесен с дългите ѝ коси.

– Язък – избърборили няколко чалми, като че разговорът ставал не за заклана мома, а за стъпкването или изпасването на един карък чесън от добитъка.

Така хладнокръвно, така спокойно се разговаряли шеговито героите на Барутанлията, пред очите на които лежали избити стотини жертви! Имало мнозина измежду тие последните още живи, но смъртоносно ранени, които се молели умилително главорезите да ги добият, за да не се мъчат, но тие последните ги оставяли нарочно да се мъчат.

Не останали за дълго време башибозуците така хладнокръвно, така бездеятелно. Тие знаяли, че имат още много работа – черковата стояла непокътната; но поспрели се малко, кажи го, за почивка от нощните действия, кажи го, да се порадват на делата си, при огряването на слънцето, па добър

е аллахът, милостив е падишахът, техен е денят, жертвата ги чака в клетката, птица да бъде – не ще може да избегне.

Неприятелите от най-напред се струпали около черковната врата, която била затворена вече. Тие насилили да я отворят или строшат, но било невъзможно. Било невъзможно само това, но за башибозуците, които имали напредя си само една черковица, имало други стотини възможности. Тие се покатерили по зидовете на храма и над главите на запрените жертви не закъсняло да се покажат масурите на няколко пушки, пъхнати през прозорците. Огънят пламнал, куршумите запищели, като нанизвали по пет души от един път, и жертвите клюмвали глави на гърдите си, но дълго време стоели на крака, като статуи, защото притиснатото множество ги поддържало помежду си да не паднат на земята. Задушената атмосфера в тясната черковица станала още понетърпима от изверженията на пушките. Молбите за пощада цепили въздуха отчаяно.

– Предайте се, ще останете живи – отговорили няколко гласа от душманите.

Падналият в морето се хваща и за змията, говори нашата пословица. Полуубитото население не че повярвало на неприятелските обещания, които опитало вече няколко пъти, но като нямало друго спасение, като виждало, че и в черковата ще да бъде избито, отворило вратата. Втори път то имало злочестината да си въобрази, че и чалмата има човеческо сърце, че и хищният башибозук може да състрадава, да се умилостява, като види с очите си положението на затворените, удушените и стъпкани пред вратата дечица, другите изпоплашени, които заедно с нещастните си майки и сестри плачели и късали сърцата на присъствующите. Картина, както виждате, една от най-ужасните и сърцераздирателните, но картина, повтаряме ние, за човек с душа и сърце, а не за башибозук.

Щом се подали тие последните на вратата с голи ятагани в ръцете, сичките затворени паднали на молба, жените показвали децата си и за да умилостивят някак кръвниците, искали

да им целуват дръжките на окървавените ятагани, нарекли ги синове, братия и бащи. Сичко напусто! Башибозуците погледнали хладнокръвно на сичко това; тие прекрачили налягалите при вратата трупове като дърва и отново започнали да въртят ятаганите. И така в черковната ограда клането се е продължавало няколко часа. От най-напред жертвите са биле обирани и измъчвани да изкажат своето богатство, а после са бивали закалвани, т.е. техният живот бил пощаден за няколко минути, докато удовлетворят грабителската жажда на плячкаджиите. Мнозина мъже спасили своя живот, като легнали между изкланите и се престорили на умрели.

На 4 май Батак бил посетен от нови гости. Тие гости биле хищните белоглави орли, които не закъснели да се подадат като кораби иззад доспатските върхове. Свивали тие криле, подигали гордо глави, вземали погрешно друго направление, но след малко пак се връщали, надничали отвисоко над бившия Батак, кацали някои от тях по отдалечените върхове, чакали да извършат своето, щом настане благоприятен за това случай. Тоя същия ден Барутанлията издал заповед да се спре клането *привременно* – или за почивка на хероите си, или за собствени свои удоволствия, да помъчи нравствено останалите живи жертви, или пък е поискал да знае мнението на татарпазарджикските бейове, защото подир малко той изпратил арнаутина Селима с писмо до Али бея в Т. Пазарджик, в което му явявал вкратце разпорежданията си в Батак *за запазване на тишината.* В това свое писмо той питал бея как тряба да постъпи с останалите живи батачени.

В тая официална почивка или амнистия деятелните башибозуци пак си намерили работа. Тие изкарали от черковата останалите живи жени и моми, които повели из селото и с всевъзможни мъки принуждавали ги да им изказват своите скрити покъщнини и други вещи като пари, нанизи, бакър, дрехи и пр. Въобще тоя ден чалмалиите биле по-милозливи, защото клането било заместено с обезчестявание и грабителство.

Преминал се така и тоя ден. Рано сутринта на 5 май пра-

теникът на Барутанлията в Т. Пазарджик се завърнал. Пред кого той се е явил в последния тоя град и какъв отговор е донесъл на Барутанлията, ние не знаем нищо положително, па нямаме и нужда да правим предположения и виводи, да нагатваме съдържанието на тоя отговор, защото предшествующите и последующите събития са сами по себе си и факти, и следствия, и причини. Щом пристигнал реченият своего рода пратеник, Барутанлията издава втора заповед да излязат сички живи батачени навън, пред черковата, мъже и жени, че щяло да се състави уж списък на избитите, на мъжете и на останалите вдовици. Жените биле отделени настрана, за да не препятствуват на *правилното проверяване.* Предвид на тая мярка секи от батачени бил уверен вече наздраво, че е избягнал смъртта, секи от тие злощастници припкал с наведена глава и бързал да се намери на означеното място, за да му се запише името, защото който не се съобразял с тая заповед, щял да отговаря с главата си. В късо време пред черковата стояло мало и голямо, никой не смеел да си подигне главата и погледне в лицето тиранина от страх да не би да се раззвери пак неговата дива натура, да не би да лъсне пак неизтритият още ятаган от алената кръв.

В това време кръвопиецът Барутанлия се явил тържествено на мястото, гдето биле събрани нещастниците, възседнал на кон и заобиколен от по-главните главорези. Погледнал той кръвнишки към беззащитните, разиграл напредя им своя ат, за да покаже на полуубитите своето могъщество, махнал с ръка да отстъпят жените още по-надалеч от мъжете, които възлизали на брой около триста души (мъжете), и издал третя заповед: „Теглете ятаганите!“...

Около хиляда ножа, издръпнати от своите капии, произвели грозен шум, лъснали тие във въздуха, нарочно намазани с масло, като ледена гора, и биле пуснати в ход. Главорезите заобиколили от сяка страна *тристата* мъченици и налетели отгоре им като същински зверове. Тие, мъчениците, като познали вече своята горчива участ, поприбрали

се безсъзнателно един до други; свили се тие накуп, като стадо пред силната вихрушка, изпищели болезнено, чули се няколко гласове изпомежду им, които приличали на молба, понавели си главите надолу, за да не гледат с очите си онова, що става зад гърба им, затреперали им коленете, прекръстили се няколко от тях, които помнели още себе си, и преклонили глава тихо и спокойно пред смъртта. Тоя ден кланието вървяло много по-правилно и определено, първо, защото се вършело деня, под открито небе, без никакви съпротивления от страна на жертвите, както ставало в черковата; и второ, че то ставало под личното наблюдение на Барутанлията, под негова непосредствена команда. Трясъкът на костите и звънтението на ятаганите се чували няколко крачки надалеч.

Когато нещастните жени, които стоели малко по-настрана, видели ужасната участ на своите съселени, мъже, братия и бащи, на минутата още примрели на своето място. Тие изпищели от своя страна колкото им глас достига, обърнали се сгърбом и закрили си очите с ръце, да не гледат кръвопролитието, да не бъдат очевидци на сърцераздирателните мъки и охкания. Вероятно тие са се готвили вече да припаднат на колене пред кръвопиеца Барутанлия, за да измолят *тристате души мъченици,* но дивата тълпа не пощадила и тяхната женска неприкосновеност. И тие биле нападнати от башибозуците, както и мъжете, които почнали своята варварщина от най-напред с обезчестяване на моми и жени по начин твърде възмутителен... Посред пладне, всред бял ден, белобрадат някой отвратителен кръвник стискал в окървавените си костеливи ръце дванадесятгодишно дете, което се хвърляло и пищяло като мряна риба; а сладострастната свиня го утешавала и смесвала своите лиги с бистрите сълзи на невинната душа... Утешавал го той дотогава, докато му трябало, а после забивал ножа си или изпразвал кобура си в осквернените гърдички, от които бликвала алена кръв! По-нататък друг, по-милостив башибозук придумвал с гол ятаган в ръката млада мома да стане назлъм ханъма, която, като не

склонявала, падала на земята разсечена на две половини. На друго място няколко души се карали живо около заробената девойка, която проливала сълзи в това време – кой да я вземе по-напред за удовлетворение на скотските си страсти, – и като не можали да дойдат до никакво споразумение, работата се свършвала с разиграването на ятаганите, които разсичали невинната пленница! Въобще башибозуците са убивали сичките момичета и жени след обезчестяването. Убивали са тие така също и ония, които са водили из селото да им показват заровените си богатства. Най-хубавите момичета са биле отведени от башибозуците по селата.

Тристате мъченици биле довършени тоя ден до крак на дървения мост пред училището по начин твърде варварски, като последньо отмъщение. Най-напред им се отрязвали ръцете, ушите, носовете, раменете, а после са ги добивали.

VII

После няколко деня Батак представлявал ужасна картина. Нямало вече там ни Барутанлията, ни неговите свирепи башибозуци. След като тие последните претарашували и плячкосали где-щото намерят, завърнали се в своите села.

Подир тях Батак се посетил от по-недъгавите и отсъствующи в клането турци, които ограбили втори и трети път умирисаните и изсъхнали вече трупове; тие пренесли от Батак в селата си и най-непотребни вещи и покъщнини, колкото можали да останат от пожара, като кола, бъчви, каци, дъски и пр.

Когато Батак си догорял спокойно, защото нямало кой да препятствува на пожара, когато върху изсъхналите скелети не останало вече ни един дрипел, когато убийствената миризма, произведена от гниението на хиляди трупове в лятната жега, отравяла въздуха, Батак станал прибежище на бесните кучета и грабливите птици

ПОСЛЕСЛОВ

ЗА ЛЕТОПИСЕЦА И ОЩЕ НЕЩО ЗА НЕГОВИТЕ „ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“

Всеки голям българин си има нещо свое, с което е останал в паметта на историята. Захарий е летописецът на Априлската епопея. „Записките“ са неговата слава и най-високият връх, до който се е извисил. Така изглежда сега, близо сто и двайсет години след смъртта му. Но хвърлим ли поглед назад, ще изтръпнем от хулите, които се сипят не само върху човека, революционера и властника, но и срещу твореца Захарий Стоянов. Пенчо Славейков нарече „Записките“ „овчарски дивотии“, а бурята, която се надигна против опита за биография на Христо Ботев, нито е стихвала, нито някога ще стихне.

Захарий Стоянов е удивително явление в нашата история. Личност многолика и чепата, белязана с гения на летописеца, с безпощадното перо на публициста и злобата на своето време. Изненадващ и спорен от началото до края. И след края. Спорен не само поради позициите, които защитава, и дързостта си да изтърсва всекиму истината в очите, „бил той който и да е“, но и поради това, че недостатъчно го познаваме. Често пъти ни липсват факти, за да стигнем до правилни оценки, да коригираме погрешно дадени оценки. И до днес нямаме не само академично или пълно, но дори едно по-обширно издание от негови избрани съчинения.

Неизвестността на елементарни факти от живота му и до днес подхранва легендата за медвенското овчарче, което се научило да срича, след като му поникнали мустаци. Може би така е по-интересно – да имаме и ние гений, покълнал от ни-

щото, да търсим мистичното там, където нещата са делнично прости. Разбира се, Захарий е преди всичко талант, но наред с таланта върви и неистовият му труд за самоизграждане, на какъвто само единици са способни. Оказва се, че той нито е неук, нито е невежа, а един от най-културните хора на своето време.

Творецът Захарий Стоянов далеч не се изчерпва само с една книга, била тя и гениална като „Записките“. Той пръв нарисува изключителния образ на Дякона, направи Ботев кумир за всички поколения... В публицистиката му е скрито огромно богатство от мисли, които са прекрачили до нас все така парливи, страстни и неостаряващи! Земен и пристрастен, люшкан от капризите на собствения си характер, вярващ на всички и никому, революционер и републиканец, князомразец и борец за делото на българския княз... но винаги верен на себе си и своя бог – свободното отечество България!

* * *

След излизането му от пловдивския зандан „Ташкапия“ (1 август 1876 г.) бунтовникът Джендаки (Захарий) Стоянов Джедев е интерниран от властите в родното му село. Той едва оживява в „Ченгене кауш“ и другите турски преизподни, през които са го прекарали след залавянето му в Тетевенския балкан. Китният довчера Медвен го посреща като попарен от башибозуците през май (1876). Къщите смълчани, улиците пусти. Жените вдън земя потънали. И поруганите от турците, и спасените! Ще подрънкат кофи на кладенеца, ще прогълчат деца и пак ще притихне селото като в очакване на още изпитания. А побърканият от гаврата с жена му поп Стефан кара хората да настръхнат. Няма, няма, па току нахлузи патрахила, изскочи от портите като фурия, пропищи нещо като „и-ху-ху-ху-у-у“ и повежда на мегдана Юдинско хоро!

* * *

Светъл лъч трепва от едно писмо на Никола Обретенов. С него са се разпростили в търновския затвор. След като изслушва смъртната си присъда в Търново, по една типично турска „процедура“ Н. Обретенов е отведен и „пресъден“ още веднъж на показен процес в Русчук – този път на „вечни окови“. От дъното на цариградския затвор Матерханата с писмо от 20 януари 1877 година до Никола Табаков в Русе той заръчва, не! Той нарежда общият им приятел Парго (З. Стоянов) „да не стои (в селото си) хайлак, но да описва всичко, което е видял от началото до свършека на въстанието в Пловдивско, Старозагорско, Сливенско и другаде е станало, да събира, колкото може, материал. Ний събрахме доста, може да дойде време да се срещнем, затова е нужно да съберете такива работи.“

Наивност ли да го наречем, или просто фанатична вяра в своето оцеляване и в скорошното освобождение на България. Да си още с пранги на краката, а да предвиждаш, че жестоко потушените въстания ще станат най-светлата страница в историята на България и че не друг, а те, участниците и очевидците, ще трябва да ги опишат за поколенията – това е направо смайващо! Това е връх на човешката нравственост и оптимизъм и в никакви схеми и представи не иска да се побере!

Има ли нужда да се питаме кога са замислени „Записките“? Сам Захарий ли решава да си води „забележки“ по време на въстанието, или са обсъждали това в Бабиния Тонкин дом още преди „Старозагорското приключение“?

Но не е само „заповедта“ на Никола Обретенов, която стряска Захарий и го кара да се обърне към „жълтия дивит“. В главата му цъкат хайдути, скърцат бесилници, търкалят се юнашки глави. „Забележките“, които си е водил, са загубени, но паметта му е бистра като старопланинска вода – топи перото и рисувай! Викат и обесените, и спасените, тропат в

сънищата му: „Пиши, ти знаеш, ти можеш!“ Нима ще остави времето да изтече през пръстите му? Не! Ще седне на чардака на горния кат на къщата, ще метне поглед към загадъчния силует на Балкана и ще започне да бележи на книга всичко, което е преживял и премислил по въстанията!

В Русчук ще се върне през юли 1878 година. На втората си майка Баба Тонка ще поднесе китка поувехнал медвенски здравец, а на освободения от Сен Жан д’Акарската крепост Никола – първия вариант от „Записките на един бунтовник“.

* * *

Покрай многото си дертове около работата, комитетите „Единство“ и несбъдналото си участие в Кресненско-Разложкото въстание в Русчук Парго (З. Стоянов) отново се обръща към „Записките“. Никола му помага с личните си спомени за събития и лица и с документи, грижливо скътани под земята и сега извадени на свят. Към края на декември по преценка на „двамата автори“ книгата е вече готова! В дневника си от 5 януари 1879 година Н. Обретенов споделя:

„Вечерта дойде Георги Кърджиев дома, постоя, дето се разговорихме по разни народни работи. Най-сетне прочетохме от Записките на Парга, които искам да печатаме, дето ги намери Кърджиев твърде добри. Поискахме му мнението и той каза, че е вероятно да се печатат, като се поправят малко и като им се даде едно какво да е правописание.“

Разгръщам един от тези първи варианти на предвечните „Записки“, с изречения, по-дълги от Дунава, без главни букви и препинателни знаци, бутнати на най-невероятни места. Но чудна работа! „Протестите“ на граматиката не ми пречат да тръгна подир Парго през Русчук Капусу и да го следвам като омаян чак до срещата му с Бенковски и белите букаци на Оборище! Такава сила има още в първите му редове, че никакви подмятания за „овчарски дивотии“ и възмущения

на граматиците не са в състояние да скрият мощния изблик на вдъхновеното му перо!

А защо ли, ще попита някой, тези първи „Записки“ остават неиздадени? Просто имали са мярка за нещата. Виждали са, че за да се напише както трябва историята на въстанията, не само впечатленията на Захарий и спомените на Никола, но хиляди още работи са нужни!

При бягството си в Източна Румелия (септември 1882 г.) Захарий спасява и „Записките“. Дошъл – не дошъл в Пловдив, той отпечатва обявление в Каравеловия вестник „Независимост“ (бр. 87 от 25 септ. 1882 г.), че предстои издаването на „Записки по българските въстания (разказ на очевидци)“, дава накратко съдържанието по глави и завършва с разграфен лист за записване на спомоществователи!

„Съдружникът“ му Никола Обретенов в Русе отпечатва обявлението в 200 екземпляра и... чака да види книгата на пазар! Попарва го Парго с лаконично писмо от 9 декември 1882 г.:

„От по-напред мислех да пиша в Записките само онова, що съм видял, но сега измених планът, т.е. трябва да се пише за всичко.“

Решил, че ще започне изначало, Захарий се обръща към приятели, познати и непознати бунтовници и техните близки. Пише писма, „краде“ от заплатата си на вестникар, писар, съдебен изследовател, за да отиде до огнищата на бунта, но най-много си изпаща Никола. Той буквално е бомбардиран с искания:

„Много добре ще направи Мишината (Стоян Заимов), като ми изпрати сведения за Враца, (а) ти ми напиши нещо за Букурещкия БРЦК...“ (9 дек. 1882)

„Защо не събереш нещо за живота на Любен Каравелов?“ (15 дек. 1882)

„Дай ми някои сведения, които можеш да събереш от Ценовича, Тома и др. Така също дай ми сведения и за казармата в Гюргево (където е заседавал Гюргевският комитет – Т. Т.), кои лица бяха там...“ (25 дек. 1882)

„Ще ми трябват сведения за Букурещ и Гюргево ... кога ходеха депутатите в Букурещ, то кой участвуваше в тях от букурещлиите? Каква роля играеше Любен Каравелов...?“ (29 дек. 1882)

„... трябва да бързаме... Аз имам сведения от Тракия почти отвсякъде...“ (ян. 1883)

Ежедневието е така напрегнато, че е непозната за него умора, Парго се оплаква: „Много работя тез дене...“ (15 дек. 1882)

И така година... две...! Амбицията и първоначалната му самоувереност са потънали в морето от факти. Тежестта на задачата го съсипва, но нито за миг не се отказва и не спира за почивка по пътя!

Той помни поп Грую като делибашия, с наперено конче и осанка на владика... но колко знае той за неговото дело, за революционния комитет в село Баня, за съдбата му след въстанието?

Същото е и с депутатите от Оборище и с комисарите и героите от Панагюрище... Може ли без тяхна помощ да опише размаха на народното движение? Затова – писма до Панагюрище и Баня, с точни въпроси и гореща молба:

„1. Да напише Крайчо (Самоходов – Т. Т.) имената на сичките момчета, които бяха с четата на Бенковски...

2. Да се попитат знающите лица за битките, които са станали около Панагюрище...

3. Кое време е дошел Бенковски в село и в коя къща е кондисал най-напред...“

Осем конкретни въпроса и специална молба към поп Грую да напише какво е претеглил по въстанието, по затворите и на заточение.

Отговорите са трогателни, грижливо саморъчно написани или продиктувани, кой както е можал, с каквито думи е разполагал, и църквославянски, и бански, и турски... Само от един разказ да направиш цяла книга!

Кратката преписка на Захарий с Отон Иванов е образец

на взискателност към един знаещ и можещ събрат. С него по въстанието не са се срещали, но това не пречи да го титулува: „Приятелю Отоне!“

„Моля, имай добрината да ми направиш следующата услуга: ти живееш в Пещера, близо до Батак, срещаш често батачени, следователно имаш пълна възможност да събереш долните сведения по въстанието, които аз не зная:

1. Бенковски или Волов са ходили в Батак?

... 3. Кои са били предводителите на Баташкото въстание?

... 11. Когато батачени въстанали, не са ли мислили, че околността е пълна с турци? От кого са чакали помощ?

... Моля, само на въпросите да ми отговориш... Гледай, моля те, сичко да бъде вярно.“

Събирал бай Отон, пращал сведения, коригирал по-късно някои от тях, изпратил и тетрадка с лични бележки и с нетърпение чакал да види спомените си на видно място използувани, но...

Реакцията му е спонтанна и ужилваща:

„... като изчетох 1-вий том от Записките Ви и оглавлението за 2-рий, разбрах, че моите бележки още при получаването им са претърпяли презрение, види се, защото не съдържат нещо от биографията Ви и са лишени от смешности...“

Следва дълбока, разбираща въздишка на Захарий и отговор като на сърдито, но добро дете:

„Приятелю Отоне! Получих твоето писмо. Май, че си се пък разсърдил, бей! Чакай още, холам. Аз ще намеря и на тебе едно място. Нека дойдем до Пловдивския затвор, до село Извор, в Дедово и пр. Не бързай... не се безпокой, любезний. И твоя материал ще си намери мястото, затова и не ти го давам.“

Не само в писмата за Отон Иванов Захарий настоявал „сичко да бъде вярно“. Стремежът за достоверност у него стига до... Кудрю циганина от село Пиргос!

Внимателният читател ще си припомни за оригиналното „поличе“ на поп Марин от Пиргос, който варварски пробол сърцето на един „вампирясал циганин“.

Никога не съм се съмнявал, че тази колоритна сценка е измислена от автора за обогатяване оскъдните спомени от учителстването му в беленското село „Х“ (Брестовица). Но когато в една от папките с писма и бележки на З. Стоянов намерих и писмо от името на Кудрю циганина, който разказва за чудодейното избавление от разбеснелия се бащин дух... респектът ми към документалиста нарасна!

Стремежът към издирване на истината съвсем не означава, че Летописеца е роб на факта. Не! Според точното виждане на Георги Цанев – той доизгражда живота въз основа на своите наблюдения. Гдето не види и не чуе – измисля, и измисля тъкмо онова, което съответства на положението.

* * *

Докъм септември 1883 г. З. Стоянов завършва том първи от „Записките“, който излиза от печат през юли 1884 г. Том втори е готов в основния си вариант през май 1885 г., а окончателно през есента на 1887 г. Писането на том трети продължава до смъртта на Летописеца. Приятелят му Димитър Петков, с когото от октомври 1888 г. са неразделни, в предисловието си към том трети отбелязва:

„Последните две глави са писани в София. Жалко е, че покойният не можа да завърши трети том цял. Както ще видят читателите, той е прекъснат в най-интересната част... В края на ръкописа покойният не е турил даже и „точка“.

* * *

От всички легенди, които шетат подир Летописеца, наймного тревожи тази за леснопишещия. Талант ли, дявол или гений, все едно: сяда, пише и праща в печатницата!

Пише лесно и без никакви поправки!

Кой първи е изрекъл това похвално слово, не се знае, но сто и толкова години върви като молитва.

Димо Кьорчев го споделя с удивление:

„Казват, че неговите ръкописи са чисти от началото до край... сяда на масата и пише."

Същото твърди и Аспарух Емануилов, най-добре запознатият през първата половина на миналия век човек с архивите на Захарий Стоянов:

„Отлично впечатление прави факта, че той е писал много чисто... всички свои ръкописи, с един хубав и обработен почерк, с правилни и равни редове и главно без задрасквания, поправки и добавки."

Петър Пондев отива още по-далеч:

„Могъщ самороден талант, Захарий Стоянов не е познавал мъките на творческото пресъздаване. Най-малко той е бил запознат с тайните на упорития и търпелив труд за съвършенство. И откъде би могъл да го познава. Негов единствен учител в литературата е Каравелов, когото ученикът, без да осъзнава, е надминал с таланта си."

Цитатите биха могли да се умножат с още имена, впрочем трудно би могло да се намери цитат за противното, ако изключим злъчните подмятания на Захариеви съвременници, които „знаели", че всичко, написано от него, е поправяно от ученатa му жена Анастасия Обретенова!

За това, че пише лесно и без поправки, „се знае" отдавна и с годините е станало табу: сяда и пише. И всяка мисъл се ниже, и всяка дума се заковава на мястото си.

Така вярвах и аз в тази горда за човека легенда, докато не се разрових в остатъка от попилените ръкописи на Захарий. Да кажем, че е писал бързо и леко, вярно е, но да твърдим, че всичко му се удава отведнъж, то е и лековатост, и самозаблуда, и обида за твореца. Иска ми се да кажа нещо парадоксално, за да встъпим в задочния спор: Как пише Захарий Стоянов? – Изнурително мъчно пише, с много труд, с дълго

носене на замислите и образите в себе си, с многобройни поправки, с многобройни пренаписвания... Изключителната му взискателност, чувството на отговорност и неудовлетвореност от написаното съпътства всичките му големи творби, литературните критики и част от публицистиката му. Когато нещо не му се удавало, задрасквал, преправял, дописвал и пренаписвал цели страници и глави! Най-типичен пример са „Записките“, върху които е работил около... дванадесет години!

Въпросите, които ни интригуват, са много, но един е особено интересен. Само голямата му претовареност и огромната събирателска работа ли са му попречили да напише книгата си за година-две? Един от съвременните му критици, подписан Чуроликов, ни „улеснява“ с отговора:

„Около това време (пребиваването му в Пловдив – Т. Т.) Захарий Стоянов почна и свърши отпечатването на „Записките по българските въстания“. Той, като се понахрани малко с попара от разбъркани понятия, помисли, че може да излезе на сцената в качеството на автор, толкос повече защото въпроса бе лесен, материали се намираха доста в ръцете му, които той можеше без особен труд да скърпи.“

Скърпил човекът, надраскал страниците как да е, но защо от май 1885 до края на 1887 година „готовият“ втори том от книгата му не излиза? След Съединението е имал и време, и Каравеловата печатница в Русе му е била на разположение, и все пак втори том се бави, защо? По същата причина, поради която и том първи не е напечатан през 1879 или някоя от близките след нея години. Авторът е преценил, че ръкописът му е непълен и недообработен и е трябвало още близо три години да се връща към написаното, да допълня, да обогатява, да поправя и да му разпише паспорта, след като сам се убеди, че видът му е достоен за представяне пред света.

Какво всъщност представляват запазените ръкописи на Захарий Стоянов?

Най-достъпният и най-често ползваният от специалистите

откъс от том първи на „Записките“, който се пази в НБКМ, София, е образец на чиста работа, почти без никакви поправки, с по една само напречна, задраскваща линия, прокарана през повече от половината страници (84 на брой). Съдържанието сякаш ни е добре познато – говори се за Старозагорското въстание, заминаването на Захарий от Харманли за Пловдив, обиколката му като апостол из рупчоските села. А сравним ли внимателно ръкописа с напечатания при първото издание (1884) текст, илюзията се разпръсва. Останал е само общият дух на повествованието. Така безжалостно е прекроено всичко, разместено, отупано, добавяно, избистряно, че ако поправките бяха нанасяни върху същия екземпляр, нищо пътно нямаше да може да се разчете.

В ЦДИА, София, във фонда на Никола Обретенов са запазени отломки и от ръкописа на том трети. Основният текст (с лилаво мастило) се ниже чисто, като за печат. Но този „готов“ ръкопис е така хубавичко нашарен (с черно мастило), че да ти стане жал за „Лесноописеца“ брат. Покрай многото зачеркивания и поправки в редовете, извън тях страничните полета са запълнени с добавки на цели пасажи, понякога от десетина-двайсет редчета, с насочваща стрелка за вмъкване (с почерка на З. Стоянов, разбира се!).

Истинско удоволствие е да се види как по този начин изяснява мисълта и образите, как търси и „налучква“ думата по няколко пъти. За изследователя е просто рай: чети, сравнявай и му тегли изводите, лесно ли е писал Летописеца, или и той е каторжник на творческия труд!

Към кулминацията има още едно стъпало. Оказва се, че преправките не задоволяват автора. Сравнението с отпечатания трети том на „Записките“ показва, че той е набиран по друг, още по-нов вариант!!!

Грижливата му работа над ръкописите не отрича, а изтъква огромния му талант. Един бездарник, колкото и да се труди, не би постигнал нищо, освен съжалителната усмивка на читателя.

Захарий Стоянов е роден разказвач, с усет към „нещото“, с удивителна наблюдателност и умение да улови съществено-то и да го вмести в разказа си като дялан камък. Тази негова дарба е забелязана и формулирана най-добре от Иван Вазов: „С една дума той убиваше една репутация, с един епитет – една партия!“

Не с „убийствената“ си оценка е силна тази характеристика, а с уловената способност на Летописеца да изтъкне най-характерното в човека, в природата, в епохата!

Изглежда, че и авторът изпитва удоволствие от всяка думна сполука, затова с такава закачливост се обръща към един от своите опоненти:

„Хей, гиди пехливан! Каже думата, а че я приковава на мястото ѝ!“

Сякаш го е написал за себе си, в своя стил, образно и точно!

Живата още легенда за леснопишещия остава непоклатима само в едно: Захарий пише много и леко, но не как да е, от първи път и както му дойде на перото. „Леснотията“ можем да отнесем към някои от късните му статии, когато властникът не е допремислял аргументите и изразите срещу политическите си противници. Но що се отнася до основното му творчество, то е леко само за читателя. Чете се на един дъх и ни се струва, че и авторът така го е написал. В действителност кой знае колко се е връщал и работил върху ръкописа, докато той отговори на собствените му високи изисквания за историческа и психологическа достоверност и майсторство в извайването на речта. Затова и нощите му са будни, и дните му – изпълнени с труд!

ТОДОР ТАШЕВ

„ЗАПИСКИТЕ“ НА БЪЛГАРСКИ И ЧУЖДИ ЕЗИЦИ

Най-популярната българска книга за българските въстания е безспорно „Под игото“ на Иван Вазов. Всички я четем с много любов от детска до преклонна възраст. За „Записки по българските въстания“ на Захарий Стоянов „проглеждаме“ по-късно. Нейната дълбочина и прелест може да се оцени едва на зряла възраст, когато се познават вече историческите факти, борбите на българския народ за свобода и бележитите факлоносци на тези борби.

На този фон 22 пълни издания на „Записките“ може да не са много, но не бива да забравяме, че България е малка, а и нашите политически нрави добре са си свършили работата през годините.

Първият том на книгата е отпечатан в Пловдив през 1884 г., вторият – в Русе, през 1887 г., а третият – в София, през 1892 г., три години след смъртта на автора, с предговор от приятеля му Димитър Петков.

Освен забележителните авторови предговори към двата тома заслужава да се отбележи и посвещението, написано с много обич и признателност към първия му учител в литературата Любен Каравелов.

След второто издание на том първи, направено от съпругата му Анастасия Стоянова през 1894 г., следват тридесет и четири години на пълна забрава, сякаш не е имало нито „Записки“, нито „Левски“ и „Ботев“ или други книги от някакъв си Захарий. И завистта, и злобата, и малокултурието на Захариевите противници „блещят“ в тези трудноразбираеми години на мълчание от издатели, писатели и политици.

С публикация на списание „Пролом“ през 1922 г. Александър Балабанов възторжено преоткрива „Записките“ за

новите поколения, но им трябват още шест години, за да излязат в първото Игнатово издание (1928 г.) в чест на 1000 години от Симеоновия век и 50 години от Освобождението на България. Предговорът е на Ал. Балабанов („Един класик на българската проза“), а редакцията – на Людмил Стоянов, с незначителни осъвременявания на правописа.

Второто (без промени в текста) Игнатово издание е от 1939 г. Поместени са 16 портрета на З. Стоянов и видни въстаници.

Предполага се, че още през същата или в началото на следващата година е последвало трето Игнатово издание на „Записките“, но следи от него в Народната и други водещи библиотеки липсват. През 1940 г. излиза последното (четвърто) Игнатово издание само с едно допълнително подзаглавие в том първи („Към въстанието“). Портретите са увеличени на 23.

1940 година бележи своеобразен захариевски „бум“. Под редакцията и с предговор на Борис Йоцов „Казанлъшка долина“ публикува трите части на „Записките“ в един том. От бележката в края на книгата се вижда, че редакторът си е позволил да „прехвърли“ последните четири глави на том трети към том втори и да преправи подзаглавието на книгата от „Разказ на очевидци“ в „Разкази на очевидец“. Все в този дух Б. Йоцов е съчинил в предговора си ред неистини за З. Стоянов като тази, че в навечерието на Априлското въстание заминал за Румъния и се съединил там с бунтовниците, а сетне минал обратно Дунава при Свищов!!! Трябва да отбележим обаче, че отзивът му за „Записките“ е възторжен.

Същата 1940 г. „Казанлъшка долина“ излиза с второ издание на книгата без промени в текста. Поместени са 17 портрета на участници в Априлското въстание и илюстрации на Н. Тузсузов. Следва трето стереотипно издание, което е и последно за това издателство.

Войната и политическите събития около 9 септември

1944 г. прекъсват за седем години този порой от издания на „Записките“. Възобновява го „Български писател“ през 1949 г. с две издания едно след друго, с предговор на Л. Стоянов. Текстът е по първото издание от 1884, 1887 и 1892 г., но предговорът на Д. Петков липсва. В духа на новото време авторът на предговора наред с някои фактологически грешки за живота и дейността на З. Стоянов не е пропуснал да го „настъпи“: „В тези първи опити на З. Стоянов личи писателска несръчност, неумение да се справи с фактите и безсилие в обрисовка на личностите... езикът е на места простолюден, образите дебелашки, хуморът неоригинален...“ Опитва се все пак да го поизвини със снизходителните думи: „Нека не забравяме, че З. Стоянов е самоук, той има само елементарните средства на израз...“!!!

След три години, в 1952 г., „Български писател“ с предговор на Хр. Христов издава отново „Записките“ в един том от 820 страници.

Първото истинско представяне на книгата е с обширен, аналитичен и добре обоснован предговор от Петър Пондев. Изданието е в един том от 712 страници по оригинала на Захарий. Приложен е речник на непознати думи и списък на преименувани селищни имена. Изданието е на „Български писател“, годината – 1962-ра.

Ледовете около волнодумеца, „русофоба“ и стамболовиста З. Стоянов непрекъснато се топят. Тритомник с най-популярните му произведения (за първи път и обемист том публицистика) издава „Български писател“ през 1965–1966 г. Предговорът е на Веселин Андреев, предговор от 24 страници, който бих нарекла „съкровен“, така дълбоко е проникнал авторът в същността на „Записките“ и характера на техния автор: „Не зная – пише В. Андреев – дали друг народ има такава сгъстена, релефна, страшна книга.“

Тритомникът се преиздава без изменения през 1983 г.

Нови, още четири, издания „Български писател“ прави

през 1967 (в три отделни тома като номер от библиотека „Български писатели“), 1975 – в един том към библиотека „Световна класика“, през 1976 и 1977 г. – пак в един том, без предговор и без илюстрации.

Нещо ново в „Записките“ внася издателство „Наука и изкуство“. Под редакцията и с предговор от Николай Генчев през 1981 година излиза един разкошен, богато илюстриран том, с портрети на З. Стоянов и други революционни дейци, факсимилета от запазения ръкопис, заглавни страници от предишни издания и други илюстрации. Бележки за лица и събития, списък на преименувани и уточнени географски имена, речник на непознати думи... истинско удоволствие да четеш и разумяваш „Записките“ от позицията на читател, за когото „онези“ години, думи и лица са непознати. В изданието е отбелязано, че е четиридесет и пето поред, но това твърдение може да бъде прието само условно, с някои налагащи се уговорки. До 1981 г. пълните издания на „Записките“ са само седемнайсет. Наред с тях намираме още над 25 по-обемисти или по-тънки „извлечения“ от различни части на книгата, поднесени най-често под заглавие „Априлското въстание“, „Въстанието 1876 г.“ и др., оформени в „Библиотека на ученика“ или включени в „Очерци за български писатели“. Те, разбира се, имат своето значение за подрастващите и искащите да прочетат „само най-важното“, но трудно могат да се наредят и отчетат като поредно издание на „Записки по българските въстания“.

Следва пълното издание на „Български писател“ от 1987 г. в три отделни тома на офсетов печат, илюстрирани богато от Стефан Марков, подвързани с ленено платно, сложени в папка.

Заслужава да се отбележат още две издания на „Записките“: илюстрованото от 1996 г., 800 страници, поредица „Класика“, и на великотърновското издателство „Слово“ – 1996 г., 656 страници, съставителство и предговор Д. Михайлов.

Идва ред на чуждите издания, пълни и частични, на английски, немски, полски, руски, чешки, турски и унгарски език. Ще се спра накратко само на онези от тях, за които имам зрителна представа.

Случайно или не, Летописеца „прохожда“ най-напред в Лондон, там, където през 1886 и 1887 година е изпращал своите кореспонденции до „Таймс“. Представя го в 1913 г. преводачът М. В. Потър с голяма част от „Записките“ (316 стр.) под заглавие: „Страници от автобиографията на един български въстаник“. В предговора си преводачът лансира интересна теза: бунтовничеството в България било инспирирано от... румънското правителство с цел да отвлече вниманието на Турция от Румъния. Какво пък? – би му отвърнал примирително Захарий – може да е и така. Зависи кой и откъде ще го погледне. Като взема предвид изложението в книгата от името на очевидец, М. В. Потър приема „Записките“ като един вид биография на З. Стоянов, което едва ли може да се отрече изцяло.

Най-добре поднесено според мен е пълното немско издание от 1978 г., оформено в два тома, с много добър печат, богато илюстрирано, с обширен, компетентен предговор, за съжаление повлиян на места от наши литературни историци, пристягащи Захарий в калъп: „Той (З. С.) се превръща (и в своята публицистика) в покорен инструмент на княза и на дребнобуржоазната политика на терор на министър-председателя Стефан Стамболов.“

Полското издание от 1971 г. е подборно и приключва със смъртта на Бенковски. Ценен е предговорът на Йозеф Магнузевски, с кратки биографични данни за З. Стоянов.

Преводачката М. И. Клягина-Кондратева е представила „Записките“ на З. Стоянов в две пълни издания на руски език, раздалечени от четвърт век едно от друго. В първото, през 1953 г., авторът на предговора Л. Воробьов характеризира З. Стоянов като правдив художник, но реакционен

социолог, ярък противник на социалистическото движение и защитник на самодържавните устои: „Записките“ са създадени в периода на постепенно задълбочаващата се реакционност на Стоянов и това трябва да се има предвид при оценка на произведението.“ При второто издание от 1978 г. (два отделни тома) нещата идват на мястото си благодарение проникновения предговор на Е. Каранфилов, специално написан за руските читатели, освободен от схоластични оценки.

Пълно издание предлагат и унгарците през 1978 г., без предговорите на З. Стоянов към втория и на Д. Петков към третия том. Преводът и предговорът са на Д. Сонди.

Стогодишнината от Освобождението на България (1978) е повод и за чехословашките литератори (преводач Хана Райнерова) да издадат „Записки по българските въстания“. Книгата е изпълнена с илюстрации, графики и снимки, но в текста липсват началните три глави от първи том, а от том трети са напечатани само главите за въстанието в Перущица, Брацигово и Батак. Вместо липсващите части – свързващи текстове на преводача и затаено съжаление, че не всичко може да се даде.

Да споменем и едно съкратено издание на турски език, направено от „Народна просвета“ през 1961 г. под заглавие „Страници от българските въстания“ и предназначено за българските турци. Отбелязва се, че: „Значението на „Записките“ на З. Стоянов и за турското население у нас е голямо, тъй като в тях читателят ясно вижда дружелюбното и правдиво отношение на българските въстаници и техните войводи към турския народ.“

Малкото на брой издания на чужди езици се обясняват преди всичко с трудния за превод език на З. Стоянов. По този повод М. В. Потър пише: „Неговото забележително владеене на езика и голямата му способност да представя хумористично събитията, на които е очевидец, придава на неговите

книги един специфичен чар, който е трудно да се преведе на чужд език.“

Само най-запалените и талантливи българисти са успявали да се домогнат до истинския З. Стоянов. Затова пък читателите от чужбина, прочели и обикнали най-българската книга, остават за цял живот приятели на България.

ЛИЛЯНА ТАШЕВА

БЕЛЕЖКИ

(ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ
И
„ЗАПИСКИ
ПО
БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“)

[35] *„Неговата съпруга (Анастасия)...“*

Малката дъщеря на Баба Тонка Анастасия Тихова Обретенова (1860–1926) като всички деца от фамилията участвала в революционното движение, пренасяла съобщения до Гюргево и Букурещ, събирала храни и помощи за арестувани борци. Завършила местното училище и със съдействието на Русенското женско благотворително дружество е изпратена да продължи образованието си в Русия. През зимата на 1877 година, придружена от сестра си Петрана, заминава за Кишинев, където приятелят на Евлоги Георгиев Иван Календжиев успява да ѝ осигури място в Девическия институт в Москва. Средства за ученето изпращат брат ѝ Никола и постъпилият вече на служба „брат Парго“. Завършила успешно 4-годишния курс на института, завръща се през 1881 година в Русчук, става учителка и съпруга на вече любимия „брат Парго“. От брака си със З. Стоянов имала 4 деца: две починали няколко дни след раждането; третото, Аглика, умира от менингит на две годинки, а четвъртото – Захаринка, родено 7 месеца след смъртта на Захарий, доживява до 98-годишна възраст.

Семейният живот на З. Стоянов с Анастасия е хармоничен, независимо от разликата между село Медвен и столицата на Туна вилает Русчук, независимо от полученото школско образование в Медвен и Москва!

Твърденията на завистливи и озлобени съвременници на Летописеца, „че някой от домашните на Захария, който имал по-горно образование от него, преглеждал и поправял предварително сичко, което излиза от неговата проста глава“ (в. „Народни права“, бр. 9 от 5 март 1888 г.), се опровергават от цялостното творчество на Захарий. Сам той никога не е крил какво богатство има за жена, какво му дава общението с една умна и просветена възпитаница на руската учебна школа. Тя е била първата и може би най-взискателната му критичка, поправяла е граматичните му грешки, но никога не се е бъркала нито в замисъла, нито в стила на Захарий.

Ценяла е неговия талант, възхищавала се е на сътвореното от него. В писмо до брат си Никола от времето, когато е преглеждала том първи, споделя, че „Записките“ „... имат такъв гладък език и грададни фактове“ (20 септември 1883 г.).

Стилът на Захарий рязко дели от този на по-учената му жена, а и тя е достатъчно умна, за да не се меси там, където природата е изсипвала даровете си, та се е забравила в щедростта си.

Анастасия помага в огромната кореспонденция на мъжа си по събиране на спомени и документи за въстанията, систематизира събраното, но какво да влезе в книгите писателят решава сам. То вече е въпрос не само на „ученост“, а на лично виждане и талант. А да го наставляват как да пише и да се поправят ръкописите му, Захарий не е позволявал никому. Дори там, където е бъркал, държал е да си остане „сбъркано“, ръбато, но негово!

При падането на Стамболовия режим пенсията на Анастасия е отнета, защото се е смятало, че Захарий има заслуги към Стамболов, а не към България. По-късно, при други управляващи, пенсията е възстановена, намалявана и увеличавана по политически причини и най-сетне забравена заедно с Анастасия, която умира в Русе през 1926 година.

[36] *„Последните две глави са писани в София.“*

В края на януари 1887 г. З. Стоянов става отговорен редактор на стамболовисткия правителствен вестник „Свобода“. Мести се в София (за седмица или месец), връща се в Русе, избира и посреща княз в Търново, пише в „Свобода“ и европейски вестници, събира, редактира и издава в осем тома съчиненията на учителя си Любен Каравелов, довършва и отпечатва книгата си „Чардафон Великий“, довършва поредната редакция на том втори от „Записки по българските въстания“! През октомври написва предговора, а през ноември книгата е изпратена в печатницата. Излиза през януари 1888 година.

Дали през 1887 година е работил и върху том трети от „Записките“, остава да гадаем. След излизането на книгата му за Ботев (ноември 1888 г.) се връща към „Записките“. На 6 юни 1889 г. има писмена следа: В писмо до книгоразпространителя си Д. Златев-Черкиня споделя:

„Сега пиша трети том Записки. Как да ги не пиша – пиша ги, когато искат нещо.“

От 14 октомври 1888 г. е вече в София семейно. Настаняват

се в къщата на Димитър Петков (съредактор на в. „Свобода“ и от август 1888 г. кмет на София).

На 13 декември 1888 г. З. Стоянов е избран за председател на V Обикновено народно събрание. „Натежали“, двамата приятели ходят семейно по тържества и официални приеми, прекарват заедно Коледа в Пловдив (дек. 1888 г.), а през април 1889 г. (за Великденските празници) са на екскурзия в Цариград.

Ето защо авторът на предговора към том трети от „Записките“ добре знае, че „последните две глави са писани в София“.

[37] *Димитър Петков (Свирчо) (1858–1907).*

Опълченец, загубил едната си ръка в шипченските боеве. Публицист, политически и държавен деец. Заедно с Д. Ризов преди Съединението образували Македонски комитет в София. Издавал самостоятелно сатиричния вестник „Свирка“ (1883–1885), а заедно със З. Стоянов и Д. Ризов в. „Независимост“ (1886). Отново заедно със З. Стоянов редактирал правителствения официоз в. „Свобода“. Кмет на София, станал известен с радикалните си и безкомпромисни преустройства на града. Виден привърженик, а по-късно и ръководител на стамболовистката партия, председател на IV Велико, VI и VII Обикновено народно събрание. През втория стамболовистки режим е министър-председател (1906–1907). Застрелян от политическите си противници в центъра на София (февруари 1907 г.).

– – –

Преди Съединението връзките на З. Стоянов с Д. Петков са още „платонически“. Обединяват ги „македонската им дейност“, симпатиите на З. Стоянов към сатиричния вестник „Свирка“ на Д. Петков, безспорните им качества на публицисти, нихилистичното им отношение към съблазните на властта. След 6 септември 1885 г. вървят стъпка в стъпка, като редактори на „собствения“ вестник „Независимост“, депутати, опоненти на председателя на Камарата Стамболов, темпераментни привърженици на регента, министър-председателя и притежателя на всички власти Стамболов, редактори на официоза „Свобода“!

Речовити и волнодумащи, често пъти псувани и псуващи (особено невъздържан е Димитър Петков), вилнеят из печата и в писма помежду си до заемането на високи държавни постове: Д. Петков – кмет на София, а З. Стоянов – председател на Народното

събрание. Всеки вече има своя ниша във властта и... не приличат на себе си!

Етикетът винаги ще ги препъва, но... и с волнодумството е свършено!

[38] *„Оттук нататък помежду ни се започна разговор...“*

Става дума за турския език на Захарий Стоянов. За него като че ли няма нужда от никакви доказателства. Знаел го е като същински турчин и дори се е гордеел с това.

„Тази върволица от думи за милост аз изказах на такъв прост език, с такива акценти, щото само едно „мерхаба“ ми липсваше.“

Целият му летопис изобилства с примери за тънко познаване на езика, характерните особености и слабости на турците. Засукал го е сякаш с медвенското мляко, от игрите и битките с турчетата на село, от общуване с турците по време на овчарската си одисея в Добруджа...

Можем да се обърнем и към авторитетното свидетелство на австрийския дипломат Ойген Куцински, който след лични срещи дава подробна характеристика на З. Стоянов:

„Освен своя майчин език той говори съвършено добре турски...“

[39] *Френският език на Захарий Стоянов*

До публикуване визитната картичка на З. Стоянов от опозиционния вестник „Искър“ (24 дек. 1886 г.), с която той се представя, че е кореспондент на вестниците „Таймс“, „Ревю д’Ориан“, „Телеграфул“ и т.н., никой от политическите му противници не го гризе на тема чужди езици. За тях той е неграмотното медвенско овчарче, а сега изведнъж – връзки с английски, френски и румънски вестници! Не като случаен автор, а редовен кореспондент. Горчив е хапът, няма как да се преглътне! Узнава се още и това, че той кореспондира с въпросните вестници на... френски език!

Каква е всъщност истината и легендата за френския език на Захарий Стоянов?

Захарий сам разпространява баснята, че започнал изучаването на френския от чуждите надписи по дюкяните на Русчук. Изписвал буквите на книга, комбинирал ги, заустявал ги.

От това смехотворно (но типично за Джендо) начало до действителните му и плодотворни занимания с френския език има голяма разлика и по време, и по метод на работа. Общуването му в

читалище „Зора“ с приятели, които знаят, залягането над помагала „за изучающи френски язик“... това е отъпканият път, по който Захарий е минал.

В Държавния архив – Русе, са запазени две писма – чернови, до районния кореспондент на „Таймс“ във Виена Ричард Бринсли, писани с почерка на З. Стоянов на френски.

В една част от непубликуван вариант на „Записките“, когато описва самозаточението си в Харманли в края на 1875 година, З. Стоянов отбелязва:

„За прочитане имах само няколко френски романа като „Notre Dame de Paris“, „Le medicin des pauvres“, „Les Mistres des Londres“!“

Книги на френски той си е изписвал направо от Женева и Париж! В личната му библиотека са запазени няколко съчинения по правни науки на френски език.

Най-сетне идва и авторитетното признание на австрийския консул в Турну Северин, който пише, че си е кореспондирал със З. Стоянов на френски, а след лични срещи през лятото на 1886 година в доклад до външния министър граф Калноки отбелязва, че З. Стоянов е знаел един добър френски!

[40] *„... той ми измъчи душата повече от турците – буйствуваше да говори Каблешков.“*

Каблешков, Тодор Лулчов (1851–1876). Роден в Копривщица в семейството на заможен бегликчия, завършил френски лицей в Цариград. Работил като телеграфист и началник на Беловската станция. С крехко здраве, почти непрекъснато болен от треска, намирал сили да бъде и просветител, и деен участник в работата на Беловския и Пазарджишкия революционен комитет. Като се прибрал за лечение в Копривщица, оглавил местния революционен комитет. Избран за помощник-апостол на IV революционен окръг, на него се паднала честта да сложи началото на Априлското въстание на 20 април 1876 г. Заедно с Панайот Волов ръководил въстаническа чета в околните села. При опит да се спаси след разгрома бил заловен в планината. Когато властите го подкарали към пловдивския затвор, използвал невниманието на стражата и се самоубил в габровския конак.

– – –

За Тодор Каблешков е писано много и все още изумително малко. За тази чиста и необикновена душа би трябвало да се говори

като за Левски не защото с делата си достига титана на нашата националноосвободителна революция, а защото го доближава по нравствените си качества и себеотрицание в името на свободата. Родил се чорбаджийски син, получил високо образование, противно на произхода и материалните си интереси, противно на всеки калъп и схема, обрекъл живота си на революцията. Нещо повече! Казват, че дори богатият бегликчия Лулчо Каблешков, който водил подире си един бюлюк хайти за охрана, попаднал под влиянието на сина си, хвърлил феса и наложил български калпак!

[41] *„Като закърпих потурците и абите на трима-четирма от големците..."*

С известна гордост тук „медвенският овчар" напомня за своя втори занаят – абаджийството, който в затвора му помага да оцелее. Единственият занаят освен овчарството, който в родния му край се признава за честен. Като не успял да влезе и да учи в исляхането на Мидхат паша, година и половина избождал и сушивал аба в дюкяна на русенския майстор абаджия Златен Керчу (от края на май 1870 докъм ноември 1871 г.). Схватлив и сръчен, вместо за година и половина-две, за шест месеца се научил да шие по пет-шест гайтана отведнъж и станал калфа със 150 гроша годишна заплата. Тогава събрал завистта на мързеливите и некадърни чирачета около себе си, а шест години по-късно в турските затвори прихванатият майсторлък ще се застъпи за главата му.

[42] *„Нека дойде Осман ага, от село (Медвен...)"*

През последните двайсетина години преди Освобождението в родното село на З. Стоянов се е запомнило кметуването на дядо Осман и Съби чорбаджи.

За българския кмет (мухтар) на Медвен Съби Николов се помнят хубави неща. „Той управлявал 20 години селото, но не бил обвинен, нито дори заподозрян в нещо." Поддържал приятелски връзки с камчийските турци и имал доверието на сливенския каймакамин, поради което много пъти успявал да заварди селото от разбойници.

Трагедията на Медвен дошла на една глътка въздух пред свободата. На 16 януари 1878 година турци и черкези изгорили черквата и най-хубавите къщи, избили 58 души селяни. Които успели – избягали, а сред първите бегълци бил и Съби чорбаджи, който отминал викащи за помощ майки и деца. И името му на добър човек

отминало. След няколко дни само ще дойде свободата и медвенските селяни не ще го искат повече за кмет. Ще продаде къщата си и ще се пресели в Ямбол.

А за добрия дядо Осман ето какви писмени спомени е оставил медвенецът Георги К. Хашалов, роден през 1854 г. Преди нападението над селото казал, че ще го запази от огън, ако му съберат две-три оки злато. Доверили му се селяните като на баща, събрали кой каквото има, изтръскали му златото в ръцете и зачакали бурята да се размине.

„И подкупите не помогнаха нищо – завършва с горест Хашалов, – турците вземаха парите и пак опустошиха селото."

[43] *„Началникът на затвора ме тури... близо при стаята, в която беше затворен учителят Груев."*

Йоаким Груев Пройчев (1828–1912). Български просветен деец. Роден и учил в Копривщица и в Пловдив, после учителствал там. След Освобождението е директор на просвещението в Източна Румелия (1879–1884), редовен член на БАН.

– – –

Йоаким Груев не е нито съзаклятник, нито участник в Априлското въстание, но влязъл в очите на турските власти и се намерил зад стените на пловдивския затвор заедно с Христо Г. Данов и няколкостотин тракийски въстаници.

Й. Груев бил изправен пред съда да отговаря за притежанието на книга от Пушкин, името на когото турците изтълкували като ПУШКА, т.е. „даскалът е забъркан с комитите и се е готвил да стреля срещу султана". Спасил го началникът на турските митници, който заявил, че притежава същата книга. Изпаднал в неудобно положение, съдията Селим ефенди отложил делото и върнал Груев в затвора за „доразследване".

Тодор Ташев

РЕЧНИК НА НЕПОЗНАТИ ДУМИ

Ааза – член на управителни или административни съвети или член на съд
Аалар (от мн.ч. на аа) – първенец, по-голям брат; почтително обръщение
Авджилък (от авджълък) – ловуване
Агалък (произв. от ага) – големство, господарство
Агашетин (от ага) – подигравателно
Адет – обичай, навик
Аджамалък (от аджеми) – неопитност
Аенин (от аян) – първенец на град, околия, област с управителни функции
Аип (от айъп) – срам, позор
Айгър – жребец
Айол – обръщение за привличане на внимание, приканване към слушане
Аккапазалия (от ак – бял, и кабза – дръжка) – с бяла дръжка
Акче – сребърна монета от XIX век, равна на 1/120 част от гроша
Алай – полк
Алай бей – полковник
Алестра (от алеста) – готов
Алтън – злато, жълтица
Алъш-вериш – вземане-даване, работа, търговия
Аманет (от еманет) – поверяване на вещи или пари за сигурно съхраняване, залог
Амуджа – чичо
Антерия (от антери) – връхна дреха с дълги ръкави
Арабаджия (от арабаджи) – колар, производител на каруци
Араван (от раван) – конски ход (спокоен, бавен)
Аратлик – близък другар, побратим
Аргат (от ъргат) – ратай
Арка – гръб, опора, покровителство
Аркадаш – приятел, другар
Аршин – мярка за дължина, равна на 68 см
Аскер – войник, войска
Аспра – дребна сребърна монета

Ат – кон от добра порода
Ачигьозлик (от ачъкгьоз) – вещ, отворен, вещина, хитрост

Бабà – баща
Бабалие – (от Баб-ъалие) – Високата порта, османското правителство
Бабаджан – едър човек, силен, юнак
Бабаит – мъжествен, юначен, смел
Бабаитлък – смелост, геройство
Баждарница (от бажд – пазарна такса, акциз) – сграда или място за събиране на пазарна такса
Базиргянин (от базиргян) – търговец
Байонет – щик
Бак-бак – я гледай ти!
Бактисвам (от бъкмак) – дотяга, омръзва ми
Бакшиш (от бахшиш) – надбавка за почерпка, подарък
Банда – оркестър
Бастисвам (от басмак) – настъпвам, натискам, нападам ненадейно
Батлак – голяма бъчва за вино
Батърдисвам (от батърмак) – погубвам, разорявам, опропастявам
Баш – глава, първенство, тъкмо
Башибозук (прав. башъбозук) – нередовни турски войскови поделения, събирани във време на нужда
Беглик – данък върху дребен добитък, плащан в Османската империя
Бегликчия – лицето, което е събирало беглика
Безелик (от билезик) – гривна, белезници
Безистен – покрит пазар
Бей (бег) – богаташ, владелец на земи, първенец, началник, почтително обръщение
Беклеме – стражница, караулно помещение, място за чакане
Берберин (от бербер) – бръснар
Берекет – изобилие, плодородие, обилна реколта
Бешлик – монета от 5 гроша
Биз-бизе – израз, означаващ близост между две лица
Биле (биля) – даже, дори
Бинбашия (от бинбашъ) – майор

Бинлик (от бин – хиляда) – шише, дамаджана или съд с вместимост 1000 драма (около 3 литра)
Бисмиляхим (от араб. бисмиллях) – С името на бога!
Бичим – мярка, форма, вид, кройка
Бичкиджийница (от бичмек – режа) – дъскорезница
Боаз – планински проход, клисура, устие, гърло
Бомбашир (от мюбашир) – чиновник със специално назначение от страна на централната власт за инспекция на по-нисшите инстанции
Бошбоазлък (от бош – празно, и боаз – гърло) – словоохотливост, празнодумство, дърдорене
Боюрултия (от буюрутлу) – писмена заповед
Булгарина (булгария) – струнен музикален инструмент
Бумбарек (от мюбарек) – честит, блажен, свят
Бурия (от бору – тръба) – духов инструмент
Бурмалия (от бурмак) – скопен
Бюлюкбашия (от бюлюк – рота, и баш – глава, главен) – ротен командир

Вазгечтисвам (от вазгечмек) – отказвам се, изоставям
Валиде султан – майката на султана
Валия (от вали) – управител на вилает, административна териториална единица в Османската империя
Валлахи-билляхи! – възклицание: За бога! Кълна се в името на бога!
Вапор (от вапур) – параход
Вараклия (от варак) – позлатен, посребрен
Векилин (от векил) – пълномощник, наместник, представител на група хора с общи интереси
Вилает – административно-стопанска единица в Османската империя през втората половина на XIX век

Гавазин (от кавас) – прислужник в консулство, слуга, телохранител
Газета – вестник
Галиба – сякаш, май
Гебердисвам (от гебермек) – умирам
Гегелия – дълга пушка
Гем – юзда
Гечинмек – поминуване, преживяване, прехранване

Гечит – брод, дефиле
Грош – монета, равна на 120 акчета; 100 гроша правят една лира
Гуверно – управление
Гугла – калпак, качулка
Гумрукчия (от гюмрукчю) – митничар
Гурун – вид дъб
Гъжва – чалма
Гьозбояджилък (от гьоз – око, и боя) – прикриване на истината, фалшифициране, замазване на очи
Гьоз-хапуз (от гьоз – око, и хапуз – затвор) – затворен под наблюдение
Гьол – езеро, блато
Гюбре – тор
Гюверджиле (от гюхерджиле) – селитра

Дава – нали, че
Давия (от даава) – съдебно дело, процес, иск, тъжба
Даврандисвам се (от давранмак) – действам, мърдам, съвземам се
Даг (от даа) – планина
Далдърма (от далдърмак – забивам, втиквам) – разсад
Дамга – печат, петно
Даначе (от дана) – теле
Даяк – бой, побой
Девит (от дивит) – мастилница и принадлежности за писане, втъкнати в пояса
Демек – значи, тоест, казано
Делибашия (от дели – луд, и баш – глава) – луда глава, разбойник
Денсизин (от динсиз) – невярващ, безбожник, безверник
Депеша – телеграма
Дервент (от дербент) – планински проход, дефиле, клисура
Джамадан – къса жилетка с дълги ръкави
Джанабет (от джан – душа, и бед – лош, грозен) – опак човек, мръсник
Джевре (от чевре) – кръг, ивица, везмо
Джелез – разхайтен, развален
Джелепин (от джелеп) – в миналото откупчик на данъка върху овцете, в по-ново време търговец на добитък на едро
Джендем (от джехеннем) – ад, пъкъл

Джепане – боеприпаси, снаряжение
Джинс – род, вид, порода, раса, пол
Джубе – горна вълнена дреха, понякога подплатена с кожа
Диван – върховен съвет, съвет, съд
Дилбер – привлекателен, гиздав, хубав, чаровен, смел, храбър
Дин – вяра, вероизповедание, идеология
Дин-душман – верски враг
Динка – уред за чукане на ориз
Доган – сокол
Долама – горна мъжка дълга дреха
Домуз – свиня
Домузлук – свинщина, свинарник
Дост – близък, приятел
Драма (от дирхем) – мярка за тегло, равна на 1/400 от оката или 3,1 от грама
Дьонме (от дьонмек – върти се, връща се, обръща се) – изменник, отстъпник
Дюлгер – зидар
Дюлюм (от дьонюм) – мярка за повърхност, равна на 919,3 част от декара

Евалла (араб. еваллах) – възклицание за възхищение, похвала и признание
Евах (ейвах) – възклицание за уплаха и учудване
Евет – да
Еветчия (от еветчи) – блюдолизец, подлизурко
Евза – капсула
Едепсизин (от едепсиз) – невъзпитан, неприличен, безсрамник
Емения (от емени) – леки летни обувки
Емир (от емр) – заповед
Емирколу (от емир – заповед, и кулу – слуга, роб) – лице, носещо и натоварено да изпълни дадена заповед
Ербап – собственик, компетентен, вещ, оперен
Ергеле (от хергеле) – стадо коне
Ерлия (от йерлю) – местен човек
Ерунда – безсмислица, празна работа
Еспидепсан – обучен, добре възпитан в нещо
Ефемерида – вестник
Ефенди – господин

Забитин (от забит) – офицер
Залумлук (от зулюмлук) – несправедливост, потисничество
Заптие – полицай
Запарта – хокане, ругане
Зараралия (от зарар – загуба, вреда) – вреден, злодей
Зебек (от зейбек) – име, давано на част от населението на Западен Анадол, покрай Егейско море
Зехир – отрова
Зорбаджилък (от зорбалък) – насилие
Зурла (от зурна) – духов инструмент, вид къс кларнет
Зян (от зиян) – вреда, загуба, щета

Ибрик – съд за вода с дръжка и чучур
Ибришим – усукана копринена прежда
Изин – разрешение, позволение
Измикяр (от хизметкяр) – наемен работник, слуга
Икиндия (от икинди) – времето след обяд, подир пладне
Илям – уведомяване, известяване, съдебно решение
Ингилиз – англичанин
Инкяр – отричане, отказване
Интизап (вер. от интисаб) – градски такси и налози
Интизапчия – събирач на общинските такси и налози
Ирмилик (от ирми – 20) – стара турска монета от 20 пари или 20 гроша
Ислахане (от ъслахане) – занаятчийско училище, изправителен дом
Истиндак (истинтак) – разследване, разпит, следствие
Истиндакчия (от истинтакчъ) – следовател, разпитвач
Итаатсъз (от итаат – покорност, и съз – частица за отрицание) – непокорник, бунтовник
Ихтибар (от итибар) – уважение, почит, доверие
Ишалла (от иншаллах) – ако е рекъл бог; дай боже!; дано
Ищах – охота, желание

Йошур (от юшюр) – натурален

Кабадайя (от каба – груб, едър, и дайъ – покровител, защитник) – смел, юначен, първенец
Кабадайлък – юначество, смелост, първенство
Кабахат – вина, простъпка

Кабзамалин (от кабзъмал) – бирник, събирач на данъци
Кабул – приемане, получаване, съгласие
Кабуля (от кабул) – приемам, съгласен съм, търпя, понасям
Каватлия (от кахвалтъ) – закуска
Каварджик (от къвърмак – завивам, увивам, къдря) – къдрав, порода овце със завита вълна
Каварма (от кавурмак) – пържено
Кадия (от кадъ) – мохамедански съдия
Каза – околия
Каик (от кайък) – плоскодънна речна лодка
Каитя (от каит) – записвам, регистрирам, заверявам
Кайдисвам (1) (от къймак) – скълцвам, счуквам наситно
Кайдисвам (2) (вер. от канмак – кандисвам) – задоволявам се, съгласявам се, решавам се
Каймакамин (от каймакам) – управител на каза, околийски началник
Каймет (от къймет) – стойност, цена, достойнство
Кайфет (от къяфет) – външен вид, облекло
Кале – крепост, укрепление
Калеври – кожени подковани обувки
Калцуни – чорапи или терлици от дебел вълнен плат
Кания (от кънъ) – ножница
Канервам – чета канона в църква, говоря под носа си
Капасъзин (от капъ – врата, и съз – частица за отрицание) – скитник, безработен, нехранимайко
Капия (от капъ) – врата
Капти (от къптъ) – циганин
Капуджия (от капъджъ) – вратар
Караабаджия (от кара – черен, и абаджъ – шивач на аби) – шивач, който шие дрехи от черна аба
Каравана – разлат съд; прен. широки гащи
Карашмалък (от каръшмак) – суматоха, бъркотия, смут
Кардаш – брат
Картуш – патрон
Карчан (от кърчън) – епидемия по животните
Карчанлия – болно животно от заразна болест
Карък – бразда, леха
Касаба – малък град, градче
Касабалия (от касабалъ) – гражданин
Касатура – щик, войнишки нож

Кат – ред, пласт, слой, етаж
Каталясвам (от катълмак) – припадам, преуморявам се
Кауш (от коуш) – карцер, затворническо помещение
Кашан – пикаене на добитък
Кевря се – подигравам се, кривя се
Кедер – тъга, печал, скръб, болка
Келемле (от келеме) – угар, изоставена необработена нива или лозе
Керата – негодник
Керпиден – клещи
Кеседжия (от кесмек – режа, коля, сека) – убиец, колач
Кетип (от кятиб) – писар, секретар
Кефилик (от кяфил) – поръчителство, гаранция
Кефилин (от кяфил) – поръчител, гарант
Кехая (от кетхуда) – домакин, стопанин, управител, пълномощник, представител
Кило (от киле) – мярка за зърнени храни; в отделни области различна по размер; истанбулско кило – 25 кг, българско кило (дунавско) – около 70 кг
Кираджия (от кира – наем) – наемен превозвач със собствена кола и кон; квартирант
Кириш – струна, греда
Клефтета (от клефти) – гръцки въстаници, хайдути
Колджия (от колджу) – пъдар, пазач
Конак (от конмак – отсядам, установявам се, кацам) – място за отсядане, правителствена сграда, община
Кондак – приклад
Кондика – еснафска книга, тефтер, регламент
Кондисвам (от конмак) – отсядам, спирам за нощуване
Копаня – голям съд от дърво за хранене на добитъка
Коркулук – в см. спусък
Коркурак (от коркмак) – страхливец
Кремъклийка – вид стара пушка, чийто заряд се възпламенява чрез кремък
Кръклиги – вид големи ножици за стригане на овце
Кузум – галено: агънцето ми
Куршумджия – прави и продава куршуми, добър стрелец
Куюмджия (от куюмджу) – златар, ювелир
Кър-агасъ (или кърсердар) – началник на група за издирване и преследване на разбойници

Кърджия (от кърджъ) – полски обитател
Кърсердарин – вж. кър-агасъ
Къшла – зимна кошара; казарма
Кюрк – кожух
Кюселе (от кьоселе) – гьон, дебела обработена кожа
Кюския (от кюскю) – сопа, тояга
Кяфирин (от кяфир) – не от правата вяра (мюсюлманин); неверник, равнозначно на гяур

Лакърдия (от лакардъ) – дума, реч, говорене, разговор, празнодумство
Лале (от ляле) (1) – цвете
Лале (от ляле) (2) – в съчетание с други думи – халка, окови, вериги
Лангера – название на гърчеещи се българи от Пловдивско и Асеновградско
Лепта – стара еврейска монета; прен. – дар
Лозинка – парола
Лонгузлук – гъста гора по протежение на река, главно по устието ѝ

Мааза – магазин, склад, мазе
Маане – турска народна музика, мелодия, песен
Маара – пещера
Мазбата – изложение, кадийски протокол
Маймурнар (от меймур) – чиновник, служещ
Майнат – гръцки въстаник
Макамлия (от макам – мелодия) – музикален, хармоничен, сладкодумен
Максул (от махсул) – плод, добив; произведение
Мал – имот, стока, собственост
Малджия – собственик; прен. – иманяр
Малемат (от малюмат) – знание, сведение
Малсайбия – собственик, притежател
Мана – роса
Мандало (от мандал) – желязна кука за затваряне на врата
Мараз – заболяване
Махзар – колективно изложение по даден въпрос с молба за уреждането му
Махкеме – съдилище

Махмурлия (от махмур) – състояние след тежко пиянство, с натежала глава
Махна (от маана) – значение, смисъл; прен. – грешка, недостатък
Машалла (от машаллах) – възклицание за възхищение: браво!
Меджидия – сребърна турска монета от 20 гроша, сечена по времето на султан Абдул Меджид
Мезат – продажба с наддаване, търг
Мезлиш (от меджлис) – административен или съдебен съвет, събрание
Мекере (от мекяр) – товарно животно; прен. – доносчик, подмазвач
Мелямет (от мелянет) – осъдителна постъпка; прен. – укор, порицание
Мемлекет – отечество, страна, територия
Ментани – горна дреха с дълги ръкави
Мерджан – корал
Мерхаба – поздрав: здравей!
Мерхамет – състрадание, милосърдие, милост
Метан – нисък верноподанически поклон
Мешов (от меше) – дъбов
Минц – австрийска златна монета
Мисафирин (от мюсафир) – гост
Мисафирлик (от мюсафирлик) – гостуване
Моабет (от мохаббет) – обич, приятелство; прен. – беседа, разговор, интимен разговор
Мошия – имение, чифлик
Мумджия (от мум) – който произвежда и продава свещи
Мурафет – умение, майсторлък, изкусност
Мустафъз (от мъстахфъз) – военнослужещ в крепост, защитник на крепост, в по-ново време опълченец
Мухтар – селски кмет или квартален кметски наместник в град
Мюдюрин (от мюдюр) – директор, началник, управител на нахия
Мюжде – хубава вест, възнаграждение, което се дава за добра вест
Мюзевирлик – интригантство, клевета
Мюзевирин (от мюзеввир) – клеветник, интригант, лъжец
Мюлезим (от мюлязъм) – войсково звание, равно приблизително на поручик
Мюлтеземджилик (от мюлтезимлик) – откупуване на данък от частно лице

Мютесарифин (от мутасаръф) – управител на санджак
Мютефиш (мюфетиш) – ревизор, контрольор, инспектор
Мюхлет – срок, отсрочка
Мющерия (от мющери) – клиент, пациент, купувач

Налбант – ковач, който подковава коне
Насаат (от насихат) – съвет, наставление
Нахия – териториална административна единица, по-малка от каза и по-голяма от община, сборна община
Ниет – цел, намерение
Низам – букв. ред, строй, устройство; наборна турска войска след реформите в армията
Нишан – знак, белег, орден, мишена
Нишанджия (от нишанджъ) – мерач, добър стрелец, чиновник със задача да поставя печати върху официални документи
Номуне (от ньомуне) – образец, еталон, модел
Нотис – бележник
Нофуз (от нюфуз – население, жители) – в случая регистър за населението, лична карта
Нофузлия (от нюфузлу) – виден, влиятелен човек

Одаджия (от ода – стая) – дежурен по готвене при овчарите, дневален по стая, прислужник
Ока – стара мярка за тегло, равна на 1283 грама
Онбашия (от онбашъ) – войсково и полицейско звание, отделенен командир
Онлук (от он – десет) – монета от 10 пари или 10 гроша
Ордия (от орду) – армия
Орта – войсково поделение; в миналото – еничарска част, след реформите – рота
Оруч – религиозен пост у мюсюлманите

Падишах – владетел, султан
Пай – част, дял
Паласка – патрондаш, чантичка за поставяне на пачка патрони
Панакида (грц. прав. – паникида) – учебно помагало в килийните училища – триъгълна или четириъгълна дъсчица, покрита с восък, върху която се пише с острие
Пандера – знаме
Пантаджилък – разбойничество, обирничество

Папаз – свещеник, поп
Папаска – сорт черно грозде
Пара – монета на стойност 1/40 от гроша; пари
Параман – слуга
Пас – паспорт
Пастрок – втори баща
Патрида – отечество
Паша – генерал, титла на висш административен управител
Пезевенк – сводник, мръсник
Пексимет – сухар
Перинч (от пиринч) – бронз; ориз
Петала – подкова
Петимен – който силно желае нещо
Пехливан – борец, силен и смел човек
Пешкин (от пишкин) – опитен, добре изпечен, зрял
Пища – храна
Плачинда – баница, бюрек
Полис – карцер, единична килия
Пологари – кошара за зимуване на овцете
Пранги – окови
Просфорник – дървен печат с кръст за украсяване хляба за религиозни цели
Прябош – на бос крак
Пряпорец – знаме
Пусия – засада
Пусола – удостоверение, бележка, записка

Рахметлия (от рахмет – милосърдие, опрощаване) – блаженопочивш, покоен
Редиф – военнослужещ от запаса
Рудбе (от рютбе) – степен, звание, ранг

Сагмал – доен добитък (овце)
Садразамин (от садразам) – велик везир
Сайбия (от сахиб) – собственик, стопанин, притежател
Сакатлък – повреда, недъгавост
Салтанат – властване, царуване; прен. – великолепие, разкош
Салхана (от салхане) – кланица
Санджак – административно-териториална единица, приблизително равна на окръг

Сап – стъбло, дръжка
Сарафин (от сараф) – лихварин, златар
Сахан – меден калайдисан съд
Сая – навес, подслон, кошара
Себап (от себеб) – повод, причина
Себап (вер. от севап) – благодеяние, добрина
Севда – обич, любов, любима
Сеизин (от сеиз) – в миналото коняр, който се грижи за конете и ги впряга
Селемет (от селямет) – безопасност, спасение, сигурност, спокойствие
Селям – поздрав, приветствие, здраве
Селях (от силях) – оръжие
Селяхлък (от силяхлък) – пояс за носене на оръжие
Сенет (от сенед) – документ, разписка, полица, запис
Сепер (от сипер) – прикритие, заслон, навес, военен окоп
Сербез (от сербест) – свободен, независим; прен. – дързък, смел
Сефер – пътешественик, поход, война, битка
Сертме или серкме – мрежа за ловене на риба
Сетре – сако, горна мъжка дреха
Скеля (от искеле) – пристанище
Скенджа – менгеме, уред за стягане
Соба – печка
Сойгунджилък (от сойгунджулук) – грабеж, плячкаджийство
Сокак – улица
Солук – дъх, дишане
Сондурма – навес
Соуклук – хлад, студ; разхладително питие
Софта – ученик от горните класове на религиозните училища; богослов
Спахия (от сипахи) – конник в спахийските поделения преди военните реформи, владетел на ленно имение
Спицерия – аптека
Стратегема – военна хитрост, уловка, ход
Субаш (от субашъ) – в по-старо време началник, грижещ се за реда и спокойствието в ленното владение; изпълняващ полицейска длъжност в град; в по-ново време инспектор при община; нар. – началник
Съкми – вид тесни панталони
Сюрия (от сюрю) – стадо, група, тълпа, куп

Сюрюджия (от сюрюджи) – който води керван или добитък; прен. – водач на новобранци

Табанджа – пищов, понякога дръжката му
Табия – укрепление от насип, дебели дървета и греди
Табор (от табур) – батальон
Таин – определение, назначение; прен. – порцион, полагаемо, заплата
Тайче (от тай – жребец) – жребче
Таксидар (от таксилдар) – бирник
Талим – военна подготовка, военни упражнения и обучения
Тараболуз – вид кърпа за глава по името на град Траблуз (Триполи) в Ливан
Тарторбашия – подиграв. – главатар
Тедарис (или тедарюк) – приготовление, подготовка, снабдяване
Текме – ритник
Текне – корито, малък морски съд
Телледисвам (от тел) – изработвам, укрепвам, украсявам с посребрена или позлатена тънка нишка
Темане (от теманна) – ориенталски поздрав с допиране на дясната ръка до устата и челото и кимване
Темел – основи; прен. – солиден
Тепалть – начин за носене на чорапи, навити под коляното
Тепдил (от тебдил) – смяна, промяна
Терекия – страстен пушач или пияница
Терзия – шивач
Тертип – подреждане, организиране, ред, система
Тескере (от тезкере) – свидетелство, документ, удостоверение, лична карта, пътен лист
Тескерджи мемуру – чиновник, който издава или заверява тескерета
Теслим – предаване, връчване, поверяване
Тетик – спусък, ударник на огнестрелно оръжие
Тикла – тухла
Тулум – мях, кожена торба
Тукмак (от токмак) – бухалка, дървен чук, дървено или желязно чукче на врата
Тура (от тугра) – султански монограм, герб
Туралия – снабден с тура
Тюфекчия (от тюфенкчи) – майстор на пушки

Улия (от вулгия) – кожена торба за барут
Устабашия (от уста башъ) – главен майстор, старши майстор, началник на цех
Учуртма – хвърчило

Фаисчия (от фаиз – лихва) – лихвар
Фандъклия (от фъндък – лешник, стара турска жълтица) – който има жълтици, богат
Ферджа (от фередже) – дълга женска лека връхна дреха на мюсюлманка за излизане от къщи; наметало
Ферман – султански писмен указ
Фесат – развала; прен. – бунт, размирица
Филинтра – вид ловджийска пушка
Френк гяур – обобщително за западноевропеец

Хава – въздух, време, климат, настроение
Хавадиш (от хавадис) – новини, информации, вестник
Хаир – добрина, благодеяние, полза
Хаирсъзин (от хаирсъз) – злодей, разбойник, негодник
Хайван – животно
Хак – право, справедливост, дар, награда, заплата
Хал – състояние, положение, вид, форма, поведение
Халач – който развлачва парцали; дрындар
Халиф – букв. наследник, заместник; заместник на пророка Мохамед при мюсюлманите
Хамам – турска баня
Ханзър (от хънзър) – букв. свиня; прен. – гад, мръсник
Хапус (от хапис – задържане) – затвор, затворник
Хапусан (от хапис) – затворен, задържан
Харамия (от харами) – разбойник, обирник; прен. – хайдутин, бунтовник
Харашлък (от харчлък) – пари за разходи
Харбия (от харби) – протривател за пълнене и чистене на пушка; шомпол
Хардалъма – вино, пресечено със синап да не ферментира
Харзувал (арзухал) – писмена молба
Хас – чист, истински, личен
Хатър – памет, спомен; прен. – зачитане, уважение
Хаят – живот; пруст, вестибюл
Хеким – лекар, знахар

Хендек – трап, ров, военен окоп
Хошгелдин – добре дошъл
Хошмерием (от хошмерим) – ястие от прясно сирене, запържено със захар
Хъладисвам – попарвам, удрям, халосвам

Чадър – палатка, шатра
Чакмак – огниво, кремък, спусък; прен. – пушка
Чакмаклия – вид стара пушка (с чакмак)
Чалашкън (от чалъшмак) – работен, инициативен, старателен
Чалъм – придаване на важност, надутост; прен. – начин, способ
Чаначе – малък глинен съд
Чапкън – женкар, развратник
Чауш (от чавуш) – в по-старо време офицер от султанската гвардия, а след военните реформи – сержант
Челебия (от челеби) – господин, благородник, културно издигнат
Ченгене каушу – циганско отделение в затвор
Чепкен – горна дреха, чиито ръкави висят
Черен (от чирен) – кокалена дръжка на нож
Черибашия (от черибашъ) – в миналото командир на еничарски отряд; цигански главатар и представител пред официалната власт
Четеля (от четеле) – рабош
Чибук – дълго цигаре или лула
Чибукчия – слуга, който пълни и поднася чибуците
Чиздосвам (от чизмек) – чертая, драскам, зачертавам
Чипихче – яре
Чит – плет, ограда, тънък памучен плат
Читак – презрително за европейски турчин
Чоджук – момче, дете
Чуруклук (от чюрюк) – гнил, развален

Шашарма (от шашърма) – бъркотия, смут, суматоха
Шевкетли (от шевкет) – величествен
Шейх-ул-ислям – върховен глава на мюсюлманските духовници в Османската империя
Шеренга – редица
Шеркет арабаларъ (от ширкет – дружество, компания, и араба – кола) – дружествени коли за превоз

Шишене (от шишане) – вид пушка
Шорлоп (от шоролоп) – лъжа, измислица; прен. – измама

Юва – безстопанствен добитък
Юзбашия (от юз – 100, и баш – глава) – букв. стотник, войсково звание, прибл. капитан
Юзлук (от юз – 100) – монета от 100 пари
Юртлук (от юрт – отечество, страна) прен. – имение, чифлик

Ябана (от ябан – чужд) – чужбина
Язък – възклицание: жалко!
Ялмаз (от елмас) – скъпоценен камък
Яма (от ягма) – грабеж, плячкосване; кръпка
Ясакчия (от ясак – забранен) – телохранител, слуга в консулство
Ястъклия (от ястък – възглавница) – прен. – мек, пухкав
Ятак – легло
Яшмак – було, забрадка

ПРЕИМЕНУВАНИ И УТОЧНЕНИ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

Абрашларе – с. Брезово (сега град), Пловдивско
Аджар – с. Свежен, Пловдивско
Айваджик – с. Дюлево, Пазарджишко
Айрени (Айрене) – с. Мътеница, Пловдивско
Акаджик – с. Аканджиево, Пазарджишко
Акия – днес град в Израел
Акърска крепост – Сен Жан д'Акр, вж. Акия
Арапово – с. Сушица, Пловдивско
Ахъчелеби – Смолян, бивша каза с център град Смолян

Баба-ески – град в Турция
Балдево – с. Росен, Пазарджишко
Баницка – с. Баниска, Русенско
Бей Върбовка – с. Нова Върбовка, Великотърновско
Бекет – село в Румъния, разположено срещу Оряхово
Бозаглари – с. Богаз, дн. с. Пролом, Пловдивско
Божигроб – гр. Йерусалим, Израел
Болград – град в Украйна
Бросен – с. Брусен, Софийско

Гебедже – с. Белослав, Варненско
Голямо Попово (Аликочово) – Капитан Димитриево, Пазарджишко
Градишница – с. Градешница, дн. Градежница, Ловешко
Гьопса – р. Стряма
Гюнелийска махала (Гюнели махле) – с. Любенова махала, Сливенско
Гюреджий (Гюрюджий) – с. Преславен, Старозагорско

Демирджилери (Демирджилер) – с. Ковачево, Пазарджишко
Дереорман (Дерехарман) – с. Долно Вършило, Пазарджишко
Дермендере – с. Първенец, Пловдивско

Джумата – с. Джумая, дн. с. Сбор, Пазарджишко
Димотика – град в Гърция
Диярбекир (Диарбекир) – гр. Диарбакър, Турция
Доманлий – с. Церетелево, Пловдивско
Дудин (Дудине) – с. Черничево, Пазарджишко

Елшица (Арнаут кьой) – Пловдивско
Ени Заара – гр. Нова Загора
Ерелий – с. Смилец, Пазарджишко
Ески Заара – гр. Стара Загора

Жеруна – с. Жеравна, Сливенско

Заара – Стара Загора
Здребичко – с. Жребичко, Пазарджишко

Инджекьой – с. Стоил войвода, Сливенско
Кавак-дере – с. Тополи дол, Пазарджишко
Кадиево – Пловдивско
Калагларе – с. Долно Левски, Пазарджишко
Калугерово (Гелвере) – Пазарджишко
Каменица – Софийско
Караагач – с. Брестник, Пловдивско
Карамусал – с. Виноградец, Пазарджишко
Карамфоля (Карнофоля) – с. Войсил, Пловдивско
Каратопрак – с. Чернозем, Пловдивско
Керезлий – с. Добровница, Пазарджишко
Кепелий – с. Свобода, Пазарджишко
Керменлий – с. Кермен, Сливенско
Колунлари (Коланларе) – с. Чавдар, Софийско
Кочмарлари (Кочмаларе) – с. Отец Паисиево, Пловдивско
Коюнтепе (Ферезлий) – с. Овчеполци, Пазарджишко
Краставо (Крастово) – с. Красново, Пловдивско
Кюселери (Кюселере) – с. Каравелово, Пловдивско

Липян – с. Лопян, Софийско

Маджари (Маджаре) – с. Бегунци, Пловдивско

Мечка – с. Оборище, Пазарджишко
Мусалково – с. Спасово, Старозагорско
Мустафа паша – Свиленград
Мързян – с. Бенковски, Пловдивско

Обруклий – с. Обручище, Старозагорско
Орхане (Орхание) – Ботевград

Пазарджик (Хаджиоглу Пазарджик) – Добрич
Пашмаклий – Смолян
Пиргос – с. Пиргово, Русенско

Рени – гр. на р. Дунав, дн. в Украйна

Сарамбей (Саранбей) – гр. Септември
Саръгьол – с. Блатница, Пазарджишко
Сеймен – (Търново Сеймен), Симеоновград
Синджирлий – с. Веригово, Пловдивско
Смолско – село в Софийско
Соободжелии – вер. с. Съобджилер, дн. Остра могила, Сливенско
Сотир (Свети Спас) – с. Храбрино, Пловдивско
Станимака – Асеновград
Старо Ново село – с. Старосел, Пловдивско
Сьртхарман – с. Горно вършило, Пазарджишко

Татар Пазарджик – Пазарджик
Туна Вилаети – Дунавски вилает
Турлак (Торлак, Цар Калоян) – с. Хлебарово, Разградско
Търново-Сеймен – Симеоновград
Тюркемишево (Тюркменлий) – с. Рупките, Старозагорско

Хаджиоглу Пазарджик – Добрич
Хаинето (Колупчий) – гр. Гурково, Старозагорско
Хамзаларе – с. Борилово, Старозагорско
Хемус – Стара планина
Хисаркюселери – Хисаря
Хюджекий – с. Могилино, Русенско

Чанакчий – с. Ягода, Старозагорско
Черпелий (Чирпилие) – с. Труд, Пловдивско
Чуруклий – с. Песнопой, Пловдивско

Яфа – град в Израел

Петко Груевски
Димитър Цанев

ПРИЛОЖЕНИЯ

„ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ“ КАТО ИСТОРИЧЕСКО СЪЧИНЕНИЕ

Априлското въстание събира като във фокус няколко века от националната история, разкрива енергията, способностите и недостатъците на новите обществени сили, родени и укрепнали през епохата на Възраждането. Като опит за радикално ликвидиране на османската политическа система то има значение на една дълбока обществена революция, буржоазнодемократична по своята социална същност, националноосвободителна по своето политическо предназначение. Макар и незавършила победоносно, тази революция оставя трайни следи в българската история.

Преди всичко Априлското въстание възвести началото на освобождението от многовековната османска власт и по този начин изигра определяща роля в историческото развитие на България. То оказа огромно влияние върху българската национална култура и изкуство, повлия непосредствено върху самочувствието и народната психика на българите, предизвика серия от събития, които определиха трайно отношенията на България с останалия свят.

Никой, който иска да разбере духа на българската история, не може да забрави, че когато българите се разделяха с дългото робство и навлизаха в новата си история, минаха през чистилището на априлските възторжени и тъжни пролетни нощи. И през цялата им по-сетнешна история този решителен миг ще остане да влияе със силата на своя пример, с усещането за нещо велико и трагично и в същото време с нещо незавършено.

Важното място, което заема Априлското въстание в новата българска история, е предизвикало многобройни характеристики, оценки, преценки, преоценки, описания, спомени, исторически и социологически проучвания, поетически възторзи, художественолитературни творби.

В търсенията на истината за Априлското въстание неизменно, почти цял век, присъстват Захарий Стоянов и неговите „Записки по българските въстания“. И дори нещо повече, отношението към „Записките“, макар и да следва кривата на съжденията около Априлското въстание, става показател за степента на историческата зрелост на българското общество.

Книгата на З. Стоянов не се радва на изключителна съдба. И в случая изумлението пред необичайното най-напред предизвиква яростни отрицания. Един само Вазов, може би защото повече е сроден с епохата на Възраждането, ще признае на Ив. Шишманов, че „Епопея на забравените“ е поетична асоциация, родена от „Записките“ на З. Стоянов.

Крахът на националните идеали през Първата световна война, тези идеали, които З. Стоянов беше обезсмъртил завинаги, ще наложи нов прочит на неговата творба. През 1923 г. Ал. Балабанов ще измъкне „Записките“ от кораба за брашно на едно копривщенско мазе, за да обяви на света, че и ние имаме своя Овидий. И с това ще се сложи началото на другата крайност на апологията, която помита опитите за отричане, но ведно с това и тези за умереност.

И тогава всеки ще залудее по „Записките“, ще прибавя по нещо към „славата“ на великия писател. Ще дойде времето на студентските упражнения и академичните спорове върху жанра на книгата, за нейната принадлежност към литературата, историографията или мемоаристиката, за стила на автора, за идеите, заряд на неговата творба.

Много са се питали защо „Записките“ преживяха капризите на времето. Достигнати са най-малко два верни отговора: първо, защото в тях е запечатано едно вечно събитие и, второ, защото това е извършено от гениален майстор.

В настоящото издание на „Записките“, снабдено със справочен исторически апарат, трябва да се очаква известен опит те да бъдат преценени като историческо съчинение, като присъствие в нашата историография, моделирало близо век българското историческо мислене.

Тръгвайки от тази изходна точка към „Записките“, най-напред ще се изправим пред отдавна поставения въпрос дали те имат характер на историографско съчинение. И тук веднага се натъкваме на няколко противоречиви тълкувания.

Много са склонни да отрекат правата на „Записки по българските въстания“ като историческа книга. Едни от тях се смущават от нейната литературна форма. Тя не се покрива със стандартите за едно сухо, строго, безжизнено изложение, следващо щампата: предистория, предпоставки, избухване и ход на въстанието, анализ на движещите сили, резултати и последици. Очевидно е, че мотив на това смущение е лошият вкус, възпитан от историческата книжнина.

Други се позовават на несигурните данни, на често сбърканите дати, имена и местности, на твърде разкрасеното изложение. Това „фактологично“ непризнаване на „Записките“ като историческо произведение има в последна сметка същата основа, както „стилистичното“ им отричане.

Трета група отричат „Записките“ поради тяхната публицистичност. Това са „обективистите“, които не споделят социалните възгледи на З. Стоянов и поради това го атакуват за преднамереност.

Четвърта група поставят под съмнение най-завършения романтик в българската книжнина от „романтични“ позиции. Те не са съгласни със сгъстените черни бои на автора. Те го корят, че не е сложил точка там, където свършва изгревът и започва падението. Те не искат да се казва, че в българската история има тъмни ями. Те искат да виждат само осветените върхове на миналото.

З. Стоянов издържа и тази „историографска“ критика. И като литература, и като мемоаристика, и като историческо изследване „Записките“ останаха една безсмъртна книга. Всяко ново време, всяко българско поколение я прочита със собствени очи, открива вечни истини, които го правят подобро, въоръжават го в борбата му за духовно съвършенство и културен градеж.

От появата на първия том през 1884 г. до наши дни книгата на З. Стоянов е преиздавана напълно или адаптирано около 40 пъти. Тя е печатана в учебници и христоматии, във вестници и списания, в юбилейни листове. Тя се изучава в училища и университети. Преписвана е дори на ръка като „История славянобългарска“. Нейните герои населиха екрана. Започва шествието ѝ по света и то сигурно ще бъде също така триумфално. И като по чудо цял век тази книга е жива и цяла. Никой не можа да я умъртви, да я профанира, да я разкъса или обезличи. Няма сила, равна на нейния глас, да я заглуши.

Причината за безсмъртието на „Записките“ е разкрита от техния автор, който в предговора към том първи е записал: „Светата истина ми бе знамето.“ Това знаме е било вдигнато от един голям писател за прослава на родината, за възхвала на делата и смъртта на тия, които „умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава, тия [които] направиха да прогърми името българин по четирите края на света, тия [които] стъпиха презрително на всичко свое и честно, гордо и неустрашимо издигнаха глава срещу силните тирани“.

И З. Стоянов действително има право да каже: „Светата истина ми бе знамето“, защото той се прекланя пред героизма на един народ и пред смъртта в името на високи и благородни идеали и преди всичко в името на свободата. Социалната позиция на З. Стоянов е строго мотивирана. Той преценява обществените явления в духа на най-добрите постижения на философската и политическата мисъл. Той е ярък защитник на обществения прогрес на народа. За него деспотизмът и тиранството – независимо с какви фалшиви лозунги са обкичени – са маразъм и вехтория. Демокрацията е велико завоевание на човечеството, свободата – безсмъртен идеал, героизмът – обществен двигател на историята в периоди на революционни промени.

Като автор З. Стоянов е яростен противник на тъмните консервативни сили, на религиозните опиати. За него социалните явления имат стойност не според тяхната временна,

конюнктурна, политическа оценка, а според това, какво допринасят в общия ход на прогресивното развитие. От тази гледна точка той цени и хората – творците на историята.

Но най-главното, най-характерното за социалната позиция на З. Стоянов е неговата синовна обич и преклонение към народа, сред който той израства от просто овчарче до един от културните водачи на нацията. Органическата връзка с народа се наблюдава във всеки ред на „Записки по българските въстания“, в отношението на З. Стоянов към историческите идеали на България, към нейните врагове и приятели, към нейното минало и бъдеще. Тя се материализира в езика на повествованието, от което блика народният изказ, мъдростта, трупана през вековете в народни умотворения, неповторимият Захарий-Стоянов хумор.

Историческата истина предполага честно и неподправено да се описва миналото, събитията да се изследват в тяхната естествена динамика. „Кесарю кесаревото и всекиму заслуженото“ – такъв е идеалът на З. Стоянов и на всеки, който истински иска да се докосне до миналото. З. Стоянов постига това не защото е безстрастен наблюдател и педантичен хроникьор, не защото педантично е изследвал имена, дати и факти. Напротив, на много места греши в своя разказ, смесва имената на дейците, мястото на събитията, накъсва нишката на процесите. И ако въпреки всичко това З. Стоянов внушава огромно доверие, то е само защото в голямото, в значимото той е прав.

Нека за миг само да си представим, че „Записките“ бяха изтъкнали като водач на въстанието не Бенковски, а самия свой автор, или ако в тази книга липсваше необузданата стихия на Бенковски и благородната душа на Волов, ако вместо суровата редица от образи – на Баба Тонка, Ворчо войвода, Колю Ганчев, Кочо Чистеменски, Г. Икономов, Ив. Арабаджията, Захарий Стоянов беше наредил, както сам се изразява, „влюбени скелети“, глупави любовници и педанти учени, които да охкат и ахкат и да цитират в разговорите си

Гьоте и Хайне, какво щеше да излезе от неговата книга, дори и написана със същото майсторство?! Щеше да се появи една интересна книга, защото З. Стоянов е велик чародей на словото, но тя нямаше да бъде истинска. Тези разсъждения ни отвеждат към въпросите, които З. Стоянов поставя в предговора на „Записките“ – за отношението между „обективност и хладнокръвност“, за „пристрастието и истината“ в едно историческо, мемоаристично или литературно произведение.

И в предговора, и на много други места З. Стоянов сам признава, че презира безстрастното изложение, че увлечен от една вътрешна стихия, той се втурва безумно към истината. „Аз съм барометър, господине – пише той, – в много случаи перото ми се управлява от външкашни обстоятелства и тогава гърбът ми се пълни с оси, челото си вържа с лимонови кори, а перото ми излиза на чаир.“

От точното балансиране на отношението „обективност и хладнокръвие“ зависи съдбата на художествените или историческите произведения. Много надарени хора не са оставили следа в историята на литературата, защото, пристрастени към своето време, не са могли да разберат голямото и вечното в общественото развитие, а са се превръщали в слуги на дребни и преходни страсти, на мимолетни социални увлечения. И тогава те не са успявали да отдадат „всекиму заслуженото“, в резултат на което техните произведения се населяват с фалшиви герои, с добре измислени, но без реално покритие временни идеи, с тържествуващи, но умиращи сили.

Голямото в „Записките“ на З. Стоянов е точно в обратното, че той не разреши меркантилните страсти на следосвобожденския живот да засеят техните страници, не нагласи миналото по аршините и адетите на времето, когато той триумфираше към политическата слава.

За З. Стоянов историческата истина не е едностранчива, еднопосочна и самоцелна. Какво щеше да излезе от „Записките“, ако З. Стоянов беше сложил точка след последната фраза, посветена на героичния подвиг на априлци, и не беше

разказал за погрома и отчаянието, ако беше отминал горчивите сълзи на Бенковски, ако не беше се погнусил от предателите, ако беше замълчал за мостчето при р. Костина, за обикновения човешки страх, за оскотяването на палачите, за безмълвното високомерие на Европа? Нищо. Неговите „Записки“ щяха да изчезнат ведно с ранната смърт на автора си. Не е случайно, че като историк, мемоарист и писател З. Стоянов разкрива необузданата сила на своя талант именно в онези части на книгата, където описва погрома, разтлението, умората на същите тези хора, които блестяха в моментите на народното опиянение.

Авторът на „Записките“ е разказал за тъжния край, защото отлично е разбирал пречупването на нашето възраждане, духа на нашата история на наченати и недовършени епохи. Той е сгъстил боите, за да извлече от разрухата светли мотиви за националното възвисяване, да покаже величието на българите, като заклейми покварено, това, което се спотайва, когато неговата родина загива.

И още един въпрос – можеше ли З. Стоянов да обезсмърти Априлското въстание, ако не беше видял „слабата страна на тия наши въстания“?

Според разказа на З. Стоянов Априлското въстание е подготвено набързо и затова още в началото започва спонтанно, стихийно, без да се знае какви сили ще се изправят срещу България. Въстанието е лишено от един общ национален ръководен център, налага се отбранителна тактика, предпочитат се четническите действия.

Твърде противоречиви и исторически неверни са разбиранията на З. Стоянов за движещите сили на въстанието. Априлското въстание според него е дело на бедните селяни, на простите занаятчии, на беднотата, на тези, които изпитваха робството като воденичен камък на врата, които нямаха какво да загубят в бунта освен своята мизерия. Но и в това отношение той проявява своята огромна интуиция. Той не допусна да стане смешен с тъпата еднопосочност на

съвременната литература. Затова неговият разказ се пълни от добродушни селяни от полето и решителни балканджии, с прости и подивели овчари, с хитри еснафи, които бързат да проверят дали са заключили дюкяна, преди да отидат да умрат, със страхливи колибари, с чудни идеалисти и фанатизирани революционери.

Но във всички случаи З. Стоянов е против богатите и против интелигенцията, макар че в тъканта на неговия разказ са вплетени достатъчно случаи, за да се разбере, че и тук не допуща да бъде роб на своите увлечения.

Тези разсъждения на З. Стоянов трябва да се обяснят в точния им исторически смисъл. Те се явяват като контрапункт срещу политическото поведение на българската буржоазия непосредствено след Освобождението. При това положение не може да се иска от З. Стоянов една точна постановка по въпроса за социалните сили на Априлското въстание. Макар и да е разбирал кой стои начело и кой извършва този подвиг, радикално-либералните му настроения, както и разприте му с управляващите са го накарали да акцентува върху народния характер на въстанието, да осмее богатите и учените. И тук той влиза в разрез с историческата истина.

Логично възниква въпросът, как един човек, неграмотен, само преди няколко години дивял по Котленския балкан, гонил дръгливите овце по добруджанските поля, вместо да учи в Кеймбридж или поне да е завършил Галата Сарай, можа да покаже толкова съвършено мислене.

Не остава нищо друго, освен обяснението да се търси в чуждите влияния върху здравия балканджийски дух на Захарий. И Симеон Радев е побързал да го представи като неуравновесено идейно кръвосмешение. „В неговата глава – пише той – веeха най-разнообразни промени: хайдушки настроения, съзаклятническа романтика, якобинството на френските революционери, утопията на руската материалистическа мисъл, Ботевата омраза към калугерите и чорбаджиите, всичко това кипящо в най-невъобразим порядък.“

И други след С. Радев „търсят Захарий-Стояновата изява“ като резултат от чужди влияния, като, разбира се, не пропущат да отбележат неговата интуиция.

Безспорно шумният хор от идеи през XIX в., когато З. Стоянов тръгва по света, е отекнал по хиляди видими и невидими пътища в неговата душа. Именно поради това той остава в рамките на мисленето на своето време. Но решаващото е другаде. То трябва да се търси в биологията и в психиката на гения, останали и до ден днешен загадка за науката.

В литературната област З. Стоянов повтаря В. Левски.

Апостолът на българската свобода е онзи, които, макар и по-малко образован от своите съратници, успя да прозре истини, които го направиха безсмъртен и пръв сред първите.

З. Стоянов хукна да осъществява тези истини. И заедно със своите другари той ги подмина. Затова никой не го нарича гениален революционер. Но човешките страдания по пътя към свободата пробуждат в него гения на писателя, на мемоариста и историка. Така се раждат безсмъртните „Записки по българските въстания“.

„Записките“ са плод на едно чудно вдъхновение, което възкресява образа на миналото. Нито сянка от академическа закостенялост, нито помен от натрапничава нравственост. Миналото оживява като светкавица.

„Записките“ са плод на голямо и талантливо откровение. Спомени и легенди, „достатъчно красиви, за да бъдат истини“, се сливат в едно. Хармонията от исторически аномалии е абсолютна и дори невярна, тя става приемлива.

„Записките“ са една шеметна, почти неуловима замяна на интуиция с наблюдателност, на въображение с мъдрост. Всичко е впрегнато, за да се постигне реалната картина. „Бушуващи човешки страсти и песен на птици, пълнеж на фишеци и пролетни звуци на май, пукане на пушки и трепет на звезди, шеметни хорà и огромни пожари, китки здравец и падащи глави на пеленачета, смърт под църковните сводове и молби пред башибозука, сълзи от радост и раздиращи жалби

по любими хора. Подлост и героизъм, коварство и великодушие, искреност и изневяра – всичко това в невъобразима хармония, нищо не е пропуснато, тук и най-дребният детайл е от значение, защото чрез него авторът ще ни натрапва големите изводи. Тези внушения ще се приемат безболезнено, без усилия, подобно на платната, излезли изпод четката на гениален художник."

„Записките" предлагат галерия от чудни образи, които са населили българската история и националното съзнание завинаги, именно поради това, че З. Стоянов е успял да ги обрисува толкова цялостни и толкова разточително неточни.

Цял век не могат да се заковат точните черти на един Бенковски, на този непреуспял абаджия, анадолски скитник, на този син на набожни родители, който се тръшка безцеремонно по владишките тронове, на този генерал без армия и воин без пагони, на този силен мъж, който не се трогва пред пожарите на Тракия, които изгарят родния му дом. И трудно ще бъде след З. Стоянов да се канонизира образът на Бенковски. Трудно ще бъде да разберем социалните мотиви на неговите действия и „идеологията" на неговите безразсъдни политически постъпки. И по-добре – поне ще имаме един Бенковски.

Няма да се търсят повече черти на литературния стил на историка и мемоариста З. Стоянов. Те са показани отдавна от многобройни изследвачи. В случая ще се повтори само как спомените на една метежна душа, пречистени през един голям мозък, са възкръснали в паметни страници, наредени от ръката на един гениален разказвач, за да се роди най-завършеното произведение на българската литература, историография и мемоаристика през XIX в.

НИКОЛАЙ ГЕНЧЕВ

Печата се по: „Записки по българските въстания", Издателство „Наука и изкуство", 1981.

ЕДИН КЛАСИК НА БЪЛГАРСКАТА ПРОЗА

Тукидид, според Вундта и според мнозина други най-психологичният писател и историк на всички времена и народи, в първата глава на своята история обяснява, че се заема да опише пелопонеската война, защото тя била най-важното събитие в живота на елините до негово време. И след едно подробно и дълбоко изследване на изворите и една остра критика на другите минали събития, той почва да излага събитията като очевидец и като участник.

И в нашия живот, от падането под турско робство до освобождението, няма по-важни събития от въстанията.

Но, както самите въстания, така и въстаниците, веднага след освобождението не се нравеха на новите господари, на бившите чорбаджии, на тия, които мислеха и имаха всичко от Русия или от Турция. Те използуваха някои трогателно наивни постъпки и събития, за да омаловажат въстанията, като не бяха способни, пък и не им бе по сметка да вникнат по-дълбоко, да разберат духа на нещата. Те обичаха да смятат бунтовниците за капасъзи, за нехранимайковци, за голтаци, те им бяха тръни в очите, както и сега, и вовеки веков.

Един от най-даровитите очевидци и дейци се почувствува обиден от такова отнасяне и се разгневи. И написа записки по въстанията – като очевидец и като участник. Едно, за да изобличи охолните хулители, друго, за да увековечи въстанията и да ги предаде живи на народа. Тоя мъж бе *Захарий Стоянов*.

Разбира се, Захарий Стоянов се шегува само, като се уж учудва и възмущава в предговора си, че тъкмо тия охолни хулители и властници не искали да му помогнат в начинанията, че не го подкрепяли...

* * *

Съпоставих намеренията на Тукидида с тенденциите на Захарий Стоянов не само заради тяхната външна прилика, а и защото наистина ние в неговото лице имаме един наш Тукидид, като намалим и свалим всичко, каквото може да се намали, и като го вземем съвсем чист от Балкана. Вътрешни различия, разбира се, има много дълбоки. Тукидид е страшен критик, дълбок в своята психология, сгъстена до тъмнота, ловък в прикриването на тенденциите си, преизтънчен художник в композицията си, особено в речите, които влага в устата на своите герои, които са и първенците на нацията и на обществото. А З. Стоянов е прост, често крайно наивен, словоохотлив, масалджия, героите му са най-бедните и най-пренебрегнатите хора на обществото. Освен това, поради времето, в което са излезли Записките, има доста формални неграмотности и грубости. Но пък тъкмо през и чрез тия различия ние можем да се гордеем с нашия писател. И да не си позволяват някои мъдрословци да се подсмиват на това съпоставяне, да си правят евтини шеги: това казвам аз, който познавам Тукидида и цялата негова работа, както и средствата му, познавам го лично, а те само са чували за него през плета.

* * *

„... Ако човек се завземе да пише историята на българския народ, от неговото подпадане под турско иго до освобождението му, то кое събитие би трябвало да държи първо място в нейните страници? Според нас: българските въстания, най-много Априлското (1876 г.), чрез които ние се опитахме да свалим от гърба си веригите на робството."

По-нататък в предговора си Захарий Стоянов се опитва да установи народния характер на въстанията и да отблъсне клеветите на някои наши държавници и дипломати, които хитро се мъчели да обтегнат булото на мрака върху тия на-

родни драгоценности. Защото делото е било чуждо за тях и защото тяхна милост са били със заслуги, но със заслуги само спрямо себе си, „били са практични хора, знаели са каймета на своята душа, трудили са се денонощно да има какво да оставят на своите чеда и на унуки, били добри християни... Но всичко това се е въртяло все около собствените им черва... – От тях сега ни един същински патриот не може да си отвори устата да каже своите заслуги“. И по-нататък, пак със същата прелестна ирония З. Стоянов изброява и техните заслуги: „Може би и те да са заслужили нещо, кой с некой махзар, кой с убедителното си хитро слово пред пашата, кой с патриотически стиховце и прочее.“

* * *

Пиша и мисля за езика на Захарий Стоянов. Посочих горните му думи само за да установя предмета на това, което той е описал със своя език. Защото, въпреки бръщолевенията на некои ограничени школски душици, за форма и за съдържание, нито аз, нито некой друг свободен ум може да допустне да се дели едното от другото. Там, дето няма мисъл, дето няма образ, там не може никога да има изящна форма. Това го казвам тъй категорично, и при това в ущърб на единството на работата си, защото особено напоследък някои глупави критици у нас с досаден ентусиазъм почнаха да превъзнасят разни бездарни и бездушни поети само зарад техните гладки и сладки стихове или зарад техните мазни фрази, макар и според самите тях, според критиците, прехвалените господа да били бедни откъм страна на идеи и на образи – и на идеал.

Захарий Стоянов има да описва нещо важно, нещо голямо, нещо народно, нещо балканско, нещо просто и нещо страшно в своята простота. И според това нагласява своята лира. Иначе, както той сам заявява, за други работи, станали по друг начин, и той би могъл да пише другояче. „Не се опитах ни най-малко да облагородявам и да претънчавам тия събития, защото в та-

къв случай, ако на мястото на Ворча войвода и на Иван Арабаджията турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкат и да цитират в разговорите си Гьоте и Хайне – то книгата ми не щеше да има български отпечатък, при всичко че е написана на нашенски език. Зная средствата за това облагородяване, но не исках да се възползувам."

Също така З. Стоянов не крие, той сам заявява, че ако разгледа човек въстанията със строго критическо око, ще ги намери повече театрални, непрактични и необмислени, несериозни.

Освен това той ни най-малко не се стеснява да признае, че няма да бъде кратък, че ще се простира „по-надалече от фактите и от границите на събитията", защото не пишел рапорт. И още по-открито признава, че няма да бъде и обективен. „Аз съм очевидец – вика той, – защо ми е мене, когато не се посмея, гдето требва?... Когато не наругая предателя и вагабонтина? Аз съм заинтересован, аз съм страдал от патриотически тенденции, изял съм толкова тояги за своите постъпки и убеждения. От мене ли ще искате хладнокръвие и безпристрастие! Пък и кога пиша тия работи? През 1881–1883 г. Може ли човек да не се увлича и да не се вълнува, когато единствената сестра на Караджата подава ръка за позорна проситба? Когато старият баща на Ангел Кънчев умря на пътя и се погреба без свещеник? Когато се пишат махзари? Когато по-малката сестра на същия Ангел Кънчев от мизерия остана под стрехата на една циганка, съдържателка на публично заведение? А като заговоря за Батак и за Перущица, там вече, моля, от мене не искайте никаква сметка, перото ми – то ще проклина и ще псува..."

* * *

С благословията на тая историографска идилия можем сега спокойно да разгледаме и по-подробно езика на Захарий Стоянов и на неговите Записки. Едно само няма да знаем добре: какво да изтъкнем из това обилие на неговата хубава

простота. Дали пъкленатa феерия, с която той представя народното бедствие; дали комизма в начинанията и в надеждите на разните бунтовници, който тъй неусетно се разширява из цялата книга; дали тъй гениално наредения хаос в главите и в работите на въстаниците, особено на Бенковски и на дружината му, когато те навлизат в лабиринтния Балкан с негодни пушки, с мокър барут, за да го преминат и за да се съединят с някои „войски“ оттатък Балкана; дали неволните му и несъзнателните му хубави и поетични описания на природата, които миришат на чубрица и на шипка; дали лудия драматизъм на сцените в горите, сред народа и между бунтовниците; дали оная спасителна увлекателност на целия му разказ, който тъй те завлича, щото забравяш всичките си други работи и грижи.

* * *

В шеста глава на втория си том, преди да влезе в Стара планина при горските пилета, при вкусната пъстърва, той ни моли да напуснем умирисаната от тела Тракия, защото ще ни запознава с живота на комитите, с последните минути на оногова, който искал да бъде цар и когото слушали цели градове, с прелестите на Балкана и с много други още работи, които ни един пътешественик не можел да ни обади. И без да се подиграва с нас, тия свои хубави обещания той обгражда с две други много жестоки; едното е, че скоро ще ни върне пак в Тракия при умирисаните тела, а другото, че ще бъде кратък.

* * *

Въстанишката армия навлиза през облачна нощ в Балкана. Падане, ставане, препъване на конете, изгубване на пушки или на друго някое оръжие, охкане, псувни и пр. „Голата уж планина, която ние, като измервахме през деня с очи, представлявахме си я гладка като тава, когато в същност тя не

беше никак гладка. Щом ни остави водачът, ние се намерихме в бурно море. На ляво долчина, на дясно краище, напредя ни камъци, с една реч, положение ужасно. Вървиш, крачиш, а нищо не ти спори, навсякъде тъмнина като адът. Момчетата се пръснаха като яребици; шишкаха от най-напред, после свиреха, а най-сетне, като виждаха, че нито едното, нито другото не помага, започнаха да викат: „Накъде сте бе, братя?“

Дотам се забърква в своята наивност и самият писател, щото и себе си вече той смята за някакъв кът или предмет от планината в тая „тъмнина като адът“ и пише веднага след горното: „Много долини, студени извори, високи букове, поляни здравец *видяхме ние по пътя си*, но аз се съзнавам, че не съм в състояние да предам всичко подробно, защото над тия природни красоти висеше непроницаема *тъмнина*!“

И после, по-нататък с хумор и с детска наивност и със силата на писател, вдъхновен от всичко каквото пати и вижда, Захарий Стоянов описва възлизането на върха *Бабата*. Как лекият студен ветрец при появяването на зората внезапно замразява потта по лицата на пъплещите към върха въстаници; как те с детинско възклицание и със засмяни лица поздравяват настъпващия майски ден, поздравяват го не защото им се поетизира, а просто затова, защото смятат, че ще се отърват от нощните падания и „от всякакъв род други нетърпими приключения“. И по-нататък – как се показва великото слънце измежду сините върхове на Балкана и как пред техните очи се представят веднага непроходими долини, гъсти гори, приоблачни върхове, голи канари, над тях белите орли. И как до тоя момент те имали злочестината да си представят, че Стара планина била нещо като пловдивските тепета и как сега гледали пред себе си океан.

Взимат телескопи, премятат карти и компаси, така колкото за адет и за утешение, а не защото нещо разбират от тях. От тоя връх възмутеният Захарий Стоянов вижда димящата се Тракия и спокойната шопска София. И го е толкова гняв, че там гори, че в София е спокойно и че той сам е залутан по

тия върхове, щото иде ти и ти заедно с него да си облекчиш душата с някои особени думици. „Тя се мъдреше позорно в своето легло, няма дим, няма пламък, няма байрак и няма бунтовник! Шоп и тракиец или панагюрец? – Подир петстотин години не може да бъде сравнение.“

Цялата тая шеста глава за Стара планина едва ли е постигната от някой наш писател по живост и по простота на езика, по свежата внезапност на образите, по силата на израза на цели страници, по иронията, по неволнишкия хумор и по покъртителните контрасти в картинките и в настроението. Не разбират от компас, компасът при това отдавна повреден, но все пак, като няма какво друго да правят, тръгват по неговата стрела уж на север, поне колкото да се каже, че вървят към нещо, забравили всецяло и мисията си. Тези 75 души, между които има и жени, и попове, и германци, и далматинци, начело с фантастичния по амбициите си Бенковски... „Папрат ни хващаше до пояс; белите и прави букове, да си дигнеш главата, за да им измериш височината с очи, непременно требваше да ти падне калпакът, по-нататък допотопният дънер се прострял на земята от бурята. С падането си той изпотрошил де що му се попаднало; корените му, на дебелина колкото една железна соба, се изтръгнали из земята и заграбили пръстта, на големина колкото едно здание, заедно с тежки камъци и с други по-малки дървенца, които така също пострадали според страшният гигант.“

Който прочете еднъж само Записките на Захарий Стоянов, никога няма да забрави балканската буря, глада на четниците, особено мъките на оная дъждовна и бурна нощ, когато те с няколко килограма барут успяват да запалят огън, да нахвърлят тесто в огъня за хляб, да пекат месата на един кон и да не могат да дочакат, докато се опекат, а да заграбват сурови късове. Също тъй, как комитите пасат киселец и други треви, как гризат като кози букова шума. За което башибозуците с право разправяли, че откакто излезли комитите по Балкана, не останало шума за козите им, че като ударили един комита

с куршум в гърдите, из гърба му изскочила един кривач шума, заедно с куршума... Захарий Стоянов не се стеснява да посочи дори името на тоя комита – Войновски, офицерът от четата на Ботева, ударен около Троян. Или страниците, дето се описва как комитите със стръв и с кървави надежди гледат на един отсрещен баир, дето подскачали „черни като дяволи ярета“... Или сладостното звънтене на звънците от някакви далечни стада. И това звънтене не упойва четниците поради своята поетичност, а защото е знак, че нейде има нещо живо за ядене. И после, изненадата от това самооблъщение. Това звънтене, то било един ужасен мираж за ушите, ако може да се употреби тъй думата, и било само една примка от страна на турците, опитни потераджии. Със същата сила е описано и отчаянието на Бенковски, защото цялата работа и целият поход е бил само за един мираж, появил се на хоризонта, някъде от север, пред страдалческите очи на бунтовниците. Миражът угасва, угасва и възторгът. И Захарий Стоянов заключава: „Бенковски беше велик, когато беше велика народната воля и желание. Падна народната воля – падна и той.“

Както казах, в Записките на З. Стоянов има места, има образи, които слисват читателя със своята необикновена живост и верност.

Глад гори четниците. Никаква надежда, никакъв път, отвсякъде пусии и потери, войводата отчаян и болен – но те пак пътуват, сами не знаят накъде и защо. „Отведнъж, момчетата, които държаха дясното крило, втурнаха се на едно място около една дебела хралупа, дето си натискаха главите като овци на кърмило. Ние проводихме няколко души да видят в що се състои работата. Който пълномощник отидеше да изпитва причините, и той се залепеше около хралупата, като пчела на медена пита, без да донесе нуждния отговор. Най-после отидохме ние двама с немеца Албрехта и с още един далматинец да видим в що се състои работата. С големи мъки едвам можахме да изскубнем неколцина от събралите се, които опъвахме изотзад за абите. Можете ли да си представите

като каква беше картината, когато събравшите си вдигнаха главите нагоре, и ние видяхме, че на всичките лицата бяха побелели и устата им толкова много напълнена, щото не можеха и да говорят!..." В хралупата имало брашно, оставено от овчари или башибозуци, за да им се намира, когато искат да си месят хляб в гората, понеже селото им било далече...

* * *

Едно лято изпаднах в град Копривщица. Всред планините, в бистрите и златни планински потоци, далече от грозните грижи на София, отдето пристигаше едва и вестник, в тоя почти запустял град, дето бяха изчезнали и спомените на някогашната буйна енергия, дето безделието на повечето от жителите сякаш беше премахнало и самите грижи от живота – там и аз пролежах няколко дена. На случайна почивка, за мене може би от десет години дотогава първа и единствена почивка в тоя мой страшен живот, който ми е отсъдено да живея. И в тая приятна нега, отвреме-навреме ме нападаха кошмарите на някои работи, които бях чел в София. Блудкави, надути, гадни, фалшиви, натруфени фрази в списанията и в книгите на някои уж български писатели пълзяха по лицето ми. И все с такива завивки, с парфюми от изветрели есенции, а най-много лошо и глупаво и неразбрано преведени и откраднати откъслеци от чужди автори. И думите избирани все такива като бомби, и мислите – все такива като сапунени мехури. Освен това, или, по-право, не стига това, ами на туй отгоре още и важно лигави стихове на бездарни драскачи, които от страна на по-големи простаци от тях бяха провъзгласени за поети на модерната и изящната форма. Като че ли гадното и глупавото може да бъде старо или модерно, като че ли безсилният и бездарният може да пише, да бъде поет само затова, защото бил модерен! Когато ме налитаха тези кошмари, аз се плашех от досадата, която ме поливаше с блудкавия сок. И ми миришеше, вонеше ми нещо наоколо на изгнило.

Едва си спомнях да бях прочел нещо свястно написано, нещо казано или направо, или художествено, с поезия, или поне с някоя освежителна мисъл. В такива моменти аз се бранех като от мухи и не знаех къде да се дена. В добри дни се гурнувах в някой планински поток и там намирах спасение от тия софийски кошмари на списанията, списвани от автори, които вярваха, че те са хитрите, а всичките им читатели са завършени серсеми. Но, за жалост, по едно време заваляха дъждове, планината стана недостъпна, студена. Тогава аз често оставах да се разхождам безцелно из широките копривщенски одаи. Току еднъж в досадата си ненадейно бръкнах в едни нощви. Вътре, вместо брашно или тесто, намерих всичките записки на Захарий Стоянов. И още там, на самото място, над самите нощви заврях и аз глава в записките. И вече нищо не можеше да ме отдръпне от тях. И ги прочетох цели. И това, което написах за тях тука, то е повече наизуст, черпено в по-главните си части от останалите неизличими впечатления и спомени.

* * *

„... Аз съм очевидец, защо ми е мене, когато не се посмея гдето трябва.“ И след това онова – прелестно, единствено по чистотата си в българската литература – самопризнание в пристрастие!

Тъй зер. „Когато единствената сестра на Караджата в свободна България подава ръка за позорна проситба!“ Когато... Когато... Когато се пишат махзари... Как мога да бъда безпристрастен!

Наистина, това предизвестие е по-силно от прочутото онова избухване на римския Ювенал: „Как може човек да се въздържа да не пише сатири“ – Difficile est saturam non scribere.

Но през всички писания на Захарий Стоянов, във всички негови начинания – има едно друго предизвестие, което трябва да се вземе много по-сериозно от първото. И това

го прави наистина голям човек в очите на всеки свободен и самостоен дух. Той вижда мизерията на това, което има да представи, той вижда въстанията повече театрални, непрактични и необмислени, несериозни, той ще разправя за Ворчо войвода и за Иван Арабаджията – неща дребни и груби. И средствата да ги опише трябва да бъдат груби, макар и да знае как биха могли да бъдат и по-изтънчените.

Всичко това посочва Захарий Стоянов като човек, като личност, високо надраснала и по култура, и по душевна сила, и по индивидуалност своите съвременници. Той вече не може нито да им се сърди, нито да смесва с тях, нито да дели мисли с тях, а само да бъде снизходителен и в най-добрите случаи – да ги иронизира, и то често съвсем дискретно, тъй само – за себе си, че тогава, когато е писал тия свои работи – 1881–1883 година, – едва ли би имало кой да схване иронията му. Ние виждаме, че сега едва могат да схванат иронията на своите скрити наблюдатели хора тъй високопоставени, де ли пък тогава преди съвсем по-малко от 50 години.

Но пък, от друга страна, Захарий Стоянов вижда около себе си и тогава, както и сега, най-много издигани и издигнати тъкмо тия лица, които са имали „заслуги само спрямо себе си“, както казва той, а истинските герои да страдат и да умират – и затова той е тъй мил и топъл към тях, иска да ги направи нещо велико, нещо, което да се помни навеки веков. Именно тези страдалци на българския народ да представи като истинските хора на народа и на българския дух. С една дума, да ги прослави така, че, ако може, да станат сто пъти по-големи и от себе си! Но щом някой се самооблъщава, че е наистина повече от това, което е бил – говоря в самото време, когато са ставали описаните събития, – Захарий Стоянов го чука веднага. Така и затова са неговите думи за Бенковски: „Падна народната воля – падна и той!“...

Дали е съвсем вярно, не зная, но то е толкова в стила на Захарий Стоянов и на времето, в което става действието, щото не мога да го не преразправя, макар и да се отнася за то-

гова, за когото съм писал толкова много с възторзи, когото и като поет почти всяка година сравнявам и поставям между най-големите лирици в света, за когото не един път съм писал, че ако и за някой българин може да се употреби някоя част от името „гений“ – то е само за Ботев.

И – не се съмнявам в това – самият Захарий Стоянов ще да е мислил така – и затова създаде това, което се е създало вече за неговия любим Христо Ботев, който именно не е знаел „каймета на своята собствена душица като чорбаджиите тогава“.

Затова е именно тая тъй силна, тъй богата, тъй голяма, единствена по сила на израза си и по внушителност биографическа книга в нашата литература. Именно неговата биография на Христо Ботев.

Не знам, и то не само у нас, но и в цялата литература на света биография, която да е била с такива големи, с такива съдбоносни последици за един цял народ, биографията на едно лице, на един почти забравен вече герой, на един, за когото дори и големият Иван Вазов едва ли не писа презрително, като критикуваше в своето списание „Денница“ поезията на Ботев като „плод на един незрял младеж“, като работа на един надъхал се с вестникарски фрази школник. На много места, но най-вече в критиката си за „О, мой Боже...“. А за страшното, а за гениалното стихотворение „Обесването на Левски“ се пише, че било просто, че се приказвали нелепости като тая, че и „твой един син, Българийо, виси на въжето със страшна сила“, и пр. А най-много за гениалното онова „Вятърът гони търни в полето“ – това пак било нищо. А в същност колко е дълбоко чувствувано от Ботев всичко това!

И ето Захарий Стоянов, надминал и по култура, и по схващания своите съвременници, дори и някои и доста мнозина и след освобождението, решава да направи нещо много, много голямо.

Да съчини една чудно хубава биография на Ботев.

Захарий Стоянов отишел при тогавашния министър на

просветата Живков, един иначе честен човек, у когото след смъртта му намерили само половин сребрен лев.

– Трябва да ми отпуснете средства, за да издам написаната от мен биография на Христо Ботев, господин министре на просвещението.

– Какво? Какво? – отговорил министърът. – Я ми повтори още веднъж!

– Отпуснете средства да се издаде биографията на Христо Ботев!

– ??!!!

Министърът, разбира се, помнел нещо за Ботева, говорило се за нехранимайката Ботев, за неговите авантюри и стихове и за неговите хъшовски работи, но пък чак пък толкова – дори и биография да му се пише, и тая биография да се издава и подкрепя от самата държава – това му се видяло доста налудничаво.

– Че кой бе Ботев? Има си хас да се издават биографии и за тоя хаймана!

Виждате, само Захарий Стоянов бе проникнал в силата на Ботев. В силата и на тогавашния, и на сегашния Ботев. И извикал на министра:

– Хаймана ли! Аз ще го покажа, той ще стане идолът на България!

И ето ви омаята на Веслец, на Вола, идолът на най-хубавата част на българската младеж. Ето ви бога на българския дух.

* * *

От няколко години насам езикът на българската литература забледня, стана слаб и недъгав, мършав, книжен, досаден. Затова бяха виновни неколцина наши несамостойни и неоригинални писатели и учени филолози, въобще школски души.

Те бяха безлични, правеха език според граматиката, не пишеха граматика според езика и искаха всеки да пише, как-

то те пишат и както предписват техните мизерни правилца. И гледаха на всички писания като школски тетрадки.

Сами безлични, те обезличиха чудната, богатата, изразителната българска реч. Те се засилиха в багатели, като мислеха, че това е народното – и хубаво, и оригинално. Без сърце към българския език, към българския стил, те почнаха да внушават на своите школници и адепти, че русизмите трябва да се гонят – особено това, което те наричаха русизми. А иначе българският език – каквото и да вземе от руския – пак не е русизъм, и все още ще има да взима, а не да дава... Но както и да е, тия мънинки умчета порадвали се еднъж, че и в тяхната глава се родила все пак някоя мисъл, почнаха със стръв да пъдят Русия и на нейно място да въвеждат Сърбия, по някой път дори и Чехия. И да бе чуждо, остави поне онова чуждо, което е по-голямо и по-богато, и по-близко!!!

И се започнаха разните режения на думи и изхвърляния на живото българско слово. Под това влияние именно се осакатиха толкова звучни, толкова съдържателни български думи. Нищо от това, че стана забавлението забава, ами – дори и забавянето, закъснението на треновете – все под това пакостно влияние и внушение почна да се пише забава. Четете по всички гари – сега.

Българската, изразителната, известна и на всеки селянин дума *герой* – стана *херой*. Тая пък глупост не почива на никаква друга глупост. Като че ние не знаем, че герой е минал от руската в нашата реч, – но нали е станала обща! Обогатен нашият език – сега ще го кастрим! Една дума станала народна – от какъвто и да е език, – сега ще я приравняваме до не зная какво. Ако вървим по тоя път, ние би трябвало да си изопачим съвсем езика, като дирим началото на всяка дума, и така да я пишем, както например ония, които пишат *херой* и *монастир*, вместо българското мънастир, или поне манастир. Няма по-пакостно нещо за един език от това, да осакатяваш създадените вече народни слова, станалите вече жива реч без спомени от етимологията – и да ги пишеш

по техния първопроизход. Тогава никой език не би заприличал на себе си: нито английският, нито френският, нито италианският, нито немският. Вие, които пишете монастир и херой и прочее – вие разбирате ли какво казвам аз с това? И все под това глупаво влияние още по-големи глупости. Найнапред се измисли нещо за члена. Че когато било в косвен падеж, трябвало да се каже живота, а когато било в именителен падеж – трябвало да се каже животът!!! Така от нищо да се прави нещо! Като че „купих стола“ и „купих стол“ – а то е падежа, а не от члена, като че има падежи в българския език! Също така се поде една безсмислена гонитба против предлога „на“. За срам на човека като човек, всеки ден четем: преминаването Дунава, падането лева, издание министерството на просвещението, идването войските – такава паника настана! Ама това гадно „четец“ вместо „читател“? Четец изразява извършването на самия процес четене, значи съвсем друго. На български четец значи човекът, който е натоварен да изчете нещо и другите да го слушат, в черквата може да е някой четец, пред едно събрание, в което има да държа някоя реч, аргументирана с документи, четенето на документите, ако не искам или не мога сам да го извърша, ще назнача един да ми чете, да ги чете, той е четец, както е борец, писец, но не е писател! Не един път тия автори, които пишат четец, а не читател, аз нарекох, че всичко, каквото са прочели и научили, прочели са го като четци, а не като читатели – и затова са го схванали тъй механически и са механизирали душата си.

Ето в тая безпътица на българската реч, която се изпълни с тия четци, на гърба на които се счупиха толкова жегли с техните книжни негли – добре е да се четат и произведения като писанията на Захарий Стоянов. Те ще ни дадат малко повече свобода и ще ни научат как в действителност, без да убиваме старото, можем да се обогатяваме от новото. Но трябва да ги четем като читатели, а не като четци.

* * *

Знам аз, мнозина ще са недоволни от моите изтъквания тука, най-много от това, че посочвам Захарий Стоянов като голям български стилист. Ще посочат грешки, ще ме осмиват дори, ще говорят за преувеличания и пр.

Но аз знам и това: сам Захарий Стоянов ще ми извика „браво!“.

А това ми е повече от много.

АЛЕКСАНДЪР БАЛАБАНОВ

Печата се по: „Записки по българските въстания“, София, Игнатов, 1940.

КНИГА ЗА НАРОДНАТА СЪДБА

Векът на отделните личности отдавна вече е минал и човеческата борба за свобода изисква множество ръце и мозъци.

Христо Ботев

„Ще забележат читателите, че между моите херои не фигурират твърде често ни учени глави, ни тежки търговци, нито пък влиятелни богаташи, а прости и обикновени хорица, все от долня ръка. Не фигурират тия именно затова, защото делото, което описвам, е чуждо за тях."

И за да не остави никакво съмнение върху предназначението на своята книга, Захарий Стоянов изповядва: „Най-после към вас, братия, прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са били не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братия, които не са знаели повече от вас. Достатъчно ще да бъде да ви напомня само имената на Левски, Бенковски, Кочо Чистеменски, братия Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., всичките хора еснафлии и работници. Тия, и никой друг, умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава..."

С тези думи Захарий Стоянов се обръща към читателите на своите „Записки", за да напомни изрично кого е имал предвид, когато ги е писал. Единствен и главен герой в тях е народът и той иска народът да бъде първият техен читател.

В този недвусмислен адрес до читателя Захарий Стоянов още в предговора на своите безсмъртни „Записки" сочи и действителните герои на българските въстания. Страница след страница пред читателя възкръсва една героична епопея. В тази героична епопея под невидимото длето на писа-

теля израства от суровия гранит на историята образът на народа мъченик. И някак странно и непривично изглежда, че този образ не засенчва със своето действително величие събитията и подробностите, малкото и безименното. Неговото изображение не напомня с нищо древните изображения на източните деспоти, пред които простият смъртен е трябвало да се чувствува нищожен и безпомощен, нито пищните портрети на днешните политически властелини, които искат да ни внушат обожание и покорство. Напротив, в неподправения образ на народа ние откриваме изведнъж истинския живот с неговото непрекъснато кипение, смисъла на това, което ни заобикаля, и реалните измерения на нещата – всичко, което се отнася и до трагичните превратности в народната съдба, и до историческите възходи и победи. Тук и безименното получава име, защото и най-безличният измежду нас се оказва частица от народа, защото всяка отделна съдба крие някаква обща тайна и защото спрямо народа всяко човешко дело е подвиг или падение, труд или безчестие, дълг или предателство.

Най-мъдрата българска книга – такава книга е „Записки по българските въстания“, която Захарий Стоянов написа като непосредствен наблюдател и участник в освободителните борби на българския народ, върхна точка на които бе Априлската епопея. Друга книга, която да ни позволява да преживеем отново като непосредствени свидетели възторга и ужаса на бурните събития и трагедията на въстаналия народ през 1876 г. и която да ни кара непрекъснато да мислим върху съдбата, характера и бъдещето на този народ, ние нямаме. И въпреки това трябва да признаем, че макар и да са се изминали близо осем десетилетия от излизането на първия том на „Записките“, за тях е писано много малко. Вярна и точна оценка за тази забележителна книга и за нейния не по-малко забележителен автор ни е дал в своя недовършен очерк Димо Кьорчев. В този случайно намерен след смъртта му ръкопис талантливият български критик пише: „Няма

друг писател толкова могъщ и даровит, който да е творил тъй свободно, както Захарий Стоянов... Писател, който разчита на собствената си сила и не принадлежи към литературата на времето си, а просто към самия живот. Той не пише, за да обогати литературата или за да ни даде литературни образци. Само силна индивидуалност може да се отдели настрана и да върши своето дело, което е еднакво полезно и на историята, и на литературата, и на художественото творчество, и на общата ни културна еволюция.“ (Виж „Ив. Вазов, Захарий Стоянов, Пенчо Славейков“, сп. „Българска мисъл“, кн. 3, 1931 година.)

Можем само да се удивяваме, че Захарий Стоянов, това полудиво медвенско овчарче, което до деветнайсетгодишната си възраст е сричало по добруджанските къшли „Митарствата на блажена Теодора“ и „Вечният календар“, което е мечтало да стане черен калугер и от заран до тъмни вечери е боло пръстите си с чирашката игла, е могло да вземе перото, за да опише с такива дивни образи и ослепителни истини живота на своя народ. Но такава е истината за автора на безсмъртните „Записки“. И тя говори повече от всичко друго за будния и неспокоен дух у този българин, у когото жаждата за просвета и знания се е оказала по-силна от дебелото невежество, в което е тънел народът под ярема на петвековното турско робство. Само така можем да си обясним как гоненото отвсякъде босо и окъсано селянче става апостол в подготовката на Априлското въстание, а немного години след това и виден общественик и държавник в освободеното си отечество. Примерът с жизнения и творчески път на Захарий Стоянов говори най-красноречиво и за духовните заложби и духовната устойчивост на българския народ, който сред непрогледния петвековен мрак на робството издигна от своите среди такива бележити самоуци и обществени деятели като Каравелов, Левски, Ботев, Бенковски и др. Той е показателен и за силата и интензивността на националното ни пробуждане, създало плеядата борци и мечтатели, които с безпример-

на дързост и страст се хвърляха да изгорят в борбата сред глухите вопли на още непробудените и неподвижни селски маси.

Когато през 1884 година излиза първият том от „Записките“, Захарий Стоянов е автор на безчет статии срещу консерваторите и княза, бил е редактор на вестниците „Работник“ (Русе, 1881) и „Братство“ (Русе, 1881) и сътрудничи от Пловдив, където се премества да живее след превратa, на целия либерален печат. В един кратък период от непълни девет години от публикуването на първия му фейлетон („Знаеш ли кои сме?“, 1880 г.) до внезапната му смърт (1889) той развива невероятно плодовита дейност. Освен огромния брой статии, очерци, фейлетони, политически брошури и памфлети под неговото перо излизат книгите: *„Васил Левски (Дяконът)“* – 1883 г.*, „Записки по българските въстания“, т. I* – 1884 г., *т. II* – 1887 г., *т. III* – 1892 г.*, „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитър и Стефан Караджата“* – 1885 г.*, „Христо Ботйов“* – 1888 г. Към този цикъл от творчеството му трябва да прибавим и двата му очерка: *„Черти от живота и списателската деятелност на Любен Каравелов“* – 1885 г.*,* и *„Любен Каравелов и неговите клеветници“* – 1885 г.

Целият този най-значителен кръг от творчеството на Захарий Стоянов е посветен на националноосвободителната епоха и нейните деятели. Тук и преди всичко в „Записките“, където той черпи непосредствено от личните си наблюдения и преживявания, Захарий Стоянов е показал изключителната сила на своя самороден талант и цялата си мощ на художник и мислител. Тук той оставя неповторими и единствени засега в нашия биографичен и мемоарен епос художествени образци, създавайки и такъв световен шедьовър в областта на мемоара, какъвто са неговите „Записки по българските въстания“.

* * *

Непосредствен повод за написване на „Записките“ е преклонението на техния автор пред миналото. Единственият жив апостол от четиримата апостоли, организирали въстанието в Пловдивски окръг, Захарий Стоянов познава добре цената на това минало. Нему е известно също така и разрушителната сила на времето, което заличава дирите на събитията за потомството. Това съзнание кара Захарий Стоянов в писмото си до Пловдивския постоянен комитет, с което иска да бъде подпомогнат в издаването на „Записките“, да напомни, че четите на Тотя войвода и Хаджи Димитра „се губят вече в мрака на неизвестността“, защото „от първата няма ни едно лице живо, а от втората живеят само двама души – единът сляп и с двете очи, другият болен умствено“. Същите затруднения той изтъква и в предговора си към биографията на Левски: „Възможно ли е да се напише така лесно биографията на тоя човек? Всички негови другари, които са го познавали отблизо, които са знаяли пътеките на Левски – не живеят днес. Где е Любен Каравелов? Где е Ботйов, Ангел Кънчев, Димитър Общият, Колю Ганчов, Коли Райнов, Димитър Горов и пр.? В черната земя, в устата на балканските орли!“

Но и друг един факт безпокои не по-малко от разрушителната сила на времето Захарий Стоянов – самоподценяването и липсата на национално достойнство у българина, унизителната мисъл, че „ние сме прости смъртни, без минало и без велики хора“. Всичко това кара бившия апостол и непосредствен свидетел на народния героизъм на Априлското въстание да се провиква: „Най-после и ние сме народ, боже мой, и ние имаме национален егоизъм, човеческо достойнство, което трябва да тържествува над чуждите авторитети, трябва да ни характеризира като народ, а не като безсъзнателна, самоунижаваща се тълпа...“ И пак Захарий Стоянов, дълбоко убеден в своята правота, напомня за достойнствата на българския народ: „Ако нашите велики мъже не са можали да

достигнат величието на европейците, то и в тоя случай не те са криви, а обстоятелствата и средата, които са препятствували първите, а спомагали на вторите. Смело можем да предположим, че ако на Левски на мястото беше който и да е, то неговият кураж и надеждите му щяха да се разбият още в началото на неравната борба.“

Наред с посочените причини обаче има една основна и най-важна за появата на „Записките“ – епохата. Времето, в което Захарий Стоянов пише своите записки, го принуждава да държи погледа си непрекъснато обърнат към миналото. Това минало е много близко – едва осем години са се изминали от Априлското въстание, когато излиза първият том от „Записките“. Но животът в освободена България търпи бързи и дълбоки промени и стремително се е насочил към нови брегове. Рушат се окончателно и безвъзвратно формите на старата селска задруга и заедно с пропадането на занаятите в цветущите някога крайбалкански градчета рухват и основите на старата еснафска наредба. Пълното господство на индивидуализма, конкуренцията и паричните отношения прави все по-несигурно и безнадеждно положението на средняка в града и селото. Селянинът се оплаква, че лихвари душата му ще извадят, а старите копривщенски, сопотски и калоферски занаятчии, захвърлили иглата и чука, се чудят кой път да хванат, след като са разбрали, че от „нещо са станали вече нищо“. В политиката и управлението на новосъздадената държава работите не стоят по-добре. Консерваторите – партията на старото и омразно чорбаджийство – са успели да заграбят властта и с помощта на княза и руските генерали тъпчат осветените от Търновската конституция народни свободи. А в разпокъсаните от Берлинския договор български земи продължават да се носят риданията на поробените братя в Македония и възмущението на населението от Източна Румелия. Дух на разочарование и покруса е завладял народа и това принуждава неговата интелигенция все по-често да извръща глава към миналото и към завещаните от него демократични и

патриотични идеали. Всичко това дава основание на Захарий Стоянов да каже: „Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек.“ Защото в надпреварата кой по-добре да яхне осиромашелия народ никой вече не си спомня за миналото. Забравени са и старите заслужили дейци. Пожелал да види отново бай Иван Арабаджията – някогашния неразделен другар на Левски, – Захарий Стоянов остава потресен от окаяното му положение: „Бай Иван живее и до днешен ден в с. Царацово. Аз го посетих след три-четири години, когато България беше свободна вече. Сварих го пак на това същото място, потънал в трески, с теслата в ръка, с която дълбаеше главиня за колело, а насреща му бе седнал верният му другар Божил. Мъчениците! Те бяха дрипави много повече, отколкото в турско време, набръчканите им почернели лица показваха, че гечинмекът им е станал по-труден; къщицата на бай Ивана, която е била свидетел на толкова пламенни надежди, в която се е криела някога славата на България, тая историческа къщица беше опустяла, буен пелин и черно бъзи закриваше ниските ѝ стеници, всичко наоколо показваше, че тук владее отчаяние, няма вече живот, никой се не интересува вече да знае кой е Иван Арабаджията...

Дълго гледах аз на тая картина, помислих от най-напред да се не лъжа, т.е. да се не намирам на друго място, повърнах се четири години назад, въобразих си 1876 година, припомних си бае Ивана и пловдивския затвор, с четиридесетте оки синджир на врата, когато го удряха с юмруци заптиите, напълниха ми се очите със сълзи и като се обърнах към Пловдив, за да ме не съгледат двамата другари, които не бяха си дигнали още очите да ме погледнат – представи ми се на очите кривия Пловдив със своите нови къщи, направени после Освобождението, на различни стилове и вкусове, притежателите на които в турско време бесеха българите и си бяха пак така добре, както и днес!...“

И Захарий Стоянов няма да намери думи за отговор, когато забравените честни патриоти ще му кажат истината: „Ми-

на се вече нашето време; днес голият патриотизъм не чини лула тютюн; трябва се най-напред, за да бъдеш патриот, да имаш няколко нови къщи, да си притежател на чифлик, да имаш поне триста дюлюма турски ниви."

След Освобождението Захарий Стоянов е неуморим общественик и политик. Неговото перо е страшно оръжие срещу чорбаджиите и техните грабежи, срещу политическото насилие и нравствената поквара, срещу бедствията, които западният свят носи на страната. Още в първата си статия „Знаеш ли кои сме?", подписана със заетия от Каравелов псевдоним Барон Лулчо, той с неприкриван гняв ще пита:

„Кой подкопа нашите местни занаяти?

Кой нанесе смъртен удар на нашата бедна индустрия?

Кой внесе в нашето непорочно отечество очилата, ръкавиците, бастоните, цилиндрите, фраковете, казимирените дрехи, белилото, червилото, помадите, парфюмите, джуповете, капелите и др. западни боклуци, кой внесе и разпространи венерическите болести?"

Чорбаджиите за Захарий Стоянов са напаст, по-страшна от чумата. Към тях той не пропуска случай да изрази дълбоката си ненавист:

„Всеки, който малко-много е запознат с историческото минало на нашия народ, навярно ще се съгласи с нас, че това е неопровержим факт, т.е. че нашето умствено и социално развитие е останало много назад и ако нашият напредък е срещнал навсякъде спънки, то причината на това са нашите чорбаджии... И тогава в България е имало два противоположни лагера, от които единият, в който са се групирали благонадеждните млади сили на народа, бил въодушевен с благородни и светли идеи и девизата му да се жертвува за доброто на народа е била за него идеал... Другият лагер се съставляваше от шкембести изедници-чорбаджии, облечени в лисичи кюркове, с дебели кехлибарени чибуци, с мазни подпухнали кръгли лица, които, като се доближавали до агата, от десет крачки разстояние даваха *темане*, подмилкваха му

се и го ласкаеха до погнусяване, ставаха отпреде му кротки, смирени и послушни; но щом се представеше напреде им някой сиромах от раята, то изведнъж подлата им физиономия приемаше конашко изражение. Тези хора съставляват днес така реченатa *Консерваторска* партия, която както тогава, така и сега се занимава само с интриги и мюзевирлъци."

Князът за Захарий Стоянов е заклет враг на народа и оръдие на чужди интереси. След държавния преврат на 27 април 1881 г. той яростно напада *„узун-ахмак Батенберг"*, който иска да стане другар на турските султани и паши. В гневните филипики се крият трезви политически предвиждания: „Само едно му остава да направи още, а то е: да продаде България на немския сърпазар, пей за което е неговата прокламация... Ще се оставим ли ний на една немска герза да си играе с нашата съдба и да нахлузи изново хамутя на вратовете ни, който хамут, трябва да знаете, братия българи, ще бъде много по-тежък от турския?"

Намесата на руското самодържавие, която развързва ръцете на Батенберг да суспендира конституцията и .установи режима на пълномощията, предизвиква разочарование и бурно недоволство. Месец и половина преди превратa Захарий Стоянов предупреждава, че не трябва да се смесват чувствата на признателност към руския народ с отношението към руското самодържавие. Той опровергава илюзиите върху природата на руския царизъм. И неговата присъда е недвусмислена и безпогрешна:

„Премина вече безвъзвратно онова време, когато историята следеше с голяма точност и най-малките капризи на царете, а за народите дума не споменуваше. Ако българският народ е признателен за своето освобождение на Русия, то той трябва да благодари най-много на руския народ, от гърба на който се смъкваха милиони рубли за нашето освобождение. Смъртен грях ли е, прочие, гдето варненския дописник, да предложим за минута, е искал да спомене нещо за положението на тоя братски народ? Не е ли наша света длъжност да следиме с го-

лямо внимание неговите дела и да споделяме всяко зло и добро за нашите освободители? Това ли е вашия нихилизъм?... Но вие ще да ни кажете, че не е наша работа да се месим във вътрешните работи на Русия; извинете ни, господине. Когато имаме правото да хвалим и да пишем само за благоденствието на всесилните, които нямат никаква нужда от нашата помощ, то защо да нямаме право да издигнем слабия си глас и да ви кажем няколко съчувствени думи към ония, които с братската си кръв наросиха България и изгониха веднъж завсякога турското владетелство? О, какъв срам, каква низост и непризнателност, когато руската журналистика – гласът на народа – навестява, че кърмачетата деца се изпращат на заточение, а ние от България се отзоваваме, че в Русия тече мед и масло!“

И като отбелязва, че руският народ е лишен от елементарни свободи и тъне в пълно безправие, Захарий Стоянов заключава:

„Вие трябва да знаете, господине, че целият руски народ е докачен, като гледа, че софийският шоп се наслаждава на конституция, дарувана и изработена от самия този народ. Защо, прочие, да не можем да говорим и за самия него, който не може още да я притежава, по причина, че не е бил достигнал още подобно управление? Вярвам, че ще се съгласите с мене, какво народ със славно минало, който е родил синове като Пушкина, Белински, Гоголя, Добролюбова, Тургенева, Некрасова, Достоевскаго и др., много по-добре можеше да оцени конституцията, отколкото петстотингодишният роб, който до вчера целуваше съдраните емении на турските заптия.“

Всичко, което е излязло от перото на Захарий Стоянов през тези години, носи печата на една изключителна страст, която притежава способността да превръща всяка мисъл в аксиома и да ѝ придава необикновено обаяние. Ярък привърженик на радикалсоциалистическото направление в Либералната партия, той става и най-яркият негов изразител. Възрожденските идеи за народовластие са основният патос на всичко, което той пише. Те са онази сърдечна артерия,

която свързва творчеството му с миналото и прелива горещината на живия спомен за това минало. В тези идеи има немалко метаморфози на социални утопии и почти всичко от илюзиите на дребнобуржоазния демократ. Но в тях са заложени законното право и непреодолимият стремеж на народа към социална справедливост, които държат широко отворени очите му към язвите на обществото. Те най-сетне са благодатна почва и за онази политическа мисъл и онзи неспокоен дух, които се мъчат да прозират в утрешния ден.

Но Захарий Стоянов е не само най-пламенният глашатай на възрожденските идеи на своето време. Той е реален политик, от погледа на когото не отбягват непосредствените нужди на момента. Този политически реализъм ще му подсказва и постоянната необходимост да издига в политическите борби култа към народното минало.

Възвеличаването на народното минало у Захарий Стоянов не е външна манифестация, не е празен ритуал. То е свещен дълг и нравствена повеля за истинския родолюбец в едно общество на грубия материален интерес, общество, където духовното оскотяване, цинизмът и националното поругание будят погнуса и отвращение. Колкото и невероятно да изглежда, но общественият живот в освободена България е пробудил сякаш най-мрачните сили на безправието и националното безчестие. Нужно е да се бие тревога, да се буди отново народната свяст, да се призове с цялото величие героичният дух на миналото. Нужен е безстрашен звънар, който да удари със сила замлъкналата камбана на народната тревога, да призове отново ехото на първата пушка, гръмнала в Копривщица. Този звънар е Захарий Стоянов. Думите, които той отправя към читателя на „Записките“, плющят като страшен бич над обществото:

„Влезте, читателю, в положението на човек, който е имал съприкосновение с борците за българската свобода, който е бил свидетел на техните мъченически страдания, и вие ще разберете, че днес е невъзможно да се заговори с благоро-

ден език, да остане човек на своята височина. Може ли съвременникът, бил той кой и да е, да се не увлича и вълнува, когато единствената сестра на Ст. Караджата подава ръка за позорна проситба? Има ли милост за всеки чувствителен човек, когато старият баща на А. Кънчев умря на пътя, който се погреба без свещеник? Когато двете му сестри киснат във вертепа на калното блато, скитат се гладни и боси? Да кажа ли нещо по-чувствително? Вярвам, че ще да се наскърбите за минута поне, но не се стряскайте. По-малката сестра на А. Кънчева, момиче на 15–17 години, се намираше през 1880 година под стряхата на една циганка, съдържателка на публично заведение; а по-голямата сестра си оплаква дните във Влашко!... Кажете ми, може ли човек да не кълне, когато над гробовете на Левски, на Бенковски, на Волова, на Икономова, на Коча и пр. е пораснало див бурен (на последния лозе), като че народът, за който са се жертвували, се е потурчил?“

Народното минало е част от необикновената биография на самия Захарий Стоянов, в неписаните страници на която живеят страдалчески и героични мигове. *Единственият жив* от апостолите, организирали историческото събрание на Оборище, *неразделният другар* на Бенковски, преживял погрома на въстанието, *мъченикът*, изпитал всички ужаси на турските затвори, *човекът*, който е бил свидетел на най-тежките страдания и върховния героизъм на своя народ, има какво да разкаже на своите съвременници и на потомството. От него има какво да научат и тези, които гледат безучастно на една епоха, предназначена сякаш да руши идеалите на Възраждането и да хвърли булото на забрава върху народното минало. Затова в предговора към своите „Записки“ Захарий Стоянов така недвусмислено разкрива пред читателя причините, които са го накарали да се заеме с тяхното написване:

„Единствената моя цел с това е било да покажа, доколко е възможно с по-много фактове и подробности, като какви хора са били нашите бунтовници, през какви митарства са преминали тия, докато се откажат от съществуващия комер-

ческо-занаятски кодекс и предпочетат бунтовничеството, на края на което стоеше бесилницата.“

Миналото никога не може да бъде безразлично за един народ, който се стреми да не забравя собствените си дела и да познава себе си. Както правилно отбелязва Захарий Стоянов, ако човек се заеме да описва историята на българския народ през тъмното и страшно петвековно турско робство, най-светлите и героични страници през целия този период принадлежат на народните въстания и на първо място на Априлското (1876). В тях блести най-силно и лъчът на онова народно съзнание, което е мерило за духовните сили, пробудили народа от тежкия петвековен сън. Те бележат и най-високата точка от българското национално възраждане, така красноречиво изразена в крилатата фраза на Каравелов: „Свободата не ще екзарх, иска Караджата.“

„И така – пише Захарий Стоянов, – нашите въстания заслужават да се опишат и изучат заедно с всичките свои поизвестни херои, за която цел и се завзех, за да изправя начало. Най-много се занимах с Панагюрското въстание не само за това, че за него имам най-точни сведения, но и по тая още причина, че в него взе най-голямо участие народът...“

* * *

1876 година. В студените януарски нощи през замръзналия Дунав минават апостолите от Гюргевския комитет и се отправят под прикритието на нощта към определените им в България окръзи. Над скованата под зимния мраз земя тежи гробно мълчание. След смъртта на Левски тук е замряла всяка революционна дейност. Но ето че една привечер на портата на скромната къщица на бай Иван Арабаджията, давала по-рано подслон на безстрашния Апостол, се потропало. Сбъднали се думите на Левски, които бай Иван бе почти забравил: „Ако аз умра, на мястото ми ще се явят стотина души.“ Те се явили – новите апостоли, преминали Ду-

нава с неотменното решение да вдигнат народа на въстание. Три години след смъртта на безсмъртния Дякон, бай Иван прегърнал под схлупения покрив на осиротялата си къщица апостолите на четвърти окръг: Волов и Бенковски.

Три месеца по-късно пламва Априлското въстание. Пожарът е кратък, но буен и опустошителен. Грозните пепелища в Клисура, Панагюрище, Перущица, Брацигово и Батак остават да свидетелствуват за яростта на турската разправа. Кратка и трагична е борбата на въстаниците и в останалите революционни окръзи. Старите шишинета и черешови топчета се оказват безсилни срещу круповите оръдия и винчестерите на редовната армия и срещу башибозушкия ятаган. Един изоставен от целия свят сам на себе си и подивял от страдания народ се изправя само за миг в безумната си дързост срещу своя петвековен мъчител, за да бъде повален отново в потоци от кръв. И той заплаща с кръвта си не само за своята дързост. Той заплаща и лихвите за извоюваната свобода на гърци и сърби, върху които деспотичната ръка на Цариград не можа да се стовари с цялата си сила. Колко сериозно е била обезпокоена турската власт от българските въстания, говори фактът, че срещу шепата панагюрски въстаници е била пратена не само редовна войска, но че цялото турско население е тичало срещу въстаниците с кучетата си заедно: „В разстояние на няколко дена само – свидетелствува Захарий Стоянов – в едно Панагюрище се събраха от двадесет каази беювците, султаните и агите, всеки с отделен байрак, всеки със своята тайфа. Кьоравото време е било за нашите братия сърби и гърци, на които ни най-малко не завиждаме. Веднъж яла Турция тяхната попара, не можеше да се церемони с българите, които сто пъти бяха по-важни за нейното съществувание."

Въстанието е потушено с нечувана жестокост и зверства. Майки, деца и старци загиват под ятагана на кръвожадния башибозук, човешки глави, набодени на колове, се разнасят по мегдани и пътища от подивели орди, а Петлешков, смели-

ят предводител на брациговчани, бе опечен жив между два огъня. Неизвестни никому дотогава градчета, селца и паланки стават национални светилища, за да напомнят на потомството за народната саможертва и героизъм.

Не при един случай Захарий Стоянов ще ни спомня за това:

„На колене, любезни читателю, долу шапките! Напреде ни е Батак със своите развалини. Аз призовавам всичко, що е чисто българско, всичко честно и любяще своята родина, да присъствува с нас заедно на това българско светилище, на тоя жертвеник за нашата свобода, гдето е излята кръвта на хиляди мъченици, светии, на стотина дребни дечица, на безбройни невинни моми и момци. Батак, славният и злочести Батак! Дали ще се намери българско сърце, което да не трепне от произнасянето само на твоето собствено име? Не вярвам. Ако в разстояние на петстотин години е пламвала тук-там искра, която е показвала, че българинът живее, и която е била за увеличение славата на българския народ, то твоето пепелище, размесено с костите на твоите жертви, заема първо място между тия събития. Благоговея пред твоето величие, ще благоговее и историята! Аз обожавам хиляди пъти повече най-последния борец измежду твоите юнаци, с кремъклийката пушка, с късата абичка, с опънатите цървули, отколкото дебеловратестия надут генерал, възседнал на бял ат, със златни копчета и с брилянтена сабя... Аз се кланям пред твоите брестови и черешови топчета, които се пукаха на първо изгърмяване, те са за мене по-драгоценни и пò за предпочитане, отколкото страшните, но чужди крупове и митральози...“

Не историята на царете, а собствената история на народите може единствено да говори за величието на един народ. Не тридесетгодишните войни на Людвик XIV, а часът, в който прогърмя викът: „Към Бастилията“ – и не блясъкът на Версайл, а блясъкът на Парижката комуна прослави името на французите. Всеки народ има свое минало и всяко минало има свой неповторим образ. Този неповторим образ на ми-

налото, в който всякога ще познаваме духа на своя народ, е възкресен в една удивителна книга от ръката на един още по-удивителен художник самоук. С библейски пламтящи слова тя разказва как само в няколко месеца от тъмната бездна на петвековното робство българският народ сътвори себе си като народ чрез една велика саможертва. Върху широки, неограничени платна с невероятна всеобхватност на въображението и непостижим усет за естествения ход на нещата Захарий Стоянов ни възвръща света на миналото. Това е свят също така жив и реален, както действителният, но преминал през горнилото на търсещата и всеизучаваща мисъл на художника. Той разкрива ясни и достъпни пътища към историческия смисъл на събитията, сочи верни пътечки през тъмния лес на човешките страсти и народната душа.

Ние жадно прелистваме тези страници от миналото, защото очите ни искат отново да съзрат сред мрака живите сияния, които извират сякаш от горските дълбини на Оборище, и тази тържествена апокалиптичност на бунтовните слова сред затихналото величие на природата. Но тежката завеса на историческото мълчание е разкъсана внезапно от невидима ръка. Викът: „На оръжие!“ – понесен из опустелите улици на Панагюрище, известява, че уреченият час е ударил, и призовава народа, който е дал клетва да пролее кръвта си за своята свобода. И ето го този народ – петстотингодишният роб – с плач и песни и с оръжие в ръка посреща съдбоносния час. Неговият възторг и ликуване нямат граници. За един миг той се е помислил вече свободен и една дълго потискана жажда го кара да пие ненаситно от въображаемата свобода. Ето и хвърковатата чета на Бенковски, която разнася огъня на бунта по цялото Средногорие. Ето ги керваните от хора, добитък и стада по равнината на Тополница. Това са все въстанали селяни, напуснали доброволно селата си, за да търсят в гората приют за своите жени и деца. Техните песни разгарят в душите някакво непознато още чувство за свобода и непокорство, но пронизителните жалби напомнят

непрекъснато за изоставените огнища. Гърмът на първата пушка, който възвестява началото на боя за петричени, ще предизвика и първото разколебаване у роба. Първите сражения и първите победи обаче засилват увереността и дават още храна на илюзиите. Но Клисура и Панагюрище горят и далечните топовни гърмежи откъм Родопите предсказват бързата развръзка. Идват страхът, отчаянието и поражението. Дивите планински усои са краткотрайно прибежище за най-смелите. Бенковски е предаден и убит. Всички пътища на разгрома водят към бесилката и затворите.

Историците, които изучават българските въстания, задават много въпроси. Измежду тях един е стоял на първо място: вярвали ли са народът и апостолите в успеха на въстанието? Като че ли от отговора на този въпрос зависи каква трябва да бъде нашата преценка за вътрешния смисъл и историческото оправдание на въстанията. На този въпрос Захарий Стоянов отговаря: „Ние пътувахме цялата нощ благодарение на хубавото време и на сухия път. Темата на разговора ни не можеше да бъде друга, освен приготовлението бъдещето въстание, неговото следствие и пр., но дума не ставаше, че няма да сполучим, издадник трябваше да си спечели име оня, който се осмелеше да противопостави несполука. Големи бяха надеждите него време!“

Но нима е бил сляп този народ, за да не види, че нищо не е подготвил, че без закрила, без оръжие, без възможност за отстъпление излиза с голи ръце срещу една могъща империя?

На този въпрос Захарий Стоянов също дава отговор: „Народите, които ламтят за свобода и на които програмата на действия е начертана от самата история, щяха да противоречат на една велика истина, ако бяха седнали да смятат това и онова...“

Тези исторически пружини на народните движения Захарий Стоянов е могъл да почувствува и в деня, когато панагюрци грабват оръжието при зова за въстание. Въстаналият народ измерва своите действия с мярката на упражненото върху него насилие. Тази мярка обективно никога не съот-

ветствува на материалната сила на противника, но винаги е точно изражение на една обективна историческа необходимост. Като непосредствен свидетел на народното вълнение при избухване на Априлското въстание, Захарий Стоянов много точно забелязва: „Народът и въстаниците, които се натискаха по мегдана, приличаха на развълнувано море. Те не щяха да знаят от нищо, двама души нямаше, които да разсъждават сериозно, всичките кълнеха турското царство и оплакваха миналите тежки съдбини на България..."

Това ще го накара отново да напомни:

„Пак повтарям да кажа: грях ще бъде на душата на оня доктринер-педант, който си криви устата да иска благоразумие от въстаналия за свещени права и свобода народ. Народите в своите общи стремления не приличат на сбирщина солдати, не са хайдушка тайфа, да кроят и планират какви хитрости и измами да употребят, за да нападнат по-безопасно на своята жертва."

Априлското въстание бе чисто народно въстание. Изворите на това широко народно течение, от което се издига вълната на въстанието през април 1876 г., се криеха дълбоко в народния живот. Нетърпимостта на чуждия феодален и национален гнет бе достигнала крайния си предел. Оковите на стара, полуфеодална Турция бяха непоносими вече за българина, който бе успял да оцени свободата на занаятите и търговията пред ограниченията на старите натурални форми на бита и който бе тръгнал вече по широкия свят, където виждаше как живеят освободените народи. В тази полуварварска империя, в широките предели на която вилнееха още диви черкезки племена, без това да смущава приятната дрямка на агата, икономическото и национално пробуждане на българина караше довчерашната мирна рая все по-често да подема песента на Чинтулова: „Стани, стани, юнак балкански, от сън дълбок се събуди." Това караше и широките народни маси в навечерието на Априлското въстание да приемат с фанатична увереност наивното математическо пророчество

на измислената от самите тях знаменита формула, която гласеше, че през 1876 година *„Турція ке падне!“*.

Обстоятелството, че нашите въстания срещу турското владичество се оказаха съвършено неподготвени, не изменя с нищо същността и характера им на народни въстания. В тяхната трескава и прибързана подготовка липсва цялата онази вътрешна организация, направляващата и координираща сила, с която се отличаваше революционното движение по времето на Левски. Обратно, ако е нужно да характеризираме въстанията откъм тази страна, трябва да признаем, че те бяха подготвени при началата на пълна децентрализация. И ако и при това положение в тях можа да се прояви някаква организирана сила, то се дължи главно на обстоятелството, че те имаха за своя основа делото, положено от безсмъртния Левски. Ето на какво се дължи и цялата оная тяхна слабост, за която също така недвусмислено ни говори Захарий Стоянов, който не скрива нищо от отрицателните черти на народа и българските въстаници.

Ако е вярно това, че народът и по време на въстанията през 1876 г. бе все още неподготвен за една въоръжена борба срещу многовековния си душманин, не по-малко вярно е също така, че тук играха немалка роля изтъкнатите вече обективни причини: непосредствената близост до централната турска власт и изолираността от външния свят. Що се отнася обаче до Априлското въстание, не трябва да забравяме наличието на една от ония обективни причини, които понякога могат да се окажат исторически не по-малко съдбоносни за успеха на едно въстание, отколкото неговата подготвеност. Тази причина бе избухването на кризата по източния въпрос, който след Кримската война бе станал общоевропейски въпрос. Русия бе лишена от цялото ѝ предишно влияние над Турция и протекцията над християнското население. Кризата бе открита с въстанието на Босна и Херцеговина, а по-късно и с въстанията в Сърбия, Черна гора и австрийските провинции. Тя именно правеше отново близка и реална намесата и помощта на Русия и тя даде

непосредствен тласък на апостолите от Гюргевския комитет да се заловят трескаво с подготовката на въстанието независимо от очевидната вътрешна неподготвеност на народните маси. Това обяснява защо след пълния неуспех на Старозагорското въстание апостолите без никакво отлагане се залавят с подготовката на второто действие от тази кървава народна драма, като само за няколко месеца вдигат отново народа на въстание. Това обяснява и защо след разгрома онемелият Бенковски, който едва намира сила да каже, че „нас, а не другиго ще да кълне потомството за това страшно клане и опустошение“, изведнъж ще изправи глава и спрял коня си навръх планината, ще се провикне, загледан в пламналото Панагюрище:

„– Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей; а на Русия – нека тя заповяда!...“

Две години по-късно България получи своето освобождение от Русия.

И трябва да се признае, че апостолите от Гюргевския комитет независимо от своята революционна неопитност и наивната си вяра в силата на черешовите топчета проявиха гениална историческа прозорливост.

* * *

„Това осветяване стана в четвъртък на 22 април. Рано сутринта камбаните и клепалата забиха от черковите. Те известяваха на панагюрското и околното население извършването на тържествения акт. Скоро улиците около къщата на П. х. Луков се изпълниха с любопитни, повечето жени и деца, защото мъжете бяха по пунктовете. Те бяха накичени с най-скъпите си дрехи. Въстаниците, кой на кон, кой на крака, въоръжени, както се следва, излязваха и влязваха в главната квартира, макар и без работа повечето. Всеки искаше да блесне в очите на омаяното население; всички бързаха и заповядаха направо и наляво, никой не казваше „не зная“

на многобройните въпроси, които тълпата задаваше за това и онова...

Честито, братко! Да живей! Да живеймe всинца! Да е жив войводата Бенковски! Да живеят панагюрци – бяха обикновените въпроси и отговори.

Името Бенковски вървеше от уста в уста. Той имаше вече авторитет на цар; нямаше човек, който да не си изкриви врата да го погледне. Къщата на хаджи Лукова представляваше същинска главна квартира. На големите порти, вътре в двора, при стълбите и горе в салона пазеха силни караули. Но да не помислите, че тия караули бяха неми и безгласни истукани, както военните? Не. Те си се разговаряха свободно, като че стояха на своя дюген, запитваха всекиго, който минуваше покрай тях, за новини, викаха с всички заедно „да живей“, даваха си мнението по текущи въпроси, спореха и така нататък.

А населението се натискаше около зданието на „главната квартира“ и изказваше желание да се започне по-скоро осветяването на знамето.“

А ето колко живо и изразително е описал Захарий Стоянов самото тържество:

„Дигна се по едно време тежката процесия към т. пазарджишкия път. Тя беше наредена така. Най-напред стража (авангард) от десетина конници; после тях кръстоносецът на четата, поп Неделю, така също възседнал на кон; подир него вървеше духовенството, облечено в черковната си одежда, с кръстове и евангелие в ръце, начело с архирея поп Грую, който чупеше своя луд кон като кеседжия. След духовенството идеше Райка Попова с байрака, около която вървяха десетина души пазители на знамето с голи ножове в ръка. Близо до нея следваха певците, които пресипваха да пеят бунтовен марш, сетне щабът, въстаниците, наредени двама по двама, и тогава множеството. Бенковски вървеше отстрана, възседнал на хранен ат, който се изправяше на задните си крака. Всичко добро, но проклети турци побъркаха!...

Аз не вярвам, дали тоя ден имаше жива душа в Панагюрище с изключение на въстаниците по укрепленията, която да не присъствува на тоя тържествен акт, какъвто Панагюрище не беше виждало още, па няма и да види занапред. Докато шествието излезе от селото навън, минаха се около два часа. На няколко места трябваше да се спираме, докато се разтъпчи народът по улицата, който задръстяше свободния ход. Мъжете се надпреварваха и трупаха кой да върви поблизо до знаменосеца или до щаба на Бенковски, към който бяха обърнати всичките любопитни очи; младите булки и моми стоеха наредени покрай пътя от двете страни с китки в ръцете, с които кичеха конете на юнаците и своите роднини и познайници, а някои ги хвърляха върху войводата и младата байрактарка; малките деца радостно и засмяно тичаха пред шествието като авангарди и късаха с ръцете си яростно който фес им се попадне, така щото улицата почервеня от османлийската емблема; най-после старите баби, които бяха излезли по портите, мнозина със запалени великденски свещи, щом се приближаваше процесията, захващаха да се кръстят и струваха поклони пред войводата.

– Господ и свята Богородица да те поживят, синко – казваха те. – Ти си проводен от небето да ни отървеш от мръсните некръстени кучета.

– Не са нужни толкова почитания и благоговения, защото и аз съм като вас човек и само с вашата помощ и с божата ще да можеме да си постигнем желанието – отговаряше войводата важно и тържествено не толкова да го чуят бабите, а стоящите около му.

Трябва ли да споменувам за възклицанията, за тържествените слова, виковете „да живей“ и пр.? Те вървяха непрекъснато. Подобен тържествен акт аз видях, когато освободителните войски, след две години време, влязваха в ония български градове, гдето отоманската ръка беше избесила цвета на българския народ.“

Когато човек чете как въстаналите панагюрци тържест-

вуват, би рекъл, че всичко е свършено – че турчинът е бит и пред развалините на Турската империя панагюрци празнуват своето освобождение. А некръстеният турчин още не се е появил. И никому не идва наум за него. Никой дори не помисля колко тежка и колко страшна е борбата, която тепърва предстои, и колко неща е нужно още да се подготвят, за да може да се окаже поне малка съпротива на врага. Но какво не може да измисли фантазията, стига да я притежаваш? Тази отличителност на народа е присъща и на апостолите. Те са сурови и решителни хора, но отчаяни фантасти. Какво не измислят те в склонността си да преувеличават възможностите и готовността на народа за въстание. Те крояят да подпалят Цариград, да заприщят Балкана, да опожарят с фитили и газ цяла Южна България. И една хилядна част от всичко, което те замислят, не се осъществява. Но това, което те успяват да осъществят, има цената на всичко. Защото мащабите на въображаемото са всъщност истинското и действително мерило на тяхната готовност да отдадат всичко свое в борбата.

Речем ли да се замислим върху истината за нашите народни въстания, ние долавяме още тук една характерна отлика на нашия народ, която ще забелязваме и в по-късните събития от неговата история. Българският народ е противоречив по характер. Той е разсъдлив и сдържан и твърде консервативен, когато в него говори първичното съзнание на бита. Но в еднаква степен той може да бъде необуздан и своеволен. Историята се е отнесла към него несправедливо, като го бе обрекла на петвековен застой и на безпросветен живот под хомота на една полуварварска империя. Когато удря неговият час, той се оказва с голи ръце срещу своя петвековен потисник. Принуден да остави ралото и остена и да залови кремъклийката, той смята за най-силно оръжие срещу чуждия поробител своето славно минало. Това минало, изплувало от дълбокия исторически мрак, събужда националната му гордост. Това минало намира образното си превъплъщение в

прочутите по онова време литографии на Павловича и Дембицки, които красят домовете на българските патриоти и напомнят за победите на българските царе, достигнали неведнъж с войските си до Цариград. Обяснимо е защо този народ, влюбен в „тайното слово“, разгаря своята енергия чрез едно наивно въображение, което прави да изглежда осъществима и най-далечната цел. Това е епоха на „лудите глави“, които вярват фанатично в бъдещето и не скъпят нищо за свободата. Неслучайно върху всички въстанически знамена са плющели едни и същи слова „Свобода или смърт“. Прави впечатление, че въстаническите чети даже когато са били изоставяни сами на себе си или предавани, не се разпръскват, а продължават инстинктивно да вървят, примамвани сякаш от някаква невидима цел: такъв е случаят със Старозагорската, Шуменската и Червеноводската чета. Такъв е случаят с четите на поп Харитон, на Цанко Дюстабанов и на Иларион Драгостинов. Такъв е случаят и с легендарната Ботева чета.

Историята след Освобождението показва, че народът бе станал по-спокоен и по-мъдър в оценката на своето минало, но по-неспокоен и невъздържан по отношение на бъдещето. Първите две десетилетия след Освобождението са пълни с бурни събития и непримирими политически борби. Причина за това са бързите и остри икономически процеси, които рушат старите обществени устои и създават обща и постоянна несигурност за широките селски маси – основната маса на българския народ. Българският селянин става тревожен и размирен елемент в обществения живот след Освобождението. Без него не могат да се обяснят много явления от новата политическа история на България. В него трябва да търсим преди всичко обяснението и на тези черти от характера на нашия народ, които са го правили наивно доверчив към бъдещето и способен на жертви.

Съвременник и участник в описваните събития, Захарий Стоянов пресъздава страница след страница неповторимия образ на народното минало. Най-трепетни и вълнуващи из-

между тези незабравими страници са ония, в които писателят със своето могъщо вдъхновение е увековечил величието на народната саможертва.

Историята на двамата братя Жекови след неуспеха на Старозагорското въстание е кратка. Обкръжени в пламналата плевня, те водят борба до последни сили. Когато под горещия покрив става невъзможно повече да се стои, по-малкият брат отваря вратата, за да се предаде. Но другият смята това за позорно. Той убива своя брат и прекрачва още горещия труп, за да изложи гърдите си на башибозушките куршуми.

Нима ще се намери такъв, който придирчиво да задава въпроси: какви са тези братя Жекови, на каква възраст са били, с какво са се занимавали и т.н.? От момента на героичната си смърт двамата братя Михаил и Георги Жекови престават да имат своя лична биография. Тяхната биография става част от биографията на народа.

Не е възможно да разказваш за историята на своя народ и да не съзреш в неговото героично минало строгата антична фигура на перущенския герой Кочо Чистеменски, пред чийто подвиг бледнеят и най-страшните ужаси от античните трагедии. Този прост чизмар застава начело на въстанието в Перущица. Той е сред последните перущенски защитници, които продължават да бранят от бесните пристъпи на врага черковното здание. Затворени в черквата заедно със своите жени и деца, те посрещат с мълчание поканите на Рашид паша да се предадат. Но сред гъстите кълба от пушек и дим, където до труповете на убитите и задушените се търкалят измъчени от жажда жени и деца, тези железни хора виждат неизбежния край. И ето че настъпва оня миг, в който простият и неизвестен чизмар извършва невероятното – той се изправя пред своята жена, която, притиснала свидна рожба на гърди, пада смирено на колене пред своя мъж. И ръката, която държи още димящ револвер, без да трепне, слага край на три живота.

В образа на народното минало ние всякога ще разпозна-

ваме също така образа на бледия и нежен Каблешков, цял обкован във вериги. Два пъти по-тежки от слабото му и болно тяло, те не могат да сломят неизтощимия и вечно буден дух у този българин, който запали бунтовния пожар в Копривщица. В мрачните и вонещи подземия на турските зандани неизменният огън в неговите очи и светлата му усмивка ще внушават уважение и в най-закоравелите и безчувствени бабаитски души. Неговата ръка също няма да трепне, когато ще откачи от стената заптийския пищов, за да успокои завинаги болното и изнемощяло тяло.

Върху героичния барелеф на народната животопис се изправя, излята сякаш от калена стомана, и фигурата на Петлешков – този, който, за да запази докрай властното си мълчание пред врага, погълна отрова и изгоря между два огъня. Този, който имаше за всички въпроси един отговор: „Аз съм виновният – не мъчете сиромашта!“ Този, пред когото Захарий Стоянов не намира думи, за да изрази своето чувство на благоговение: „Защо, братко, не си бил роден преди двеста или поне стотина години? Ако твоята мъченическа смърт, каквато не е изпитал нито преподобний Симеон, нито Мария Египетска, беше се случила в тия блажени времена, когато глупостта е била божествено вдъхновение, а отричането от своите човешки достойнства – подвиг, то ти би бил първи между светците и наместо скромно пречупено дървено кръстче, което украсява и днес обраслия ти в бурен гроб, навярно щеше да белей разкошен манастир с черни калугери.“

„Записките“ на Захарий Стоянов възкресяват героичното ни народно минало чрез цялата онази свещена лестница от имена на прости и неизвестни хора от народа, която, както древната свещена писменост, разказва за забележителни събития и цели епохи. Ето една малка част от нея: Иван Ворчо, Рад Клисарят, Стоян Пъков, Петър Щърбанов, Тодор Хайдутинът, Костадин Кацара, Станчо Маринов, Никола Мулешков, Райна поп Георгиева, Кръстю Гешенов, Тенно Теллията, Иван Арабаджията, Петър Бонев, Спас Гинев, Иван Натев,

Тодор Велчев, Трендафил Тошев, отец Кирил, Руско Робът, Иван Кожухарчето, Тодор Кирков, Стефан Пешев, Йонко Карагьозов, Сава Пенев, Васил Соколски, Тодор Душанцалията и стотици други. Това са все имена на обикновени и никому неизвестни хора от народа. Те нямат лични биографии, защото техният живот е протичал във всеобщото и безлично вчера, днес и утре. Но в един миг тяхната лична съдба е била вплетена в един съдбоносен възел от жизнената съдба на народа – техните имена и дела са станали част от общата биография на народа. За историята те представляват това, което са гранитните блокове в една монументална сграда. Без тях Априлската епопея не би могла да съществува.

Пред подвига на всеки един от тях Захарий Стоянов прекланя глава, защото в личния им подвиг той вижда величието на историческото дело на народа и защото това величие, както при всяко истинско велико дело, носи името простота и скромност. Народът не търси за делата си признание и слава. Той може всичко, когато е потребно, и не иска повече от това, което сам прави за себе си. Славата е била потребна не на народите, а на ония, които са искали да величаят себе си чрез народното величие. Затова при всички случаи славата е могла не да издига, а да развращава. Народът и когато е изправен пред смъртта, се отличава с простота и скромност. Той отговаря всякога с думите на Сава Пенев, който, окован цял в синджири, пита изумените заптии: „От бесилото понататък има ли друго село?“

И пак народът с примера на осъдения на смърт Васил Соколски показва колко велика и безгранична може да бъде народната душа пред лицето на смъртта, когато е потребно да се мре за идеала: „... А доктор Васил, който беше човек с весел и шеговит характер, играеше на ръченици, разбира се, не толкова явно. И въобразете си, че три дни не бяха изминали още, откогато му бяха прочели присъдата, че той е осъден на смърт, която присъда днес-утре трябваше да се тури в изпълнение. Човек млад, човек с идеи и определени убеж-

дения, на когото намазаното със сапун въже виси вече над главата му – играе на хоро! Млъкнете вие, заклети врагове на българския народ, когото не престават да хулите, че той е лишен от патриотическо чувство, че той не знае да умира за свобода и цел, че неговия единствен идеал е – паричката. Лъжете вие.“

Ето, това е народът, такъв е народът в „Записките“ на Захарий Стоянов. Народната радост в Априлското въстание е само един миг. И този миг е една илюзия, родена от мечтата и копнежа за свобода. Всичко друго е страдание, саможертва, смърт.

И колкото и невероятно да е, такава е истината: страданията и гибелта са били единствената награда на народите за тяхното величие и за техните борби. Радостта и щастието са били мираж – измамни светлинки в мрака на историята, окована от лъжата и насилието.

Никаква милост не е знаел турският насилник при потушаването на Априлското въстание. Турският бабаитлък и ятаганското право се разразяват по това време с пълна сила. Никой не е могъл да възпре отмъстителната ръка, вдигнала грозния ятаган над въстаналата рая. Турските кланета са част от мъченическата история на българския народ, която винаги ще извиква чувство на потрес и ужас. Връхна точка на турските кланета е Батак. След като успява да измами батачани да предадат оръжието си, страшният главорез Барутанлията ще издаде към своите кръвожадни пълчища *първата* си заповед: „Марш! Де гюреим сизи!“

Беззащитният и обезумял народ, подгонен от озверения башибозук, изпълва черквата и черковния двор с надежда тук да намери спасение. Но башибозукът обгражда черковния двор и през пробитите отвори стреля на живо месо. Черковният зид се оказва безнадеждна защита, която успява да отсрочи само с няколко часа страшното клане. Ето как Захарий Стоянов описва това клане, което няма равно на себе си в историята на другите народи:

„Наместо пратеници от страна на провидението, наместо ангелски гласове, както това се случи с дяда Авраам, когато щял да коли сина си – зад черковния зид се слушало „Урун“, „Тутун“, „Сърън!“. Няколко жени, които имали злочестината да мислят, че и чалмата има сърце, отворили вратата и извикали колкото им сила стига: „Милост! Милост!“ На минутата още башибозуците се показали в черковния двор с голи ятагани в ръка и – о, боже! – сега се захваща вече оная сърцераздирателна, оная кървава сцена, която помрачава ума, която замразява кръвта и от която човек изгубва за минута и безпристрастие, и хладнокръвие; неволно се поколебават понятията му за човеческото превъзходство над безсловесните зверове, захваща той да се съмнява има ли нещо разлика между тигъра и турчина? И заиграли ножовете. Въртели се те и направо, и наляво, и нагоре, и надолу, както прилягало на костеливата кръвнишка ръка. Звънтели те, когато се случвало да се посрещнат два на едно място, на въздуха, във време на замахването, и топлата кръв, която течела по острилата им като по улей, сипела се на главите на жертвите като дребна роса... Три разнообразни звукове определяли хода на клането. Първият от тях бил: „Олеле, майчице!“, „Где остана, мила рожбо!“, „Смили се, пресветая Богородице!“ – и пр. Вторият бил: „Удряйте, чоджуклар!“, „Не правете разлика между стари и млади – всички са неверни кучета!“ А третият, третият бил грозният трясък, чупенето и трошенето на костите и черепите, произвеждан от ятаганите. Според разказването на очевидци можело да се определи приблизително кога ножът удрял на заякнал и стар кокал, кога на крехка детска кост. В първия случай трясъкът бил ясен и твърд, като кога се разсича говеждо месо, ударът се съпровождал с хвърчението на искри, произвеждани от посрещането на стоманата с костта; а във втория случай се чувало само леко и глухо трещение, като че се чупели тънки и сухи пръчки.

Клането се продължавало почти цяла нощ. Ако кръвниците са се уморявали да махат, на тяхно място са дохождали

нови и пресни сили, които, като виждали, че техните предшественици сполучили вече да напостелят на земята безбройно число жертви, мъчели се да не останат по-долу от тях. Понеже населението тичало към черковните врати за спасение, то и кръвниците като жетвари вървели по направление от външните на зида врата към черковните, а подире им, като класовете на нивата, се виждали натрупани грамади убити и полуубити тела.

На разсъмване, когато се е пукала зората ли е било, или по-рано – по петли, по-буйните и жадни за кръв башибозуци достигнали вече черковната врата, на която имало затъпкани много деца, па даже и възрастни жени. Натискали се подгонените по двора да влязат вътре, но това било решително невъзможно, защото вратата била отдавна вече задръстена. Народът бил вътре притиснат като на скенджа; множество деца и недъгави умрели от задушаване; успели да влязат само ония, които можели да се хвърлят по главите на хората. Така или инак, но жертвите се трупали на вратата, затова башибозуците тук имали най-много работа. По-практичните от тях, т.е. по-старичките, които имали и къща, и деца и на които грижливите стопанки вероятно са поръчали на тръгване да не се връщат с празни и голи ръце от гяурското село, отдавна били останали вече на заден план, отдавна се навеждали да вършат нещо измежду издъхналите и издъхващи трупове. „А що именно са вършили те“ – ще да попитат някои измежду читателите. „Медицинска помощ са оказвали на страдащите“ – ще да ни отговорят турските филантропи по него време заедно с Едип ефенди. „Плячка и грабителство, обир на мъртвите тела и на изкланите от едни и същи ръце жертви“ – отговаряме ние. Дивият грабител шетал измежду мъртвите трупове, на едни от тях събличали дрехите внимателно, които са били по-добри, разбира се; други ги разпарял с ножа си и ги претършувал, без да му пречи ни най-малко, че жертвата брала душа, че дрехите били окървавени.“

След клането в черквата рано сутринта на 5 май Бару-

танлията издава *втората* си заповед – да се съберат всички останали живи батачани пред черквата, за да бъде съставен списък на избитите. Когато батачани се събират пред черквата и жените били отделени настрана от мъжете, Барутанлията издава *третата* си и последна заповед: *„Теглете ятаганите!...“*

„Около хиляда ножа, издръпнати от своите капии, произвели грозен шум; лъснали те във въздуха, нарочно намазани с масло, като ледена гора, и били пуснати в ход. Главорезите заобиколили от всяка страна тристата мъченици и излетели отгоре им като същински зверове. Те, мъчениците, като познали вече своята горчива участ, прибрали се безсъзнателно един до други; свили се те накуп като стадо пред силна вихрушка, изпищели болезнено, чули се няколко гласове измежду им, които приличали на молба, понавели си главите надолу, за да не гледат с очите си онова, що става зад гърба им, затреперали им колената, прекръстили се няколко от тях, които помнели още себе си, и преклонили глава тихо и спокойно пред смъртта. Тоя ден клането вървяло много по-правилно и определено, първо, защото било деня, под открито небе, без никакви съпротивления от страна на жертвите, както ставало в черквата; и второ, че то станало под личното наблюдение на Барутанлията, под неговата непосредствена команда. Трясъкът на костите и звънтенето на ятаганите се чувало на няколко крачки надалеч.“

Така е било извършено баташкото клане, проведено с безупречна жестокост и кръвнишки фанатизъм в изпълнение на *трите заповеди* на башибозушкия главорез.

„После няколко дена – завършва Захарий Стоянов – Батак представлявал ужасна картина. Нямало вече там ни Барутанлията, ни неговите свирепи башибозуци. След като тия последните претършували и плячкосали где щото намерят, завърнали се в своите села...

Когато Батак си догорял спокойно, защото нямало кой да препятствува на пожара, когато върху изсъхналите скелети

не останало вече нито един дрипел, когато убийствената миризма, произведена от гниенето на хиляди трупове в лятната жега, отравяла въздуха, Батак станал прибежище на бесните кучета и грабливите птици.“

* * *

Вълната на народните въстания бързо спада. Когато Захарий Стоянов е бил заловен в Троянския балкан, не е имало вече човек в България, който да вярва, че с голи ръце може да бъде съборено царството на султана. На този ден след кръвопролитно сражение загива на Вола от последния турски куршум и Ботев, неукротимият певец на народната свобода. Над окървавената страна се възцарява мъртво затишие. Но това затишие е само привидно. Народът е жив и неговият дух жадува разплата. Две години по-късно при настъплението на руските войски този народ ще пълни дружините на българското опълчение. Сега с оръжие в ръка той ще покаже на какво е способен. Славата на Самарското знаме и безсмъртната епопея на Шипка ще увековечат легендарната му храброст.

Народният характер на българските въстания се определя и от факта, че те бяха най-яркото външно проявление на българското националреволюционно движение, изграждано повсеместно от времето на Левски върху идеята за вътрешните комитети и народната революция. Редица особености в развитието на феодалното турско общество и преди всичко неговата икономическа изостаналост накараха хилавата българска буржоазия да измени напълно на задачите на буржоазнодемократическата революция и да търси под крилото на султанската власт закрила на своите икономически интереси. Тя остана докрай чужда на идеята за вътрешна революционна организация и за народна революция и в най-добрия случай чакаше отвън да ѝ бъде поднесено наготово освобождението. Ето защо в България историческите задачи

на антифеодалната, буржоазнодемократическа революция бяха предоставени за разрешаване на народните маси и преди всичко на широките селски маси. Селските маси заедно със занаятчийството и излязлата от техните среди народна интелигенция трябваше неизбежно да поемат върху собствените си плещи борбата срещу националния поробител и турския феодализъм. Това обяснява защо националноревюционната борба у нас беше въоръжена с ясно определена революционно-демократична идеология. Революционно-демократичната програма на българското националреволюционно движение изразяваше всъщност интересите на най-широките народни маси. Тази програма бе революционна, защото издигаше на знамето си „народната революция", и демократична – защото изискваше дълбоки обществено-демократични преобразувания. Идеите за *„свята и чиста"* и за *„социална република"* бяха изражение на онзи дълбок *социален, икономически и политически* демократизъм, който се позоваваше на *началата на народното самоуправление* и отричаше всяка експлоатация и правото да се живее на гърба на народа, като защитаваше едновременно с това принципа на свободата и равноправието на всички народности. Този демократизъм, свързан дълбоко с *коренните* интереси на народните маси, беше *най-отличителната* част от идеологията на българските революционни демократи, най-добрите умове измежду които стигнаха и до идеите на утопическия социализъм. Този демократизъм осмисляше и вдъхновяваше борбата на българските патриоти и ги караше да се прекланят пред величието и безсмъртието на народа и народното дело. Той даваше основание и на Левски да каже: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си."

Не друго, а тъкмо народният характер на борбата срещу чуждия национален поробител и турския феодализъм обяснява и непримиримата омраза, която нашите революционни демократи хранят към българското чорбаджийство. Те го смятат за чуждо на народа явление, съставляващо неразделна

част от турската власт. Както правилно отбелязва Димитър Благоев, българските революционери деляха „българския народ“ на чорбаджии и народ. Народът изпитва органическа омраза към чорбаджийството, създадена у него от историческото му минало. Още в програмната статия на първия брой на „Дума“ Ботев пише: „Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вехта) и към чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.“

Захарий Стоянов, като отбелязва, че апостолите не са срещали особени затруднения в пропагандата, защото Левски им бе отворил път навсякъде в по-главните градове и села, припомня какво са му разказвали селяните за знаменития апостол: „Не зная защо – разказва негов съвременник – мразеше той дотолкова имотните хора, а особено гражданите. „Те са празни тулуми, кърлежи, десят пъти по-лошави от турците“ – говореше той. Тъкмо затова и народът много често се обръща към Левски с въпроса: „Ти ни говориш да се въоръжаваме против турците; а ще дойде ли един ден да се отървем и от чорбаджиите? – питаха те.“

Борбата срещу чорбаджийството бе съществен момент от революционно-демократическата програма на българските националреволюционери. Тя определяше демаркационната линия между народа и неговите врагове. Неслучайно в обръщението, с което Левски е събирал средства за народното дело, чорбаджиите са поставени между заклетите врагове на народа: „Предателите, чорбаджиите, изедниците и турските подлизурки ще висят на едно дърво с нашите неприятели – страшно ще бъде народното отмъщение. Който днес не желае да бъде свободен, той не е българин и не е човек! И така, вие сте свободни да си изберете за себе си път и да вървите по него, т.е. – или с нас и с народа, или с турските джелати и кръвопийци.“

Революционно-демократическата програма на български-

те националреволюционери бе също така изцяло потвърждение на народния характер на борбата срещу националното робство и турския феодализъм. Захарий Стоянов при всеки случай дебело ще подчертава това, разобличавайки същото чорбаджийство, което след Освобождението се опитва да доказва, че виновниците за българските въстания „били няколко недобре възпитани младежи, според логиката на лицемерците, а според чорбаджиите и рапорта на Едип ефенди – нехранимайковци, минали от Влашко и Сърбия, които нямали хляб за ядене и по тая причина неволно вдигнали глава".

Всякога когато може да възникне и най-малко съмнение за народния характер на българските въстания, Захарий Стоянов има един и същи отговор: „Поклонниците на мрачната рутина, тиранствуващите деспоти и всички ония доктринери глупци, които лаят непрестанно и обвиняват отделни личности, че уж тия последните вълнували народите и ги цепели на партии – нещо нежелателно за всички паразити и готовановци, – трябва да млъкнат завсякога, защото народите не са говеда, не са стадо, нищо не става без тяхното участие."

При описание на собствената си апостолска дейност Захарий Стоянов дебело подчертава, че без участието на населението той не е могъл наникъде да се мръдне. В интереса на истината той не може да не признае: „Това е поразителен факт, че без участието на населението апостолите не чинеха нищо."

Дори днес, когато историческата наука е проучила подробно епохата и събитията, ние не можем да не погледнем с изумление на онази дълбока и откривателска мисъл, с която авторът на „Записки по българските въстания" е успял да проникне в основните пружини на епохата. Нещо повече – книгата на Захарий Стоянов и днес със своята историческа правдивост и с гениалните си догадки е неизчерпаема съкровищница за нашите философи, историци и учени независимо от обстоятелството, че тя като монументално художествено

произведение за една епоха си остава ненадминат образец за съвременните художествени пресъздатели на миналото.

Захарий Стоянов не е пожелал да бъде само достоверен художествен пресъздател на българските въстания. В своята бележита книга той търси дълбоките и скрити причини, които обясняват появата на народните движения в историята и които разкриват тези движения като основни двигатели и създатели на самата история. Ето защо, като анализира причините на историческото и национално пробуждане на народа, Захарий Стоянов заключава: „Ако ние се отвлякохме от предмета си, това направихме с единствената цел, за да дадем по-пълна картина на онова велико общонародно въодушевление за независимост, което предшествуваше Априлското въстание и неговата организация; а за нас това е много повече важно, отколкото самото въстание и сраженията на бойното поле. Ние искаме да покажем фактично, че българското въстание не се е управлявало ни от въображаемите букурещки и белградски неутрални комитети, както мнозина уверяват, ни от сръбски подкупени агенти, ни от славянски комитети, ни от несмислени младежи, нито пък българският народ, със сгърнати ръце, като стадо, и ненадейно е бил нападнат от башибозушки тълпи, както иска да каже достоуважаемия Мак Гахан в своите кореспонденции до „Deily News“.

Изключителна заслуга на Захарий Стоянов е, че той още на времето си, като изтъкваше народния характер на българските въстания, показа нагледно и неопровержимо техния необходим и закономерен произход. Както в подготовката на Априлското въстание, така и в хода и развитието на последното Захарий Стоянов разкри дълбоките и закономерни връзки между дейността на апостолите и духа и настроенията на народните маси. Достатъчно е човек да прочете онези незабравими страници, в които са описани заседанията и бурните дебати на народните представители в Оборище, за да не остане никакво съмнение, че Априлското въстание бе

не само народно дело, но и проява на една дълбока историческа необходимост. Не можеха да бъдат резултат на случайни причини забележителното единомислие и въодушевлението у народните делегати в историческото Оборище, дошли тук да вземат съдбоносни решения за своя народ и да сложат главите си под острието на турския ятаган. Не бяха случайни събития героичната защита и пожарищата в Панагюрище, Брацигово, Батак, Перущица, както не беше никаква случайност и неуморната дейност на чутовния Левски, който увисна на бесилото със страшна сила за свободата на народа си. Цялата тази верига от събития, която с един внезапен замах бе изтеглена върху борда на историята от силната ръка на народните маси, не можеше да бъде случаен исторически епизод – тя решаваше съдбата на един народ.

В своите „Записки“ Захарий Стоянов показа, че това, което се отнася до историческата съдба на един народ, не може да бъде игра на случайности, не може да зависи от каприза на отделни личности. Историческото движение не напомня с нищо движенията на лека лодчица, която да можеш, както насмешливо забелязваше още Белински, да направляваш произволно с леко движение на веслата.

Захарий Стоянов не е бил чужд на тези мисли на Белински, когото е чел и изучавал с любов и увлечение. Но в своите исторически възгледи Захарий Стоянов стои върху ярки и последователни материалистически позиции. За него историята не можеше да бъде дело на отделна личност, па била тя и от ръста на Петър Велики. Историческото движение е могъщо движение. То изисква огромни сили, които могат да му бъдат дадени само от народа. И затова то всякога е било движение на народните маси. Захарий Стоянов не отрича ролята на личностите в историята. Неговите наблюдения като участник в Априлското въстание са му показали какво значение могат да имат и каква роля играят личностите в зависимост от индивидуалните си способности и характер. Но събитията съвсем нагледно го бяха убедили, че личност-

та може да играе роля само когато историческите условия и движението на масите са извикали нейното участие и обективно са ѝ позволили тя да има свой глас в предопределеното от условията на епохата историческо направление. Захарий Стоянов не е имал възможност да изучава марксизма. В България по това време няма никаква марксическа литература. „Наемният труд и капиталът“ се печата за първи път в 1886 г. в непълен вид в сп. „Росица“, а първата книжка на български по научния социализъм – „Развитие на научния социализъм“ от Енгелс – излиза у нас в 1890 г. (вж. „Приносът“, стр. 121, 133). Но като се осланя на непосредствените уроци на историята, Захарий Стоянов дава блестяща формулировка за произхода на обществените движения и за ролята на личностите в историята. Така по повод поведението на панагюрските комисари, които предлагат Бенковски да бъде убит, защото е вирнал глава, Захарий Стоянов пише: „Работата е кой би се решил да направи подобно нещо. Да се погуби Бенковски или поне някой от другарите му, значеше да се убие свободата, стремлението към която беше в своята апогея през пролетта на 1876 година. Бенковски сам по себе си не беше друго нищо, освен въплъщение или, по-добре, оръдие на тая идея – общо стремление на всички българи по него време. Не той създаде въстанието, но духовете и общото историческо течение създаде него. Разбира се, че и неговата буйна натура е имала решаващ глас в много важни случаи; но ако той се беше явил преди две години или по-после в България, той не щеше да бъде вече Бенковски, а прост копривщенски караабаджия. Видях го аз и след поражението на въстанието в Тетевенската планина; но кой можеше да каже, че той е същия упорит и постоянен Бенковски, какъвто беше преди един месец? Сега той мълчеше, въздишаше, слушаше всекиго, а понякога даже и плачеше, когато се отваряше дума за Панагюрското въстание.“

Рядък и забележителен ум, Захарий Стоянов е могъл да прозре в непосредствения исторически ход на събитията ис-

тини, които дълго време след него учени и надути философи безсмислено ще оспорват. При това у Захарий Стоянов няма мисъл, която да има друга стойност и друго изражение извън стойността и езика на фактите. Всеки *възглед* у него е *пряко изражение на историческото си потвърждение* и заради това има силата на аксиома: „Всеки признава – заключава Захарий Стоянов, – че покойният Раковски е притежавал по-големи агитаторски способности (което ние не можем да потвърдим); но като се явил за пръв път между своите съотечественици и казал, че османлиите не са проводени от бога да ни мъчат, бил принуден да избяга в планината с женски дрехи, гдето малко останало да умре гладен. Не било още време, повечето българи него време мислели още, че господ знае само староелински.

Въобразете си, че Бенковски се явява в днешно време между панагюрци, окичен с оръжие, и иска да състави революционен комитет, да се бори срещу тиранина. Освен смях и съжаление за умствените му способности, той не щеше да произведе друго нищо."

Десет години по-късно в своята прекрасна студия „Към въпроса за ролята на личността в историята" (Научн. обозр., 1898, №№ 3 и 4) Плеханов формулира почти дословно с примери от всеобщата история тези мисли на Захарий Стоянов. Като се спира на ролята на личностите във Френската революция, Плеханов пише: „Най-голяма обществена нужда на Франция в края на XVIII век беше заменяването на остарелите политически учреждения с други, които повече да съответствуват на нейния икономически строй. Най-видни и полезни обществени дейци в онова време са били онези, които най-добре от всички други са били способни да съдействуват за задоволяване на тази най-голяма нужда. Да кажем, че такива люде са били Мирабо, Робеспиер и Бонапарт. Какво би станало, ако преждевременната смърт не беше отстранила Мирабо от политическата сцена? Партията на конституционната монархия по-нататък би запазила

крупна сила; нейната съпротива срещу републиканците би била затова по-енергична. И не повече. Никакъв Мирабо не можеше тогава да предотврати тържеството на републиканците.“ И с присъщото си остроумие Плеханов напомня, че: „Ако старият режим продължаваше да съществува до наши дни, то на никого от нас и наум не би му дошло сега, че в края на миналия век във Франция някои актьори, словослагатели, бръснари, бояджии, юристи, раздавачи и учители по фехтовка ще се явят като военни таланти *във възможност*.“ А ето и заключителната мисъл на Плеханов за значението на бележития обществен деятел в историята: „Той е герой. Не в този смисъл герой, че той може да спре или измени естествения вървеж на нещата, а в този, че неговата дейност се явява съзнателен и свободен израз на този необходим и безсъзнателен вървеж. В това е всичкото му значение, в това е всичката му сила.“

Позволихме си това сравнение не за друго, а защото сравненията понякога говорят по-убедително за значението на такива важни и напълно самостоятелни открития, каквото откритие е изказваната по онова време мисъл от самоука овчар Захарий Стоянов. И пак Захарий Стоянов с присъщото си остроумие няма да пропусне да напомни, че всички повидни български деятели от епохата на Освобождението са били народни издънки: „А краткото описание на живота на един бунтовник, бил той който и да е, може да бъде приспособено, с изключение на микроскопически подробности, на всеки едного. Левски е бил абаджия, слуга и най-после дякон; Бенковски така също абаджия, джелепин, прост работник; Колю Ганчев, Кочо Чистеменски, Христо Иванов, Георги Икономов, Никола Обретенов и пр., и пр. – кундурджии, абаджийски чираци, халачи и т.н. Ето защо аз дадох малки картинки из живота на овчари и абаджии.“

Всичко, което Захарий Стоянов ни е казал за ролята на народните маси и на личностите в общественото развитие, е непосредствен извод, както казахме, от уроците на истори-

ята. Затова то идва да потвърди, наред с всичко друго, и факта, че марксическите истини се заключават не в измислени готови формули, а в живите явления на историята. Ето защо книгата на Захарий Стоянов трябва особено да се препоръчва на ония днешни марксисти, за които представата за марксизма се изчерпва в сбор от формули, удобни да разменят местата си според случая. И особено на тези от тях, които не могат да се освободят още от хипнозата, че без Сталин съветските народи щяха да се окажат безпомощни да построят социализма и извоюват победа в Отечествената война.

Художествената и историческа стойност на „Записките" се определя не само от широтата на изображението. В тях Захарий Стоянов ни е дал дълбок разрез на епохата.

Изучаването на нашите националноосвободителни борби винаги се е съпътствало от една историческа фикция – Априлското въстание се е разглеждало като *епилог* на тези борби. Тази илюзия се е пораждала от навика ни да разглеждаме Априлското въстание върху фона на последвалата Руско-турска война, в която народът получи своето освобождение. Но истината е друга. Истината е, че от гледна точка на растежа и подготовката на революционните народни сили Априлското въстание бе *само начало* по пътя на самостоятелната революционна борба на българския народ и надигащата се национална революция. Макар и потушено с изключителна жестокост, то разтърси из основи народното съзнание и извърши в невероятно кратък срок това, което тайната проповед на апостолите вършеше предпазливо и стъпка по стъпка – пробуди националната непримиримост у народа и чувството му за национално достойнство. Не може да има никакво съмнение, че с упадъка на източния деспотизъм и с вътрешното разложение на феодална Турция Априлското въстание даже ако не бе успяло да предизвика намесата на Русия, щеше да бъде последвано от ново, много по-могъщо издигане на революционните сили на българския народ, когото историята бе пробудила напълно за самостоятелен живот. В историята

на националноосвободителните борби на българския народ Априлското въстание бе само външен израз на онзи дълбок исторически процес, който напълно закономерно трябваше да доведе до окончателното ликвидиране на феодализма и националното робство сред балканските народи. Захарий Стоянов показа не само особеностите, но и обективната историческа неизбежност на националноосвободителната борба, която нашият народ трябваше да води при най-тежки и най-неблагоприятни условия в сравнение с останалите свои балкански събратя. А третата част от „Записките“, която ни рисува мъжественото държане на хилядите български патриоти в преизподнята на турските затвори, говори, че народът, който бе изправил вече глава, нямаше да я склони и при най-тежките изпитания и жертви.

Как изглеждат народите, когато късат връзките със своя отседнал живот и се залавят за оръжието – такава е картината, която Захарий Стоянов пресъздава с изумителен реализъм, който хвърля светлина върху най-тъмните ъгли на историята и най-неочакваните засади на човешката съдба. Народът никога не се е залавял за оръжието случайно. Само неотменните повели и гласът на историята могат да призоват народите към въоръжена борба. Това са съдбоносни дни – дни, които не приличат по нищо на останалите, защото заменят една епоха с друга, защото разкриват най-преките пътища на историята, търсени мъчително със столетия, и защото в тях с неумолима точност започват да отмерват своите часове законите на общественото развитие.

Странно е наистина, че когато пред неизвестното народите късат връзките с всичко познато и привично, пътят на това, което наричаме необходимост, изглежда най-открит и ясен. И още по-странно е, че тъкмо когато животът навлиза изцяло в коритото на историческата необходимост, той отприщва изведнъж от всички страни безбройните потоци на случайността, за да се влеят те, както никога, стремително и буйно в сигурното течение на това, което неизбежно тряб-

ва да стане. Какво, ако не порой от случайности, разпръсна разбитите въстаници по всички посоки на Балкана. Нима беше нужно първата пушка да пукне в Копривщица десет дни по-рано от определената дата на въстанието, което внесе дезорганизация в общата подготовка и се отрази несъмнено неблагоприятно в другите революционни окръзи? Как се случи така, че тъкмо през нощта на 26 април трябваше да завали сняг, нещо нечуто и невидено до него време, което по свидетелството на Захарий Стоянов нанесе последния удар на въстаниците, потърсили убежище в Балкана, където бяха избити докрак. И нима законите на общественото развитие изискваха Бенковски да загине от предателска ръка на мостчето на Свинарската река, за да могат башибозуците да се гаврят с трупа му? Всичко това и стотици други описани от автора на „Записките“ най-малко очаквани и невероятни случки са чиста случайност. Те безспорно оказваха в една или друга степен положително или отрицателно въздействие върху хода на събитията. Но събитията следваха своя ход и, както бележи Захарий Стоянов, независимо от неподготвеността и необмислеността на българските въстания този ход беше израз на едно исторически дълбоко назряло народно движение. А това движение трябваше рано или късно да доведе до насилственото отхвърляне на турския национален и феодален гнет от плещите на българския народ. И това всякога става така, щом, както казваше Маркс, започне да „кипи целият котел на чародейката-история“.

Ленин упрекваше Плеханов, че без да направи опит да анализира първата руска революционна вълна в 1905 г. и без да оцени нейното значение в общия ход на събитията, побърза малодушно да възкликне: „Не трябваше да се взема оръжието.“ Ленин посочваше за пример Маркс, който, без да скрива слабостите на Парижката комуна и като анализира подробно нейните грешки, цени повече от всичко историческата инициатива на масите и гледа на историята от гледището на ония, които я творят. Затова в отговор на съм-

нения на Кугелман Маркс писа: *„Би било много удобно, разбира се, да се твори световната история, ако борбата би се предприемала само при условие на безпогрешно благоприятни шансове.“* Ето защо и Маркс, който предвиждаше още в самото начало неуспеха на Парижката комуна, говори с преклонение за подвига на парижките работници, „готови да щурмуват небето“. „Маркс умее да оцени и това – заключава Ленин, – че има моменти в историята, когато отчаяната борба на масите, дори да е безнадеждно дело, е необходима в името на по-нататъшното възпитание на тези маси и подготовката им за *следващата* борба.“

Захарий Стоянов не е само летописец, но и непосредствен участник в Априлското въстание. Като непосредствен участник в събитията той проявява забележителното умение да анализира и да преценява правилно уроците на историята. Никак не е случаен фактът, че в оценката на Априлското въстание той успя да остане изцяло на гледището на тези, които по израза на Маркс „правят историята“ и поради това умеят да ценят историческата инициатива на масите. Но не по-малко забележителен е и фактът, че в своите изводи за ролята и значението на българските въстания Захарий Стоянов потвърди напълно гледната точка на Маркс в оценката на историческите събития. Тази оценка не допуска никаква идеализация и никакво замазване на грубата историческа истина с изящния лак на фалшивата романтика. За да не остави никакво съмнение в това, Захарий Стоянов пише: „За да не ме набедят за твърде горещ поклонник на българските въстания, аз бързам да се призная, че напълно съзнавам, заедно с всички, слабата страна на тия наши въстания, зная, че ако ги разгледа човек със строго критическо око, ще ги намери повечето театрални, непрактически, необмислени сериозно.“ След потушаването на въстанието в IV окръг Захарий Стоянов нито за миг не се двоуми в своята преценка. Равносметката отговаря напълно на действителното положение на нещата. „Тук му е мястото да забележа – пише той, – че ако

бяха въстанали и четирите окръга, както Панагюрище, ако това последното заедно с целия окръг останеше да се разпорежда само с местните турци, то аз не се посвенявам да определя, че това въстание щеше да отиде два-три месеца. Няма никакво съмнение, че то щеше да бъде потъпкано пожестоко, но не така скоро и по такъв позорен начин.“ Това е истината и все пак тази истина с нищо не подценява другата истина – че българските въстания по справедливата оценка на Захарий Стоянов представляват „най-блестящата страница от новата ни история“, страница, написана с чистата и свята кръв на най-добрите народни синове, увековечила завинаги безпримерния героизъм на българския народ, който със своите мечкарски шишинета и черешови топчета бе решил в своята безумна храброст също „да щурмува небето“.

Равносметката е груба, но исторически напълно точна. В нея предварително е даден и отговор на въпроса трябваше ли при условията, при които бе подготвено Априлското въстание, „да се взима оръжието“? Но и на този въпрос, за да отстрани всяко съмнение, Захарий Стоянов отговаря направо: „Съвсем си няма мястото да обвиняваме нашите деятели по въстанието. Ако тия не можаха да извършат нещо по-сериозно, затова пък самият български народ е виноват, защото не е бил достоен да се възползува от случая, не е било дошло още онова време, за да оцени и той свободата. Мнозина ще ни възразят може би, че в такъв случай не трябвало да се приготовлява никакво въстание: трябвало да се чака да блесне „просвещението“. На тоя въпрос ние ще да отговорим, че не са само нашите деятели по въстанието, които са били заблудени от своя безпримерен патриотизъм, да не могат да видят по-надалеч. Накъдето и да се обърне човек, от миналото на другите народи се вижда, че и тия са имали своите Левски, Бенковски и пр., които са си въобразявали, че с едно махване ще да можат да съкрушат тиранията. Хора като Наполеона, който е тиранизирал цяла Европа, който е заповядал на няколко свои събратя монарси, при всичко че не прилича на

Левски и Бенковски, не влезе ли във Франция да превземе царство с 30–40 души пияни вагабонти? Тогава що остава на нашите бунтовници, които не са чели ни „Mémorial de Sainte-Hélène“, нито пък са писали „Manuel d'Artillerie“ и „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie“? Кромвел е казал велика истина, че в големите преврати най-далече отивали ония, които не са знаели накъде ще вървят най-напред. Хора, които нямат определен план предварително, точно и ясно, които са живи органи, отдадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да вземат връх и да преодолеят препятствията.“

Запомнете последните думи на Захарий Стоянов: *„Хора, които нямат определен план предварително, точно и ясно, които са живи органи, отдадени всецяло на събитията, не зависи от тях самите да вземат връх и да преодолеят препятствията.“* Такава мисъл би могъл да изкаже само човек, който има чисто материалистически схващания за историческия процес и който сам е научил много от непосредствените си наблюдения над историческите събития. Не зависеше само от деятелите в българските въстания, които бяха „живи органи“ на необходимия исторически процес за събаряне на турския национален и феодален гнет, да преодолеят съществуващите обективни препятствия по пътя на борбата. В началото те не можеха да имат даже точен и ясен план за това, което предстоеше да се случи и което самите събития по-късно трябваше да ги научат. Не от тях, а преди всичко от самите събития зависеше също така и преодоляването на такова най-важно препятствие, което се отнасяше до историческата инициатива на масите, която можеше да се развива не по пътя на „просвещението“, а по пътя на собствения им революционен опит и революционна борба. Всичко това бе напълно ясно за автора на „Записките“. Само Захарий Стоянов може така красноречиво и с толкова малко думи да ни каже почти всичко за развоя на революционно-освободителното движение у нас след четите на Филип Тотя, Панайот Хитов, Хаджи Димитър и Караджата: „Но минува-

нето на тия чети Дунава, първото пукване на пушката при Върбовка и Вардин, бесилките на Мидхат паша, заточенията така развълнуваха младите умове, щото просвещението и борбата ни по черковния въпрос подир петдесет години не можеха да достигнат това. Песента „Гордий Никифор“ се замести от „Стани, стани, юнак балкански“, сраженията на Хаджи-Димитровата чета вървяха из уста в уста, последните прощавания на осъдения юнак върху бесилницата се повтаряха с благоговение, събраните млади от всяка ръка хора на угощения, които по него време бяха на мода, из лозята и отвън града, слушаха с отворени уста запретената юнашка песен, която пееха няколко души, не твърде на висок глас; вестникът на Каравелова и брошурите му загърмяха от Букурещ, пъргавият Дякон не закъсня да се яви, думата *комита* придоби право на гражданство; а бесните черкези и необуздани заптии следваха да поливат масло върху димящия се още огън.“

И пак Захарий Стоянов, сякаш за да развие докрай и направи напълно убедителен своя възглед за значението на революционния опит на масите, ще припомни думите на бай Иван Арабаджията при първата си среща с него: „Слушам – прибави той, – че вие, апостолите, сте говорили по селата, че сте проводени от руския цар, казвали сте, че Сърбия и Ромъния щели да ни изпратят по няколко топове, щом сме вдигнели въстанието. Това според мене не е честно: няма успех там, гдето има лъжа, употребена тя с каквато и да е цел; развращава се населението, като слуша, че други ще да се грижат за неговата съдбина, малко надежда ще да захване да възлага то на собствените свои мишци.“

В заключение, оценявайки значението на Априлската епопея, Захарий Стоянов би могъл да си послужи с думите на Маркс, казани по повод Парижката комуна: „Както и да завърши тя непосредствено този път, все пак е извоювана нова изходна точка от световноисторическа важност.“

Захарий Стоянов не беше марксист. При условията на об-

ществено-политическия живот у нас през 80-те години той и да искаше, не би могъл да бъде такъв. Да не говорим, че през това време, както вече видяхме, той не е имал и възможност да се запознае в България със съчиненията на Маркса и Енгелса. Както е известно, авторът на „Записките“ бе не само писател, но и държавен и политически деец. По-късно той стана един от лидерите на стамболовистката партия и защитаваше в политиката интересите на възходящата българска буржоазия. Но независимо от това и дори въпреки своите политически убеждения Захарий Стоянов до края на живота си продължаваше да бъде верен на своите материалистически исторически възгледи, пресъздавайки в незабравими художествени платна героичното минало на своя народ. И нищо чудно, че забележителният художник и не по-малко забележителният мислител у Захарий Стоянов успяха на основата на живия и непосредствен исторически опит да достигнат до такива истини, които марксизмът потвърждаваше по безспорен начин на основата на всемирноисторическия опит на народите.

* * *

Захарий Стоянов по известни съображения не иска да говори открито за ролята, която апостолите играха в прибързаната подготовка на въстанието. Но той, както видяхме, не скрива нищо от слабостите на Априлското въстание, както и от ония тъмни страни на страха, преждевременното отчаяние и масовите предателства, които не могат да затъмнят с нищо неговия блясък.

Духовното, национално и политическо пробуждане на един народ е сложен, продължителен и мъчителен процес. Особено когато в него са действували и такива отрицателни фактори като петвековния безпросветен живот на българския народ под деспотичната власт на една полудива азиатска империя. Идеализацията на народа в обществения живот

и обществените борби е също така вредна, както и подценяването на обективноисторическата му роля в тези борби. Тези, които проявяват склонност да идеализират народа и да му приписват качества на всемогъщ творец при всички исторически условия и обстоятелства, проявяват всъщност неразбиране към неговата истинска роля на действителен творец на историята. На такава идеализация платиха данък не само просветителите, но и такива забележителни революционни дейци като Раковски и Каравелов. В своята критика на просветителите Ботев не хранеше никакви илюзии върху положението на народа. Каква просвета можеше да се иска от този народ, върху врата на който тежеше страшен, гъбясал от векове и запрегнат не с жегли, а с ятаган хомот? Свободата за Ботев бе необходимо условие не само за постигане материално благосъстояние на народа, но и за развитието на науката и образованието. Напразно от народа, който оре земята, обляна от кръв и сълзи, и който не счита себе си за нещо по-горно от добитъка, може да се очаква да тръгне по пътя на науката и просветата – немислими без свободата. Захарий Стоянов има предвид същата историческа истина, когато на път за троянския затвор забелязва отдалеч училищната сграда на града: „Най-замечателното здание в тоя град по онова време – отбелязва той, – българското училище, измазано с жълта краска, гордо и величествено стърчеше над останалите домове. Тоя идол на балканската цивилизация като да съставляваше ироническо противоречие с предателските наклонности на околните колибари, от които пострадаха толкова бунтовници."

Не при един случай Захарий Стоянов ще спира нашето внимание върху тези дълбоки язви в народния живот, които предизвикват не само погнуса и отвращение, но и чувство на някаква трагическа безизходност от робското и безпросветно положение на народа. Тъмните инстинкти на страха, робското подчинение и позорът пускат дълбоко своите корени сред духовния мрак и невежеството на народа. Об-

разът на предателя Петко, който се гордее със залавянето на комитата повече от турските заптиета и който бърза да окове с намерените конски букаи краката на измъчения бунтовник, е отрицание на всичко човешко. Но той буди у нас повече състрадание и погнуса, отколкото гняв и възмущение. Защото в него ние виждаме не причинител, а жертва на робството. Такова е навсякъде и отношението на Захарий Стоянов към тази безчувствена и напълно оскотяла в условията на робството народна маса, която изигра ролята на страшен бич по време на въстанието, като залавяше и предаваше забягналите в Балкана въстаници. Като отбелязва, че каракачанските овчари и самите турци са се отнасяли по-човешки към забягналите в планината бунтовници, Захарий Стоянов смята, че истината го задължава да признае: „Българите не постъпиха така. Освен предателството, ако някой измежду тях се намереше по-добър, той питаше найнапред колко пари ще му заплатим за труда!... При разказа на двамата приятели (Захарий Стоянов предава спомените на Н. Обретенов и С. Пенев, които цял месец са се скитали из Стара планина след разгрома на Ботевата чета) аз ще прибавя това, че не познавам ни едного бунтовника, който да не е бил издаден от българи."

Безпощаден реалист и враг на всяка фалшива романтика, Захарий Стоянов търси в самия живот обяснението на всичко човешко. Ако историкът у него се стреми да улови основните двигатели на събитията, художникът не изпуска и най-дребните и незначителни неща от виденото. Опитният и изучаващ наблюдател знае, че когато си навлязъл в гората да търсиш леговището на мечката, трябва да имаш очи и уши за всичко, което става около теб. Така авторът на „Записките" ни води сред най-тъмните, примитивни и сложни лабиринти на народната душа, като ни показва без всяко прикритие робските черти на отчаянието, страха и малодушието, както и онази непристъпна стена на безответността и апатията, зад която се крие животинският навик да се живее с привичното

и неизменното. Неведнъж Захарий Стоянов ще ни напомня и за оная скръбна и свойствена на българина черта, която му е пречила по време на въстанията да се отдалечава твърде много от собствената си порта и която го е карала още при първия тревожен зов на неговата стопанка или на децата му да захвърля пушката.

Истината за народа може да се узнае само когато бъде отхвърлено булото на идеализацията, през което безпочвеният идеализъм и утопистите романтици от всички времена са свикнали да съзерцават хода на историческите процеси заедно със своите собствени илюзии и фикции. А без тази истина за нас е немислимо да виждаме, да чувствуваме и да разбираме народа такъв, какъвто е, както е немислимо да разбираме и откъде се раждат в живота мъдростта и глупостта, безверието и надеждата, великото и нищожното, доброто и злото, победата и падението, трагизмът и тържеството на победата. Без тази истина за нас е невъзможно да разберем най-сетне и по какви пътища на обществения бит и на общественото съзнание човешкият прогрес е могъл да преодолява застоя, за да отваря пред реалните стремежи на хората вратите на бъдещето. Народите не са еднакви. Те неслучайно говорят и на различни езици. Но те си приличат и напълно се разбират, когато размишляват и се вълнуват за своя живот, както и за това, което може да ги сполети утре. Затова страданието и радостта, отчаянието и вярата и всичко, което се отнася до чувствата и мислите у човека, е общо, понятно и разбираемо от всички. Чувствата и мислите на хората могат да се изразяват с различни думи или знаци, но те предизвикват всякога едни и същи трепети в човешките сърца и греят с едни и същи светлини в човешките очи. Тъкмо поради тази причина „Записките“ на Захарий Стоянов могат да се четат и разбират от всички народи. Те казват пълната истина за българския народ, без да преувеличават или да премълчават нещо от нея. И което е главното – те всякога ще напомнят на другите народи истини, които се отнасят до многоликата

и необятна народна душа и до общите пътища на народната съдба.

Но ако робството пречи на духовното и културно развитие на един народ и води до нравствено израждане, то в същото време развива революционните инстинкти у народните маси и ги прави възприемчиви към революционните идеи. И тук именно пътищата на народите се събират, защото инстинктът към свободата у народните маси е бил винаги по-силен от враждите, омразата и робството. Насилието и робството никога не са могли да свързват народите. Те могат само да ги разделят. Това, което през всички времена е свързвало народите, са културата и революцията. И няма да сгрешим, ако кажем, че ако културата е сближавала народите, революцията ги е побратимявала. Затова и чувството на международна солидарност се е появявало всякога спонтанно като израз на общия и дълбоко заложен в народните маси инстинктивен стремеж към свободата. Достатъчно е било Бенковски да се появи начело на своята хвърковата чета в Белово, за да накара да забият по-силно сърцата не само на беловчани, но и на работещите там чужденци. Простият човек от народа независимо от своята националност винаги чувствува кога едно дело е народно и винаги е готов да му се притече доброволно на помощ. Ето защо и далматинецът Иван Шутич ще се откаже да тръгне за Одрин и на молбата на българските въстаници да им продаде оръжието си ще отговори:

„– Да вървя за Одрин, значи да бягам от защитниците на свободата, от моите братия славяни! Аз напущам и къща, и работа и заедно с жена си ще дойда с вашата чета."

Колкото и труден и мъчителен да е процесът на революционното съзряване на един народ, той е все пак естествен процес за разлика от всички други процеси на политическо и духовно утнетяване, при които народните маси обикновено са принудени да живеят. Всичката трудност на това съзряване произтича от навика и привичките на народните маси да

възприемат упражняваната върху тях принуда като естествено състояние на нещата. Народите по-често трябва да виждат образа на свободата, за да имат представа за робското положение, в което се намират. И понеже в повечето случаи този образ се е оказвал за тях измамен, те продължително и с много разочарования трябва да се учат и да се борят срещу всяко робство. Защото единствено и само в борбата народите привикват, в противоположност на своите робски навици, да ценят истински всяка частица от свободата, за която заплащат с кръвта си, а заедно с това и всеки стремеж да се извоюва докрай реалното притежание на самата свобода, която историята измамнически е изтръгвала от ръцете им. Своеобразието и особените трудности в нашето революционно движение се дължат освен на неговата неподготвеност и на редицата други причини, главно на факта, че основните маси, които взеха участие в него, бяха селски маси. Селският характер на националреволюционните борби обяснява и стихийния характер на българските въстания, както и бързия отлив от революционния подем в Априлското въстание, характерен за първите дни на въстанието.

Предвидливият Бенковски е познавал добре психологията на българския селянин, когато е предупреждавал, че една най-малка несполука е в състояние да убие куража на българските въстаници. А Захарий Стоянов, който припомня предупрежденията на Бенковски, е обрисувал цялостно образа на селянина-въстаник. С безпогрешно око Захарий Стоянов рисува диаграмата на революционното състояние на духовете у въстаналите маси. Петричани, които при обявяването на въстанието на 20 април играят хоро заедно със свещеника си, свеждат глави още при първото известие на стражата за появата на турския аскер по равното Златишко поле. Отсега нататък кривата на революционните приливи и отливи, която бележи състоянието на духовете сред въстаниците и населението, ще се изменя не с дни, а с часове. А ясният и пронизителен женски плач, който процепва изведд-

нъж мрака над спотаеното и смълчано в тревожно очакване село, ще изрази сякаш тайните мисли на всички. Тази жена, която оплаква убития си мъж, разголва с конвулсивния вик на човешката мъка цялата душа на селянина:

„– Мъжо! Мил мъжо! Стопанино... Дали воловци си нямаше, или сюрия овце!... За какво беше петимен на къщата си, та отиде да се биеш с турци и черкези! Пусто останало и българско царство...“

Само няколко часа преди да гръмне първата пушка в Панагюрище, бай Иван Тотьов, в къщата на когото се е настанил щабът на Бенковски, не може да се нарадва на скъпите си гости и непрекъснато се хвали, че едното му око все в шумата гледа и че даже за жена си е приготвил една малка пушчица. Но когато на другия ден въстанието е обявено и Бенковски нарежда да отворят портата, за да излязат тържествено на улицата, бай Иван пръв започва да моли:

„– Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Моля поне за децата ми се смилете!“

„Далеч от мене всяка мисъл да обвинявам бае Ивана в нерешителност – пише по този повод Захарий Стоянов. – Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да *почакаме още малко*, хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот – не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушките заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не така бе лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане за един път бунтовник.“

Тази дребнособственическа психология на българския селянин, която определя стихийния характер и резките колебания в развоя на въстанията, се проявява навсякъде, където въстаналите селски маси водят сражения с противника в непосредствена близост до своите села. Тя кара Бенковски да изгаря мостовете за отстъпление, като заповядва да палят селата. С нея Захарий Стоянов обяснява и защо баташките въстаници, които първоначално зяпали в устата своите вой-

води, престанали да се покоряват и с пушки в ръце в разгара на въстанието започнали да се въртят като зашеметени около своите къщи и семейства. И това се повтаря почти навсякъде: в Перущица, в Панагюрище, в Ново село, в Батушево, в Клисура и др.

„Но що ни трябва да ходим по-надалеч – напомня Захарий Стоянов. – Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, хора работници, притежатели на различни имущества, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен корем, най-после от хора женени, с тежки семейства може ли да стане бунтовник в пълната смисъл на тая дума? Всичките хора не можат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други. При това не трябва да забравяме и петстотингодишното робство, под което е пъшкал многотърпеливият българин. Какво не е в състояние да направи то?“

И друга една немаловажна причина сочи Захарий Стоянов в характеристиката на нашите въстания: „В отношение на българските въстаници през 1876 год. влиза и това извинително обстоятелство, че сме били лишени от своя народна литература, която трябва да предшествува всяко движение.“

Ето защо и заключението, в което Захарий Стоянов резюмира основните черти на българските въстания, е кратко и категорично: „Нищо подобно е нямало измежду нашия народ; неговият патриотически катехизис е бил: бесилките, тайната проповед на няколко решителни мъже и други още предшествуващи причини, за които сме говорили вече гдето му е било мястото.“

Колкото по-очевидни са за нас трудностите в процеса на мъчителното революционно съзряване на българските народни маси, толкова по-ясно изпъква огромната роля, която *българската революционна интелигенция* е играла в този процес. Да се заемеш въпреки всички невероятни трудности с поставената от историята задача да вдигнеш народа на въстание, като едновременно с това водиш с всичките си сили борбата срещу собствените „кръстени братя чорбад-

жиите, тая верноподаническа сган, дирек и основа на всяко тиранско управление“ – това наистина е изисквало не само изключителна вяра в успеха на делото, но и безпримерна самопожертвователност и преданост към народното дело. Трябва да се признае, че с тази задача българската революционна интелигенция, която създаде *професионални революционери*, скъсали напълно „с отседналия бит на имотника“, се справи блестящо. Дълбоко заблуждение е, че Захарий Стоянов уж не могъл да оцени ролята на тази интелигенция. Оценката, която Захарий Стоянов дава на делото на Раковски, Каравелов, Левски, Ангел Кънчев, Ботев и на апостолите на Гюргевския комитет, е опровержение на всичко, казано в подкрепа на тази заблуда. Делото на нашата революционна интелигенция за Захарий Стоянов е неразделна част от делото и борбата на българския народ, както неразделна част от народа са за него всички ония будни и просветени народни синове, които, излезли от широките народни низини, бяха свързали своя живот на професионални революционери с народната борба. Това дело за Захарий Стоянов събира най-чистата светлина на народното съзнание и краси като ореол освободителната борба на народа. Ето защо, когато в своите „Записки“ той оценява ролята на интелигенцията за успеха на българските въстания, неговата оценка е също така категорична и неопровержима: „Интелигенцията на всеки един народ, която руските славянофили, макар и да равняват, в отношение на народния успех, с нула – имала е и ще да има решаващ глас в съдбините на простата маса; без нейното участие нищо е невъзможно да стане.“[1]

[1] Заблудата, че Захарий Стоянов отричал уж ролята на интелигенцията в освободителните борби на народа, датира отдавна. След Освобождението Захарий Стоянов поведе борба срещу ония учени глави с високи шапки („цилиндрашите“), които заедно с нови и стари богаташи се нахвърлиха върху облагите на държавната трапеза, проповядвайки, че простият народ, понеже не разбира нищо, трябва да си гледа ралото и да слуша какво ще му кажат учените. Тази борба

на Захарий Стоянов беше реакция срещу забравата на възрожденските идеали за народовластие и на действително заслужилите дейци от Възраждането. В отговор на това той бе нападнат, че отричал уж ролята на интелигенцията и на учените. В своята брошура „Нашите апостоли“ (Захарий Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот), София, 1886 г., Димитър Благоев по друг повод обвини също автора на „Записките“, че той схващал погрешно и не могъл да оцени ролята на интелигенцията в националреволюционното движение. Този аргумент на Благоев се използува и до днес неправилно от нашите историци срещу Захарий Стоянов.

Трябва да се признае, че Стоян Заимов, който познава непосредствено картината на обществения живот преди Освобождението, се догажда веднага кого има предвид авторът на „Записките“ в гневните си филипики срещу учените. В „Миналото. Етюди върху Записките“ Стоян Заимов се спира нарочно на въпроса за учените:

„Действително *цилиндрашите* на сегашното и богаташите на миналото бяха се изпокрили в миши дупки, когато народът чрез въстание поиска „човешки правдини“ и рискуваше да загине на дръвника под ятагана на башибозука. Така също е истина, че след преминаване на бурята (след Освобождението) те – „цилиндрашите“ и богаташите – като червеи след дъжд изпълзяха из дупките си и завзеха най-видните места на държавната трапеза... И днес ще срещнете на път и кръстопът онзи сорт молодци, които се хвалят, че *гърдите им са сгнили* по учебните скамейки на университетите и че това *гърдогниене* е ставало за спасение на отечеството!...

Интересно е да се знае под думата „учени“ като кого подразбира авторът на Записките:

Сляпата съдба (освобождение на България от *братушките*) настани на държавна служба всичко, що знаеше *„кирилицата и латинката“*.

1. Писарите при търговските контори в Пловдив, Едрене, Цареград и при канцеларията на Хиршевата железница – хлапетии, които владеяха криво-ляво по няколко иностранни езика, за което им знание окупационното правителство бе им поверило доволно видни длъжности по финансовата част.

2. Фантосаните юноши, които току-що бяха излезли из учебните стаи на султанския лицей, на Роберт колеж, на Минковия „Славянски пансион“, плюс надутите питомци на Ф. Каница – юноши, които считаха доказването теоремата на Петагора – „Петагоровите гащи“ – за

волюционна интелигенция не е случаен. По същия категоричен начин той го изказва и в книгата си за Левски, когато се спира на подкрепата, която българската революционна емиграция в Букурещ оказва на неуморимия Апостол след поражението на Хаджи-Димитровата чета и настъпилото униние: „Каравелов и неговите близки приятели подкрепили Левски нравствено. Тия млади хора, които не благоговеяли нито пред Наполеона, нито пред велика Русия, нито пък се кланяли на мустакатите войводи, че те трябва да поведат народа, а не народът – тях, разчитали на самия *български народ и на неговата интелигенция* (к. н.), че те са най-главните фактори, с които може да се работи успешно."

Възгледите, които Захарий Стоянов изказва за ролята на

държавна философия, смятаха себе си „пратеници небесни" за уреждание съдбините на току-що освободеното ни отечество.

3. Високомерните университанти, наречени от Люб. Каравелов *предрешени черкези* – недозрели младежи, на които окупационното правителство бе дало най-видните места на държавната трапеза.

Ето това са те, учените, по гърба на които Зах. Стоянов търка с *конско чесало*..."

Неведнъж Захарий Стоянов се изказва така, че да не остане никакво съмнение какви са „учените", които има предвид:

„Нека говори кой каквото ще, но аз съм убеден, че по нас истинно образование, положително научни люде са съвсем нарядко. Нашите преучени синигери заели са от Запад само онова, което е истинската и положителна наука отдавна осъдила." („Знаеш ли кои сме?", Неиздадени съчинения, стр. 23.)

„И така светът ще пропадне от учените, но не от ония учени, които са се учили как по-добре да помогнат на неучените си братя, а от ония малцина пиявици, които употребяват науката като средство как подобре да напълнят своя джоб." („Български Кавур", АНБ, стр. 22.)

„Кой ръкопляска на новия тиранин? – Учените глави и червивите с алтъни богаташи. Прочее, напред, братия! Не се срамувайте от вашата простота... Да не кажете, че учението е лошо нещо. Пази боже! Учените хора именно са отървали човечеството от клещите на тиранина; но, за голяма жалост, че ние нямаме още такива учени. Занапред добър е господ..." („Записки", стр. 9).

народните маси и народната интелигенция в българските въстания, не са заучени. Те са непосредствен извод от действителните факти и съдържанието на самите исторически събития, които авторът на „Записките“ пресъздава с неповторима художествена сила. Никаква аргументация не е потребна на този наш забележителен художник, съвременник на описваните събития, за да ни убеди в това, което неговото могъщо въображение е могло да пресъздаде отново в живи и неопровержими образи.

Изключителното и трайно значение на „Записките“ се заключава в това, че те с езика на историческите факти ни убеждават, че главен и действителен творец на историята може да бъде само народът. Там, където народът не участвува, там с положителност може да се каже, че не се извършва никаква историческа промяна или най-малко, че не може да се очаква никакво историческо събитие. Всичко, което се отнася до трайни и дълбоки изменения на човешкото общество и до неговото развитие, е дело на народа. Без материалната сила на народните маси, колкото и трудно и мъчително да се извършва съзряването на тази сила, е немислимо каквото и да било историческо движение. Това е единствената сила, която може да завърти тежкото кормило на историята и да насочи кораба на човешкото общество към нови светове. Това, което извърши българският народ по време на Априлското въстание, може да не задоволява напълно нашите субективни представи за исторически желаното. Но всичко това бе само начало на оня процес на съзнателно израстване на народа, който трябваше да предшествува събарянето на чуждото феодално и национално робство, историческите предпоставки за което бяха вече обективно създадени.

А това начало е величаво. Именно Априлското въстание показа, че даже петстотингодишното робство не е било в състояние да сломи оня жизнен дух и онази народна сила, която, пробудена от дълбоките недра на поробения народ, се възправи срещу петвековния тиранин. Величието на народната

саможертва и народния героизъм бе толкова по-ослепително, че един малък и обезоръжен народ се осмели да покаже на света примери на изключително мъжество. Отбраната на шепата панагюрски храбреци срещу ордите на Хафуз паша, защитата на Перущица срещу таборите на Рашид паша, драматичната борба на Бачо Киро и поп Харитон зад стените на Дряновския манастир, пепелищата в Батак, Брацигово, Клисура и пр. са невероятни примери на самопожертвователност и героизъм. Те са и неопровержимо доказателство за волята на народа да извоюва своята свобода. И пак Захарий Стоянов, който така дълбоко чувствува пробуждането на духа и силата на народа, когато вижда как шестдесетгодишният старец с думите: „Да бъде!“ – изтърсва запалената си лула, за да подпали собствената си къща, ще направи една от своите обичайни констатации: „Ние бяхме поразени от патриотическата постъпка на тоя старец, който не беше прочитал ни едно патриотическо съчинение, който не знаеше ни защитата на Термопили, ни за поражението на Наполеона в 1812 год., нито пък се беше срещнал с някой учен през целия си живот, защото Каменица не е твърде от посещаемите села.“

Картината на Априлското въстание, създадена от Захарий Стоянов, е толкова монументална и ярка, че в нея освен образа на народа като главен герой остават завинаги да живеят в нашето съзнание и образите на водачите на въстанието. Образите на Каблешков, на Волов и на първо място образът на Бенковски са пресъздадени с изумителна проникновеност и вещина. В тях Захарий Стоянов е показал не само чертите на пламенните родолюбци и революционери, посветили изцяло живота си на народното дело. В тях той е успял да улови и онази дълбока същност на човешките характери, която ни разкрива индивидуалния образ на човека с неговата неповторима и интимна духовност. Трябва да се признае, че без помощта на Захарий Стоянов ние днес нямаше да знаем почти нищо за бившия копривщенски абаджия, обаятелния и енергичен Бенковски, който застава начело на въстанието

в IV революционен окръг. Този жив и незабравим образ, създаден сякаш без всякакво усилие от Захарий Стоянов, наред с външната си сюгжестивност буди и дълбок размисъл.

Амбициозна и властническа натура, Бенковски успява да измести скромния и примирителен Волов, отреден за главен апостол на окръга, и да се самопровъзгласи, кажи-речи, за некоронован водач на въстанието. Неговата представителна външност, силата, енергията и разпоредителността във всичките му действия, навикът му да се държи просто и дори безцеремонно с хората, способността му да взема бързи и навременни решения го отличават още на пръв поглед между всички. Като се има предвид и обстоятелството, че той познава не само добре, но и доста изтънко психологията на селската маса, която трябва да се накара да вдигне глава срещу султана, очевидно е, че Бенковски е личност, притежаваща качества, крайно необходими и особено ценни за обстановката, при която е трябвало да се действува. Тези качества на личността му карат околните да признават неговото превъзходство и да му се подчиняват доброволно. Те извикват у Захарий Стоянов и обаянието от личността на Бенковски. Още при първата среща с Бенковски Захарий Стоянов е пленен от внушителния образ на героя. Едва-що заспал след тежка умора в къщата на поп Груя, Захарий Стоянов се събужда от заповедническия глас, който му нарежда да стане:

„– Ей, я ставай да те видя що си за човек, та си се разположил така господарски в чуждата къща! – чух аз непознат глас в съня си и докато сваля от гърба си пъстрата чергица, тя подхвръкна настрана, като да я дигна вихрушка.

Ужас! Аз скочих на крака в съня си и като луд, вследствие на това грубо събуждане; станах още по-смаян и зашеметен от онова, що гледах напреде си. Висок, непознат човек, с морав фес на главата, наметнат с черна мушама на гърба си, с високи ботуши на краката, опетлан по гърдите с много ремици, на които висяха два револвера, кама, чанта, телескоп, с една реч – човек страшен стоеше напреде ми.“

Необикновеното впечатление, което Бенковски е направил на Захарий Стоянов още при първото им запознанство, кара автора на „Записките“ да се вглежда в най-малките подробности, които могат да допълнят характеристиката на неговата личност: „Докато Бенковски даваше заповеди на четири страни, аз успях да го разгледам от краката до главата. Той можеше да има възраст приблизително 28–30 години, ръст тънък-висок, гърди изпъкнали нанапред, глава вирната назад, с дълъг врат, лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и увлекателна, руси мустаци, тънки и доволно дълги; закривени от само себе си нагоре към очите, които придаваха особена представителност на лицето му, очи ясносини, поглед проницателен, коса и вежди руси, както и мустаците му, въобще човек личен и представителен, човек, който беше в състояние да привлече всекиго смъртен само с външните си качества. При това, като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, строгата му реч, разправянето му с ръкомахане, обръщенията му с хората, които не оставяше да се почесват и да излагат своите мнения напространно и да го учат на ум, което е взаимна отстъпка, и пр., вие ще имате горе-долу повърхностно понятие за портрета на Бенковски.“

Захарий Стоянов признава, че е бил не само поразен от личността на Бенковски, но и напълно покорен от нея.

„Преди да го видя още лично, аз го знаех кой е, видях писмата му в Пловдив, в които на всяко „И“ се мъдреше кратката, знаех го, че е взет за апостол по милост, турен под личното наблюдение на Волова; но не зная защо, по вътрешно някакво настроение, аз благоговеех напреде му, чаках да ме попита, та тогава да се обадя, доброволно признавах, че той е велик, с една реч – изповядам си чистосърдечно, – бях омаян от Георги Бенковски.

„И ние сме били апостоли, ако захванеха да бесят тия последните, то нашата скромност щеше да отиде на вересия“ – казах аз на ума си, като гледах с колко души пътува той, как е силен и самонадеян.

Не само в нашия IV окръг, но по всичките други окръзи из България не е имало апостол, който да се държи като Бенковски, да се явява по селата, накичен с оръжие и заобиколен от 10–15 души адютанти; а всеки е в състояние да разбере като какво впечатление е произвеждал той и на така въодушевеното население. Ето едно главно условие за неговия успех."

Не ще и дума, че със своята твърдост, енергия и неотстъпчивост Бенковски оказва сериозна помощ в подготовката на въстанието. Не е малка заслугата му и в това, че със своята намеса и решителност той помага за своевременното отстраняване на неизбежните съмнения и колебания у хората при такива съдбоносни събития. Като агитатор и пропагандатор на народното въстание Бенковски е носител на идеите на българските революционни демократи. В своите спомени М. Ив. Маджаров разказва как Бенковски го е убеждавал върху бъдещата форма на държавно управление в България: „Няма народ по-пригоден за република, отколкото нашия. Махни само турската власт, и републиката е готова, тя съществува в нашите села, в нашите общини. Че кой управляваше досега Копривщица, неграмотния ага ли?"

Бенковски е пламенен проповедник на революционно-демократическите идеи по време на въстанието. Той освобождава турските пленници с думите: „Върнете се в селото и разкажете на своите селяни за нашите добри намерения и за братската ни любов, която храним към мирните мюсюлмани. Кажете им, че нашата цел не е да нападаме на сиромасите и на угнетените селяни, били те българи или турци. Ние сме въстанали не против мюсюлманството въобще, но против кръвопийците паши и кадии, които са общи врагове и на двата народа." Голяма заслуга на Бенковски е, че той със своя непреклонен характер и изключителна енергия, с целеустремения си и експанзивен дух е пресичал пътя на всички колебания и насочвал народното въодушевление изцяло в руслото на народната революция. Захарий Стоянов е имал възможност да оцени непосредствено в самите събития

отличителните качества у Бенковски, които са го изтъкнали начело на въстанието в IV окръг. Но авторът на „Записките“ никак не е склонен да преувеличава тези качества у Бенковски, макар и да отделя значително място на неговата колоритна фигура. Обратно, навсякъде, където той ни говори за своя герой и за неговите подвизи, той не скрива хапливата си ирония към него. Тази ирония личи още при първото им запознанство, при което Захарий Стоянов признава възхищението си от своя герой. И това е така, защото авторът на „Записките“ е враг на всякакви преувеличения, когато се касае за истината, която трябва да служи за урок на поколенията. Той самият лично е могъл да се убеди, че не само прости и неизвестни въстаници от народа, но и много местни водачи като Васил Петлешков, Кочо Чистеменски, Спас Гинев, Трендафил Тошев и др. проявяват повече далновидност, мъжество и героизъм от Бенковски както по време на въстанието, така и особено след неговото разгромяване. При това в много отношения със своя характер и поведение Бенковски е пълна противоположност на Левски, към когото Захарий Стоянов изпитва истинско чувство на преклонение.

Кое в поведението и характера на Бенковски дава основание наред с признанието на заслугите му да поставяме и в отрицателно осветление неговия образ? Захарий Стоянов е разкрил без снизхождение тези черти от неговия характер.

Бенковски е властолюбив и суетен. Той не пропуска случай да покаже пред околните превъзходството си и в такива моменти той се самонаблюдава и самолюбува. При освещаване на панагюрското знаме той върви отстрана на шествието, така, че да го виждат всички, възседнал на хранен ат, който се изправя от време на време на задните си крака. По този начин населението може да му прави специални овации, а старите баби, които се кръстят, да струват поклони пред него. Пред тези, които идват да го видят и му се порадват, Бенковски, всякога цял накичен с оръжие, суетно се перчи: „Как да ни се порадвате? Нима ние сме писани яйца? Гле-

дайте ме де! – питаше той диктаторски невинните хорица и със скръстени ръце застана напреде им да го гледат.“ Никак не е случайно, че паролата, която Бенковски е измислил за връзка между въстаниците, е „Наполеон“.

Властолюбието у Бенковски достига до мания за величие. Бенковски се мисли за избраник. Пред въстаналия народ той демагогски се самоизтъква: „Боже! Дай ми сила и недей ме оставя сам; помогни ми в святото предприятие да избавя тоя народ от железните нокти на тиранина.“ Неговите речи са безкрайни. Когато говори, той театрално се удря в гърдите, охка и ахка, пламък и огън хвърчат из очите му. Собственоръчно той е създал правилник, в който се определят титлите и думите, с които трябва да се назовават и поздравяват попървите лица, а така също и кои лица имат право да му подават ръка и кои не. В специален параграф той предвижда за себе си, че е свободен, като види за прилично от своя страна, да подаде ръката си, комуто пожелае. За тези му мании Захарий Стоянов отбелязва: „Не искаше Бенковски да се чува друго име в тържествата освен неговото. Гдето дойдеше дума да става въпрос за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бъде хрисим.“

Бенковски се готви да диктаторствува. Пред народните представители, събрани в Оборище, той открито нарежда: „Който иска да върви с мене и да изпълнява всичките ми заповеди безпрекословно, то нека си извади ножа!“ Той се държи като държавен глава и по негови указания панагюрското знаме се вдига или сваля в зависимост от това, къде той установява своята квартира. По този повод Захарий Стоянов си спомня за знамето, което се е развявало на хаджи Луковата къща в Панагюрище: „Като излезе държавният глава от това здание, нашият войвода заяви, че и знамето трябва да се смъкне; не му е вече мястото да се развява върху хаджи Луковата къща! Аз се чудех тогава, чудя се и сега повече, где тоя абаджия изучи тия тънки работи.“ Пак Захарий Стоянов свидетелствува как Бенковски свиква панагюрските златари,

на които дава 50 рубли екатерини „да му обковат саблята и да направят голям печат – държавен“! Откритият стремеж у Бенковски да диктаторствува и ролята, която той вече взима върху себе си на бъдещ държавен глава, се проявяват твърде недвусмислено в Оборище, където той къде с демагогия, къде със заплаха успява да изтръгне от събранието пълномощното, което под една твърде прозрачна форма му запазва първенството и властта да се разпорежда и за в бъдеще. Единственият аргумент за издаването на това пълномощно е, че *„Народът е неопитен“*.

Този епизод от събранието в Оборище съвсем не говори, разбира се, в полза на Бенковски, както някои се опитват да го тълкуват, за да изтъкнат уж организаторските качества на войводата. Той говори само за величието, чистотата и безкористието на народа. Той показва, че народът в своя ентусиазъм и всеотдайност се е ръководил от най-чисти пориви, приемайки енергичното държане на Бенковски като израз на собствената му бунтовна готовност, без да подозира нито за миг користта и личните сметки на водача.

Тези амбиции у Бенковски не могат да не ни спомнят държането на Левски, който на запитването на селяните от Софийско каква служба ще вземе, когато се освободи България, отговаря: „Никаква. Ще ида в други поробени народи да правя това, което правя тук сега.“

Прави странно впечатление, че Бенковски, който е знаел решенията и съображенията на Гюргевския комитет за вдигане на въстанието, е могъл да повярва, увлечен от своите диктаторски и самодържавнически амбиции, в успеха на въстанието. Но това е свойствено за такива самовластнически натури като Бенковски, който, както играчите на хазарт, е залагал и на такъв един шанс – едно недостатъчно подготвено въстание да предизвика непосредствената и незабавна чужда намеса.

В своята интересна и остроумна студия „Психология на Априлското въстание“, издадена през 1943 г., покойният та-

лантлив български социолог Ив. Хаджийски направи опит да обясни от гледище на марксизма ролята на Бенковски във въстанието. За забелязване е, че Хаджийски се опитва да оправдае даже такива отрицателни прояви у Бенковски, каквато е слабостта му към външните отличия и парадност. Той е на мнение, че както диктаторските наклонности у Бенковски, така и целият външен салтанат, с който се е обграждал, е помагал за повдигане ентусиазма у простия народ. Това е било сигурно така. Но не може също така да не се признае, че по-полезно за поддържане революционния дух и издръжливост у народа по онова време щеше да бъде не устройването на театрални процесии и паради, а копането на окопи и вземане всички необходими мерки за отбраната. Истината е, че голият ентусиазъм и поддържаната от Бенковски лекомислена вяра у народа се оказваха пагубни, когато въоръженият до зъби противник се появяваше пред въстаналите села, заживели вече с илюзията, че султанското иго е съборено. Този гол ентусиазъм бе също една от причините за настъпилата дезорганизация и бързия разгром, когато въстаналото население се сблъсква със суровата действителност. Всичко това е съвършено безспорно, както е безспорен фактът, че в отличие от Левски, който непрекъснато развиваше *революционната самоинициатива* у народа, Бенковски със своите диктаторски методи бе успял да парализира дотолкова народната инициатива, че редица въстанали села заплашваха да оставят оръжието, ако той не се яви при тях да ги защити от неприятеля. Тъкмо поради всичко това и измислената от Хаджийски формула за ролята на Бенковски не отговаря на историческата истина въпреки марксическата ѝ одежда: „Изборът на историята се спря върху Бенковски именно поради „недостатъците“ му. Тези „недостатъци“ по силата на историческата необходимост се превърнаха в своя противоположност.“

Не по-малко своеобразна е и тезата на Хаджийски, която обяснява социалните предпоставки за самодържавнически-

те стремежи у Бенковски. Като напомня, че „Бенковски, както и Левски съзнателно или несъзнателно отваряха вратите на едно ново общество, организирано в държава“, основана на „началата на индивидуализма в борбата за първенство“, Хаджийски пише:

„Но този стремеж към първенство, това подчертаване на личния елемент в обществената работа още не бе добил признание сред тогавашната българска народническа общественост, особено сред революционните среди, подложени на социалистически влияния, които пееха „Молитвата“ на Ботева, „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари, а искаме свобода, човешки правдини“, които се кълняха, че умират в беззаветна служба на народа, които повтаряха думите на Левски: „Ако загина, губя себе си, ако успея, печели цял народ.“ Под влияние на старата българска патриархална човещина за общественото народничество всякакви грижи за лично благополучие бяха престъпление пред народните мъки и интереси, поради което поведение като това на Бенковски не можеше да не дразни. В това отношение *Бенковски имаше само този „грях“, че душевно бе изпреварил своите съвременници* (к. н.) и че имаше ясен поглед за бъдещето и за своите лични интереси в него. Мнозина от *останалите се губеха в една народническа мъгла относно бъдещото българско общество* (к. н.), което смятаха да бъде общество на „свобода, братство и равенство“, а не общество „на чисто личния интерес“ (там, стр. 80–81). Съвсем оригинално е и заключението на Хаджийски: „Но съдбата не пожела Бенковски да улучи това, което бе замерил за себе си. Той улучи само това, което бе замерил за другите. Като много герои мъченици той падна в борбата, без да вкуси от плодовете ѝ. И ако Бенковски живя за себе си и за другите, той умря само за другите.

И когато бедните тетевенски колибари минават край лобното място на Бенковски в Костина, те изправят прегърбени снаги, свалят калпаци и вслушани в гръмовития бумтеж на буйната река и хайдушката песен на Балкана, мислят *за но-*

вия Бенковски, който не само ще умре за другите, но и ще живее за тях“ (там, стр. 86).

Не е трудно да се досетим кого има предвид авторът на тези мисли за Бенковски. Очевидно, той има предвид бъдещата поява на българския Сталин. Но не е трудно също така да се разбере, че подобни политически прогнози нямат никакво научно основание и най-малко могат да се застраховат с марксизма.

Самата теза на Хаджийски е по основа погрешна, макар и авторът ѝ да се позовава на марксизма. Абсолютно невярна е преди всичко мисълта, че Бенковски бе изпреварил своите съвременници, в това число Левски и Ботев, които били останали да се губят в „една народническа мъгла относно бъдещото българско общество“, представяйки си го като общество, основано на началата на народовластието. Наистина, обществото, за което мечтаеха нашите революционни демократи, не беше обществото, което историята бе подготвила да замести прогнилия турски феодализъм. Новото общество бе обществото на пословичния Бай Ганьо, който с помощта на тоягата и пияните банди на Данко Хаирсъзина показа как безцеремонно може да се управлява народът.

Може да се предположи, че Бенковски, който по устройството на своя характер е *гравитирал* към по-късните самодържавнически тежнения на Бай Ганя, е могъл да бъде един бъдещ диктатор, не по-лош, да речем, от Стамболов. Нищо чудно, ако тогава той докажеше, че наред със своите революционно-демократични идеи бе успял да се запознае от своите пътувания из Мала Азия не само с външния салтанат на източните сатрапи. Авторът на поменатата студия върху Априлското въстание изказва дори едно забавно предположение. Той е на мнение, че ако Бенковски беше доживял освобождението на България, той в никакъв случай „не би се наредил в една партия с х. Иванча Пенчович или ако би се наредил и би почнал да си припалва цигарите с Хаджиенова, все пак е извоювал това право, залагайки собствената

си глава, а не бе го получил като дар на подлостта и приспособяването“ (стр. 84). Сиреч би грабил, насилвал и лъгал народа с „морално основание“. Но дори да признаем, че за своите безчинства той би имал някакви „лични заслуги“, това най-малко дава основание да се приемат, както прави Хаджийски, самодържавническите склонности у Бенковски за „добродетели“. Още по-малко да се изтъкват те като доказателство, че Бенковски бил задминал с възгледите си своите съвременници. Нима самодържавническите идеи на Бай Ганьо са ни по-близки днес, отколкото възрожденските и демократични идеи на Ботев и Левски? Как да обясним тогава историческата родственост, която действително съществува между нашите днешни възгледи за социалистическия демократизъм и идеите на нашите революционни демократи от миналото? Очевидно, истината и тук не е в полза на Бенковски и на тезата, която Ив. Хаджийски изгражда в апология на панагюрския „диктатор“.

В „Две утопии“ Ленин припомня бележитата мисъл на Енгелс, изказана по повод английските утопически социалисти, че техният социализъм бе *лъжовен* във „формално-икономически смисъл“, но „истина във всемирноисторически смисъл“. По този повод той пише:

„Дълбокото положение на Енгелс трябва да се помни при оценката на съвременната народническа и трудовическа утопия в Русия (може би не само в Русия, а в цяла редица азиатски държави, които в XX век преживяват буржоазните революции).

Лъжлив във формално-икономическия смисъл, *народническият демократизъм* е истина в исторически смисъл...

Ясно е, че марксистите трябва грижливо да отделят от обвивката на народническите утопии здравото и ценно ядро на искрения, решителен и боеви демократизъм на селските маси.

В старата марксическа литература от 80-те години на миналия век може да се намери систематически проведен стремеж да се отдели това ценно демократическо ядро. Ня-

кога историците ще изучат систематически този стремеж и ще проследят връзката му с това, което получи названието „болшевизъм“ в първото десетилетие на XX век“ (Ленин, Съчинения, т. 18, стр. 329–330).

Бенковски е безспорно една от значителните фигури в нашето Априлско въстание. Неговите заслуги не са малки и несъмнено те определят мястото му между историческите деятели на българските въстания. Това се дължи не по-малко и на обстоятелството, че неговите недостатъци не можаха да вземат връх поради отсъствието на такива обективни условия на историческия момент, които биха позволили те да разцъфтят с пълна сила. Обективните условия на епохата изтъкнаха положителните качества и способности на Бенковски. Те не позволиха да се доразвият у него ония отрицателни черти на характера, които при други условия можеха да представят изцяло в отрицателна светлина неговата личност. Захарий Стоянов има предвид не друго, а заслугите на Бенковски, когато му отрежда място в историята на Априлското въстание. А иронията, с която той хапе този български деребей заради диктаторските му склонности, е мярка върху везните на историята, с които авторът на „Записките“ произнася своите присъди за личностите, взели участие във въстанието. „Записките“ на Захарий Стоянов ни дават пълната истина за участието на Бенковски във въстанието и точната присъда за заслугите му. Следователно, не в отсъствието на „една пълна животопис“ за Бенковски – *„този, без когото* – по мнението на Хаджийски – нямаше да видим свободата на 1878 год.“ – се обяснява липсата *„на особен култ към личността на Бенковски, подобно култовете към Ботева, Левски, Раковски, Каравелова“*. Липсата на подобен култ има една-единствена причина – народът, който знае и който никога не греши кому колко почит да отдава.

Ако от научна гледна точка твърдението, че Бенковски бил надминал със своите „самодържавнически“ идеи своите съвременници, е чиста заблуда, то изтъкването пък на Бенковски като предшественик на българския диктатор от

сталински тип и издигането му в култ е чистейша глупост. Подобни мисловни параболи допринасят само това, че окарикатуряват марксизма. Заслуга на Захарий Стоянов е, че със своите „Записки“ той ни показа, че истинските народни движения не се нуждаят от самодръжци и самоизтъкващи се величия. В това се крие неотслабващото съвременно значение на „Записките“. „Записките“ е книга, която ни учи с опита на историята, че Хитлер и хитлеровците са необходими на фашизма, за да задушават в народните маси съзнанието за тяхната историческа мисия. Но с не по-малка убедителност тя ни помага да разберем също така, че Сталин и сталинчетата не са необходими на социализма, където народът извършва всичко. „Записките“ с цялата неопровержимост на историческата истина ни убеждават и винаги ще ни убеждават в това.

Когато говорим за такива епохални произведения като „Хамлет“, „Човешка комедия“, „Война и мир“ и пр., ние, без да щем, произнасяме имената на Шекспир, Балзак, Толстой и пр. Без имената на създателите им тези произведения биха напомняли в световната литература безпризорни деца, изоставени от своите създатели. Така е и в науката, където всичко винаги ни спомня за индивидуалния творец, чието име става неразделна част от собственото му дело: „Кант-Лапласовата теорема“, „Менделеевата таблица“, „Айнщайновата теория за относителността“ и пр. Не е така обаче в обществения и исторически живот, където имената на отделните личности и герои получават право да се свързват със събитията само дотолкова, доколкото те самите са рожби на събитията, създавани от действителния исторически творец: Френската революция – от френския народ, Октомврийската революция – от руските работници и селяни, Априлското въстание – от българските народни маси. Българският народ се гордее, че е създател на Априлското въстание и че нему принадлежи Захарий Стоянов – авторът на „Записки по българските въстания“.

* * *

„Записки по българските въстания“ не са писани от изследовател историк. В тях нищо не напомня научна цел. Те са плод на вдъхновение и страст и на един верен художнически инстинкт, който е ръководил най-сигурно автора към целта – да възкреси образа на едно минало, в което народът винаги да може да познава себе си и да разбира себе си. Затова в тях всичко е живот, движение, страст, която понякога като внезапно разразила се планинска буря помита пред себе си всичко слабо. Нито нотка от надута проповед, нито сянка от пълзяща нравоучителност. Под въздействието на един властен жест миналото оживява внезапно с блясък, за да може всяко движение и всеки миг от него да бъдат уловени и зафиксирани завинаги в една неопровержима реалност. Така подвигът на въстаналия народ, който със своите черешови топчета бе тръгнал да събаря една многовековна империя, получи реална проекция в живия и осезаем свят на изкуството. Захарий Стоянов постигна чрез силата на художественото превъплъщение това, което времето руши и обрича на забрава – запази за жадния поглед на поколенията един жив свят от миналото. Неслучайно „Записките“, без да щем, ни спомнят, че изкуството има своя космогония, която подобно на библейската легенда смята земята и небето за ръкотворни.

Стендал е казал за себе си: „Аз нямам абсолютно никаква памет за това, което не ме интересува.“ Същото бихме могли да кажем и за Захарий Стоянов, но с тази разлика, че той изучава света такъв, какъвто е, а не такъв, какъвто предпочитаме да го възприемаме и наблюдаваме у себе си. Затова у Захарий Стоянов мисълта не търси дискретни форми и полунамеци – тя е винаги открита и недвусмислена. Художникът у него никога не наблюдава живота инкогнито. В отличие от Стендал той гледа на света по омировски. И това е може би най-съществено за характера на неговите „Записки“. Грешат тези, които искат да видят в тях опит за автобиография.

И да би желал, Захарий Стоянов не би могъл да пише автобиография. Неговият дух е млад и всепоглъщащ, с очи жадни и любопитни, обърнати винаги към света.

Прочетете онези страници, в които Захарий Стоянов описва уж собствените си патила и премеждия. Вие забравяте, че това се отнася до автора на „Записките“, и възприемате събитията като образ на живота и епохата. Толкова широк и обективен е ъгълът на изображението и така малък интересът към собствената личност. Нищо в широката историческа панорама на епохата не хвърля сянка извън фокуса на народната съдба. Нито един епизод в сложната и многостранна верига на събитията не стои прикачен като част от лична драма и лична съдба. Всичко, което се отнася до собствената биография на автора, е загубило напълно печата на личното. То е станало част от една историческа и народна драма, която за автора на „Записките“ е изглеждала толкова голяма и значителна, че той призовава личните си спомени непосредствено да свидетелстват за това.

Могъщ самороден талант, Захарий Стоянов не е познавал мъките на творческото пресъздаване. Най-малко той е бил запознат с тайните на упорития и търпелив труд за съвършенство. И откъде би могъл да ги познава? Негов единствен български учител в литературата е Каравелов, когото ученикът, без да съзнава, е надминавал с таланта си. Сам той никога не е залавял перото със съзнанието, че е призван да създава традиции в една млада и едва-що формираща се литература. Бихме могли само да гадаем, като имаме пред очи изключителната сила и плодовитост на този талант, какво би могъл той да създаде при условията на една развита литература. Едно-единствено правило е служило за неизменно ръководство на Захарий Стоянов, чието творчество е изтръгнато сякаш с един мощен тласък от самия живот. Доказателство за това е признанието на писателя: „Не се ръководих от никакви авторитети и правила: *святата истина ми бе знамето*.“

Святата истина е ръководила Захарий Стоянов и когато той, за да остане честен към читателя, не щади себе си, осмива и иронизира всичките си страхове, съмнения и слабости по време на въстанията и тежките часове на изпитанията. Само писател с изключително чувство на отговорност и преклонение пред народа може да бъде така откровен и безпристрастен към себе си. Пак в името на историческата истина той съветва бъдещите летописци на „новите български движения“, когато събират сведения, да предпочитат простите и безкнижовни хора, които са „най-верните и добросъвестни източници“. От личен опит той знае, че най-малко може да се вярва на родителите и сродниците на загиналите по-известни участници във въстанието: „Щом ги попиташ за миналото на покойния, бистри сълзи рукват от очите им – сълзи спекулативни и лицемерни, разбира се, така щото човек трябва да има особено търпение. За да подигнат в очите на народа своята роднина или син, и тия се впущат понякога да поетизират неговите дела. Намерих и такива оригинали, които да притежават на ръцете си безценни документи по народните ни работи. „Не ги даваме – отговаряха те. – Нека ни стоят да ги предаваме на синове и унуки.“

Авторът на „Записките“ притежава една изумителна способност – способността да кара читателите да чувствуват като потребност присъствието на автора. В присъствието на автора читателят вижда сякаш гаранция за истинността на фактите – толкова безгранично е доверието към него. Но това не е всичко. Без автора изобразяваните събития и лица, цялата епоха биха загубили сякаш от яркостта си и от онази вътрешна одухотвореност, която ни привлича и пренася изцяло без остатък в миналото.

Личността на Захарий Стоянов е необикновена. И необикновена в този смисъл, че в нея се редуцират чертите от отличителната същност на народа. Тя разкрива действителния образ и истинското величие на простонародния човек и няма свои измерения извън духовната същност и отличителност на народа. Такъв е Захарий Стоянов – героят автор

в „Записки по българските въстания“. За него, за този автор герой на описваните исторически събития, могат с право да се употребят думите на Горки, казани за Чехов: „Човек, който знае цената на словото.“

За да остави на потомството жива и непокътната истината за народните въстания, Захарий Стоянов се обляга на личните си наблюдения, на народната памет и на точното и неподправено изображение на фактите. Художникът у него притежава могъщо въображение, за да подчини на връзките на едно вътрешно единство целия огромен материал. Но едновременно с това е една визуалност, която дава релеф, яснота и видимост и на най-малката подробност. Но това въображение и тази визуалност не допускат и най-малкото изменение в изобразяваната действителност. Действителността е оставена непокътната, каквато и да е тя, независимо дали ще ни харесва, или не в своята неподправена същност. „По тая причина именно – пише Захарий Стоянов в предговора на „Записките“ – характеристиката на мнозина мои херои и няколко картини, копирани от действителността, излизат малко груби, да не кажа и отвратителни, за които пък аз не съм виноват, а българския живот, че е създал подобни сцени и типове. Не се опитах ни най-малко да *облагородявам* и претънчавам тия събития, защото в такъв случай, ако на мястото на Ворча войвода и Иван Арабаджията турех влюбени скелети, глупави любовници и педанти учени, които да охкат, ахкат и цитират в разговорите си Гетя и Хайне – то книгата ми не щеше да има български отпечатък, при всичко че е написана на нашенски език. Зная средствата за това *облагородяване*, но не исках да се възползувам.“

Художникът летописец не създава свои закони на изображението. Той е длъжен да се подчини изцяло на законите на изобразяваната действителност, ако не иска да ѝ измени. В този исторически действителен, не имажинативен свят той носи отговорност за всяко свое действие. Затова тук от него се иска творческият процес на епическата дестилация да не накърнява живата тъкан на явленията, да запазва острите

контрасти на събитията, да не облагородява примитивността и чувствените рефлекси на преживяванията. Нужна е изключителна дарба на художник, изключително чувство на отговорност и една висока и неизменна страст у този, който си е поставил задачата да пресъздава в художествени образи действителния исторически живот на народа си. Захарий Стоянов като родѐн художник притежава тези качества. Но той притежава и нещо повече – едно нестихващо патриотично вдъхновение и един огнен темперамент, извиращи от дъното на събитията, с които съдбовно и органически е свързана личността. Те ни позволяват да откриваме във всичко, което Захарий Стоянов пише, присъствието на неговата личност. „Защо ми е мен – се провиква той в не по-малко забележителния си предговор към „Записките“, – когато не се подсмея, гдето трябва, когато не удостоя поне с един поглед оригиналния субект, смелия поборник, предателя и пр., нещо, което не може да направи оня, който не е бил очевидец?... Ако Кондорсе говори, че безпристрастна история на един народ може да напише само незаинтересуваният чужденец, то тая истина може да се приспособи най-добре на нашите разказвачи, които не само че са били заинтересувани, не само че страдат от патриотически тенденции, но са изели още и стотина тояги за своите постъпки и убеждения. Възможно ли е от подобни хора да искаме хладнокръвие?“

Тъкмо тази дълбока заинтересованост у автора, която със свойствените за неговия темперамент страст и горещина придава повече живот, повече дълбочина и ясен смисъл на събитията, кара читателя на „Записките“ да чувства като потребност в изображението на епохата и присъствието на автора. И трябва веднага да отбележим, че необходимото присъствие на автора в „Записки по българските въстания“ е една от тези редки отличителности, които могат да придадат на едно произведение изключително значение и стойност. Захарий Стоянов показа по най-убедителен начин, че страстта трябва да бъде неотменна от истината, когато за истината трябва да се воюва. Безпристрастието е прикритие за този,

който има интерес да скрива истината. А истината е винаги свята, когато се отнася до народа, до неговото минало и до неговата утрешна съдба. Тук писателят, ако тази истина му е скъпа и потребна, е длъжен да бъде обективен, но никога безпристрастен.

Тази страст и постоянство, с които Захарий Стоянов воюва за истината, крият дълбока поука. „Записки по българските въстания“ е книга, която наред с другото ще учи всяко ново поколение, че преклонението пред народа е преклонение пред истината. Лъжата може да съществува само там, където съществува недоверие към народа и страх от свободата.

А за свободата пак Захарий Стоянов е казал: „Там, дето няма изедничество, тирания, дребнав интерес, пусто доктринерство и богопомазана ръка, никой не се бои от народната воля и широката свобода. Народите не са зверове, на които, като им отслабиш юздите, да хапят...“

Със свойствената си прямота той е казал и за себе си: „Пиша така, както правят, говорят и мислят българите, па където му излезе краят. Между стотина души, които се придържат о идеалното и отвлеченото, от перото на които излизат само мили фразички, нека за разнообразие се намира и един, който да псува. Не от псувни и цинизъм пропадат народите, а от полицейските писатели.“

Упреквали са неведнъж Захарий Стоянов, че в езика бил безцеремонен към граматиката и граматическите правила. Но това значи да искаш от ковача да не си цапа ръцете и да не прегъва снага, когато кове горещото желязо. А Захарий Стоянов е един от ковачите на българския художествен език.

Ботев постигна виталността на българския език. Той извлече всичките му първични сили и му придаде ослепителна духовност и жизненост. Ботев с един замах смъкна и захвърли старомодния костюм на традиционната скованост и архаичност на езика ни и го направи съвременен.

Вазов създаде неговата предметност и точност. Никой като Вазов не владее изкуството да извлича точните определения

на нещата така, че сякаш те сами да назовават себе си. Спомнете си само заглавията на неговите стихове и разкази: „Люлякът ми замириса“, „Един кът от Стара планина“, „Оставете ме да плача“, „Клепалото бие“ и пр. Да не говорим за неговите стихове за деца, където той довежда до ригоричност тази простота и предметност: „Овчар“, „Кон“, „Крава“, „Поле“, „Гора“, „Нива“, „Зима“, „Пролет“, „Лято“, „Жетва“ и т.н.

Яворов откри в българския език неговата мелодика и пластичност, превърна го от съвременен в модерен.

Захарий Стоянов показа, че нашият език може да бъде не само жив и необикновено изразителен, но и пъргав, стремителен и буен. Езикът у Захарий Стоянов е неспокоен, искрящ и увличащ като буен планински поток, който никъде не спира, внезапно и неудържимо си пробива път, замайва със своите многобройни бързеи и със своите буйни и пенести талази и оглежда всички цветове на природата и небето.

Всичко в езика на Захарий Стоянов и особено неговата прямота, искрящо остроумие и буйна метафоричност ни спомнят за онова пълноводие на народната реч, откъдето можеш да черпиш неограничено и безкрайно.

От Захарий Стоянов – един от първомайсторите на българския художествен език – ние имаме не само какво да научим. Неговите „Записки“ са такава огромна съкровищница на езиково богатство, че дълго време още ще има да проучваме и оценяваме това богатство. А за съвременната ни литература творчеството на Захарий Стоянов е школа, без която не е мислимо да се научиш да владееш оръжието на гъвкавия и звънтящ като стомана български език, ковано от ръцете на такива майстори като Захарий Стоянов. Тези, които придирват и днес на езика на Захарий Стоянов и го намират за остарял, са загубили не само живата връзка с българския художествен език. Те въобще нямат език, който да може да изговаря друго нещо освен застаналата на върха му единствена думичка – „модерно“!

„Записки по българските въстания“ е книга, в която всяко

поколение е намирало истини, потребни и неотменни. Затова тя винаги е била търсена и ще продължава да се търси с необикновен интерес. Неин единствен съперник си остава само „Под игото“. И сигурно не само поради това, че те ни връщат към едно бурно и героично минало. А защото в тях е проникнал с цялата си сила и величие онзи народен дух, под чието крило ние всякога ще търсим упование и закрила. Всичко, казано от досегашните изследователи на „Записките“, което ги изтъква като неоспорим и художествено неповторим документ върху историческото ни минало, е неоспорима истина. Истина е и казаното за техния автор и преди всичко това, че ние нямаме „друг писател толкова могъщ и даровит, който да е творил тъй свободно, както Захарий Стоянов“. В едно обаче „Записките“ на Захарий Стоянов не са достатъчно оценени – в тяхното вътрешно жизнено и идейно богатство, или още по-точно – в онзи огромен склад от жизнени наблюдения и мисли, който съдържа общочовешки истини и неопровержими открития върху историческата и национална съдба на народите, върху ролята на народните маси и на личностите в обществения живот и в историята на обществото. И в това отношение трябва да признаем, че книгата на Захарий Стоянов е най-значителното явление в нашата художествена литература, явление, което ни дава основание да мислим, че тя тепърва ще бъде истински оценена не само като произведение от една национална литература, но и като творба със световно значение.

ПЕТЪР ПОНДЕВ

Печата се по: Книга за народната съдба, „Записки по българските въстания“, Издателство „Български писател“, 1962.

ГОЛЯМАТА БЪЛГАРСКА КНИГА

Немислимо е да търсят читателите от нас, съвременниците, строга обективност и хладнокръвие.

З. Стоянов

1.

Ще започна с неговото признание: не искайте да бъда хладнокръвен. Той е моя голяма обич. Имал съм много разочарования, но в случая не се боя: с времето тя става по-голяма. Понякога моята наивност е откривала наивност у него, после съм разбирал колко мъдър е той. Чудесните в своята простота „Записки“ са влезли неотразимо в моя живот. Трудно ми е да кажа какво точно са ми дали, но зная, че те са един от подтиците, определили моето отношение към народа, чувството ми за дълг, разбирането ми за литературата. „Записките“ прочетох още като ученик в прогимназията. Очевидно не всичко съм разбрал. Но ако вече знаех от Вазов „де е България“, от Захарий Стоянов научих „що е България“. Познах величието на нашия народ в „най-блестящата страница от новата ни история“ и моята юношеска гордост беше неизразима. В края на краищата позволете на човека тая пристрастна обич към родния край, без която няма истинска любов към отечеството: аз съм роден в революционното Средногорие. Ако това не е никаква моя заслуга, то е атмосфера, която винаги е подсилвала чувството ми за революционната ни история. Всяко отиване до Копривщица или Панагюрище бе за мене пътуване в революционния празник на Април, в пожарищата на май седемдесет и шеста година. Тишината на тия мили градчета не ми пречеше – тя подсилваше въображението ми за ония дни. Със Захарий Стоянов не бе трудно да се стигне до тях.

Възрастта и времето углъбяваха „Записките“. Фашизмът свирепстваше, хаджийските внуци предлагаха България на Хитлер. В борбата за ново възраждане ние издигахме знамената на Възраждането. И преди всичко – на Април 1876. И най-вече – героите на Захарий Стоянов. Това беше зряло вникване в „Записките“. Ние не само ги знаехме в подробности, но и можехме да вземем от тях всичко, което даваше сили за съпротива и борба. Трогваше ни младежът Белопитов, който изливал тъгата си в стихове (и искал да се самоубие!), че си нямал оръжие. Призовавахме революционния дух на ония неповторими дни и уверено добавяхме: не, повторими!

И те се повториха. И ние *преживявахме* „Записките“.

Като нелегален ремсов организатор в Пирдопско и Новоселско аз вървях с тая книга, макар че можеше и да не я нося – тя бе в мене. Разгръщах я в някоя плевня, в някоя горичка и с удивление откривах колко моето шетане приличаше на неговата мисия в родопските села. Трогателна преданост, гръмки думи и... свиване, предателство – това срещах и аз. Помня добре: още тогава смятах, че на мене ми е по-лесно, отколкото на Захарий Стоянов. Не само поради епохата (макар че в четиридесет и първа перспективите бяха твърде мрачни). И не само затова, че се опирах на една по-могъща организация. Аз имах неговата книга. Техния опит – на априлци. И на няколко революционни поколения.

В партизанския отряд „Записките“ станаха съвсем моя книга. Защото бе най-четената? Да – и още нещо, специфично. Ние влязохме в Копривщица – първият български град, зает от партизаните – и коленичихме на мястото, дето гръмна първата пушка. В Радославово – днешното Чавдар – ни благослови един старец, който бе слушал Бенковски. Бяхме в Петрич и партизанските песни отекнаха в същите урви, в които се е блъскала безкористната „Не щеме ний богатства!...“. Селяните в Смолско ни посрещнаха с цветя и „да живеете“. В Каменица играхме хоро на една сватба... Опитвам се да кажа всичко това просто, за да надвия вълнението си...

А колко ли пъти сме минали по пътеките на Хвърковатата чета – между Мирково и Буново, през връх Баба, над Лопян, някъде под Свещиплаз? Тоя същият Балкан, „гдето мечките пишеха законите“, бе наш дом, ние го знаехме и ласкав, и свирепо разлютен – лесно можехме да си представим теглилата на пленените в неговите дебри въстаници. И ние патехме от предателствата на вълъовци, но бяхме много по-щастливи да имаме и закрилящата преданост на толкова ятаци! Дори тоя ненадеен сняг през май, който някога бе доразсипал четите в Балкана, връхлетя и нас – и взе нови жертви!

„Записките“ станаха една изстрадана книга...

Вие разбирате: ако говоря тук за себе си, то е, защото говоря за цяло поколение. По-точно – за цели поколения.

2.

> ... днешната наша свобода има безкрайно число мъченици – герои, българи, наши братя, които са оставили костите си из далечните азиатски затвори, умрели са от бой и мъки по пътищата в тежки синджири, предали са душа по бесилниците, изложени на поругания и осквернения, посягали са сами на живота си, брат брата е убивал, баща – чедото си, и обратно.
>
> *З. Стоянов*

Захарий Стоянов е едно удивително българско явление. Единствено, неповторимо. Удивителни са и неговите „Записки по българските въстания“, в които той се разкрива най-пълно. Ако би трябвало да се даде най-кратко определение на тая книга, бих я нарекъл „Книга за България“.

Той е едно щастливо съчетание – на революционер и писател. Един ярък изразител на народа – народа-бунтовник,

който твори своята история, и народа-творец, който създава себе си в изкуството. При това възможно най-непосредствен изразител на народа – дотолкова, че се слива с него. Помислете само: един тъмен, суеверен овчар, който няма никаква идея за миналото на своята страна и никакви надежди за себе си, за няколко години става революционер с ясно съзнание, организатор на съдбовно въстание, общественик и държавник, мислител с дълбок поглед върху националната и световната история. И същото овчарче, което двайсетгодишно едва може да срича... „Митарствата на блажена Теодора“, на трийсет и седем години завършва книгата – национална епопея, – влязла в класиката на българската литература!

Едно сравнение, което не накърнява величието на Ботев, а уточнява нещата: Ботев бе син на учител, мина през училищата и революционните идеи на Русия, за да стигне до върховете на европейската мисъл; Захарий Стоянов бе овчар и овчарски син (само за това, че поисква „да си търси честта по други места“, баща му го гони през селото с прът и удря, гдето свари), мина през затъпяващия абаджийски чираклък и всичко трябваше да постигне сам, с едното четене...

Въстанията в седемдесет и пета, седемдесет и шеста са участ и съдба на народа, участ, съдба и за Захарий Стоянов. И неговото развитие е така стремително, ярко – както на народа, който „порасте на няколко века“. Чудно ли е, че тъкмо Захарий Стоянов се вдигна да защити и възслави Априлската епопея? Няма съмнение, основното, което го подтиква, е славата и честта на България. Но нима той нямаше право да напише тая книга и само като автобиография? Впрочем „Записките“ станаха и едното, и другото. Една вътрешна подбуда се среща с една историческа повеля и се ражда творбата, която остава безсмъртна като народа. Той не можеше да не я напише – тая книга бе смисълът на неговия живот след Освобождението, както освобождението бе смисъл на живота му някога.

Много неща имаше да извърши Захарий Стоянов с нея.

Да се освободи от „бремето“ на спомените и да остави точно свидетелстване за едно историческо събитие. Да разкаже за най-светлите синове на народа – за трагичната участ на загиналите и не по-малко трагичната съдба на останалите живи. Да издигне високо идеализма, себеотрицанието, светостта на революционерите – за да сепне съвременниците, потънали в еснафство, търгашество, подлизурство. В своето време Захарий Стоянов изпълнява мисията на Паисий – да разпали националното чувство на българина, като му разкрие в пълен блясък неговото минало. Направо паисиевски е тоя зов: „Най-после към вас, братя прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите защитници на нашето отечество са били не горделиви богаташи и надути учени, но прости и неуки ваши братя, които не са знаели повече от вас... Те и никой други умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава, те направиха да прогърми името българин по четиритях края на света; те стъпиха презрително на всичко свое частно, гордо и неустрашимо издигнаха глава против силния тиранин...“

Захарий Стоянов е воин не само във въстанието, но и като писател. За най-младите поколения благородната ярост, с която той защитава героите на националната ни революция, може да изглежда непонятна: те са отдавна утвърдени в ума и в сърцето ни. Но тогава съвсем не е било така. Нека припомним, че Вазов трябваше да напише „Епопея на *забравените*“. И че един министър на просветата – Живков – извиква: „Че кой бе Ботев? Има си хас да се издават биографии и за тоя хаймана!“

Захарий Стоянов извърши блестящо онова, с което се зае: написа една чудна творба. Той не определи нейния жанр, под заглавието сложи просто „Разкази на очевидец“. А бихме могли да я наречем поема (как Гогол нарече поема „Мъртви души“!). В нея има много елегия – тая така понятна тъга по чистото минало („Младини!“, „Ех, епоха, славна епоха!“).

Героизмът на Рад Клисаря и Тодор Хайдутина, митическата саможертва на Кочо Чистеменски, трагедията на Батак – и колко още страници! – звучат с баладична сила. А може би най-сполучливо е да наречем „Записките“ драма. Една истинска, всеобхватна народна драма с пролог, връх и епилог. Каква огромна сцена – Тракия, Средна гора, Балканът! И какви герои! И какъв завладяващ ритъм: спокоен, бавен – животът на котленските овчари; раздвижен, но все още затаен – подготовката на Април 1876; пълнозвучен, екзалтиран – победите на въстанието; трагично тих, с последни отчаяни тътени – разгромът, пожарищата, кланетата...

Не зная дали друг народ има такава сгъстена релефна, страшна книга.

Отдавна съм смятал, че познавам всички богатства на „Записките“. И винаги откривам нови.

Всеки може да ги открие за себе си. Ако тук искам да изтъкна някои, то е заради удоволствието да ги преживея пак.

Тая книга е тогавашна България – нейната земя, нейните хора, битът ѝ, устремът ѝ към свобода, величието и тъмните ѝ страни. Една невероятно богата и пъстра галерия от живи образи – скулптирани или нахвърляни с няколко щриха, – които правят зримо понятието народ. Ние не само *узнаваме* – просто *виждаме* живота, обичаите, мисленето, характера на българина от онова време. До голяма степен и на турците – агите, башибозука, простия народ.

Разказът за живота на добруджанските овчари е нещо забележително. Бездни на невежество, невъобразима първобитност, ужасна тъпота – войнстваща, жестока спрямо слабия човек, а покорна крепителка на изедниците и султана. И как ще излезе из тая дивота овчарят, който „цели пет-шест години робувал по Добруджа, не виждал женско лице в разстояние на това време, забравил кога се казва „добър ден“, кога „добър вечер“, който е имал повече земане-даване с вълци, кучета и магарета“? Не по-малко страшен е и животът на

чираците и калфите абаджии. Припомнете си и мечкарите, с които Захарий Стоянов нощува в един пловдивски хан!

Робството има много лица: национално, икономическо, духовно. Ще кажеш – българинът отдавна би трябвало да погине. Но българинът е як като планините си – и той ще покаже това.

Старозагорското въстание в седемдесет и пета година е само една прелюдия. То не ни сепва нито с размерите, нито с ефекта си. Но Захарий Стоянов съумява да ни разкрие неговата вътрешна стойност: човешките преживявания на въстаниците. Много ми е близка и добре мога да разбера романтичната въодушевеност на шепата бунтовници и тяхната драма, когато на Чадър могила се оказват не хиляди, а десетина души! И после тия скитания до Хаинето и в Балкана – разказани живо, напрегнато, – които съсипват физически, понякога и морално въстаниците, но не убиват надеждите им за ново надигане...

Безсмъртният Април 1876 се разкрива в „Записките“ монументално, всеобхватно, в едри линии и внезапни, значителни детайли, в събития, хора, атмосфера, проблеми.

Преди всичко – подготовката. Захарий Стоянов говори и за ролята на четите в България, и за дейността на Левски, и за организаторската работа на апостолите в Румъния и сред народа. Но това би останало само суха история, ако не беше ни разказал за своето апостолство из родопските села. Този разказ оживява всичко, прави го белетристика.

Дори идните поколения, които ще бъдат далече по време и жизнени повели от оная епоха, ще могат да почувстват атмосферата в навечерието на въстанието, настроенията на хората, аромата на времето: „Пролет като рай, всичко живо, въодушевено и невъодушевено се размърдало, а нивите на българина обрасли в бурен, никой се от тях не интересува, ръката, която ги е плевяла и чистила, сега виеше туплест фишек.“ През цялата зима стават само десетина български сватби. „Буйните натури се държаха най-много от любимото шиша-

не, ножа и пищовите; младите моми и булки тъчаха навуща, предяха черни върви, някои от тях правеха даже фишеци и лееха куршуми: старите баби месеха и печеха сухари, с една реч – деятелност кипеше навсякъде...“ За да снабдят себе си и другарите си с оръжие, едни са готови да заложат бащино имане, други – да сключат фалшив заем, трети – да посегнат на скътаното в майчините възли, четвърти – да извърши грабеж с нож в ръка... „Ние, старите, да кажем, че знаем и разбираме, но кой кара малките деца да играят по улиците на талим, да си правят пушки от пищелки, ножове от дърво и пр.? – пита един селянин Захарий Стоянов. – Всичко показва, че е дошло време да се превземе изгубено царство, да се прогонва погански народ, отгдето е дошел.“ Дори дописките в легалните цариградски вестници, пращани от градове и села в България, дишат тая решителност: „Хората са на мнение напролет да си земат очите из гората...“ И най-после – очароватeлната романтика на народа, която открива, че буквите на мечтаното „Турціа ке падне“, събрани в значението им на черковни цифри, сочат съдбовната 1876 година!...

Първата пушка в Копривщица е гръмнала и преди да събуди Отоманската империя, отеква в сърцата на панагюрските бунтовници: „Едри сълзи като дъжд потекоха от очите на всинца ни: всички в един глас извикахме: „Бунт! На оръжие!“ После Бенковски се хвърли върху П. Бобекова, който произнесе най-напред думата *въстание*, целуна го по устата и без да каже дума, което бе невъзможно, обърна се да прегърне и своите другари, които така също се заливаха със сълзи... Трагическа беше минутата!“ Почувствайте какъв неочакван, тъкмо противоположен смисъл добива тук думата *трагическа* – посилна от всяка друга. След тоя взрив на революционна радост Захарий Стоянов разгръща пълно силите си на художник, за да ни остави недостигнати в нашата литература платна.

Платна – пластични и раздвижени, многообхватни и с найтънки нюанси. Напразно четиримата апостоли зоват из улиците: „Бунт! Бунт! Хайде излязвайте!“ – хората са смутени,

настава суматоха. Но това са само първите мигове – скоро градецът става многолюден като никога и всички са въстаници, дори ония, които нямат в ръка и ръждива костура. След два дни Панагюрище преживява своя апогей: освещаването на знамето. Това е едно феерично събитие, триумфално шествие на революцията. Не само парад, който кара хората да възкликнат: „Царски работи!“ – а народно самоутвърждаване; ако тия церемонии не са непременно нужни за въстанието, те са нужни на народа, защото му внушават самочувствие – за своя държава, за осветена и защитена свобода.

За мене легендарният поход на Хвърковатата чета е нещо силно като спомен – сякаш и аз съм участвал. И Мечка: „Мечани бяха излезли мало и голямо вън от селото покрай пътя. Черковните *байраци* (забележете: не хоругви, а байраци!) с окачени фенери на върха стърчаха между множеството... Ние, наредени двама по двама, приближихме се до шествието, като пеехме своята бунтовна песен, която запяха и учениците от селото, които така също правеха част от множеството. Много селяни, мъже и жени, правеха поклони в краката на конете и се трупаха да ни целунат ръка... Бенковски държа реч, без да слезе от коня си, от която още повече се трогнаха и така възвълнуваните мечански юнаци, които Бенковски най-много обичаше.“ И Поибрене, дето нощната долина е осветена със запалени борики като градска улица: селяните падат на колене просълзени, после кичат с паунови пера калпаците на въстаниците. И Мухово: тамошните юнаци – „горски пилета“ – вече са избили бегликчиите турци. И Петрич: в чест на четата тия мили петричани спират кречеталата на водениците! Те се пообъркват, когато в разгара на хорото пропищяват черкезки куршуми, но скоро усещат тръпната сладост на първата си победа. И най-сетне Белово! Тук не само България, но и Европа ще се възхити от нашите напети въстаници, тук ще се чуе не само „да живей“, но и „живио“, „вива“, тук справедливото въстание ще извика симпатиите и на други народи. Нека това да са отделни представители, но в Белово сърдечно

посрещат българската свобода сърби, словенци, далматинци, италианци, немци, дори гърци. „Четата тържествуваше, тя беше в апогеята на своята слава: мустакатите въстаници опъваха краищата на своите мустаци и вероятно съжаляваха, че не са по-дълги; певците напинаха своите гърди да привлекат повече очи върху си, други разиграваха конете си все за същата цел; но всичко напусто, те бяха съзвездия, голямото светило беше Бенковски; той ставаше по-величествен от минута на минута, конят му настъпяше на парà, той беше предметът на овацията, той изпитваше най-устремителните и любопитни погледи, за него се извиваха много нежни вратове, да го изглеждат от петите до космите.“

Това не се забравя. Нито от хората, нито от историята...

Впрочем незабравими са още много картини. Всяка от тях е достатъчна да покаже величието и трагедията на народа. Това всеселско като пред потоп преселване на хората от Лесичево, Калугерово, Церово на Еледжика! „Нещо невероятно! Равнината напреде ни представляваше море от хора, от кола, от добитък, стада овце, хвърковати гадини: патки и кокошки, които грачеха и хвърчаха над това море от хора... Пред тоя голям керван вървяха няколко момичета, заловени за ръцете, на редове, които се надпреварваха да пеят. Други се обръщаха към посоката на своето село и жално-жално плачеха, че няма да го видят вече; трети ги усмиряваха да си не късат сърцето, защото така трябвало да стане; четвърти приспиваха своите малки деца, които пищяха за любимата си люлка; пети от радост или от скръб, го кажи, свиреха с гайди и пр. Викове: „Хайде, карайте по-бързо да наближим гората“, „Вардете даначетата да не избягат!“, „Теглете пушката на ония, които се връщат, да не останат на душманите“ и пр. – заглушаваха скърцането на колата и плачовете на малките деца. Прибавете при това отчаяното лаене на кучетата, блеенето на овцете, рева на говедата, и вие ще да имате пълна картина на тия бунтовници с кола и дребни дечица!

Всичко беше трагическо.“

Същите тия хора ще ги видим после на Еледжика, на едно пъстро, буйно, драматично хоро. „Ех, че хоро ли пък беше, дявол да го вземе!... Считам се и досега за щастлив, че съм бил честит да присъствувам там... И сам Бенковски не можа да се стърпи да не се залови и обиколи няколко пъти. Когато скачаха юнаците и си забиваха краката в бозалъка, тоя последният отхвърчаше настрана, като че го вееха с вили."

Нека тук не виждаме само наивността – че вместо да разширяват революцията из селата, въстаниците бият хоро на Еледжика. Ония, които разрушиха Бастилията, също танцуваха върху нейните развалини. И в най-големите революции има не само съдбоносни боеве, но и съвсем човешки неща. Народите, особено във върховни мигове, носят в себе си храбростта на мъжете, мъдростта на старците, искреността на децата. Това хоро люлееха хора като оня старец от Каменица, който „извика със сълзи на очите: „Да бъде!" Това каза той и изтърси запалената си лула върху покрива на своята собствена къща, гдето, като бухна няколко пъти, сухата тръстика пламна опустошително... И за да усили още повече огъня, плисна върху му котела с ракията, която държеше в ръката си и която беше изнесъл нас да черпи!"

Събитие след събитие, едно от друго по-силни. Тоя отчаян подвиг на панагюрските защитници и тяхното трагично изтегляне в Средна гора – с жените и децата! Тая измамена клана Перущица, която и в безнадеждността си се съвзема, за да даде един немислим отпор, да се издигне до неправдоподобната човешка сила на Кочо! И Брацигово, което организира най-силната защита във въстанието, за един ден поваля шест башибозушки знаменосци и макар да е предадено от „благоразумните", стига върха на своята слава чрез кладата на Васил Петлешков. И Батак – „славният и злочести Батак!" – „това българско светилище... тоя жертвеник за нашата свобода, гдето е изляна кръвта на хиляди мъченици, светци, на стотина дребни дечица, на безброй невинни моми и момци". Батак, чието име събужда във всяко българско съзнание кар-

тините на най-великата драма на 1876 година. (И каква беше тая историческа съдба: Батак единствен в цяла България не посрещна нито един жив свой партизанин в 1944!)

Необхватна е трагедията на народа, ужасът и потресът на разгрома – в изпепелените села и в душите на хората, в скитанията на разбитите въстаници из Балкана, в кошмарния път през затворите – до бесилката или мъртвите зандани на Мала Азия.

И все пак над всичко стои героизмът. Да, дори в разгрома и страданията най-силното е героизмът на народа, онова продължително, най-трудно мъжество.

Защото големият герой на тази книга е народът.

Всички събития се творят от народа, всички платна се изпълват от него. Това са неизвестните хора, чиито имена никога няма да узнаем, но чиито дела ни изпълват с удивление и благодарност. Това са именитите, влезли в тая книга и в безсмъртието. Селяни, които винаги по-мъчно тръгват към революцията и при неуспех по-бързо се отдръпват от нея – но намират сили да оставят дом, добитък, земя и да поемат из бунтовните гори. Занаятчии, с уседнал живот и обживян дом, които правят дюкяна си интендантство на въстанието, после сами го запалват. Народна интелигенция – умът и вдъхновението на революционните комитети, – учители, които стават стратези, и селски попове, които издигат в десница не кръста и разпятието, а народните страдания. Те всички, кой по-ясно, кой по-смътно, носят високите революционно-демократични идеи на Април 1876.

Велики и мили са нашите априлци в устрема си към свободата, във възхитителния си героизъм, в мъжествената си саможертва. Тия „арсенали“ на Еледжика, дето уста Стоян Муховченин клепе пищови „Лафуше“ и ножове, тия черешови топчета с кантарени топузи, тия мечкарски шишанета, които гърмят само в сухо време, са една наивност, но и национална гордост. Да се вдигнеш с такова „въоръжение“ срещу

модерното оръжие на огромната империя – иска се изключителна решителност. Априлци я показаха.

Тяхната сила е в тяхната вяра. Понякога – разпалвана повече от въображението, отколкото от действителността. Търновските организатори „броят“ своите „работници“ не със „стотини“, а с „хиляди“, сливенските войводи били изнесли в Балкана всичко, нужно за въстанието, от първата пушка до последния стон в разгрома на априлци все им се привиждат руски полкове, сръбски и херцеговски дружини. „Да, във въстанията няма благоразумие... Народите, които ламтят за свобода и на които програмата на действия е начертана от самата история, щяха да противоречат на една велика истина, ако бяха седнали да смятат това и онова...“ Колко е прав Захарий Стоянов! През април 1944 в подготовката за мобилизация на нови партизани Владо – Дечо Стефанов – съобщи, че батальон „Христо Ботев“ иде към нас с 800 бойци. И още на първото следващо събрание, разпален, ги увеличи на 1000. „Не се ли увличаме и ние като априлци?“ – помислих аз. Но такова бе общото настроение. А уж бяхме комунисти, ръководители, които трябва да държат сметка за действителността... Народите и хората много трудно добиват свой опит. Така беше с априлци – и в голямото: въстанието, и в дребното, че примамващите хлопатари може да не са на овче стадо, а в ръцете на башибозука. Така беше и с нас – колко още неща можехме да научим от миналите революционни поколения, а ги разбирахме едва когато се стовареха на гърба ни...

Те бяха прави – тия, които въстанаха с вяра. Ония, дето искат всичко да бъде докрай пресметнато и осигурено, те не правят революции. Може би при тогавашните условия тъкмо такова въстание – *романтично* – беше неизбежно? И единствено възможно? Но в него народът изправи огромен ръст. Поражението беше едната страна, другата, вътрешната, бе победа: българинът, макар само за няколко дни, изпита вкуса и силата на свободата, имаше свое „царство“ – не при Симеона и Асена, а при Бенковски. Защо да не го има и утре – вечно?

Високите цели на националната революция родиха и високия морал на нейните творци. „Ако някой се осмели да закачи на честта жена или момиче, биле тия от коя и да е народност и вяра, ще бъде застрелен с шест куршума.“ Не просто застрелян, а с шест куршума! Априлци защитаваха не само женската чест, но и националната, човешката чест на хората.

Величав в подвига, във вярата, в скромността си е българинът в тая епопея. Сава Пенев, целият в синджири, хвърля на заптиетата дръзко и спокойно гордите думи: „От бесилото по-нататък има ли друго село?“ Това са думи на самия народ.

„Без участието на населението апостолите не чинеха нищо“ – формулира простичко Захарий Стоянов една историческа истина, която има и обратна страна: апостолите и въстаниците даваха облика на народа.

„Записките“ са техен многосводест, нерушим пантеон.

Най-големият сред тях е Бенковски. Един рядък образ в нашата литература – и не само мемоарната, – изваян с поразителни детайли и нюанси, жив, като че преди малко сме се разделили с него. Имам чувството, че Захарий Стоянов подсилва и полетите, и отчаянието на Бенковски. Доколко – това е невъзможно да се каже. Ние знаем Бенковски такъв, какъвто е в „Записките“. Мъжествен революционер, който стремително се издига до шеметни висоти на човешко могъщество и внезапно слиза до бездни на отчаяние – също така човешки. Той е силен с народа – в победите. Силен е и в разгрома – със съзнанието, че е отворил люта рана в сърцето на тиранина. Силен е и в отчаянието – не само от своята участ, а и от страшната участ на народа.

Обаятелен, неотразим човек, целият в движение – и във физически жестове, и в душевни трептения – навсякъде: при първата среща, на Оборище, в похода на Хвърковатата, в дивата одисея из балканската пустош, в последната си минута на костинското мостче. Колкото и да не го оправдават, Бен-

ковски е симпатичен дори във властничеството си – властничество не за облаги, а в името и по закона на революцията. Въстание дигат силните хора. Но след Освобождението могъл да стане диктатор? Това са гадания. Важното е какво стана Бенковски: знаме и вдъхновение.

Един миг, в който Ангел Кънчев загива за отечеството, е достатъчен за Захарий Стоянов да го съживи – за да помним как големите му огнени очи се задръстват със сълзи, как извиква с треперещ глас: „Да живей България!“ – и грациозното тяло се просва на земята... Една горяща плевня, един проснат труп и разярен мъж, който изскача срещу куршумите – така чисти в смъртта и в съзнанието ни остават братя Жекови... Един прост хлебар – Стефан Георгиев, – който в кошовете под хляба е пъхал Каравеловата „Независимост“, за да разнася „словото божие“, после войвода на 150 въстаници, увисва спокоен на бесилката в Одрин... Благородният Волов, млад и хубав, горещ патриот и сърдечен човек, е не толкова *двигател*, колкото ум на въстанието – с каква обич ще си го спомняме!... И Тодор Каблешков, „с бледо лице, със светли очи“, стрелящи „решителност и буйност“ – човекът, който дори в разгрома вярва в големия смисъл на въстанието, – трескав, във вериги, пее Марсилезата и с един куршум в черепа си спечелва преклонението на българи и турци...

Щом чуя името на поп Груйо, веднага ми идва наум Ботевото „какви деца е раждала... българска майка юнашка“ – такова впечатление внушава тоя яростен брат на поп Андрей, натежал от огнестрелно и хладно оръжие, „сюблимен и непостижим“ на Оборище и при освещаването на знамето, вярващ „во единаго хъша балканскаго“ и сам непостижим хъш!... Достоен негов събрат – български юнак, а не поп – е отец Кирил, – дето не дава комка, ако нямаш пушка, пищови, нож и джепане, дето дига с кръста хората на бой, следва Бенковски до края на земния му път и преминава ужасите на затворите... с „лице, обляно в кръв, снага, продупчена с куршуми и сачми като решето“... Васил Петлешков – рядко

талантлив организатор, мъжествен човек, който изпива отровата от предателството – от родната си майка! – преди да вземе истинска отрова и да изгори „на два разпалени огньове като същински християнски мъченик, но не за вяра в кръст, но за свобода и право“ – един български Хус... А този „образ невъзможен“, чизмарят Кочо, който запалва дюкяна си в Пловдив, сражава се неотстъпно до последна възможност и убива жена си, детето си, себе си, за да запази своята въстанишка и човешка чест, да увековечи името на Перущица, да даде още един израз на безсмъртието на България!... Иван Ворчо – „същински войвода и юнак“, – който бушува в разгара на бунта, освобождава с хитрост затворените копривщенски въстаници и ги повежда из Балкана, а в затвора се прави на ням, понася мъжки всички изтезания и по чудо го освобождават... А бай Иван Арабаджията! Само тоя образ да беше, той е достатъчен да отрази съдбата на народа – със своята трагична изоставеност и скромност след Освобождението, с всеотдайността си, с тихата, но с голям размах революционна дейност и изумителна трезвост: още преди бунта бай Иван предупреждава, че вдъхновението на народа не ще бъде вечно, че не бива да му се обещава руска, сръбска, румънска помощ, защото „се развращава“ и не ще напрегне всички свои сили за освобождение...

В пантеона на априлци е и българката. Безименната, която лее куршуми, пече сухари, копае окопи, стреля от перущенската черква и слага глава на баташкия дръвник. И Баба Тонка, българската майка юнашка, закрилницата на Левски и неговите другари, яка и грижовна, безстрашна и съобразителна, корава в скръбта и омразата си. Тя даде най-високото звание на българската жена, много наши отряди имаха по една или няколко ятачки, най-добрите от които назоваваха с името на Баба Тонка...

3.

Не се ръководех от никакви авторитети
и правила: святата истина ми бе знамето.
З. Стоянов

В тая книга има още един интересен герой: авторът.

Той разказва сравнително малко за себе си, но присъства винаги. И пред нас се разкрива един живот, неповторимо индивидуален и много характерен за епохата.

След двайсет години мрак жадното овчарче тръгва босо към голямата си съдба. Какви ли не изпитания го връхлитат от Медвен до Русе! Но то е корава душа – не ще го сломи и робският абаджилък. Прогледнал за света в русенското читалище, скоро Захарий Стоянов дига въстание в Стара Загора, живее нелегално една зима и ето го апостол на грядущия Април из Родопите. В революционния кипеж се слива с хората и заговорва за себе си едва след смъртта на Бенковски – останал сам в Балкана или влачен от затвор в затвор. Път на борец, с мигновени победи и дълги страдания.

Този човек може да ни заблуди: самоиронизира се – понякога унищожително, – унижава се пред турци и цигани в затвора, показва се слаб и наивен. А всъщност е силен човек, с несломима решителност за живот – но не я изявява с думи, разкрива я в дела. Ако е въпрос до думите – никаква сълзливост. За всичките си изпитания говори с твърдост и достойнство, с хумор – единствената възможност да се облекчи.

Но Захарий Стоянов най-пълно разкрива себе си, когато приказва за другите.

Към всичко той взима отношение. Не академично, а живо, страстно, безкомпромисно. Защото е неспокойна, бунтарска натура. Той не крие своето пристрастие, напротив – демонстрира го: „Защо ми е мене, когато не се подсмея, гдето трябва, когато не удостоя поне с един поглед оригиналния субект, смелия поборник, предателя...?“ С какво право? С

неотменното право на участник. И защитник на една национална кауза и нейните позорно забравени дейци. Той има право да говори без полусенки и намеци. Обичта си изявява като девиз. Омразата си – като проклятие.

Първата му най-зла ненавист са предателите. После – тиранинът („поганец, варварин, звяр, кръвопиец“), чорбаджиите („Възможно ли е човек богат... да има човеческо сърце“), „черните капи“ – калугери и попове („По селата на свещеника гледат като на човек, който няма нищо общо с останалото човечество и комуто е позволено да прави всякакви кепазелъци“). Той презира ония „бунтовници“, които се свиват в решителния час, не щади – с право! – и вчерашните си съратници, когато славолюбието ги кара да потулват истината, за да се изтъкнат. Мрази и „учените глави“ – ония, които само философстват за съдбините на народа и бягат от всяко революционно дело. Това в никакъв случай не е омраза към интелигенцията – ето какво мисли той за нея: „Интелигенцията на всеки народ... имала е и ще да има решаващ глас в съдбините на простата маса; без нейното участие нищо е невъзможно да стане.“ Ненавистта му кипва от чорбаджийската интелигенция, която хули Априлското въстание и алчно бере плодовете на свободата. Но чувства се в тия настроения и горчилката на неукия човек, когото животът несправедливо е лишил от по-висока култура.

„Моите оборищки депутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа, единствените възнаграждения... на които бяха: грозната бесилка и заптийският камшик“ – това е любовта на Захарий Стоянов към въстанието, към въстаниците, към народа. Тая *пристрастеност* той обосновава исторически, национално, морално. Но тя е и психологически, човешки неизбежна. Това са най-хубавите му години, смисълът на живота му, вътрешната му опора. Разбирам го напълно: и за нас въпреки всички разлики няма нищо по-свято от революционните ни години. С времето – все повече!

Не бива да изкарваме хората безгрешни – с човешките си

слабости те са по-хубави. Въпреки цялата си обич към него мисля, че и Захарий Стоянов не е безгрешен: пресилва и в любовта, и в омразата си. Понякога греши поради по-късните си политически убеждения – и в проявите си на властващ. Невинаги умее да отмери удара, увлича се от думата, „изхвърля се“.

И все пак тоя Захарий Стоянов надмогва своите пристрастия. Може отделни факти да не са точни. Може чертите на някои лица да са поизменени. Не – може, а сигурно има и измислица; когато сам не е видял нещо, неговото живо въображение чудесно допълва картината. (При това всичко е сложено в нашето съзнание по неотразимата, законодателната сила на „Записките“.) Все едно: Захарий Стоянов ни внушава непоколебимо доверие. Имаш чувството, че това е безукорно правдива книга.

Не се касае само до тая добросъвестност, с която събира и проверява фактите, за да не се подведе, сам или от други, до тоя стремеж да изнесе творбата си на съд пред участниците, докато са живи. Съществено тук са дълбоката вътрешна добросъвестност, честността, с която търси истината, трезвостта в преценките, изключителната самокритичност. Нещо много трудно и в наше време. Така неговата книга става хубаво съчетание на ярка страстност и завидна обективност.

Достатъчно е да чуеш как Захарий Стоянов говори за себе си: дивия страх, нелепите молитви, пълната объркаността след трагедията на мостчето или паническия бяг из троянската гора („Бяг, дявол да го вземе, но какъв? Дребната там букова горица... ми се виждаше равно поле“); или за разпитите („Молби, обещания и други род унижения бяха в изобилие“) – при това навсякъде единствен свидетел е само съвестта му – за да почувстваш неговата пределна искреност и да му се довериш във всичко. Той никъде не изтъква своята роля – а е помощник на Бенковски.

И още едно внушение за доверие: Захарий Стоянов може да намери добра дума за турските аги и сатрапи, изконна

негова омраза, дори за чорбаджии и калугери – стига да има повод. Врагът не е невъобразимо чудовище, а реален човек – макар че от това не става по-малко страшен и противен.

Понякога тоя *пристрастен* автор е прекалено критичен, например в никакъв случай не бихме могли да се съгласим, че нашите въстания са „повечето театрални, непрактически и необмислени сериозно“ (панагюрският протокол свидетелства за дълбоко промисляне на много неща – и за военни разбирания). Той казва това, за да не го обвинят, че е техен прекален защитник. „Не се опитах ни най-малко да облагородявам и претънчавам тия събития“, нито кара Ворчо войвода и Иван Арабаджията да охкат и ахкат като „влюбени скелети, глупави любовници“ – защото знае силата на хората и събитията такива, каквито са.

И в оценки, и в живи картини Захарий Стоянов показва без страх слабостите на въстанието. Не скрива примирението и апатията сред част от народа, страха, бързото отчаяние, паниката при неуспехите, дори непрегледните, срамни сцени. Подчертава наивността, „измамите“ и самоизмамите на апостоли и обикновени дейци, гръмките обещания и благоразумните бягства. Той сочи хора от рода на Андрей Момчев, човек с честно сърце, който не издържа на изтезанията и прави страшни разкрития – както и опасни наивници, които искат да „сплашат“ империята, като изказват повече съучастници. Безпощадно прямо разказва за драматичното стопяване на Хвърковатата чета. И с особена ярост и горчивина разголва язвата на предателството: дивия Петко, който го залавя, по-жесток и от турците; Вълко Мечката, който заведе Бенковски до смъртта; овчарите из Троянския балкан, които примамват комитите към башибозука. „... Не познавам ни едного бунтовника, който да не е бил издаден от българи – твърди Захарий Стоянов и добавя: – Иди после всичко това и недей кла нерязаните турци!“ Споделям от сърце неговия гняв: и в партизанските отряди най-тежко бе да те предават тъкмо хора, за които си тръгнал да се жертваш.

Захарий Стоянов е не само гневен, но и мъдър: може да обхване фактите, да ги обясни, да направи забележителни обобщения. Величието на революцията и на народа той търси не в грандиозните сражения и епохалните победи, а във вътрешната сила на хората. И никакви петна – родилни или наследство от робството – не могат да го смутят.

Дълбок ум, Захарий Стоянов стига до много истини за причините, двигателите, същността и последствията на Априлското въстание. Истини материалистически, съвременни. И не по умозрителен път, а от вглеждане в живота. Защото умее да вижда.

И си остава романтик, не безпочвен, а земен, от най-хубавите романтици. Освен вярна, нюансирана картина за времето и хората той ни внушава и една повелителна поука: в историческите начинания без въодушевление не може, но илюзиите са опасни.

4.

> Знаменита е тая епоха от българския живот. Блазе на оногова съвременник, който може да я възпроизведе във всичкото ѝ величие.
>
> *З. Стоянов*

Това „блазе“ се падна нему.

Захарий Стоянов стана революционер, без да мисли, че създава история. Написа „Записките“, без да мисли, че създава литература. И направи и едното, и другото. Участник – това е първият източник на силата му, жизненото богатство. Вторият – изключителният, самороден, своеобразен талант.

Именно своеобразен: блестящото изображение стои до езиково безсилие. Талант на самоук човек без особена школовка. Но дай боже всекиму такъв талант!

Може би от големите български писатели Захарий Стоянов е най-народен в прекия смисъл на думата.

Той не „твори“ художествено произведение, а разказва – като пред близки хора, на които иска да изясни всичко – просто и сърдечно. И непременно да им внуши своето виждане. Връща се в миналото, прибягва внезапно в деня на разказа, иска пряко потвърждението на слушателя, афектира се (сякаш ръкомаха и крачи из стаята), стаява дъх при нещо много съкровено, въздъхва: „Ех, младини, младини!“, замълчава... Ако стилът, това е човекът – той е целият в своя стил: епична белетристика и лирични отклонения, безстрастност на летописец и публицистична страст. Един зрим разказ – виждаш и автора, и онова, което ти разказва. И си под негова власт.

Може би това е само мое чувство, но го имам: когато разказва за събития, обстановка, природа, Захарий Стоянов живописва, говори ли за хора – извайва. Но и в живописта, и в скулптурата е пластичен.

Каква особена композиция би трябвало да искаме от едни записки? А композицията в „Записките“ е като в роман (техническото преместване на последните четири глави от третия том във втория, преди „По Стара планина“, я прави безупречна). И каква особена фабула! А има фабула, четеш с напрегнат интерес, някъде със затаен дъх, като приключенска книга. Разказът следва линията на събитията, но вътрешната спойка иде от личността на автора, той забавя или раздвижва ритъма. Когато е нужно, няма прибързано да ни разкрие всичко: за Вълю Мечката например разказва спокойно, непредубедено, дори със симпатии – до последния момент не разбираме, че това е предател (освен може би по нещо трудно уловимо: премного подчертава добрите страни на тоя „благодетел“).

А срещата с дядо Вълю десет години след предателството е нещо мъчително силно по своя психологизъм. Захарий Стоянов има завидната дарба да вижда, да улови – сред най-голямата пъстрота – и едрото, и най-неочаквания детайл. Затова

образите в неговата книга изпъкват и с мащабност, и с тънки черти, в светлини и сенки. Той е майстор да ги оживи – в действие, жест, диалог – и да ги вреже в паметта ни. Дори когато образът е епизодичен, успява да го направи незабравим: като оня шестнайсетгодишен Мацко от Белово, който подскача на един крак пред четата и прави всякакви лудории; или Георги Консулов, дето през дума, през две вика: „Дързост! Да живейте!“ – да „окуражава“ въстаниците, а сам се оттегля към тихия Пазарджик; или оня Софроний – „жилав калугер с рядка брада, космите на която можеха да се прочетат от пет крачки, с окъсани дрехи, като че беше минувал през пожар“. Да не говорим за пъстрото, понякога зловещо гъмжило от типове – турци, цигани, българи престъпници, – които пъкат из затворите, готови на всякакви издевателства, низости и падения, но нелишени от човешка светлина. И всеки от тия герои, от Бенковски до Мацко, има свое лице, свой характер, своя душа – както различни са хората в живота.

Майстор е Захарий Стоянов и на пейзажа. Спомнете си само пристигането на Оборище, нощните картини! А ето го Балкана: „Балканската растителна природа на всичко бе предала своето величие. Папрат ни хващаше до пояс...“ „Букове колосални, с опрени до облаците върхове, хралупи като крепостни стени, покрити с мъх, червояденина и жълти гъби, свалени до земята дървета, които бяха запазили своята дива гордост и в окончателното си поражение...“ И същата картина – раздвижена: „Страхотия! Светът рискува да пропадне, втори потоп се готви да стане... Буря ужасна, тъмнината грозна. Балканът реве сърдито, букове падат, клонища скрибуцат от триене един от други, земя, небе и планина станали едно, трещи, плющи – в действителност светът пропада!... Тъмни облаци, които висяха като скали над самите клонища във вид на конусообразни тръби, плуваха вълшебно и грандиозно с голяма бързина над главите ни.“ Тоя наш Балкан! Чета и забравям кога те са били там, кога ние – сякаш сме допирали гърбовете си да се топлим...

Езикът на Захарий Стоянов има уязвими места, но това е език жив, колоритен, образен. Език, който и днес ни очарова със словното си богатство, многозвучност, кипяща ритмична енергия, с първичната си свежест. Захарий Стоянов говори просто като народа. Употребява направо или претворява пословици, поговорки, народни обрати. Понякога мисълта му е сгъстена като сентенция. Той има остро ухо за народната реч, умее да дочуе и предаде реплики, възклицания, отделни думи, които създават образ, да строи сочен, индивидуализиращ диалог. Щедростта на ярки определения, сравнения, изрази придава образна сила на речта му: „ятаганска държава"; „тютюнева кесия... която може да побере цяла крина жито"; мъглата е толкова гъста, че „щикът на неприятеля в окото да ръгнеше човека, пак бе невъзможно да се види"; башибозуците бягат така, „щото лъскавите табани на цървулите им достигаха чалмите и блестяха на слънцето като огледала!"; „... ще да ми *изстуди* ръката с някой бешлик". И почти навсякъде избива хумористичната жилка – едно от достойнствата на „Записките". Хуморът на Захарий Стоянов носи свежест, облекчава и най-тежките моменти, осъжда иронично страхливците, жули чорбаджиите и „черните капи", добродушно поднася своите. Тоя хумор – кога неволнишки, кога щедър – иде от една вътрешна потребност: да се преодолеят трудностите на живота.

5.

> ... те бяха честни и непорочни като ангели, идеални, каквито България едва ли ще роди вече...
>
> *З. Стоянов*

Кой го запази – Костинската река, случайността, съдбата? Може би – историческата справедливост. Бенковски завърши своите земни дела на Лисец: „Моята цел е постигната

вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей, а на Русия – нека тя заповяда!...“ Захарий Стоянов трябваше да остане жив.

За да напише голямата българска книга.

Тя е нещо повече от художествено произведение: исторически паметник, живот и съдба на народа. От нея той знае достойното си минало. Чрез нея може да се самоопознава, да вниква в националните си добродетели, да се чисти от недъзите си. В нея ще намира опора в безкрайния си път.

От „Записките“ биха могли да вземат за себе си много неща и други народи. Захарий Стоянов е стигнал до общочовешки ценности, до размисли и истини за живота на народите в робство и в революция, в поражение и в победа, които имат непреходно значение. В това отношение „Записките“ се мерят с върховете на човешката мисъл.

Той толкова обичаше своите „честни, идеални“ съратници, че не вярваше България да роди други като тях. За щастие България ги роди. Защото народът е безсмъртен, не спира в своя обновителен път и една нова революция повика неговите синове на бой. Тя няма такива бляскави, романтични избухвания като Априлската – освен Деветия септемврийски ден. Тя е по-делова, с повече дисциплина, издръжливост, идейна убеденост. Но и тя е изпълнена с романтика, безкористие, героизъм. И тя е така величава (нека не бъда пристрастен да кажа – по-величава).

Той участва и в тая революция заедно с нас.

Със своите „Записки“.

Ако България роди пак „честни и идеални“, той беше един от тия, които ги възпитаваха. Помогна им да опознаят своя народ, да го обикнат и да му вярват. Внушаваше им, че правото на революция е най-святото право. Даваше им партизански имена – Бенковски, Ворчо, Кочо, Икономов. Разкриваше им колко съзвучни са идеалите и моралът на априлци и на партизаните. Подкрепяше ги в часове на изпитания. (И сега виждам живия пример – нашият петнадесетгодишен Пенко

зъб със зъб не може да събере, но казва: „Нали и Бенковски, и Захарий Стоянов са патили от такъв сняг през май!... Ще издеяним!“ Очевидно той чувстваше не само тая връзка.)

„Записките“ са още една великолепна школа: за всички, които пишат своите спомени за антифашисткото революционно движение. Излязоха вече доста книги – това е добре. Някои от тях са много хубави – това е чудесно. И на всеки автор той е помогнал! Но ние още нямаме своя Захарий Стоянов. Ние всички не сме извършили това, което извърши той сам. Защото попадна в сърцето на въстанието, а нашето революционно движение беше по-продължително, из цялата страна и трудно може да се обхване от един човек. Има нещо вярно в това. Вярно е, че ни липсва и неговият талант. Но това не е всичко.

Мисля, че недостатъчно се учим от Захарий Стоянов. Да разкриваме искрено, самокритично правдата и за нас, и за врага – понякога се идеализираме, а правим врага глупав и страхлив. Да показваме сложния вътрешен свят на борците, техния душевен героизъм, моралната им сила – вместо да се увличаме повече в събитията. Да възкресяваме историческата истина, да не я забулваме с днешни разбирания и съображения.

„Записките“ са неизчерпаем източник за размишления и днес – за нас. Да, зная: различни епохи – различни проблеми. Но има и трайни, общи поуки. Епохата, макар да си живял активно в нея, не може да се разбере изведнъж. Много неща трябва да се осмислят и преосмислят. Захарий Стоянов помага за това. На всеки, който мисли.

ВЕСЕЛИН АНДРЕЕВ

Печата се по: „Записки по българските въстания“, Разказ на очевидци. 1870–1876“, Издателство „Български писател“, 1983.

ЖИЗНЕНАТА И ТВОРЧЕСКАТА СЪДБА НА ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Малко е да се каже, че биографията на Захарий Стоянов е рядка по своята сгъстеност, напрегнатост, целеустременост и вътрешна енергия: тя е невероятна. Тази биография започва най-обикновено, свръхтипично: в балканското котленско село Медвен се ражда момченце, едно от многото бедни селски деца. Както повечето момчета от този край, когато поотраства, то заминава за Добруджа, дето става овчар, и дълги години овчарува далеч от всякаква наука и култура.

Но... настъпва един миг, дълго подготвян в тишината на добруджанските нощи – и това е първият „звезден миг“ в неговия живот, – когато момъкът решава, че трябва да се отдели от баща си, от другите овчари: викат го големите градове, широкият свят, жаждата за знания. И той тръгва към град Варна. Разочарованието веднага го притиска с груба ръка. Но момъкът устоява, не се връща назад. Нещо повече – гладното измъчено момче тръгва отново на път, сега вече към Русе, през множество трудности и премеждия. В големия дунавски град разочарованието е запретнало ръкави и отново го очаква, настръхнало и зло, вред, където похлопа. И най-вече – в шивашката работилница. Тук господствуват невежество, тъпота, несправедливост, много по-тежки, отколкото при овчарите. И сега момъкът въпреки всичко устоява, не се връща към познатото и вече примамно ежедневие на Добруджа.

Вътрешният напор към наука и просвета, който властва над младите дни на момчето, го отвежда най-после към русенското читалище „Зора“. Тук Захарий Стоянов намира това, което винаги е дирил, към което винаги се е стремял: книгите и революционната борба за освобождението на България. Те ще се слеят в съзнанието му. Това е вторият „звезден миг“ в неговия живот...

Оттук започва пътят му към Стара планина, към големия жизнен подвиг: той става революционер и апостол, участва най-напред в Старозагорското въстание заедно със Стефан Стамболов, а после в Априлското въстание заедно с Георги Бенковски. Захарий Стоянов е един от ръководителите на въстанието, безсмъртен негов апостол, който чува всичко, вижда всичко и разбира всичко. Участникът и наблюдателят се сливат в трайно единство. И това е третият „звезден миг“ в неговия живот.

Четвъртият и последен „звезден миг“ е, когато в освободената България Захарий Стоянов решава да смени пушката с перото и да стане *„списовател“*: журналист, фейлетонист, публицист, литературен критик, историк, белетрист. И най-важното: когато той се заема да опише събитията, в които участва, за да узнаят потомците *„историческата истина“*; и за да покаже низостта, пошлостта, несправедливостта на „победилите“ чорбаджии, турски сановници, предатели, всички онези, които са използвали и използват пролятата народна кръв за своето лично добруване. Това е върхът в жизнения път на Захарий Стоянов. Той изпълнява историческата повеля и историческата си мисия. Сякаш няма вече място за нови звездни мигове – а той не може без тях. Не му остава нищо друго, освен да умре. И Захарий Стоянов умира. Краят е неочаквано бърз. Навсякъде този човек бърза. Смъртта не му позволява да остане властник и да измени на своята борческа младост. Той умира ведно с възрожденска България...

Ето един жизнен път, който започва от колибите на котленското село Медвен, преминава през овчарските кошарища на Добруджа, възкачва се по средногорските и старопланинските върхове на въстанието, а след това – по софийските върхове на властта, за да завърши край брега на Сена...

Колко много вътрешна енергия струи по рискованите зигзаги на този жизнен път! Младият човек крачи между смъртта и безсмъртието с такава сигурност, с каквато е бродил из Добруджанската равнина, с дълбокото съзнание за своята

бъдна мисия. Той никога не се връща назад, никога за нищо не съжалява. Живее, както и пише – с цялата си духовна същност. Умее да влага себе си еднакво цялостно както в делото, така и в творбите си.

Този човек участва във всички значителни исторически събития, които са така много през краткия му жизнен път. И винаги воюва, винаги размахва меч над главата си с упование и вяра. Това е една от най-ярките гладиаторски фигури, що е създала нашата история. Той не може да живее без дела и без борба.

Тук не става дума за големите политически битки срещу Батенберг, при „пълномощията", срещу Кръстевич при Съединението, срещу народняците и най-после дори срещу Стамболов. Това са все пак външните негови противници. В един друг план Захарий Стоянов воюва, както е известно, срещу чорбаджиите, турските мекерета, шпиони и пр. Но в по-дълбоката плоскост той воюва срещу носителите на западни дипломи, титли и учени степени, и то не въобще, а срещу онези, които идват от чужбина със самочувствието за аристократическо превъзходство над народа и със съзнанието, че те са носители на най-високите модерни постижения, че те трябва да застанат на най-високите места в ролята на учители и наставници. Захарий Стоянов, чуждият на всякакъв догматизъм, е водил голямата битка на своя живот срещу *„книжниците и фарисеите"*, срещу монополистите в литературата и изкуствата, срещу онези, които поставят по-горе *„съботата"* от човека; той – гениалният дилетант, е воювал на живот и смърт срещу бездарието, прикрито зад пъстрите етикети на *„дълбокоучеността"*. И най-после – честният и възторжен човек е воювал винаги срещу хората *„без чувства, без идеал, без идеи"*. Той е съзнавал много добре, че антиемоционалността в дълбоката си същност е насочена и срещу идейността. Той самият е способен да чувства идеите, да ги превръща в преживяване. А преживяванията са винаги конкретни. Захарий Стоянов е най-големият враг и борец

срещу равнодушието, скептицизма, общите положения, разсъждения, мисли. Ето где е основата на неговата борческа стихия.

Но той е един умен борец, у когото пламенната решителност нерядко се смесва с ловкостта. И в борбата той умее да изявява себе си.

Да не забравяме, че още в началните си исторически стъпки Захарий Стоянов е принуден да живее в сянката на две от най-ярките и най-амбициозни личности, що е създала епохата: Георги Бенковски и Стефан Стамболов. Цял живот той ще бъде редом с мъртвия Бенковски и с живия Стамболов. И въпреки това Захарий Стоянов съумява да запази своята творческа индивидуалност. Големите агресивни личности не го смачкват, не го превръщат в сянка или в безличен послушник. „Овчаринът“ е съзнавал, че ще дойде време, когато ще се възправи и ще върви редом с тях. Той е притежавал едно умно изкуство: знаел е да се приспособява с лекота и леснина към жизнените обстоятелства, каквито и да са те, но временно, без да накърнява съкровеното в себе си. Това е може би необходимо на талантливата личност: да запази същността си, вътрешната насока в своя жизнен път към основната цел на живота си. Нека си припомним например държането на Захарий Стоянов през тежките странствания из турските затвори, когато се бори за главата си. Но и тогава пътят му продължава да води съзнателно или безсъзнателно към *„Записките“*...

Не повече от шестнадесет години „медвенският овчар“ е истински грамотен човек. За тези шестнадесет години той става всичко: и апостол на нашата национална революция, и един от създателите на Съединението между Северна и Южна България, и журналист – редактор на много вестници, и общественик, и председател на Народното събрание. И най-после – класик на българската проза. Като Цезар той може да каже: „Дойдох, видях, победих“... „И си отидох.“

Друга подобна „наполеоновска“ кариера нашата история

не познава: не само така бърза, но и така многостранна; не само така задъхано припряна, но и с такова значение, с такъв отклик в бъдещето. Този човек през краткия си живот многократно успява да надхитри самата смърт: и през дните на въстанието, и през дните на погрома, и из многобройните турски затвори. Той остава едничък жив от апостолите. Но той успява да надхитри и безсмъртието: само няколко години твори бившият овчар и леко, сякаш на шега, се възкачва по онези върхове на българската литература, към които цял живот безуспешно се стремят с пот на челото стотици и хиляди литератори.

Целият жизнен път на Захарий Стоянов е сякаш изплетен от парадокси: когато е двадесетгодишен, всяка негова дума се посреща с присмехи, наричат го циганин, Баба Тонка не го ще в къщата си. На тридесет години той вече кара цяла България да го слуша, а хора като Иван Вазов да тръпнат пред статиите му. На двадесет години никой не му обръща внимание – на тридесет и пет дори Европа обръща внимание на това, което пише българският кореспондент на вестник „Таймс“. На двадесет години той срича житията на светците, а на тридесет и пет години създава едно голямо многостранно литературно дело, пред което стоим във възхита и удивление не само от неговата сила, но и от неговия обем. И най-после – този Антей, който винаги е черпил мощ от родната пръст, ще трябва да умре далеч от родината. Нещо повече – единственото му дете, дъщеря му Захаринка, родила се след неговата смърт и кръстена на неговото име, ще живее далеч от България. Но затова пък „Записките“, неговата духовна рожба, ще живеят за вечни времена ведно с Балкана в същината на нашия народностен дух.

И още нещо: през последните години от живота на Захарий Стоянов името му гърми навсякъде, където има борба, сблъсък на идеи, обществен живот, публицистика, литература. Но той умира и настава дълга тишина. Сякаш го забравят. Вечните му противници *„учените глави“* правят всичко въз-

можно да заобикалят творчеството му, да го пренебрегват, да го подценят, да го отрекат, а автора да сложат в категорията на дилетантите, недоучените или в най-добрия случай – на публицистите. Самият жанр на „Записките“ и другите творби на Захарий Стоянов им се струва подозрителен – не литература. Историците също не го смятат за учен – някакъв дилетант е навлязъл в тяхната област. Но и писатели, и историци с пълни шепи са принудени да грабят от „Записките“ – както факти, така и мисли, образи, жизнени ситуации. Тези, които са се плашили през живота му да се опълчат срещу него, сега воюват чрез забравата – най-силното оръжие на отрицанието. Но това не им пречи да го ограбват, щом се докоснат до великата епоха. С една дума, „луда глава“ е проникнала в „свещеното царство“ на специалистите, един наивен дилетант се е осмелил да вземе в грубите си овчарски ръце перото и свободно да го размахва из територията на „точността“.

Но народът не го забравя. От книгите му тръгват завинаги между бъдните поколения тъкмо „лудите глави“, всички онези, които се опитват със своите черешови топчета и кантарени топузи да съборят вековната империя, които с прелестна наивност и всеотдайност се възкачват по трудните балкански върхове с очертани на хоризонта зловещи силуети на бесилките. Славата на Захарий Стоянов, неговото дело ги съхранява народът, нашият български народ, прави ги плът от своята плът, същност от най-хубавото в своята душевност.

И така, последният от парадоксите, свързани със Захарий Стоянов, е, че в продължение на близо петдесет години той е измежду най-цитираните и измежду най-пренебрегваните, забравени автори. Но заедно с това – най-живият от живите в народното съзнание.

Такава е жизнената съдба на Захарий Стоянов. И след смъртта си „медвенският овчар“ продължаваше да се бори. И да побеждава. Защото той успява да отстрани един след

друг противниците си и с тромавата си селска походка да закрачи към безсмъртието по всички възможни пътища; днес не сме в състояние да си представим нашата литература без него; не е възможно да си представим и нашата история и историческата наука без него; не е възможно да се говори за българската журналистика, публицистика, сатира, хумор, без да се очертае на предната линия фигурата на „котленския овчар“; не е възможно да се изгражда характерология на нашия народ и да се заобиколи основното в това отношение – делото на Захарий Стоянов. Той е навред. И където и да се намира, веднага излиза напред, на огневата линия, оставя своя личен отпечатък, кара вече не само съвременниците си, но и потомството да го запомнят – с удивление и възхита.

Ето така нашият народ, който след дългото петвековно робство успя да създаде Априлското въстание, съумя да създаде и онези, които трябваше да разкажат за него на потомството, да изградят такива творби, които вечно ще живеят, за да превърнат събитията и героите в песен. Участникът Захарий Стоянов и наблюдателят Иван Вазов се заеха с огромната историческа задача. И я изпълниха блестящо, изпълниха своя велик исторически дълг.

Никъде по света, доколкото ми е известно, няма такъв случай: участникът в най-големите исторически събития, ръководителят на събитията да стане техен летописец и историк; този историк да бъде писател, голям творец; и да създаде литературно дело, равно на подвизите по сила и значение. И още нещо: този човек да е бивш овчар, да е израсъл ведно със събитията. Това вече е „звезден миг“ не в съдбата на Захарий Стоянов, а в съдбата на българския народ, на нашия народ.

В решителните напрегнати моменти на живота човешката личност е истински цялостна и единна. Тези моменти винаги са свързани с героизма и с творчеството. Целият живот на Захарий Стоянов е изпълнен с героизъм и с творчество. В този човек просветват искри от българския национален ге-

ний. Това е чутовна фигура, кондензация на огромна жизнена и духовна енергия, един истински български юнак, нов Хайдут Сидер, заменил кривака с перото, жаден за битки и победи, винаги жизнен и винаги неукротим...

* * *

Най-значителното, което е създал писателят, и една от най-значителните творби изобщо на нашата белетристика е „Записките“.

За да разберем книгата на Захарий Стоянов, трябва да се пренесем в епохата, когато той я написва, и да се помъчим да проникнем в неговото душевно състояние.

Нека да си представим онзи младеж, който така бързо преминава дългия път от кошарите на добруджанските овчари до тайните събрания на революционния комитет и от тясната терзийска работилница до широките простори на апостолската дейност. Този млад човек има възможност да расте сред големи хора, сред революционери и да ги види как умират един след друг за свободата. Той кръстосва нашир и надлъж Тракия, участвува в подготовката на въстанието, изживява неговия подем и неговия разгром, изживява и мъките на турските затвори. По целия този труден път, по който остават живи късове от сърцето му, той се стреми към народната свобода, свободата, за която загиват неговите учители, другари и за която народът дава толкова жертви.

Ала когато очакваната свобода идва, донесена върху щиковете на братската руска армия, онези, които хитро са се крили по домовете си и изчаквали да мине бурята, онези, които са служили на турците – чорбаджиите, лихварите, търговците, – успяват да заграбят нейните плодове. Върхушката на буржоазията, суетна и тщеславна, не само че заема мястото на турските феодали, но се подиграва със святата кръв на народните мъченици и герои.

Ние трябва да си представим ужаса на този човек. Не-

говата обида. Той вижда поругано онова дело, което е било смисъл и цел на живота му. Той вижда забравени убитите, отритнати живите народни борци.

Другарят на Бенковски и Каблешков, апостолът на въстанието, решава наново да поведе борба срещу старите свои врагове. Но този път с перо в ръката. И се залавя да напише книга, в която да разкаже „като участник и деятел“ за истината по народните въстания. Неговата цел като че не е голяма. Той ще напише само спомени, които ще нарече скромно „Записки“. Но ние виждаме какво значение имат чувството, страстта за силата на едно произведение. „Записките“ на Захарий Стоянов се превръщат от обикновени спомени в един дълбок, обширен, пълен със сочни образи и трептящ от страст летопис.

* * *

„Записките“ са несъмнено най-значителното, което е създал Захарий Стоянов. Но наред с летописа за Априлското въстание бившият овчар създава цяла редица книги, редактира десетки вестници и списания, написва стотици статии, есета, фейлетони.

Всичко това е белязано с неговия рядък талант, със силата на яркото му перо, с незаглъхващите никога омраза към враговете и пламенна обич към другарите от борбата, към хайдутите, революционерите, „лудите глави“.

Сред тези забележителни творби на Захарий Стоянов се открояват и неговите книги с биографиите на Васил Левски, Христо Ботев и „Четите в България“. Нека хвърлим поглед върху тези две ярки творби на нашата литература, история, публицистика, есеистика.

Да се спрем най-напред на биографията на Васил Левски. Това е първата биография на великия Дякон. И първата книга на Захарий Стоянов, в която той се обръща към миналото, към борбите на българския народ за национално освобож-

дение. Тя носи дата на края на ръкописа – 10 октомври 1883 година, а излиза от печат през 1884 година.

Всъщност чрез тази си творба писателят стъпва по своя голям път на възкресяване миналото, на отдаване заслужена дан на загиналите герои, на противопоставяне славната минала епоха срещу пошлостта, която царува в съвременността му. И тук най-напред прави впечатление добросъвестността, с която авторът е събирал жизнения материал, фактите за дейността на Апостола. И трябва да обърнем внимание, че първата голяма фигура от миналото, към която се обръща писателят, това е фигурата на Левски. Той е съзнавал много добре неговото място и значение в революционните борби. Той е съзнавал много добре неговата роля и значение за възпитанието на новата младеж, за българската история, за цялото бъдеще на родината. Той е пожелал да разкрие величието на Апостола и да го противопостави на предателите, на враговете, на поп Кръстя, на митрополит Григорий, на хаджи Пенчович и на всички онези, които са се крили по своите домове през дните, когато народът е мрял, които са служили на турските бейове, които са предателствали и подписвали смъртните присъди на апостолите.

В биографията на Левски от Захарий Стоянов има неточности, някои важни моменти от живота на Апостола са прескочени, редица съществени периоди от ежедневието му са заобиколени, но като цяло книгата е сполучлива творба. Сполучлива е като историческо произведение, което ще послужи за основа на всички послешни проучвания върху житието на Левски. Сполучлива е и като литературна творба, защото е пресъздаден образът, характерът на великия българин и никой след Захарий Стоянов не ще успее повече в това отношение.

Големият характеролог още тук, в тази своя сравнително ранна творба, разкрива забележителните си възможности. Що се отнася до страстните публицистични отклонения, превърнати в блестящи есета, те удивително приличат на тези в „Записките“.

Обърнете внимание само как започва това животоописание за най-голямата революционна фигура от нашите възрожденски революционни борби: *„Посред възпяването на генералските еполети, посред френетическите ура и проливането горещи сълзи на чуждите гробове и величия не би било зле, ако тук-там се мяркаше и нещо за наши работи, за наши хора. Най-после и ние сме народ, боже мой, и ние имаме национален егоизъм, човеческо достойнство, което трябва да тържествува над чуждите авторитети, трябва да ни характеризира като народ, а не безсъзнателна, самоунижающа се тълпа.“*

Ето защо създава този още млад тогава човек своите биографии, спомени, есета, своите безсмъртни творби. Те трябва да послужат като призивен зов към бъдещите поколения, за да съхраняват като зеницата на очите си националното достойнство на нашия народ, неговата самобитност и духовна индивидуалност.

Не бих желал да се спирам на отделните случки и събития, така колоритно и живо описани в книгата, но би трябвало да се обърне внимание например на подмолната борба, която се води между юношата Левски и неговия вуйчо – архимандрит хаджи Василий. Като крупен писател Захарий Стоянов се е спрял тъкмо на този момент: как и защо дяконът Игнатий става революционерът Васил Иванов, наречен по-късно Левски; или за *„борбата между черното расо и буйната душа“* – както се изразява Захарий Стоянов.

И все така внимателно, добросъвестно писателят ще ни разказва за живота на своя и нашия герой чак до героичната му смърт.

И заедно с това Захарий Стоянов ни дава картини от тогавашната действителност, от подвизите на Легията в Белград, от хъшовските срещи в Румъния, от кървавите битки на четите в Балкана.

Той разказва искрено, смело, не се колебае да нарече със собствените им имена предателите, да похули, да посочи

тъмното в техните души, за да засияе по-ярко величието на Апостола. Големият писател обича историческите драматични сблъсквания, където най-добре се разкриват характерите. И сам идва до дълбоки и ярки обобщения: *„Обикновено има такива случаи, щото калните и низки твари против волята си са принудени някога да благоговеят пред смелите и необикновени таланти, когато тия последните излязат напреде им във всичкото свое величие.“*

Много историци след Захарий Стоянов са обогатили и уточнили биографията на Левски, но никой след Захарий Стоянов, с изключение може би само на Иван Вазов, не е проникнал така дълбоко в характера на Апостола и не ни е изобразил така ярко неговия образ.

И следващата книга на Захарий Стоянов, която е сред най-хубавите му творби: *„Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата“*. Това е неговата трета книга, която излиза от печат през 1885 година. Авторът я пише едновременно със „Записките“ и затова има такава близост между двете творби. Изобщо както биографията на Левски, така и „Четите в България“ изглеждат като части или допълнение на „Записките“ – особено що се отнася до основния патос и до начина на изграждането на творбите.

И тук се срещаме със страстни възхвали на лудите глави и гневни филипики срещу *„умните, разумните, чорбаджии и търговци, учени и владици“*, които съветват народа да изчаква събитията и да не се бори, което значи – да се покорява на турските властници.

Любопитно е да се отбележи, че тук има едно есеистично отклонение, в което Захарий Стоянов говори за Пушкин и Лермонтов: *„Руските списатели Пушкин, Лермонтов и пр., които си издигнаха гласа против тиранията и крепостното робство, дордето бяха живи, по стъпките им вървяха по стотина шпиони, за да ги гледат какво ще правят; а като умряха, смъртните им останки се погребаха нощно време, като че да бяха разбойници. Днес обаче всеки знае, че*

Пушкин и Лермонтов са втори богове на съвременниците им съотечественици, а ония, които ги преследваха и които са погребани с изгърмяването на хиляди топове, останали са рядкост само на земния мухъл...“

Този бивш овчар винаги е благоговеел пред гениалните творци на литературата и винаги е воювал срещу царете, генералите, притежателите на земната власт.

И в тази книга виждаме колко добре преразказва големият писател онези случки и събития, в които не е участвувал, какъвто е случаят с описанието действията на четата на Филип Тотю – направени по записките на Бачо Киро. Всъщност тази част от книгата не отстъпва по нищо на другите, където Захарий Стоянов сам е събирал сведенията от различни източници. А това, което ни е разказал за самия Бачо Киро, ще остане като основа на всичко, което за в бъдеще ще се пише за поета революционер.

Най-сполучливото и в тази книга – това е възможността на писателя да нарисува верни и ярки портрети на своите герои, да ги съпостави и очертае, да ги накара да заживеят пред читателите с героичните си дела, със светлите си черти, но и с недостатъците си. Нека си припомним например блестящите портрети на Хаджи Димитър и Стефан Караджа – техните съпоставяния, с оглед по-ярко да се разкрие онова, което различава двамата войводи, но и което така ги допълва, че те образуват едно единно цяло – съвършеното ръководство на четата.

И тук откриваме големите пластически възможности на Захарий Стоянов при обрисовката на природата, пейзажите, обстановката и особено на боевете. И тук се уверяваме, че Захарий Стоянов е най-големият баталист на нашата литература. Никой след него, нито дори Вазов, нито Йовков, не е описал с такава широта, размах и точност в детайлите боевете, които водят четите с турските потери през дългите походи и безброй премеждия.

И още нещо: тези исторически факти, които описва, Захарий Стоянов умее да ги превръща в интересна, увлекател-

на повест, която се чете с нестихващ интерес дори и днес, толкова десетилетия след отшумяване на събитията. Защото роденият писател знае да превръща историята в литература, а историческите лица – в литературни герои.

Той движи действието в една целенасочена устременост с оглед нарастване драматичното напрежение и драматичния сблъсък. И заедно с това подбира такива подробности, които ще разкрият най-важното в събитието, случката, характера, сцената.

Всяка ярка батална сцена е нарисувана в два плана: в първия се предава с голяма динамика движението, разгръщането на събитието, а във втората са предадени мислите на тези, които наблюдават драматичното събитие.

И навсякъде не само като фон, но като център в развитието на действието е показан народът, българският народ, който подпомага и обича своите герои, тръгнали да мрат за неговата свобода. Да си припомним например как е описано гостуването на Хаджи-Димитровата чета в селото Дебел дял.

И тук от време на време сладкодумният разказвач се отдръпва настрани, за да даде място на блестящия есеист, който в лирични отклонения създава вдъхновени стихотворения в проза. Да си припомним есето за връх Бузлуджа – и до днес най-хубавото от всичко, което е писано за легендарния старопланински първенец:

„Ех, Бузлуджа, Бузлуджа! Свято и историческо място си ти! Великият оня исполин, който се нарича Стара планина и на който ти имаш чест да бъдеш чедо, няма друго по-свято и по-историческо място от тебе по всичкото си пространство от брегoвете на Черно море при Еминебуруну чак до Маркова врата на запад. Твоите белоснежни букове, студените извори, жълтите сипеи и гордите върхове чуха най-напред официално думите „Свобода или смърт!“. Ти се показа най-много гостолюбива – да приемеш в обятието си 26 души светци, ти видя, когато се повали на земята за последен път зеленият байрак, когато полумесецът настъпи на уморения вече лев; ти видя как знае да умира

българинът за свобода, как лее той кръвта си за своето отечество...

И така, поклон на твоето землище! До 1878 г. с тебе се мъчеха да конкурират долината Оборище и гората Еледжик в Средна гора, но тяхната слава едва ли можеше да хвърли каква-годе сянка на първенство на твоето минало. Едно само светилище, на което ти се здрависваш с върховете твърде отблизо, трябва да те превъзходствува във всяко отношение. Аз говоря за съседката ти Шипка, която ти познаваш отблизо и на която присъствува отдалеч, на 11 август 1878 г. Каквото и да кажеш, но тая твоя сестра, макар и по-късно, честита бе да пожъне палмата на първенството. Следователно ти си длъжна да преклониш гордо чело пред тая твоя всемогуща съседка. Вярвай, че твоята слава и минало ни най-малко няма да пострадат!...“

* * *

И следващата книга на Захарий Стоянов – *„Христо Ботйов. Опит за биография“*, е сред най-хубавите му творби. Тя излиза от печат през 1888 година. И тук авторът, съобразно своя обичай, е написал уводни думи, които скромно е назовал *„Вместо предисловие“*. И тези уводни думи са много добре написани и представляват самостоятелно литературно произведение, едно завършено есе. И тук, както навред в своите писания, Захарий Стоянов е твърде скромен. Ето как завършват тези уводни думи: *„За нас ще бъде доволно само едно удовлетворение, ако ни се признае, че Ботйов е бил от ония наши деятели, комуто се следва да има биография, и че ние в качеството си на такъв, първи сме се явили.“*

Тези слова са написани на 7 август 1888 година – десет години след Освобождението, когато все още не е признато правото на Христо Ботев – да има книга с негова биография. Котленският овчар пръв се заема с тази задача. Ние знаем колко трудности е срещнал той при издаването на книгата.

Неговото основно удовлетворение е именно стремежът да бъде признато жизненото и поетическо дело на Христо Ботев. И всъщност голямото признание и все по-нарастващото значение на Христо Ботев не само в нашата история и литература, но изобщо в нашето народностно съзнание започват от тези скромни данни, от това *„едно-друго“*, събрано от Захарий Стоянов.

В известното си интервю, печатано в сп. „Литературна мисъл“ (кн. 5 от 1971 година, стр. 158), акад. Димитър Михалчев пише: „Ще ви доверя нещо, което знам от най-сигурно място, от брата на войводата – Кирил Ботев. Той идваше при мене през войната на разговор. Говорили сме много. Той ми каза, че ако не е била биографията на Захарий Стоянов да прослави брат му – Ботев още дълго време щял да бъде в забвение. Виждате ли – биографията на Захарий Стоянов – на един гений, прави популярен един още по-голям гений...“

Това е вярно. Ако не е била тази именно биография на Захарий Стоянов, трябвало е да минат още десетки години, за да може Ботев да бъде оценен пълно и цялостно от нашия народ. Тук се крие дълбокият смисъл и огромното значение на тази книга.

Но не само тук. Това е една книга, написана от голям творец, от необикновено талантлив писател. Тази биография е не само историческо произведение, но преди всичко белетристична творба. Един голям белетрист ни разказва за живота на един необикновен човек. Вярно е, че Михаил Димитров в своята книга „Личността на Ботев“, както и някои други автори откриха редица несъобразности, неверни неща, измислени истории от Захарий Стоянов. Тези историци, публицисти и пр. намират, че общо личността на Ботев е в известна степен подценена, особено с историите за кражбите, гуляите из кръчмите и др., за които така много обича да разказва авторът.

Но това, което трябва да признаем, е, че Захарий Стоянов пръв добросъвестно е събрал голям жизнен материал, без

който по-нататъшната работа на всички ботевоведи би била безкрайно затруднена. Той е разпитал множество все още живи тогава свидетели на ботевия живот и на Ботевия подвиг. Обикалял е по Ботевските места, прегледал е множество документи, между които и комитетската кореспонденция 1874–1876 година, и неиздадените биографични бележки от Киро Тулешков, надникнал е в интимните кътища на живота на поета и войводата.

Вярно е обаче също така, че Захарий Стоянов е измислил някои жизнени ситуации, украсил е други, а може би и прикрил някои документи и факти. Но там, където измисля, Захарий Стоянов измисля талантливо, разказва увлекателно, превръща редица страници в своята книга в прекрасна белетристика и есеистика.

Нека си припомним например описанието на кръчмата на Дочо Царски и живота на хъшовете в Гюргево. Колко много приличат тези сцени на описанията на Иван Вазов в „Немили-недраги“. Един сравнителен паралел би разкрил не само възможностите на големите български писатели, но и яркото своеобразие на техните творчески индивидуалности. Тук за пръв път в нашата литература е показано как въздействува Ботевата поезия върху хъшовете и изобщо върху българите. С неподражаема сила и яркост е нарисувал Захарий Стоянов как Ботев чете поемата „Хайдути“ в кръчмата на Дочо Царски: *„Когато той издекламира тая песен, казваме ние, със свойствения му огън, то хайдушките груби вираженията биле приведени в иступление. На мнозина от тях се явили сълзи върху загорелите им очи.“*

Тук ние виждаме и образа на Хаджи Димитър, срещата между поета и войводата, тази историческа среща, която ще окаже несъмнено влияние при създаването на най-хубавата балада в нашата литература – за смъртта на Хаджи Димитър.

И така е навсякъде. Сцените от пребиваването на Ботев във воденицата край Букурещ са нарисувани с голяма сила и потресаващо въздействие. Особено ярко е описано полудява-

нето на Христа Карловчанина. Тук е публикувано и прочутото писмо до Киро Тулешков, където се говори за пребиваването на Васил Левски във воденицата, за неговия характер и за краткия съвместен живот на двамата велики българи.

Без онова описание, което Захарий Стоянов прави на превземането на парахода „Радецки“ и преминаването на Ботевата чета през Дунав, трудно бихме знаели подробностите от този обезсмъртен в безброй послешни песни и разкази исторически момент.

Вярно е, че образът на Ботев е принизен. Но не можем да отречем, че авторът е създал цялостен и правдив характер. С рядка белетристична сила той е нарисувал един необикновен човек, който създава гениални стихове и върши големи подвизи.

Образът на Ботев живее в книгата. И нито Михаил Димитров, нито безбройните автори, писали впоследствие за Ботев и неговия живот – било учени, писатели или публицисти, – не са успели да създадат по-силен и цялостен образ.

Точно такава книга е била необходима за историческия момент. И Захарий Стоянов я създава. Само такава книга би могла да роди неувяхващата слава на националния герой. Захарий Стоянов е *„събрал едно-друго, което поне за основа да послужи на по-достойните“* – но по-достойни от него все още не са се явили...

ЕФРЕМ КАРАНФИЛОВ

Печата се по: „Васил Левски. Дяконът. Черти от живота му. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата (1867–1868). Христо Ботйов. Опит за биография“, Издателство на БЗНС, 1980.

МАНИФЕСТАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ДУХ

1.

Всеки народ трябва да има една такава фигура, ако не иска неговата история да бъде бедна. Но не всеки народ може да постигне такова мощно, внезапно и ярко излъчване на народностния дух, такава завладяваща манифестация на националния гений като Захарий Стоянов. В него сякаш отекват последните трусове на Възраждането ни, достигнало своя апогей в лицето на Раковски, Левски, Каравелов и Ботев. В натурата му е заложена неукротима вътрешна енергия, чиито ослепителни фойерверки в продължение само на едно десетилетие даряват българския народ с най-вдъхновения летописец на неговите национални въстания, с безподобния публицист и обществен деятел, допринесъл с нажежения си вестник „Борба“ най-много за Съединението през 1885 г.

Съвършено прав е Стоян Заимов, когато отбелязва за „Записките“ на Захарий Стоянов, че те колкото повече стареят, толкова по-скъпи стават за „грядущите български поколения“. Днес, повече от век след неговата нелепа смърт, виждаме колко пророчески се оказват тези думи. И ако Мигел де Унамуно пише, че „Дон Кихот“ трябва да стане библия за испанския народ, с не по-малка увереност и ние бихме могли да кажем същото за „Записки по българските въстания“. Защото те са истинската библия на българския народ, те са запечатали неповторимия миг на народностното пробуждане, умопомрачителния възторг от рождението на неговата свобода.

Но не само „Записките“ са белязани от знака на непреходното. Ние тепърва ще откриваме мащабите на Захарий-Стояновата личност, едва сега ще започва нашето докосване до неговата светла и голяма фигура. Историята ни налага нов

прочит на художествената му проза и особено на огнедишащата му публицистика, ново тълкуване, което ще въздигне пред нас с всичките противоречия, но и с целия блясък образа на тоя народен апостол.

В българската история Захарий Стоянов е личност сложна и невместваща се в представите на една догматична нагласа, жизненият му път познава извисявания и завои, той е остро конфликтен и противоречив. Но колко от големите ни личности не са били изтъкани от противоречия? И после, има нещо, което стои над всички зигзаги и криволичения в неговата дейност. Това е огромната му любов към Отечеството, любов неистова и неудържима. На нея е подчинено цялото му същество, на нея е отдаден целият му живот.

Във всеки ред от неговата публицистика диша тая любов. Още от началото на своята журналистическа дейност той вижда своето призвание в борбата срещу самоподценяването и отсъствието на национално достойнство у българина. У него отекват болезнено всеобщото разочарование и покруса, завладели народа след Берлинския конгрес. Националната трагедия с разпокъсването на Отечеството и оставането извън пределите му на Източна Румелия и изтерзаната Македония – тая изконна българска твърд, пронизва сърцето му. И възмутен от липсата на национално самосъзнание у някои българи, Захарий Стоянов ще каже: „Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек."

Разбира се, у него няма да открием и следа от униние и апатия. Настаналото време на пазарлък с националните ценности и светини само разпалва неговия гняв. Той не се уморява да издава вестници, в които воюва за обединението на родината и против безродните продажници и „политическите чапкъни", както ги нарича в спокойно състояние на духа. Просто е невероятна неговата работоспособност – от 1880 г. до своята преждевременна смърт в 1889 г. той редактира или сътрудничи в десетки вестници, между които е достатъчно да споменем само списвания почти изключително от

него „Борба“ и „Самозащита“, „Независимост“, „Свобода“ (началните броеве, 1886–1887), чийто облик безспорно се определя от неповторимото му перо. През тоя период той издава алегорията си за Александър Батенберг – „Искендер бей“ (1882), която е веднага инкриминирана от властта; „Васил Левски“ (1883); първия том на „Записки по българските въстания“ (1884); „Черти из живота и списателската дейност на Любен С. Каравелов“ (1885); „Любен Каравелов и неговите клеветници“ (1885); „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата“ (1885); „Заробването на Гавраил паша“ (1885); „Коронованите нихилисти в България“ (1886); втория том на „Записките“ (1887); „Христо Ботйов. Опит за биография“ (1888); „Българският кавур“ и т.н. И цялата тази трескава публицистична дейност той подчинява на една цел – възраждане на българското национално самосъзнание и обединение на разпокъсаното Отечество.

2.

Захарий Стоянов осъзнава изключителното значение на това, току-що освободената от турско робство българска нация да има своите нравствени икони и духовни водачи. Ето защо с такава любов, пиетет и възторг той портретува образите на някои от най-ярките български националреволюционери. В очерците и историко-биографическите бележки, посветени на тези светли имена, той рисува така нужните за националното самочувствие и самосъзнание нравствени икони, които ще бъдат пример и ориентир за бъдещите български поколения.

Неслучайно подобни мотиви и патос движат по-късно и Иван Вазов към написването на неговата „Епопея на забравените“. Впрочем върховите постижения в българската литература след Освобождението се определят именно по отношението на авторите към заветите на националреволю-

ционерите. Драстичен става контрастът между чистия, почти ангелически извисен облик на поборниците, загинали за свята кауза (да си спомним свещеното „чиста и свята Република“ на Васил Левски), и следосвобожденската действителност, в която тези личности набързо са забравени, а единствен бог стават успехът, парата, гечинмекът.

Подобно на Ботевата и Каравеловата публицистика, и сътвореното от Захарий Стоянов е пропито от неизтощимата любов към обикновения народ, тоя народ, в който той вижда истинското въплъщение на националната чест и достойнство: „Аз не пиша за учени и кабинетни знаменитости; когато приближа перото до хартията, не се размислям най-напред дали тая или оная фраза, факт и изражение от написаното ми ще се хареса на височеството, на преосвещенството или пък на негово благородие. Моето перо няма нищо общо ни с техния чай, ни с ордените, нито пък се придържам към формите на различни авторитети. Аз пиша за ония презрени същества, които със своята простота направиха да прогърми името българин и по четиритях страни на света...“ В преклонението пред тия „презрени същества“ и във връщането към героичното минало на българите неспокойният дух на Захарий Стоянов търси противодействие срещу нравствената развратеност и продажничество на обществото, в което живее, общество, поругало великите народни идеали, завещани от титаните на националното Възраждане – Раковски, Левски, Каравелов, Ботев.

Главната причина за страданията на българския народ и за демагогските игри на политическите спекуланти Захарий Стоянов вижда в разкъсването на страната от Берлинския конгрес. Той много добре разбира сложното положение, в което е поставена младата държава, но не е в характера му да се примирява с обстоятелствата. По-скоро е склонен да промени тези обстоятелства. И наистина в известен смисъл ги променя. Неговият вестник „Борба“ (28.V.–4.IX.1885 г.), от който Димитър Благоев се възхищава, със своите петна-

десет броя извършва за „святото дело на Съединението“ толкова, колкото никой може би не е направил.

Разбира се, съединението на Княжество България и Източна Румелия за Захарий Стоянов е само първата крачка към националното обединение. Той нито за миг не забравя своите поробени братя от Македония. Стотици пъти перото му се връща към тоя болен проблем. В статията си „Трябва ли да въстане Македония“, публикувана в „Борба“, той пише: „Прочее, наша свята длъжност е... да обадим най-после и на братята си от злочеста Македония, които простират ръка към нас, свободните, трябва ли те да очакват от нас нещо, достатъчно ли е да им се проводят двама владици, които да им четат „Отче наш“ на български, или пък да намажат своя нож, острието на който да лъсне под лъчите на петровденското слънце?“

И по-нататък, когато говори за броженията в Македония и за необходимостта българите да се притекат на помощ на своите съотечественици, Захарий Стоянов отбелязва: „Но всеки малко-много искрен човек, който туря по-горе съдбата на общото добро, отколкото берекетя на своя чифлик и дългоденствието на месечната си заплата, ще да се убеди в душата си, че в Македония има нещо извънредно, че от там се чува някакъв си глас, който вика за помощ и пред който падат на колене и партизански взглядове, и тънка дипломация; че най-после е чукнал оня час, който произвежда буря, който решава съдбините на цели народи, който – за голяма жалост – лее кръв от невинни хора, кръв, която трябва да тежи най-много не на Осман и на Ивана, но на безбожните дипломати.“

Възмутен от комбинациите на „безбожните дипломати“, разделили брат от брата и дете от майка, от безкрайните им мъдрувания в европейските парламенти, Захарий Стоянов се обръща към един от тях: „Ние бяхме задали на тоя благороден мъж такъв един прост пример: ако негови съотечественици, братя по кръв и вяра, се колеха и угнетяваха, ако

местожителството на тия нещастници беше зад един планински връх, то щеше ли той да съветва, че не е време още да им се помогне? Ние сме уверени, че той сам би грабнал пушката и би полетял още на минутата."

Само в националното обединение Захарий Стоянов съзира възможността за възвръщане на народа към своя естествен и нормален живот. А дотолкова само страдания и злочестия ще се сипят върху него, защото истинските му жизнени сили ще бъдат оковани. В друга статия, поместена пак в „Борба", той с горест пише: „Нека някои от европейските дипломати посети трите България – Княжеството, Тракия и Македония, – той ще се увери в думите ми."

3.

Непреходното значение на Захарий-Стояновата публицистика е заключено в неговата способност да отразява живо и пластично процеса на създаване на историята, да запечатва нейното движение, да съхранява неумиращ образа ѝ. Тая публицистика притежава особен ритъм, ритъма на неспокойната и търсеща мисъл, на неукротимата и непрестанно пулсираща емоция. Тя цялата е действие, движение и невъзможност да се ограничи това движение. Тя реагира остро и мигновено на всеки факт от тогавашните обществени отношения, почти няма проблем, по който да не взема отношение. Но бързите рефлекси на тази публицистика се определят преди всичко от изключителния дух на полемичност, с който тя е наситена. След Ботев българската литература не познава такъв полемист като Захарий Стоянов. Наистина ураганните му полемики дават основание на Никола Обретенов да възкликне: „А когато пък полемизираше, за да отстоява идеите си, да брани свободата и независимостта на България, тоя беше неумолим и безпощаден в стихията си."

Предпочитана и любима форма, която приема полеми-

ката у Захарий Стоянов, е сатирата. Тя осветява вътрешно неговата публицистика, изпълва я с колосална енергия, нажежава слога, придава блясък и острота на изказа. Макар и да е дълбоко нюансирана, най-често сатирата на Захарий Стоянов се движи в духа на най-добрите традиции на Каравелов и Ботев, тя е безкомпромисна, жестока и разрушаваща. Захарий-Стояновият смях е бичуващ, той окарикатурява противниците си, обезличава ги като личности. В тоя смях резонират тънката насмешка, елегантната ирония и пародията, но най-вече господстват убийственият сарказъм, графично-образната деформация и гротеската. Неслучайно Иван Вазов на едно място споделя, че прозата на Захарий Стоянов е „добила дъх на касапница“.

Ако има нещо, по което Захарий Стоянов да се доближава най-плътно до Ботев, това е неговият език. В лицето на тоя неподражаем полемист българският език постига един от своите най-бляскави изблици, успява да разгърне богатството и гъвкавостта си, докосва се до образа на своята хармонична неизчерпаемост. Мускулестият, цветист и живописен език на „медвенския овчар“ дава основание на Симеон Радев да го нарича „безподобен памфлетист“, а на Александър Балабанов да се любува на „покъртителните контрасти“ в словото му. И пак Вазов ще признае, че българският език в лицето на Захарий Стоянов е добил „рядка дотогава сатанинска сила“.

Някои ценители на благочинното изразяване, пристрастените към словесните финтифлюшки и стерилната мисъл, навярно далечни духовни потомци на пострадалите преди век от Захариевото перо, не пропускат да отбележат, че изпод това перо понякога излизали и ругатни. Сякаш у Каравелов и Ботев няма да срещнем драстични изрази и словосъчетания, от които девствените уши червенеят. Като че у огромното мнозинство от колосите на нашето Възраждане и националната ни революция не ще намерим внезапни и яростни избухвания на словото, предизвикани от ненавист към развра-

тителите на народа и от любов към неговите страдалци – от Паисий, та до Любен Каравелов!

В публицистиката на Захарий Стоянов може да има злъч и сарказъм, ругатни и нецензурни изрази, но тя е белязана от светлия печат на пълно отдаване на народното добро. Тая публицистика е въплътеното народно самосъзнание, което търси истината. А може ли за истината да се пише вяло, без страст и патос? Може ли Захарий Стоянов да бъде спокоен и чинно приличен, когато родината му е разделена на части и риданията на поробените му братя отекват в неговото сърце?

В своята публицистика Захарий Стоянов е революционер, както и в живота е революционер, борещ се за националното освобождение и обединение на своето Отечество. Със словото си той руши благоприличните канони. Смешно е да се иска от него сдържаност – хъшовската му кръв го изгаря отвътре, неудържимият му темперамент избликва във водопади от образи. Когато пише, той се ожесточава, словото му изригва в нескончаеми полемики, на ударите му просто няма как и с какво да се отговори. В основата на тая пареща публицистика е залегнал дълбокият стихиен демократизъм на ония простосърдечни люде, излезли от недрата на народа и носещи неговата нравствена чистота и непоквареност.

4.

Има нещо погрешно, струва ни се, в общото тълкуване на неговата личност. Удивяват се на самородния му разказвачески талант, възторгват се пред блясъка на перото му, пред невероятната му способност да импровизира, но не обясняват откъде идва всичко това. Сякаш неговата действителна същност е ограничена само в собствената му личност, като че необхватното явление Захарий Стоянов може да бъде побрано в рамките на личния му човешки живот, на индивидуалния му характер и пр.

Захарий Стоянов сам е една вселена, един необятен свят, защото концентрира в себе си квинтесенцията на народната душа. Той е персонификация на българския народностен дух. И затова, макар и отделна личност, едновременно с това е и цял народ, нация, манифестация на националното своеобразие, изблик на народната поезия, най-сетне Захарий Стоянов е ликуването, тържеството на българския дух, познал в свободата своята необятност и могъщество.

ИВАН ГРАНИТСКИ

Печата се по: „Литература и национална съдба“, Издателство „Захарий Стоянов“, 2004.

СЪДЪРЖАНИЕ

ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ
1870–1876. Затвори
Том трети

Предисловие.....7

ЗАТВОРИТЕ
Троян 11
Ловченският затвор 48
Севлиево 132
Търново 158
Елена.....170
Сливен 180
Ени Заара.....188
Пловдив 192

ПОСЛЕСЛОВ. За Летописеца и още нещо за неговите „Записки по българските въстания“.....289
Тодор Ташев
„Записките“ на български и чужди езици 301
Лиляна Ташева

БЕЛЕЖКИ 309
Тодор Ташев

РЕЧНИК НА НЕПОЗНАТИ ДУМИ.....318
ПРЕИМЕНУВАНИ И УТОЧНЕНИ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА.....335

ПРИЛОЖЕНИЯ

„Записки по българските въстания“ като историческо съчинение
Николай Генчев 341
Един класик на българската проза
Александър Балабанов 351
Книга за народната съдба
Петър Пондев 367
Голямата българска книга
Веселин Андреев.....447
Жизнената и творческата съдба на Захарий Стоянов
Ефрем Каранфилов 473
Манифестация на българския национален дух
Иван Гранитски.....491

Захарий Стоянов
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ
Том II

Бележки
ТОДОР ТАШЕВ
Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
ВАЛЕРИЯ СИМЕОНОВА
Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
office@zstoyanov.com
www.zstoyanov.com

Формат 16/60/90
Печатни коли 31,5

Печат
ПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“ ООД